

TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Cilt: 26

Sayı: 1

Haziran 2024

TRAKYA UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE

Volume: 26

Issue: 1

June 2024

ISSN 1305-7766

e-ISSN 2587-2451

TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Cilt: 26 Sayı: 1 Haziran 2024

TRAKYA UNIVERSITY
Journal of Social Science

Volume: 26 Issue: 1 Haziran 2024

TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Dergisi
Cilt:26 Sayı:1 Haziran 2024

TRAKYA UNİVERSİTY
Journal of Social Science
Volume:26 Issue:1 June 2024

Sahibi / Owner

Trakya Üniversitesi Rektörlüğü
Sosyal Bilimler Enstitüsü Adına
Dr. Öğr. Üyesi Levent DOĞAN

Baş Editör / Editor-in Chief

Doç. Dr. Gökhan ILGAZ

Editör / Editor

Doç. Dr. Sedef ZEYREKLİ YAŞ

Yardımcı Editör/ Assistant Editors

Öğr. Gör. Dr. Müge ATAKAN

Alan Editörleri/ Field Editors

Dil Editörleri- Prof. Dr. Mukadder SEYHAN YÜCEL- Doç. Dr. Kutay UZUN
Dil, Tarih, Edebiyat - Doç. Dr. Bülent HÜNERLİ - Dr. Öğr. Üyesi Levent DOĞAN
Eğitim Bilimleri ve Psikoloji- Prof. Dr. Tuncer BÜLBÜL- Doç. Dr. Gökhan ILGAZ
Etik Editörü- Doç. Dr. Hakan YAŞ
İlahiyat- Prof. Dr. Ali ÖZTÜRK
İstatistik Editörü, Prof. Dr. Adil OĞUZHAN
Güzel Sanatlar- Prof. Ahmet Hamdi ZAFER
Siyasal Hayat ve Kurumlar- Doç. Dr. Sedef ZEYREKLİ YAŞ
Sosyal, Beşeri, İktisadi, İdari Bilimler- Doç. Dr. Ebru Z. BOYACIOĞLU

Dergi Yayın Kurulu / Editorial Board

Başkan / Chairman

Dr. Öğr. Üyesi Levent DOĞAN

Üyeler / Members

Prof. Dr. Adil OĞUZHAN
Prof. Ahmet Hamdi ZAFER
Doç. Dr. Gökhan ILGAZ
Doç. Dr. Sedef ZEYREKLİ YAŞ
Dr. Öğr. Üyesi Şükrü Öner DİNÇ

Dizgi Mizanpaj/ Page Layout

Dr. Gonca GÜLVODİNA

Kapak Dizayn / Cover Design

Duygu YÜREK

İletişim Adresi/Address

T.C. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Balkan Yerleşkesi - Edirne / TÜRKİYE
Tel.-Faks: 0284 235 63 00-01 e-mail: trakyasobedergi@trakya.edu.tr

Baskı / Publishing

Trakya Üniversitesi Matbaası- Ayşekadın Yerleşkesi/EDİRNE

Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Uluslararası Hakemli Bir Dergidir.

Trakya University Journal of Social Science is International Peer-Reviewed Journal.

**Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin Tarandığı İndeksler:
Trakya University Journal of Social Science is Indexed by:**

TÜBİTAK/ULAKBİM TR Akademik Dizin
Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı

EBSCO Publishing Inc.

SOBIAD

Directory of Open Access Journals

İSAM

Türk Eğitim İndeksi

Uluslararası Danışma Kurulu / International Advisory Board
(Unvan ve soyisim alfabetik sırasına göre verilmiştir.)

Prof. Dr. Adil OĞUZHAN
Trakya Üniversitesi

Prof. Dr. Ahmet GÜNŞEN
Trakya Üniversitesi

Prof. Dr. Aslı YÜKSEL MERMÖD
Webster University Geneva

Prof. Barry RIDER
Cambridge University

Prof. Dr. Burak SALTOĞLU
Boğaziçi Üniversitesi

Prof. Dr. Derman KÜÇÜKALTAN
İzmir Kavram Meslek Yüksekokulu

Prof. Dr. Dragi GJORGİEV
Ss. Cyril and Methodius Uni. of Skopje

Prof. Elliot Y. NEAMAN
University of San Francisco

Prof. Ezendu ARIWA
University of Bedfordshire

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN
Ege Üniversitesi

Prof. Dr. Hatice ŞAHİN
Uludağ Üniversitesi

Prof. Dr. Hülya GÜVENÇ
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Prof. Dr. Ali İhsan ÖBEK
Trakya Üniversitesi

Prof. Dr. Ahmet YARAŞ
Trakya Üniversitesi

Prof. Dr. Ayhan GENÇLER
Trakya Üniversitesi

Prof. Dr. Belma TUĞRUL
İstanbul Aydın Üniversitesi

Prof. Dr. Damir MATANOVIĆ
Josip Juraj Strossmayer Üniversitesi

Prof. Dr. Dinçay KÖKSAL
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Prof. Dr. Ebru GÜNLÜ KÜÇÜKALTAN
Dokuz Eylül Üniversitesi

Prof. Dr. Emina Berbić KOLAR
Josip Juraj Strossmayer Üniversitesi

Prof. Dr. Fadil HOCA
Uluslararası Vizyon Üniversitesi

Prof. Dr. Hasan ARSLAN
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Prof. Dr. Hikmet ASUTAY
Trakya Üniversitesi

Prof. Dr. Kerima FİLAN
University of Sarajevo

Prof. Dr. Marieta PETROVA
Ss. Cyril and Methodius Uni. of Skopje

Prof. Melihat TÜZÜN
Trakya Üniversitesi

Prof. Dr. Münevver TURANLI
İstanbul Ticaret Üniversitesi

Prof. Dr. Necdet ÖZÇAKAR
İstanbul Üniversitesi

Prof. Dr. Nimetullah HAFIZ
University of Prishtina

Prof. Dr. Ovidiu STOICA
"Alexandra Ioan Cuza" University of Iași

Prof. Robert MELVILLE
City University London

Prof. Dr. Salih OKUMUŞ
University of Prishtina

Prof. Dr. Süleyman ÖZDEMİR
Bandırma Üniversitesi

Prof. Dr. Şerif Ali BOZKAPLAN
Dokuz Eylül Üniversitesi

Prof. Dr. Tuncer BÜLBÜL
Trakya Üniversitesi

Prof. Dr. Vahit TÜRK
İstanbul Kültür Üniversitesi

Doç. Amir DURANOVIĆ
University of Sarajevo

Doç. Dr. Hristo SALDZHIEV
Trakia University

Prof. Dr. Mehmet Fatih KÖKSAL
İstanbul Kültür Üniversitesi

Prof. Dr. Mustafa ÖNER
Ege Üniversitesi

Prof. Dr. Nadir ÖCAL
Çankaya Üniversitesi

Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN
Erciyes Üniversitesi

Prof. Dr. Nurten ÇETİN
Trakya Üniversitesi

Prof. Philip T. HOFFMAN
California Institute of Technology

Prof. Dr. Sadi UZUNOĞLU
Trakya Üniversitesi

Prof. Dr. Sudi APAK
Esenyurt Üniversitesi

Prof. Dr. Şahamet BÜLBÜL
Fenerbahçe Üniversitesi

Prof. Tunay TUNCA
University of Maryland

Prof. Dr. Umberto ANSALDO
The University of Sydney

Doç. Dr. Afrim HOTI
University "Hasan Prishtina"

Doç. Dr. Berkay ÖZCAN
London School of Eco. and Political Science

Doç. Dr. Mirzana PAŠIĆ KODRIĆ
University of Sarajevo

Doç. Sypros GİKONTİS
Ionian University

Doç. Dr. Bülent HÜNERLİ
Kırklareli Üniversitesi

Doç. Dr. Seda TAŞ
Trakya Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Sevgi ÖZTÜRK
Trakya Üniversitesi

Doç. Dr. Teodor SEDLARSKI
Sofia University

Doç. Dr. Nurgül CHAMBERS
University of Hertfordshire

Dr. Öğr. Üyesi Ersan SARIKAHYA
Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Şükrü Öner DİNÇ
Trakya Üniversitesi

Bu sayının hakemleri / Reviewers of The Issue

(Unvan ve Ad-Soyad alfabetik sırasına göre verilmiştir.)

Unvan, Ad ve Soyad	Kurum
Prof. Dr. Hatem TÜRK	Giresun Üniversitesi
Prof. Dr. Hüseyin AĞIR	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim KIRÇOVA	Yıldız Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Murat ÇETİN	Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi
Prof. Dr. Naim UZUN	Aksaray Üniversitesi
Prof. Dr. Necmettin AYGÜN	Aksaray Üniversitesi
Prof. Dr. Ramazan KILIÇ	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Prof. Dr. Slobodan ILIĆ	Near East University
Prof. Dr. Yüksel TOPALOĞLU	Trakya Üniversitesi
Prof. Vehbi BAYHAN	İnönü Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet KAMACI	Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi
Doç. Dr. Aksu AKÇAOĞLU	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Cenk ÖZGEN	Giresun Üniversitesi
Doç. Dr. Bilgin ÇELİK	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Ebru DOĞAN	İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Elif KÜÇÜK DURUR	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Ezgi YILMAZ ALTUNTAŞ	Galatasaray Üniversitesi
Doç. Dr. Gonca POLAT	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Halil İbrahim ŞENGÜN	Dicle Üniversitesi
Doç. Dr. İsmail YAŞAYANLAR	Düzce Üniversitesi
Doç. Dr. Kübra KÜÇÜKŞEN	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet ULUTAŞ	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi

Doç. Dr. Mesut YAVAŞ	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Doç. Dr. Muhammet DAMAR	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Said OLGUN	Siirt Üniversitesi
Doç. Dr. Sevda Candan HELVACI	Kastamonu Üniversitesi
Doç. Dr. Sibel BAYRAM	Düzce Üniversitesi
Doç. Dr. Şahika ÖZDEMİR	İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
Doç. Dr. Utku AKSEKİ	Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Yavuz ÖZDEMİR	İstanbul Sağlık ve Teknoloji Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Alaattin OĞUZ	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Levent DOĞAN	Trakya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet SAYA	İstanbul Gelişim Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Özcan AYGÜN	Trakya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Rana ÖZYURT KAPTANOĞLU	İstanbul Ayvansaray Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Temel KALAFAT	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Tolga KABAS	Çukurova Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz KÖKTAN	Sakarya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yeliz YAZAN KOÇ	İstanbul Üniversitesi
Öğr. Gör. Dr. İsmail BAYDİLİ	Fırat Üniversitesi

İçindekiler / Contents

Araştırma Makaleleri / Research Articles

- Serap YOLCU YAVUZ* (27-48)
Türkiye’de Gençlik Yazınının İnşa Boyutu
The Construction Dimension Of Youth Literature In Türkiye
- Anıl MÜHÜR DAROĞLU* (49-70)
Bilim Ve Toplum İlişkisi Bağlamında Küresel Riskler: Covid-19 Pandemisi Vakası
Global Risks In The Context Of The Relationship Between Science And Society: The Case Of Covid-19 Pandemic
- Salih OKUMUŞ, Latif AKKAYA* (71-90)
Yeniliğin Eşiğinde Bir Yesevî Ruhu: Durali Yılmaz
The Spirit Of Yesevî On The Threshold Of Innovation: Durali Yılmaz
- Gülşah BAŞKAVAK, Melike ŞAHİNOL, Şafak KILIÇTEPE* (91-118)
Interplay Of Global Technological Dynamics And Local Realities: Digital Healthcare Transformation In Turkey
Küresel Teknolojik Dinamiklerle Yerel Gerçekliklerin Etkileşimi: Türkiye’nin Sağlık Hizmetlerinde Dijital Dönüşüm
- Sevgi AYDIN* (119-136)
The Importance Of Digital Marketing And Technologies In B2B Marketing
B2B Pazarlamada Dijital Pazarlama ve Teknolojilerin Önemi
- Mustafa DAĞ* (137-164)
Osmanlı’da Bir Ecza İşletmesi: Merkez Ecza Ticarethanesi Osmanlı Anonim Şirketi
A Pharmaceutical Business In Ottoman Times: Centre Pharmacy Trading House Osmanlı Joint Stock Company
- Gökçen AYDINBAŞ* (165-190)
Uluslararası Ticaret İle Kişisel Gelir İlişkisi: Seçilmiş Yükselen Piyasa Ekonomileri İçin Nedensellik Analizi
The Relationship Between International Trade And Personal Income: Causality Analysis For Selected Emerging Market Economies

Talha KUTAY, Munise Tuğba AKTAŞ (191-214)
Osmanlı İktisat Geleneğinde Türkiye'nin Kalkınmasının Temellerini Aramak

Searching For The Foundations Of Turkey's Development In The Ottoman Economic Tradition

Derya ÇELİK (215-238)
Innovation And Productivity Research In The Last Five Decades: A Bibliometric Analysis

İnovasyon Ve Üretkenlik Araştırmalarının Son Elli Yılı: Bibliyometrik Bir Analiz

Fatma Büşra DURNA, Gamze ÖZBAYRAK, Ömer Miraç YAMAN (239-260)
Alkol/Madde Bağımlısı Kardeşe Sahip Olmak: Nitel Bir Araştırma

Having An Alcohol/Substance Addicted Sibling: A Qualitative Research

Kurtuluş ATLI, Mehmet YILMAZ (261-280)
Ortaöğretim Öğrencilerinin Doğa Yoksunluğu Düzeyinin Belirlenmesi İçin Bir Ölçek Çalışması

A Scale Study To Determine The Nature Deficiency Level Of High School Students

Tayfun BARIŞ (281-296)
Ahmet Hamdi Tanpınar'ın "Beş Şehir" Ve "Bursa'da Zaman" Adlı Eserlerinde Tarihi Devamlılık Bağlamında Bursa

In The Context Of Historical Continuity In Bursa: Ahmet Hamdi Tanpınar's "Beş Şehir" And "Bursa'da Zaman"

Ümit GABERLİ, Arya AKDENİZ (297-316)
Türkiye'de Uluslararası Turizm Talebinin Belirleyicileri: 2002-2022 Dönemi Panel Veri Analizi

Determinants Of International Tourism Demand In Turkey: A Panel Data Analysis For 2002-2022 Group

Fatma KAMILOĞLU (317-342)
Medya Ve Rıza Üretimi: Covid-19 Aşısı Olmayan Kitle Üzerinde Bir Alan Araştırması

Media And Consent Production: A Field Study In The Covid-19 Non-Vaccinated Group

Selçuk Kürşad KOCA, Büşra YILMAZ (343-364)
***Kuzey Makedonya Türk Tiyatrosu Metinlerinde Kullanılan Türküler Ve
Şarkılar Üzerine Bir İnceleme***
*A Study On Turkish Folk Songs And Songs Used In North Macedonia Turkish
Theater Scripts*

Derleme Makale / Review Article

Dilek DEMİR, Çavuş ŞAHİN, Muzaffer ÖZDEMİR (1-26)
***İlkokul Kademesinde Yapılmış Artırılmış Gerçeklik Çalışmalarının
İncelenmesi***
An Analysis Of Augmented Reality Studies Conducted In Primary Education

İLKOKUL KADEMESİNDE YAPILMIŞ ARTIRILMIŞ GERÇEKLİK ÇALIŞMALARININ İNCELENMESİ

AN ANALYSIS OF AUGMENTED REALITY STUDIES CONDUCTED IN
PRIMARY EDUCATION

Dilek DEMİR* , Çavuş ŞAHİN** , Muzaffer ÖZDEMİR***

Geliş Tarihi: 01.06.2023
(Received)

Kabul Tarihi: 18.04.2024
(Accepted)

ÖZ: Son yıllarda büyük bir ivme kazanan artırılmış gerçeklik teknolojisinin eğitimde kullanımıyla ilgili çalışmaların çoğaldığı görülmektedir. Bu araştırma ile, 2012-2022 yılları arasında ilkököl kademesinde artırılmış gerçeklik teknolojisinin kullanımını konu alan tez ve makalelerin belirlenen ölçütler doğrultusunda nasıl bir dağılım gösterdiğini belirlemek amaçlanmıştır. Bu amaca yönelik olarak YÖK Ulusal Tez Merkezi, TR Dizin ve DergiPark'ta yapılan tarama sonucunda 11 tez ve 3 makale araştırmaya dahil edilmiştir. Bu doğrultuda belirlenen çalışmalar Excel programında hazırlanan "Tez/Makale İnceleme Formu" ile yayın yılı, yayın türü, sınıf düzeyi, ders, katılımcı sayısı, kullanılan yöntem, veri toplama aracı, elde edilen bulgular ve sonuçlar kategorilerine göre incelenmiştir. Buna göre en fazla sayıda araştırmanın 2022 ve 2019 yıllarında yapıldığı, en çok çalışmanın da yüksek lisans tezi olarak yer aldığı görülmüştür. Sınıf düzeyine bakıldığında en çok 4. sınıflarla çalışma yapıldığı ve Türkçe dersine yönelik araştırmaların çoğunlukta olduğu tespit edilmiştir. Katılımcı sayıları bakımından 1-30 katılımcılı çalışmaların sayıca fazla olduğu belirlenmiştir. Nicel ve karma çalışmaların nitel çalışmalardan daha fazla tercih edildiği görülmüştür. Ayrıca artırılmış gerçeklik teknolojisinin en çok akademik başarıya etkisinin incelendiği, ölçek olarak en çok öntest-sontest kullanıldığı da yine bulgular arasındadır. Bunlarla birlikte ilkököl kademesine yönelik artırılmış gerçeklik teknolojisinin yer aldığı çok az sayıda çalışma yapıldığı, matematik konularına yeterince yer verilmediği ve ilkökölün ilk yıllarında somut işlem dönemindeki öğrencilerle neredeyse hiç çalışma yapılmadığı ulaşılan sonuçlar arasındadır. Bu sonuçlar göz önünde bulundurularak ileride yapılacak çalışmalar için çeşitli önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Artırılmış Gerçeklik, İlkokul, İçerik Analizi, Doküman İnceleme

ABSTRACT: In recent years it is observed that studies related to the use of augmented reality technology in education have increased significantly. The aim of this research is to determine how the distribution of the theses and articles on the use of augmented reality technology in primary school level between 2012 and 2022, according to the predetermined

* Uzm. Öğretmen, MEB, didemir17@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2308-9090.

** Prof. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, csahin25240@yahoo.com, ORCID: 0000-0002-4250-9898.

*** Prof. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, mozdemir@comu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5490-238X.

OPEN ACCESS

© Copyright 2024 Demir & Şahin & Özdemir

criteria. For this purpose, 11 theses and 3 articles were included in the research as a result of the scanning conducted in YÖK National Thesis Center, TR Dizin, and DergiPark. The selected studies were analysed according to the categories of publication year, publication type, grade level, subject, number of participants, research method used, data collection tool, obtained findings, and results, through the "Thesis/Article Review Form" prepared in Excel program. It was observed that the largest number of studies were conducted in 2022 and 2019, and the most studies were included as master's theses. It was found that the most work was done with 4th graders and that research on the Türkçe course was in the majority when the grade level was examined. It has been determined that studies with participant counts ranging from 1 to 30 are more prevalent in terms of the number of participants. It was also observed that quantitative and mixed methods were preferred more than qualitative studies. Moreover, it was found that the academic achievement was the most examined effect of augmented reality technology, and pretest-posttest was the most used scale. However, it was concluded that there were very few studies on augmented reality technology in primary school level, not enough emphasis on mathematics topics, and almost no work was done with students in the concrete operational stage in the early years of primary school. Various suggestions were made for future studies considering these results.

Keywords: Augmented Reality, Primary School, Content Analysis, Document Review

EXTENDED ABSTRACT

Different tools are used in the integration of technology into education. One of these technologies is Augmented Reality (AR). Some of the potential benefits of integrating AR into the desired subject: include its ability to provide a rich content and learning environment, its accessibility through smartphones, its capability to capture students' interest, its provision of unlimited review opportunities and the ability for students to progress at their own pace, its ability to concretize abstract concepts, and its potential to facilitate hands-on and experiential learning. Both national and international literature reviews reveal numerous studies on the use of AR in education, and the increasing number of these studies necessitates a comprehensive overview of them. When examining the studies conducted in Turkey, it is observed that the use of AR in education gained momentum after 2010. It has been observed that only a small number of studies have focused on primary education level, specifically on the use of AR technology in primary schools. Furthermore, no comprehensive scanning study specifically targeting the use of AR technology in primary education has been encountered.

The aim of this research is to compile studies conducted on the use of AR technology in primary schools, providing a comprehensive approach regarding the publication year, publication type, grade level, subject, participant count, method used, data collection tool, obtained findings, and reached conclusions. To achieve this goal, scans were conducted on the YÖK National Thesis Center, TR Dizin and DergiPark platforms, and studies conducted on the use of AR in primary schools between 2012 and 2022 were examined. Among the 115 theses and 120 articles accessed, 11 theses and 3 articles specifically related to the primary school level were included in this research.

This study, conducted within the scope of qualitative research, employed document analysis technique. Altheide & Schneider (2013) define document analysis as a technique used to find, describe, acquire, and analyse documents in terms of relevance, importance, and

meaning. The document examination process proceeded as follows: Firstly, the theses and articles were downloaded in PDF format to search for answers to the research question. The originality of the studies was verified by investigating various questions (e.g., Are the researchers affiliated with the stated institutions? Are the publications listed in the specified sources? Were the data obtained from primary sources?). The downloaded documents were thoroughly examined, taking into considering the sub-problems of the research. The collected data were then analysed and reported. Each thesis and article reviewed were recorded in an Excel program using a "Thesis/Article Review Form". This form facilitated the evaluation of the included theses and articles based on categories such as publication year, publication type, research method used, data collection tools, grade level, number of participants, subject, findings, and conclusions.

In qualitative research, the concepts of validity and reliability are replaced by the concept of credibility. In line with the recommendations of Lincoln and Guba (1985; cited in Bassegy, 1999) to ensure credibility, the theses and articles obtained in this study were interacted with for an extended period. The data collected were examined by another researcher, and the research report provided detailed information about the process and findings. Additionally, a clear roadmap was outlined for individuals who wish to replicate the study, allowing them to confirm the findings.

The data collected through the Thesis/Article Review Form were analysed using content analysis method. Content analysis is a form of interpretation that aims to identify the basic meanings by examining a large amount of qualitative data (Patton, 2018). Hepkul (2002) defines content analysis as the application of scientific methods to textual documents. In this study, the studies recorded in the Thesis/Article Review Form were summarized and common concepts were identified based on the predetermined categories. In this way, similar data were grouped together. The frequency values of the common concepts obtained from the data, based on the sub-problems, were presented in tabular form.

According to this, it was observed that the highest number of studies were conducted in 2022 and 2019, with the majority of studies being master's theses. In terms of grade level, the majority of studies were conducted with 4th-grade students, and research on the Turkish language subject was predominant. It was determined that studies with 1-30 participants were more numerous in terms of participant numbers. Quantitative and mixed methods were more preferred than qualitative studies. Additionally, among the findings, it was observed that augmented reality technology was mainly examined in terms of its impact on academic achievement, and the most used measurement tool was pre-test/post-test. The findings from the studies indicate that the use of AG technology in lessons has a positive impact on academic achievement as well as attitudes, motivation, skills, and class participation. Only in three studies, no significant differences were found between the experimental and control groups. However, it should be noted that in one of these studies, the groups were not equalized before the experiment. Furthermore, when examining student opinions in the studies, it was observed that there were positive views on the use of AG technology in lessons, such as being fun, attention-grabbing, facilitating learning, concretizing concepts, enhancing retention, and promoting motivation. However, there were also negative views, such as fear of tablet malfunction, reluctance to share with peers, tablet freezing, application not opening, and fear of making mistakes. Based on these findings, it can be concluded that

there are only a few studies focusing on augmented reality technology in primary school, insufficient coverage of mathematics topics, and almost no studies conducted with students in the concrete operational stage in the early years of primary school.

1. GİRİŞ

18. yüzyılda buharlı makinelerin icadıyla başlayan sanayi devrimi önceki yüzyılda inanılmaz bir hızla yerini üçüncü aşama olan Endüstri 3.0'a bırakmıştır. Endüstri 3.0 1970'lerde başlayıp 2010'a kadar uzanan, kişisel bilgisayarlarla tanışılan ve bilişim teknolojilerinin kullanıldığı bir dönemi ifade etmektedir. Ardından gelen Endüstri 4.0 ise yapay zekâ, üç boyutlu yazıcılarla üretim, akıllı evler, otomasyon sistemleri, sanal teknolojiler ve daha pek çok teknolojik yenilikle hayatın merkezine yerleşmiş durumdadır. Tabii ki teknolojideki bu gelişmelerin eğitime yansımaları da kaçınılmazdır.

Teknolojinin eğitime entegrasyonunda birbirinden farklı araçlar kullanılmaktadır. Günümüzde ilk akla gelecek olanlar Sanal Gerçeklik (SG) ve Artırılmış Gerçeklik (AG) teknolojileridir. Kavram olarak birbirlerine yakın olsalar da temel farklılıkları vardır. Sanal gerçeklik, kullanıcının gerçek dünya yerine bilgisayar ile oluşturulmuş sanal bir çevre ile tamamen sarmalanmasını sağlarken, artırılmış gerçeklik kameralardan elde edilen gerçek görüntünün sanal nesnelere zenginleştirilmesidir (Azuma, 1997). Bu sanal nesnelere video, resim, ses, metin veya 3D modeller olabilir. Azuma, Bailiot, Behringer, Feiner, Julier ve MacIntyre (2001) AR'nin şu özelliklere sahip olduğunu belirtmişlerdir;

- Gerçek nesnelere sanal olanları gerçek bir ortamda bir araya getirir,
- Sanal ve gerçek nesnelere etkileşim içindedir,
- Sanal nesnelere gerçek nesnelere göre konumlandırılır.

AG teknolojisinin üç türü vardır;

- Konum tabanlı AG
- Görüntü tabanlı AG
- Yüzey algılama tabanlı AG (Özdemir, 2020).

Bunlardan konum tabanlı AG, Global Positioning System (GPS) yardımıyla mobil cihazların konumunu belirlerken görüntü tabanlı AG' de ise oluşturulmuş sanal nesne kamera tarafından algılanan işaretleyici ile gerçek nesne görüntüsünün üzerine bindirilir (Pasareti, Hajdin, Patasaka, Jambori, Molnar ve Tucsanyi-Szabo, 2011). Görüntü tabanlı AG sayesinde basılı materyallerdeki düz metinler animasyon, video, ses veya etkileşim unsurlarıyla dinamik bir hale getirilmiş olur. Yüzey algılama tabanlı AG teknolojisi görüntü tabanlı AG ile benzer olmakla birlikte sanal nesnenin konumlandırılması için işaretleyiciler yerine algılanan düz zeminleri kullanmasıyla farklılaşır.

Sanal nesnelere gerçek dünya nesnelere üzerine eşzamanlı bindirildiği artırılmış gerçeklik uygulamaları hayal gücümüzün ötesinde bir deneyim sunmasıyla savunmadan eğitime çok farklı alanlarda kendine yer bulmuştur. Moda, inşaat,

dekorasyon, reklam, pazarlama, eğlence, mimari, turizm, tıp, havacılık bu alanlardan bazılarıdır. Hatta çeviri ve tercüme kullanımına yönelik örnekler de bulunmaktadır (Ebadi ve Ashrafabadi, 2022). Oyunların içinde de AG teknolojisinin kullanımı yaş farkı gözetmeksizin küçükten büyüğe her yaşta insanı kendine çekmiştir (Chong, Sethi, Loh ve Lateef, 2018). Bu kadar geniş bir alanda uygulama fırsatı bulan AG teknolojisinin eğitime yansımaları da gecikmemiştir. Özellikle akıllı telefonların bu kadar yaygınlaşması artırılmış gerçeklik teknolojisini daha ulaşılabilir kılmıştır (Furió, González-Gancedo, Juan, Seguí ve Costa, 2013). Bu durumun ise AG'nin eğitimde tercih edilmesinin başlıca nedenlerinden biri olduğu söylenebilir.

Gerek ekonomik gerek güvenlik sebebiyle gerçek ortamda ve gerçek nesnelere yapılamayan uygulamaların yerine kullanılacak alternatif yöntemler yıllardan beri araştırılmaktadır. Malzeme veya uygun ortam sıkıntısı çekilen durumlarda imdada AG teknolojisi yetişmektedir. AG'nin istenilen derse entegre edilebilir olması, entegre edildiği derste zengin bir içerik ve öğrenme ortamı sunması, akıllı telefonlar sayesinde her yerde ulaşılabilir olması, öğrencinin ilgisini çekmesi, öğrenciye sınırsız tekrar ve kendi hızında ilerleme imkânı vermesi, soyut kavramları somutlaştırması ve yaparak yaşayarak öğrenme olanağı sunması olası faydaları arasında sayılabilir. Eğitimde kullanılan AG teknolojileri öğrencilerin sınıfta gözlemlene imkânı bulamayacakları kadar küçük veya büyük olan nesnelere görmelerini (Korkmaz, 2021), tarihi olayları ve mekanları incelemelerini, tehlikeli olabilecek deneyleri güvenli ve daha düşük maliyetlerle gerçekleştirmelerini sağlamaya yardımcı olur. Gavish, Gutiérrez, Webel, Rodríguez, Peveri, Bockholt ve Tecchia (2015) da eğitimin yüksek maliyetini düşürmede AG'nin zaman ve paradan tasarruf etmeyi sağlayabileceğini belirtmişlerdir. AG tabanlı ders içeriklerinin, özellikle pandemi boyunca akıllı cihazlarla daha fazla etkileşim içinde olmaları sebebiyle, öğrenciler için klasik yöntemlerle hazırlanmış ders içeriklerinin sıkıcılığını (Akın, 2022) ortadan kaldırmaya yardımcı olacağı düşünülmektedir. Nitekim alanyazın tarandığında AG'nin eğitimde kullanımı ve faydaları ile ilgili pek çok araştırmayla karşılaşmıştır (Dikkartın-Övez, F. ve Sezginsoy-Şeker, 2022; Ersoy, Duman ve Öncü, 2016).

Durukan, Turan-Güntep ve Dönmez-Usta (2022) AR tabanlı öğretim materyalinin Güneş Sistemi ünitesinde kullanımının öğrenci başarısını artırdığını tespit etmişlerdir. Tan, Guan, Leung, Kee, Devilly ve Medalia (2022) zihinsel ve fiziksel engeli bulunan bireylerle gerçekleştirdikleri çalışmada Hastaların Mesleki Yeteneklerini Geliştirmeye Yönelik Artırılmış Gerçeklik Oyunlarını kullanmışlar, program sonunda katılımcıların mesleki becerilerinde ve eğitimden sekiz hafta sonra sürdürülen bilişsel becerilerin yönlerinde önemli bir iyileşme gösterdiği tespit edilmiştir. Huang ve Liu (2022) pandemi sürecinde öğrencilerin öğrenme deneyimini geliştirmek amacıyla uzaktan eğitimde kullanılacak bir AG destekli uzaktan eğitim arayüzü geliştirmişlerdir. Geliştirdikleri bu arayüz ile öğrencilerin

teknolojiye yönelik tutumlarını ve sistemin kullanılabilirliğini ortaya koymayı amaçladıkları çalışmalarında öğrenme içeriğinin öğretmen ve öğrenciler arasında uzaktan etkileşimi sağladığı, ayrıca, üç boyutlu (3D) görselleştirmenin öğrencilerin AR kullanımına yönelik tutumlarını doğrudan etkilediği sonuçlarına ulaşmışlardır. Mendez-Lopez, Juan, Molla ve Fidalgo (2022), psikoloji öğrencileri için çok zor bir konu olan Nöroanatomiyi, beynin morfolojik ve fonksiyonel bilgilerinin görselleştirilmesini sağlayacak bir mobil AR uygulamayı kullandıkları deneysel çalışma sonucunda iki grubun da bilgi düzeyinin yakın olduğu, bununla birlikte deney grubunun memnuniyet puanlarının daha yüksek olduğu, sonuç olarak AG uygulamasının ders kitabı kadar etkili olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Erbaş ve Demirer (2019) AR etkinliklerinin öğrencilerin biyoloji dersindeki akademik başarıları ve motivasyonları üzerindeki etkilerini araştırdıkları karma yöntem çalışmalarında deney ve kontrol gruplarının akademik başarı puanları arasında anlamlı bir fark bulunmazken AR etkinliklerinin motivasyonu artırdığı sonucuna ulaşmışlardır.

Kullanım alanı çok geniş olan AG teknolojisinin farklı eğitim ortamlarındaki örneklerini görmek mümkündür. Örneğin Fen Bilimleri dersindeki deneyler malzeme tedarikine ihtiyaç duyulmadan, hatta laboratuvara gerek olmadan, AG teknolojisi kullanılarak tekrar tekrar yapılabilmektedir. Çeşitli müzik aletleri deneyimlenebilmekte ve öğrenciye kendi kendine çalışma fırsatı sunulmaktadır (Orhan ve Değirmencioglu, 2022; Jamal, 2022). Matematiksel kavramların somutlaştırılmasında da bu teknolojiden yararlanılmaktadır (Estapa ve Nadolny, 2015; İbili ve Şahin, 2013; Akın, 2022). Hem yurtiçinde hem de yurtdışında yapılan alanyazın taramalarında AG' nin eğitimde kullanımı ile ilgili çok sayıda çalışmaya ulaşılmakta, bu çalışmaların sayısının gün geçtikçe artması onlara toplu bir bakış ihtiyacını da beraberinde getirmektedir. Selçuk, Palancı, Kandemir ve Dündar (2014) yeni çalışmaların literatüre katkı sağladığını, ancak aynı konuda gerçekleştirilen çalışmalara ait sonuçların birbirine benzer ya da farklı çıkması sebebiyle bu çalışmaların sonuçlarına ve eğilimlerine yönelik bir değerlendirme yapmak için içerik ve meta-analizin faydalı olduğunu belirtmiştir. Çalık ve Sözbilir (2014) de içerik analizi çalışmalarının yeni yapılacak araştırmalara yol göstermesi açısından önemli olduğunu vurgulamışlardır. Yapılan sistematik derleme çalışmaları sayesinde yeni yönelimler, yeni çalışma alanları görülebilmekte, hangi disiplinlere ağırlık verildiği, hangi değişkenlerle çalışıldığı, çalışmaların nereye doğru evrildiği de gözler önüne serilmektedir.

Türker (2021) eğitimde artırılmış gerçeklik teknolojisinin kullanımıyla ilgili incelediği 46 tezin büyük çoğunluğunun yüksek lisans programına ait olduğunu, en fazla çalışmanın Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi Anabilim Dalı'nda yapıldığını, karma yöntemin diğer yöntemlerden daha çok tercih edildiğini, AG'nin en çok başarı değişkenine etkisinin incelendiğini belirtmiş ve birtakım önerilerde

bulunmuştur. Palancı ve Turan (2021) Web of Science veritabanından ulaştığı matematik eğitiminde AG kullanımını inceleyen 86 çalışmada en çok nitel yöntemin kullanıldığı, sempozyum bildirilerinin sayıca makalelerden daha fazla olduğu, örneklem grubunun çoğunlukla ortaokul olduğu, çalışmaların çoğunun Meksika'da yapıldığı sonuçlarına ulaşmışlar, bunun yanı sıra incelenen çalışmalardan yola çıkarak AG'nin avantajlarına ve dezavantajlarına toplu bir bakış sunmuşlardır. Türel ve Bayer (2021)'in AG teknolojisi ile ilgili yapılan lisansüstü tezlere yönelik yaptıkları araştırma sonucunda yüksek lisans tezlerinde kadın araştırmacıların erkek araştırmacılardan daha fazla çalışma yaptıkları, en fazla araştırmanın BÖTE anabilim dalında yapıldığı, ortaokul kademesinde yapılan çalışmaların ağırlıklı olduğu, örneklem büyüklüğünün 31-100 arasında yoğunlaştığı, karma yöntemin daha çok tercih edildiği, veri toplama aracı olarak ise en çok başarı testi, tutum ölçeği, anket ve görüşme formunun tercih edildiği sonuçlarına ulaşılmıştır. Görüldüğü gibi yapılan sistematik derleme çalışmalarında AG teknolojisinin eğitimde kullanımına yönelik araştırmalarda kullanılan yöntemlere, çalışma gruplarına, veri toplama araçlarına ve sonuçlara ilişkin toplu bir bakış sağlanmıştır.

Türkiye'de yapılan çalışmalar incelendiğinde eğitimde AG kullanımı konusunun 2010 yılından sonra ivme kazandığı görülmektedir. Yapılan çalışmaların çok azının temel eğitim kademesi olan ilkokullara yönelik olmasıyla beraber, eğitimde AG teknolojisinin ilkokullarda kullanımına yönelik bir tarama çalışmasına rastlanmamıştır. Yapılan tarama çalışmaları incelenmiş, bu çalışmaların ilköğretim (8 yılı kapsayan), ortaokul (ilköğretim ikinci kademe), lise veya sadece yüksek öğretime yönelik olduğu görülmüştür. Bu araştırmanın amacı AG teknolojisinin ilkokullarda kullanımına yönelik yapılan çalışmaları derleyerek hangi sınıf düzeyiyle çalışıldığı, hangi konuların ele alındığı, hangi yöntemin kullanıldığı, hangi veri toplama araçlarından yararlandığı ve hangi sonuçlara ulaşıldığı hakkında bütüncül bir yaklaşım sunmaktır. Bu araştırmanın ilkokul kademesinde AG'nin kullanımı konusunda daha sonra yapılacak çalışmalara ışık tutacağı düşünülmektedir.

İlkokullarda AG teknolojisinin kullanımına yönelik yapılmış olan çalışmaların incelenmesi amacı çerçevesinde aşağıdaki alt amaçlara ulaşılmaya çalışılacaktır.

İlkokul kademesinde AG teknolojisinin kullanımını ele alan tez ve makaleler;

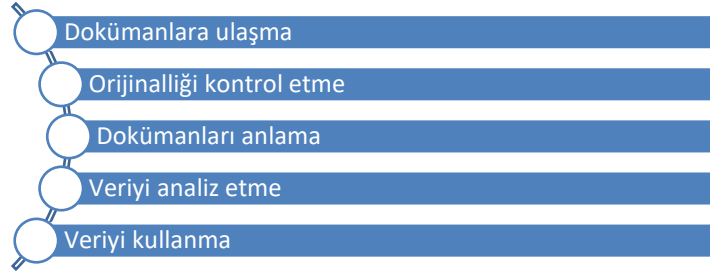
1. Yayın yılı,
2. Yayın türü,
3. Sınıf düzeyi,
4. Ders,
5. Katılımcı sayısı,
6. Kullanılan yöntem,
7. Veri toplama aracı

8. Elde edilen bulgular,
9. Ulaşılan sonuçlar bakımından nasıl bir dağılım göstermektedir?

2. YÖNTEM

2.1. Araştırma Modeli

Nitel araştırma kapsamında yürütülen bu çalışma doküman incelemesi tekniğiyle gerçekleştirilmiştir. Yıldırım ve Şimşek (2013) doküman incelemesini, araştırılmak istenen olgu ve olaylarla ilgili bilgi toplamak amacıyla yazılı materyalleri analiz etme şeklinde tanımlamışlardır. Altheide ve Schneider (2013) doküman analizini, dokümanları alaka, önem ve anlam açısından bulmak, tanımlamak, almak ve analiz etmek için uygulanan bir teknik olarak ifade etmişlerdir. Onlara göre doküman inceleme, araştırmacının bir araştırma konusuyla ilgili olarak seçilen belgelerle etkileşimine ve katılımına dayanmaktadır. Doküman analizi, araştırmalarda veri çeşitleme amacıyla kullanımının dışında ayrı bir teknik olarak da kabul edilmektedir (Bowen, 2009). Doküman inceleme ile ilgili alanyazında birbirinden farklı süreçlere ulaşmak mümkündür (Kıral, 2020). Forster (1995; akt. Yıldırım ve Şimşek, 2016) doküman inceleme sürecini şu şekilde belirtmiştir;

Şekil 1. Doküman İnceleme Süreci

Bu araştırmada Şekil 1’de gösterilen süreç takip edilmiştir. Buna yönelik olarak çalışmadaki araştırma sorusuna cevap aramak amacıyla tez ve makaleler PDF formatında indirilmiş, çalışmaların orijinalliği çeşitli sorulara yanıt aranarak kontrol edilmiş (Araştırmacılar belirttikleri kurumlarda görev yapıyor mu? Yayınlar belirtilen kaynaklarda yer alıyor mu? Veriler birincil kaynaklardan mı elde edilmiş? vb.), indirilen dokümanlar araştırmanın alt problemleri göz önünde bulundurularak detaylı bir şekilde incelenmiş, elde edilen verilerle gerekli analizler yapılarak raporlaştırılmıştır.

2.2. Verilerin Toplanması

Bu araştırmada incelenen tezler için YÖK Tez Merkezi, makaleler için ise TR Dizin ve Dergi Park’ta tarama yapılmıştır. İncelenen çalışmalarda tarih aralığı olarak 2012-2022 belirlenmiştir. Bunun sebebi ülkemizde zorunlu eğitim sistemine geçilen 2012-2013 öğretim yılı itibarıyla ilkokulların bağımsız okul haline gelmiş olmasıdır. Tarama yapılırken “artırılmış gerçeklik”, “augmented reality” anahtar kelimeleri

kullanılmıştır. Sadece ilkokullarda yapılan çalışmalar seçilmiş olup ilköğretimde farklı kademeleri de kapsayan çalışmalar bu araştırmaya dahil edilmemiştir. Tarama sonucunda bu çalışmanın amacına uygun olduğu düşünülen 11 tez ve 3 makale incelemeye alınmıştır. Tezlerden elde edilmiş makaleler veri çeşitliliği sağlamadığı için çalışmaya dahil edilmemiştir. Değerlendirilen her tez ve makale excel programında oluşturulan Tez/Makale İnceleme Formuna işlenmiştir. Bu form ile incelemeye alınan tez ve makaleler yayın yılı, yayın türü, kullanılan yöntem, veri toplama araçları, sınıf düzeyi, katılımcı sayısı, ders/konu/ünite, bulgular ve sonuçlar kategorilerine göre değerlendirilmiştir.

2.3. Geçerlik ve Güvenirlik

Nitel araştırmalarda geçerlik ve güvenilirlik kavramları yerine inandırıcılık kavramı kullanılmaktadır. Bu çalışmada Lincoln ve Guba (1985; akt. Bassey, 1999)'nın inandırıcılığı sağlamak için sundukları önerilere uygun olarak, ulaşılan tezler ve makalelerle uzun süre etkileşimde bulunulmuş, elde edilen çalışmalar üç araştırmacı tarafından incelenmiş ve ortak kavramlar belirlenmiş, araştırma raporunda süreç ve bulgular hakkında detaylı bilgiye yer verilmiş ve araştırmayı tekrar etmek isteyen kişilere teyit edebilecekleri kadar açık bir yol haritası çizilmiştir.

2.4. Verilerin Analizi

Tez/Makale İnceleme Formu ile toplanan veriler içerik analizi yöntemiyle analiz edilmiştir. İçerik analizi, büyük miktardaki nitel veriyi alarak temel anlamları belirlemeye yönelik olarak yapılan bir çeşit anlamlandırma işlemidir (Patton, 2018). Hepkul (2002) içerik analizini, metin türündeki belgelere bilimsel yöntemlerin uygulanması şeklinde tanımlamaktadır. Bu çalışmada Tez/Makale İnceleme Formuna işlenen çalışmalar belirlenen kategorilere göre özetlenmiş ve ortak kavramlar belirlenmiştir. Bu şekilde birbirine benzeyen veriler bir araya getirilmiştir. Alt problemlere göre verilerden elde edilen ortak kavramlara ait frekans değerleri tablolar halinde sunulmuştur.

2.5. Araştırmacıların Rolü

Birinci yazar veri toplama sürecini yürütmüştür. İkinci ve üçüncü yazar öğretmen yetiştirme ve eğitimde teknoloji kullanımı konularında araştırmaları olan akademisyenlerdir. İkinci yazar araştırmanın kapsamı, yöntemi ve bulguların gözden geçirilmesi sürecinde katkı sağlamıştır. Üçüncü yazarın uzmanlık alanı AG-SG teknolojileri olup bu çalışmadaki teknoloji içerikli bölümlerin hazırlanmasında katkı sağlamıştır. Üç yazarın da ortak görüşleri doğrultusunda Tez/Makale İnceleme Formu düzenlenmiştir. Tarama yapılan kaynaklardan elde edilen çalışmalar Tez/Makale İnceleme Formuna işlenmiş ve her bir yazar formdaki başlıklara uygun bir şekilde çalışmalardaki ortak kavramları ayrı ayrı belirlemiştir. Yazarların belirlediği kavramlar karşılaştırılmış ve çoğunluğunun aynı olduğu görülmüştür. Farklı görüşlerin bulunduğu maddelerde ortak bir fikre varılmış ve elde edilen kavramlara son şekli verilmiştir.

3. BULGULAR

Yapılan analiz sonucunda elde edilen bulgular araştırma sorularına uygun olarak ayrı başlıklar halinde bu bölümde yer almaktadır.

3.1. Yayın Yılına Göre Tez ve Makalelerin Dağılımı

Araştırmanın birinci alt problemi olan tez ve makalelerin yıllara göre dağılımını gösteren tablo aşağıda yer almaktadır.

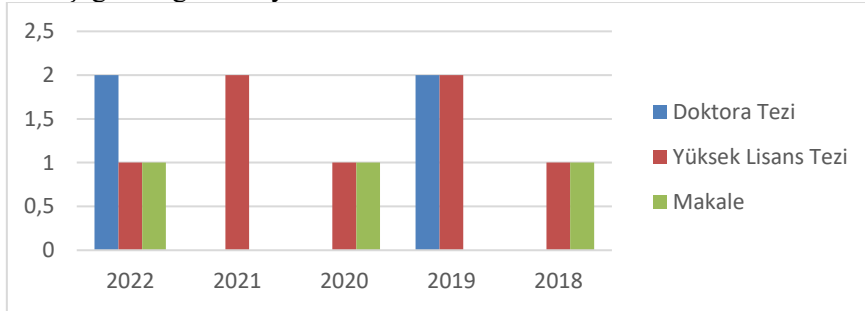
Tablo 1. Yayınların Yıllara Göre Dağılımı

Yayın yılı	Tez	Makale	f
2022	3	1	4
2021	2	-	2
2020	1	1	2
2019	4	-	4
2018	1	1	2
Toplam	11	3	14

Tablo 1 incelendiğinde ilkokullarda AG teknolojisinin kullanımı ile ilgili çalışmaların en çok 2022 ve 2019 yıllarında (f:4) olduğu görülmektedir. 2018, 2020 ve 2021 yıllarında ise eşit sayıda (f:2) çalışmaya ulaşılmıştır. Ulaşılan çalışmaların çoğunluğunun (f:11) lisansüstü araştırmalar olduğu, sadece 3 çalışmanın makale olduğu görülmüştür.

3.2. Yayın Türüne Göre Tez ve Makalelerin Dağılımı

Araştırmanın ikinci alt problemi olarak çalışmaların yayın türüne göre dağılımı aşağıdaki grafikte yer almaktadır.

Şekil 2. Yapılan Çalışmaların Yıllara ve Yayın Türüne Göre Dağılımı

Şekil 2’de görüldüğü üzere yapılan çalışmaların 4 tanesi doktora tezi, 7 tanesi yüksek lisans tezi ve 3 tanesi de makaledir. Doktora tezleri 2022 ve 2019 yıllarına aittir. İlkokul kademesinde AG teknolojisi kullanımını inceleyen yüksek lisans tezleri 2018 itibarıyla her yıl yapılmış olup makalelerin ise en az sayıda olduğu (f:3) görülmektedir.

3.3. Sınıf Düzeyine Göre Tez ve Makalelerin Dağılımı

Araştırmanın üçüncü alt problemi olan tez ve makalelerin sınıf düzeyine göre dağılımını gösteren tablo aşağıdaki gibidir.

Tablo 2. Yapılan Çalışmaların Sınıf Düzeyine Göre Dağılımı

Sınıf Düzeyi	Tez	Makale	f
2	1	-	1
3	-	1	1
4	9	2	11
BİLSEM 3-4	1	-	1
Toplam	11	3	14

Tablo 2’de görüldüğü üzere en çok çalışma 4.sınıf düzeyinde gerçekleştirilmiştir (f:11). Bu çalışmalardan dokuz tanesi tez çalışması olup, 2 tanesi makale olarak yer almıştır. 2. ve 3. sınıf düzeylerinde 1’er çalışmaya, 3-4 şeklinde iki sınıf düzeyini kapsayan 1 çalışmaya ulaşılmıştır. 2.sınıf düzeyinde yapılan çalışmanın lisansüstü tezi olduğu, 3.sınıf düzeyinde yapılan çalışmanın makale olduğu görülmektedir. 1. sınıflarla yapılan çalışmaya ise rastlanmamıştır.

3.4. Derse Göre Tez ve Makalelerin Dağılımı

Araştırmanın dördüncü alt problemi olan tez ve makalelerin derslere göre dağılımına aşağıdaki tabloda yer verilmiştir.

Tablo 3. Yapılan Çalışmaların Derslere Göre Dağılımı

Ders	Tez	Makale	f
Türkçe	4	-	4
Matematik	1	1	2
Fen Bilimleri	2	1	3
Sosyal Bilgiler	2	1	3
İngilizce	1	-	1
Bilişim Teknolojileri	1	-	1
Toplam	11	3	14

Tablo 3’te de görüldüğü gibi en çok çalışma yapılan ders Türkçe (f:4) olup bunu Sosyal Bilgiler (f:3) ve Fen Bilimleri (f:3) dersleri izlemektedir. Matematik dersine yönelik yapılan çalışma sayısı 2 iken İngilizce ve Bilişim Teknolojileri derslerinde ise 1’er çalışma yapıldığı görülmektedir.

3.5. Katılımcı Sayısına Göre Tez ve Makalelerin Dağılımı

Aşağıda yer alan tabloda araştırmanın beşinci alt problemi olarak tez ve makalelerin katılımcı sayısına göre dağılımı görülmektedir.

Tablo 4. Yapılan Çalışmaların Katılımcı Sayısına Göre Dağılımı

Ders	Tez	Makale	f
1-30	3	3	6
31-70	4	-	4
71-99	2	-	2
100 ve üzeri	2	-	2
Toplam	11	3	14

Tablo 4’te görüldüğü gibi en çok çalışma (f:6) 1-30 aralığında katılımcıyla yapılmıştır. Bunu 31-70 aralığında katılımcıyla yapılan çalışmalar (f:4) izlemiştir.

71-99 aralığında katılımcıyla yapılan çalışma sayısı 2 ile sınırlı kalırken 100 üzerinde katılımcıyla gerçekleştirilen 2 çalışmaya ulaşılmıştır.

3.6. Kullanılan Yönteme Göre Tez ve Makalelerin Dağılımı

Araştırmanın altıncı alt problemi olan kullanılan yönteme göre tez ve makalelerin dağılımına ait tablo aşağıda verilmiştir.

Tablo 5. Yapılan Çalışmalarda Kullanılan Yönteme Göre Dağılımı

Yöntem	Desen	Tez	Makale	f
Nicel	Ön test son test kontrol gruplu yarı deneysel desen	5	-	6
	Tek grup öntest-sontest deney öncesi desen	-	1	
Nitel	Durum çalışması	1	-	2
	Eylem araştırması	1	-	
Karma	Çok aşamalı karma yöntem	4	2	6
	Sıralı açımlayıcı karma yöntem			
	Gömülü deneysel desen Karma			
Toplam		11	3	14

Tablo 5 incelendiğinde en fazla çalışmanın nicel ve karma yöntemlerle yapıldığı (f:6) görülmektedir. Nitel yöntem kullanılan araştırma sayısı ise 2 ile sınırlı kalmıştır.

3.7. Veri Toplama Aracına Göre Tez ve Makalelerin Dağılımı

Araştırmanın yedinci alt problemi olarak tez ve makalelerde kullanılan veri toplama araçlarına ait dağılım aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 6. Yapılan Çalışmalarda Kullanılan Veri Toplama Aracına Göre Dağılımı

Ders	Tez	Makale	f
Başarı testi	2	1	3
Yarı yapılandırılmış görüşme	5	3	8
Ön test-son test / Kalıcılık	8	2	10
Günlük	3	-	3
Anket	-	1	1
Çeşitli ölçekler	3	1	4
Ön bilgi testi	1	-	1
Beceri testi	1	-	1
Odak grup görüşme	1	-	1
Ekran kaydı	1	-	1
Klinik mülakat	1	-	1
Toplam	26	8	34

Tablo 6'da görüldüğü üzere on bir farklı türde veri toplama aracı ile verilerin toplandığı görülmektedir. Bu veri toplama araçlarından en çok ön test-son test kullanılmış olup (f:10) hem lisansüstü tezlerde hem de makalelerde yer aldığı

görülmektedir. Yarı yapılandırılmış görüşmenin ikinci sırada olduğu (f:8), bunu çeşitli ölçeklerin takip ettiği (f:4), başarı testiyle günlüklerin dördüncü sırayı paylaştığı belirlenmiştir. Günlüklerin sadece lisansüstü tezlerde, anketin ise tek bir makalede kullanıldığı tespit edilmiştir. Ön bilgi testi, odak grup görüşme, ekran kaydı ve klinik mülakat ise tek bir doktora çalışmasında kullanılmıştır.

3.8. Elde Edilen Bulgulara Göre Tez ve Makalelerin Dağılımı

Aşağıda yer alan tabloda araştırmanın sekizinci alt problemi olarak tez ve makalelerde elde edilen bulgulara ait dağılım görülmektedir.

Tablo 7. Yapılan Çalışmalarda Elde Edilen Bulgulara Göre Dağılım

Bulgular	Tez/Makale
Son test puanları deney grubu lehine anlamlı	9
Son testte gruplar arası fark yok	3
AG' nin derse katkısı olduğu belirlenmiştir	2

Tablo 8. Yapılan Çalışmalardan Elde Edilen Öğrenci Görüşleri

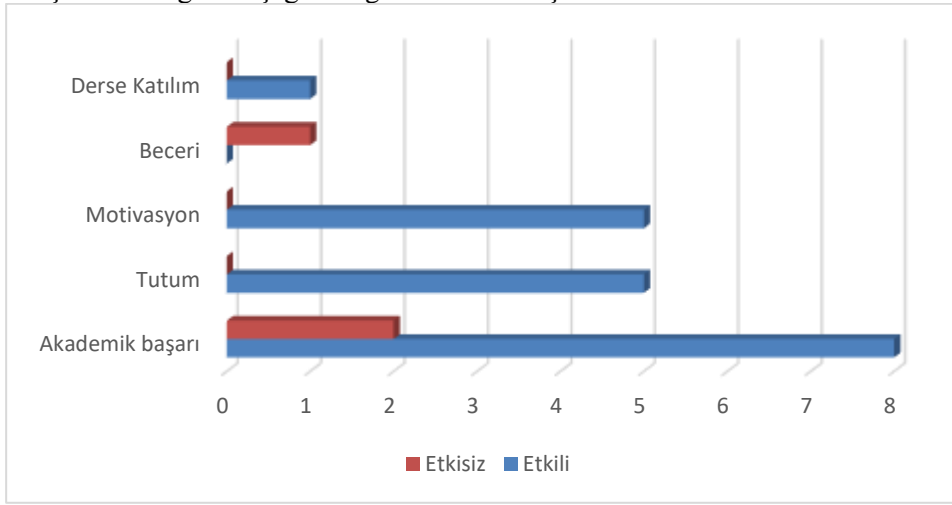
Olumlu Görüşler	Olumsuz Görüşler
Soyut kavramları somutlaştırma, Derse aktif katılım sağlama, Günlük hayatla ilişkilendirme, Merakı artırma, Derse karşı isteği artırma, Eğlenceli, Dikkat ve ilgi çekici Rahat kullanım, Gerçeğe yakınlık, Üç boyutlu olması, Heyecanlı, Güzel ve paylaşımcı, Kalıcı öğrenme, Öğrenmeyi kolaylaştırma, Bireysel öğrenme, Akran desteği	Zaman zaman tabletin donması, Uygulamanın açılmaması, Tableti düşürmekten korkma, Tableti tutmakta zorlanma, Teknik sorunların çıkması, Zaman alıcı olması, Tablete zarar vermektten korkma, Uygulamanın istendiğinde durdurulamaması (her seferinde baştan başlama) İki öğrenciye bir tablet düşmesi

Tablo 7'de görüldüğü üzere incelenen çalışmalarda derslerde kullanılan AG teknolojisinin etkililiğine dair bulgular yer almaktadır. Nicel ve karma çalışmalarda deney ve kontrol grupları sontest puanlarının çoğunlukla deney grubu lehine anlamlı olduğu görülmüştür. Deney ve kontrol grupları sontest puanları arasında fark olmayan gruplarda ise deney grubundaki öğrencilerin öntest ile sontest puan farkları anlamlı düzeyde yükselmiştir. Yapılan nitel çalışmalarda da AG teknolojisinin derste kullanımının öğrenme çıktılarında etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Bunların yanı sıra öğrenci görüşlerinin yer aldığı çalışmalarda çeşitli temalara ulaşıldığı görülmüştür. Bu temalara göre AG teknolojisinin derslerde kullanımı eğlenceli,

dikkat çekici, öğrenmeyi kolaylaştırıcı, somutlaştırıcı, kalıcılığı artırıcı, öğrenmenin transferi, motivasyon edicilik gibi olumlu görüşlerin yanı sıra tabletlerin bozulmasından korkma, arkadaşlarıyla paylaşmak istememe, tabletin donması, uygulamanın açılmaması, hata yapmaktan korkma gibi olumsuz görüşlerin yer aldığı görülmüştür.

3.9. Ulaşılan Sonuçlara Göre Tez ve Makalelerin Dağılımı

Araştırmanın dokuzuncu alt problemi olarak tez ve makalelerde ulaşılan sonuçlara ait dağılım aşağıdaki grafikte verilmiştir.

Şekil 3. Yapılan Çalışmalarda Elde Edilen Bulgulara Göre Dağılımı

Şekil 3'te de görüleceği üzere çalışmalarda en çok akademik başarıya bakılmış ve AG'nin akademik başarıda etkili olduğu ulaşılan sonuçlar arasında yer almıştır. Beş çalışmada tutum ve yine beş çalışmada motivasyona etkisi olduğu, bir çalışmada da derse katılımı etkili olduğu bulunmuştur. İki çalışmada AG teknolojisinin kullanımı deney grubunun öntest-sontest puan farklarını anlamlı düzeyde etkilemiş ancak deney ve kontrol grupları sontest puanlarında anlamlı farklılığa neden olmamıştır. Beceriye araştırılan bir çalışmaya ulaşılmış olup incelenen bu çalışmada AG'nin beceriye etkisi olmadığı tespit edilmiştir.

4. TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

İlkokul kademesinde AG kullanım durumlarının incelendiği bu çalışmada YÖK Ulusal Tez Merkezi, TR Dizin ve Dergi Park'ta 2012-2022 yılları arasında yayınlanmış olan lisansüstü tezler ve makaleler içinden araştırma amacına uygun olduğu belirlenen 11 tez ve 3 makale Tez/Makale İnceleme Formu vasıtasıyla analiz edilmiştir. Bu form ile söz konusu çalışmaların yayın yılı, yayın türü, sınıf düzeyi, ders/konu alanı, katılımcı sayısı, kullanılan yöntem, veri toplama araçları, bulgular

ve sonuçlar şeklindeki ölçütlere göre incelenmiştir. Elde edilen bulgular araştırma sorularına göre aşağıda tartışılmıştır.

4.1. Tartışma ve Sonuç

Birinci alt problem olan ilkokul kademesinde AG teknolojisini inceleyen çalışmaların yıllara göre dağılımına bakıldığında 2022 ve 2019 yıllarında 4' er çalışma yapıldığı ve ilk çalışmanın 2018 yılında gerçekleştirildiği görülmektedir. 2020 ve 2021 yıllarında ise daha az sayıda çalışmaya rastlanmıştır. Bu durumun 2019 yılında başlayan Covid-19 sebebiyle 2020 Mart ayı itibariyle ülkemizde uzaktan eğitime geçilmiş olması ve sonraki eğitim-öğretim yılının da tamamen uzaktan eğitimle gerçekleştirilmiş olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Nitekim Yüncül (2022) de çalışmasında benzer bir sonuca ulaşmış ve bu durumu araştırmacıların pandemi sebebiyle uygulama hazırlamanın ve öğrencilere ulaşmanın zorluğuna bağlamıştır.

İkinci alt problem olan ilkokul kademesinde AG teknolojisini araştıran çalışmaların yayın türüne göre dağılımı incelendiğinde en fazla sayıda çalışmanın lisansüstü tezler olduğu, onların arasında ise yüksek lisans tezlerinin doktora tezlerine göre sayıca daha fazla olduğu görülmektedir. En az sayıda çalışma ise makale olarak karşımıza çıkmaktadır. Alanyazında yer alan AG teknolojisi ile ilgili makalelerin daha çok tarama türünde olduğu, deneysel çalışmaların da ortaokul, lise veya yükseköğretim kademelerinde yapıldığı tespit edilmiştir. Alanyazın incelendiğinde benzer sonuçlara ulaşan çalışmalara rastlanmaktadır. Usta, Korucu ve Yavuzaslan (2016) eğitimde artırılmış gerçeklik teknolojilerinin kullanımını inceledikleri araştırmalarında ulaştıkları 33 çalışmanın 22'sinin "alan yazın derleme" olduğunu belirtmişlerdir. AG teknolojisi ile yapılan çalışmaların hazırlık sürecinin uzun olması ve planlama yapılırken maliyet, zaman, öğretim ortamının düzenlenmesi (Küçük-Avcı, Çoklar ve İstanbullu, 2019) gibi parametrelerin olmasının araştırmacıları daha çok tarama çalışmalarına yönlendirdiği düşünülmektedir. Bunların yanı sıra AG uygulamalarının mobil cihazlarla yürütüldüğü araştırmalarda küçük yaştaki öğrencilerin çoğunluğunun bu cihazlara sahip olmayışı ve her öğrenciye ayrı bir cihaz tedarik etme zorunluluğu da göz önünde bulundurulduğunda bu durum şaşırtıcı değildir. AG teknolojisi ile uygulama geliştirmenin uzmanlık gerektirmesi, buna karşılık ilkokullarda Bilişim Teknolojileri öğretmenlerinin bulunmayışı da bu nedenlere eklenebilir.

Üçüncü alt problemde yer alan ilkokul kademesinde AG teknolojisini inceleyen çalışmalardaki sınıf düzeylerine bakıldığında en fazla sayıda çalışmanın 4. sınıflarda olduğu, 2. ve 3. sınıflar ile BİLSEM 3-4. sınıflarda 1'er çalışma bulunduğu, 1. sınıflarda ise yapılmış çalışmaya rastlanmadığı görülmektedir. İlkokul 4. sınıfta daha fazla çalışma yapılmasının sebebinin hem öğrencilerin yaşının veri toplarken daha doğru sonuçlar elde etmeyi sağlaması (Akçayır, 2018), hem de müfredatta yer alan konuların AG teknolojisine uyarlanmasının daha kolay olması

olabilir. Erdoğan (2009) da küçük yaş grubundaki öğrencilerden veri toplamanın ve bu verileri analiz etmenin zorluğu sebebiyle çalışmalarda tercih edilmemiş olabileceklerini belirtmiştir. Özellikle soyut kavramların somutlaştırılmasında AG'nin etkisini gösteren çalışmalar (Özdemir, 2017) göz önünde bulundurulduğunda soyut düşünme becerisi yeni gelişen yaş gruplarında daha fazla çalışma yapılmasına ihtiyaç olduğu görülmektedir.

Dördüncü alt problem olan ilkököl kademesinde AG teknolojisini araştıran çalışmaların ders/konuya göre dağılımı incelendiğinde ilk sırayı Türkçe dersinin aldığı, bu dersi Fen Bilimleri ve Sosyal Bilgiler derslerinin izlediği görülmektedir. En az çalışma ise İngilizce ve Bilişim Teknolojileri derslerinde yapılmıştır. Bilişim Teknolojileri dersinin ilkökullarda zorunlu olmaması, okullarda görev yapan sınıf öğretmenlerinin kodlama konusunda yeterli bilgiye sahip olmaması ve kadrolu Bilişim Teknolojiler öğretmeni olmayışının da bu alanda çalışmaya rastlanmamasının sebeplerinden olabileceği düşünülmektedir. Nitekim Bilişim Teknolojileri dersinde yapılmış olan çalışmanın BİLSEM'de öğrenim gören 3. ve 4. sınıf öğrencileri ile yürütüldüğü görülmüştür. Kucuk, Aydemir, Yıldırım, Arpacık ve Goktas (2013) da araştırmacıların kendilerine yakın olan örneklem grubuyla çalışma eğiliminde olduklarını belirtmişlerdir. Burada dikkati çeken bir başka konu da Matematik dersine yönelik yapılan AG araştırmalarının diğer üç branştan daha az olmasıdır. Alanyazında bu sonuca ulaşan pek çok çalışma yer almaktadır (Akçayır, 2018; Korkmaz, 2021; Çiloğlu, Yılmaz, Yılmaz ve Karaoğlan-Yılmaz, 2021; Dikmen ve Bahadır, 2021). Korkmaz (2021) de araştırmasında ilkököl düzeyinde Matematik dersine yönelik az sayıda çalışma yapıldığını belirtmiş, AG teknolojisinin akıl yürütme, matematik okur yazarlığı, işlem becerisini geliştirmek için uygun bir araç olduğunu vurgulamıştır. Kaufmann ve Schmalstieg (2003) de geometri ve matematik eğitimindeki potansiyelin değerlendirilmesini önermişlerdir. Palancı ve Turan (2021) da çalışmasında matematik eğitiminde AG kullanımının başarı, tutum ve motivasyon üzerindeki avantajlarına yer vermiştir. Sun ve Chen (2019) matematik öğretiminde kullanılan AG teknolojisinin sağladığı görselleştirme ve etkileşim ile tutum üzerinde olumlu etki sağladığını, öğrencileri daha az bilişsel çabayla öğrenme etkinliklerine daha fazla dahil etmeye yönlendirdiğini ve bunun da daha iyi öğrenme performansı ile sonuçlandığını belirlemişlerdir. Özellikle öğrencilerin matematik dersine karşı önyargı oluşmasını engelleme ve derse karşı olumlu tutum geliştirmeyi sağlama potansiyeli göz önünde bulundurulduğunda AG teknolojisinin matematik dersinde kullanımı ile ilgili daha fazla çalışma yapılabilir.

Beşinci alt problem olan AG teknolojisinin ilkökullarda kullanım durumunu inceleyen çalışmalardaki katılımcı sayıları incelendiğinde en çok çalışmanın 1-30 katılımcı aralığında yapıldığı görülmektedir. Alanyazında benzer sonuçlara ulaşılabilmektedir. Yıldız (2019) yaptığı araştırmasında en çok 1-29 arasında katılımcılı çalışmaların yer aldığını belirtmiştir. AG teknolojisi için kullanılan

tablet/telefon gibi cihazların küçük yaş gruplarındaki her katılımcıda olmaması, her katılımcı için bu cihazların sağlanmasının maliyeti artırması bunun sebeplerinden biri olabilir. Özdemir (2017) de bu cihazların yeterince ucuz olmadığını ve bu teknolojinin diğer öğrenme ortamlarına göre etkililiğini belirlemede daha doğru sonuçlara ulaşmak için her katılımcıya eşit özelliklere sahip cihaz sağlama gerekliliğini vurgulamıştır. Nitekim incelenen araştırmalardaki öğrenci görüşlerinde de her öğrenciye bir cihaz düşmemesi olumsuz yön olarak belirtilmiştir (Çetinkaya-Özdemir, 2019; Altıok, 2020). Bir diğer sebep de araştırmacıların zaman ve maliyetten tasarruf için kolay ulaşılabilir örneklem seçmeleri olabilir. Keleş ve Yavuz (2022) katılımcı grubu olarak en çok 51-100 tercih edildiği sonucuna ulaşmışlar, bunu da çalışma sonuçlarının geneli temsil etme gücünü artırma, buna karşılık araştırmacının iş yükünü daha fazla artırmamak için ortalama bir değer tercih edildiği şeklinde yorumlamışlardır.

Altıncı alt problemde yer alan ilkökul kademesinde AG teknolojisini araştıran çalışmalarda kullanılan yöntem incelendiğinde nicel ve karma çalışma sayılarının aynı olduğu görülmektedir. Nitel yöntemin kullanıldığı çalışmalar ise en az sayıdadır. AG teknolojisine nispeten yeni olması, bu teknolojinin etkilerinin görülmesi ihtiyacını da beraberinde getirmektedir. Ayrıca genelleme yapılabilmesi de ancak nicel ya da karma çalışmalarla sağlanabilmektedir. Bu sebeple nicel ve karma çalışmaların daha fazla sayıda olması normal karşılanabilir. Bu araştırmaya dahil edilen çalışmalardan beş tanesi öntest-sontest kontrol gruplu yarı deneysel desende, bir tanesi tek grup öntest-sontest desende hazırlanmıştır. Karma yöntemle yapılan çalışmaların dört tanesinin nicel boyutunun öntest-sontest kontrol gruplu desen, iki tanesinin tek grup öntest-sontest şeklinde planlandığı görülmüştür. Bu durum alanyazında yer alan tarama sonuçlarıyla da benzerlik göstermektedir (Keleş ve Yavuz, 2022; Yünkül, 2022; Türker, 2021).

Yedinci alt problem olan ilkökul kademesinde AG teknolojisini araştıran çalışmalarda kullanılan veri toplama araçlarına bakıldığında çeşitlilik olduğu göze çarpmaktadır. En çok kullanılan ölçme aracının öntest-sontest/kalıcılık testleri olduğu, ikinci sırayı yarı yapılandırılmış görüşmenin aldığı, ölçekler ve başarı testlerinin daha sonra geldiği görülmektedir. Çalışmaların büyük çoğunluğunun yarı deneysel olduğu göz önünde bulundurulduğunda bu durumun beklenen bir sonuç olduğu söylenebilir. Başarı testleri bazı çalışmalarda öntest-sontest olarak kullanılırken bazı çalışmalarda sadece sontest olarak kullanıldığından bulgular bölümündeki tabloda başarı testi ayrı bir başlık olarak yer almıştır. Yıldız (2019) AG teknolojisi ile ilgili uluslararası çalışmaları derledikleri araştırmalarında en çok başarı değişkeninin incelendiğini, en çok kullanılan veri toplama araçlarının ise anket ve görüşme olduğunu belirtmiştir. Keleş ve Yavuz (2022) da yaptıkları çalışmada ölçek ve başarı testlerinin en çok kullanılan veri toplama araçları olduğunu

tespit etmişlerdir. Kara (2018) çalışmasında en çok başarı ölçeği kullanıldığını, en az kullanılan ölçeğin ise bilişsel yük ölçeği olduğunu vurgulamıştır.

Sekizinci alt problem olan AG teknolojisinin ilkokullarda kullanımını inceleyen tez ve makalelerde elde edilen bulgulara bakıldığında akademik başarı, tutum ve motivasyon düzeylerine etkisini araştıran çalışmalardan çoğunun analizlerinde deney grubu ve kontrol grubu sontest puanlarına göre deney grubu lehine anlamlı farklılık elde edildiği görülmektedir. Anlamlı farklılık elde edilmeyen çalışmalardan birinde kontrol grubu öntest puanları deney grubu öntest puanlarından anlamlı derecede yüksektir. Bu durum grupların denk olmadığını gösterir. Buna karşılık sontest puanlarına bakıldığında deney grubu puanlarının kontrol grubuna yaklaştığı görülmektedir. Şu durumda AG teknolojisinin derste kullanımının akademik başarıda etkili olmadığı söylenemez. Akademik başarı ve motivasyonu etkilemediği sonucuna ulaşılan bir diğer çalışmada grupların hem öntest ortalamaları hem de sontest ortalamaları arasında anlamlı bir fark olmayıp bu durum, grupların birbirine denk olmasından dolayı, derste AG teknolojisinin kullanımının en az kontrol grubunda uygulanan yöntem kadar etkili olduğu şeklinde yorumlanabilir. AG teknolojisinin temel beceri ve 21. yüzyıl becerilerine etkisini inceleyen bir diğer çalışmaya göre deney ve kontrol grupları sontest puanları arasındaki fark anlamlı bulunmamıştır. Bununla birlikte bu çalışmada deney grubu öntest-sontest puanları anlamlı şekilde artmışken kontrol grubundaki artış anlamlı bulunmamıştır. Söz konusu çalışmada ele alınan konu Fen Bilimleri dersinin “Yerkabuğunun Yapısı ve Dünyamızın Hareketi” ünitesidir. Tek bir ünite kullanılarak AG uygulaması beceri ölçeğindeki tüm maddeleri kazandırma açısından yeterli gelmemiş olabilir. Bunun için daha fazla sayıda ve daha geniş kapsamlı çalışmalar yapılmasına ihtiyaç olduğu düşünülmektedir. Alanyazında AG teknolojisinin derslerde kullanımının akademik başarı, tutum ve motivasyona pozitif etki ettiğini belirleyen çalışmalar mevcuttur (Koç, 2022; Küçük-Avcı, vd. 2019; Dikmen ve Bahadır, 2021; Akkuş, Güzel ve Özhan, 2021). Alanyazında yer alan bazı meta-analiz çalışmaları ile AG teknolojisinin başarıya etkisi belirlenmeye çalışılmıştır. Yılmaz ve Batdı (2016) 12 çalışma ile gerçekleştirdikleri meta-analiz sonucunda AG teknolojisinin düşük düzeyde etkili olduğu sonucuna ulaşmışlar, bununla birlikte sosyal, bilişsel ve duygusal gelişim üzerinde olumlu etkisi olduğunu belirtmişlerdir. Özdemir, Şahin, Arcagök ve Demir (2018) ise 16 çalışmayla gerçekleştirdikleri meta-analiz sonucunda AG teknolojisinin öğrenme üzerindeki etkisini orta düzey olarak tespit etmişlerdir. Bu olumlu sonuçlara karşın Dunleavy, Dede ve Mitchell (2009) ise AG teknolojisinin derslerde kullanımının öğrencilerde bilişsel yükü artırdığına dair görüşler ortaya koymuştur. Öğrencilerin bir yandan konuyu öğrenmeye çalışırken bir yandan da bu yeni teknolojiyi çözmeye çalışmada zorlandıkları belirtilmiştir. Burada üzerinde durulması gereken konu kullanılan AG uygulamasının iyi tasarlanmış olup olmadığıdır. AG uygulamaları tasarlanırken geleneksel tasarım

ilkeleri yerine bu teknolojinin gereksinimlerine uygun tasarım ilkelerinin kullanılmasına ihtiyaç olduğu düşünülmektedir (Özdemir, 2020). Ancak bu şekilde amaca uygun bir uygulamadan söz edilebilir.

Dokuzuncu alt problem olan ilkokul kademesinde AG teknolojisini araştıran çalışmalarda ulaşılan sonuçlar incelendiğinde derslerde AG teknolojisi kullanımının akademik başarı, motivasyon ve tutum üzerinde çoğunlukla etkili olduğu tespit edilmiştir. İki çalışmada akademik başarıya etkisinin olmadığı belirlenmiştir. Beceriye etkisini inceleyen bir çalışmada da yine AG teknolojisinin etkili olmadığı görülmüştür. Bu teknolojinin eğitimde kullanımının nispeten yeni oluşu kullanılan AG teknolojisinin öğrenme içeriğini karşılayıp karşılamadığı sorusunu da beraberinde getirmektedir. Alanyazındaki benzer çalışmalar incelendiğinde araştırmacıların AG tasarımının önemi konusunda benzer şeyleri vurguladıkları görülmektedir. Yılmaz ve Batdı (2016) başarıyı artırmak için oluşturulacak ortamlarda verimliliği artırmak için iyi tasarlanmış AG uygulamalarının önemine dikkati çekmişlerdir. Kruijff, Swan ve Feiner (2010) AG tasarımı yaparken algısal problemlerin giderilmesi için kullanıcı özellikleri, uygulanacak ortam, kullanılacak cihazlar ve platform gibi parametrelerin göz önünde bulundurulması gerektiğini belirtmişlerdir. Her platform farklı bir teknolojiyi ve beraberinde farklı problemleri getirdiği için farklı çözümlere ihtiyaç duymaktadır. Bu sebeple de daha fazla çalışma yapıp sonuçların değerlendirilmesi ihtiyacı doğmaktadır.

Alanyazın incelediğinde yurtdışında yapılan çalışmalarda ilkokul kademesinin ilk sınıflarda yer aldığı görülmektedir (Akkuş, vd., 2021; Palancı ve Turan, 2021; Yıldız, 2019). Ülkemizde ise ilkokul kademesinde yapılan çalışma sayısının oldukça az olduğu görülmüştür. İlkokullarda bu kadar az sayıda çalışma yapılmasının sebeplerinden bazıları sınıf öğretmenlerinin AG konusunda henüz yeterli bilgiye ve donanıma sahip olmaması, AG teknolojisi çalışmalarını yürüten araştırmacıların ilkokullarda görev yapmaması olabilir. Akçayır (2018) ilkokul ve ortaokullarda müfredatın yükseköğretim kadar esnek olmayışının, bununla birlikte öğrenme ortamında ve AG kullanımı için müfredatta değişiklik yapılması gerekliliğinin ilkokullarda tercih edilmeme sebebi olabileceğini belirtmiştir. Bir diğer sebebi de ilkokul kademesindeki öğrencilerin yaşlarının küçük oluşunun veri toplamayı zorlaştırması olabilir. Ancak bu durum AG teknolojisinin ilkokullarda kullanımına yönelik iyi planlanmış çalışmalara ihtiyaç olduğunu da gözler önüne sermektedir.

4.2. Öneriler

Artırılmış Gerçeklik teknolojisinin eğitimde kullanımı son yıllarda artarak devam etmekle birlikte henüz hak ettiği değeri gördüğü söylenemez. Özellikle ilkokul kademesine yönelik yapılan çalışmaların sayıca azlığı dikkati çekmektedir. Bu çalışmada yer alan bilgiler ışığında aşağıdaki önerilerde bulunulabilir;

- İlkokul kademesinde daha fazla sayıda artırılmış gerçeklik çalışmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu kademeye yönelik yeni çalışmalar yapılabilir.
- İlkokullarda AG teknolojisinin etkililiği Hayat Bilgisi, Müzik gibi farklı derslerde araştırılabilir.
- Çalışmaların çoğunlukla 4.sınıflarla gerçekleştirildiği görülmüştür. Daha küçük yaş gruplarıyla gerçekleştirilecek çalışmalar AG teknolojisinin kullanılabilirliği konusunda sonraki çalışmalara ışık tutabilir.
- Örneklem sayılarının daha fazla olduğu çalışmalar yapılabilir.
- Çalışmalarda örneklem seçimi ile ilgili net bilgiler verilmediği görülmektedir. Örneklem seçiminin hangi yöntemle olduğu detaylı olarak verilebilir.
- Yöntem ve desen bir araştırmanın bel kemiğini oluşturmaktadır. Bazı yayınlarda yöntem ve desen konusunda detaylı bilgi verilmediği görülmektedir. Araştırmacıların bu alanda kabul görmüş uzmanların sınıflandırmalarına göre planlama yapmaları diğer araştırmacılar için de daha anlaşılır olmasını sağlayabilir.
- Öğrencilerin cihaz paylaşma sorunu yaşamaması için her öğrenciye bir cihaz düşecek şekilde planlama yapılması önerilmektedir.
- Öğrencilerin zorlandığı konular tespit edilip o konularda yeni çalışmalar yapılabilir.
- Araştırmalarda kullanılan AG teknolojisinin türü net bir şekilde belirtilmemektedir. Seçilen teknolojinin çalışmanın amacına uygunluğunu değerlendirebilmek ve sonraki çalışmalara ışık tutabilmek adına hangi tür AG kullanıldığı daha detaylı açıklanabilir.
- Araştırmada AG teknolojisinin etkililiğinden emin olabilmek için kullanılacak olan deney ve kontrol gruplarının denkliği sağlanmalıdır.
- İlkokullarda AG teknolojisi kullanımının bilişsel yüke etkisi incelenebilir.
- Her katılımcıya benzer özelliklerde cihaz temin edilmeye çalışılması eşit bir eğitimin sağlanması için önemli görülmektedir.

Etik Beyan

Bu çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında belirtilen tüm kurallara uyulduğu beyan edilmiştir.

Etik Kurul Onayı

Araştırmanın etik kurul izni gerektirmeyen araştırmalardan olduğu beyan edilmiştir.

Çıkar Çatışması ve Finansal Katkı Beyanı

Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması ve finansal katkı beyan edilmemiştir.

Yazarlık Katkı Beyanı

Çalışmanın tüm aşamaları yazarlar tarafından tasarlanmış ve hazırlanmıştır.

KAYNAKÇA

- Akçayır, G. (2018). Artırılmış Gerçekliğin Eğitimde Etkisinin İncelenmesi: Meta-Analiz ve Sistematik Kaynak Taraması Araştırması. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Akın, Ö. (2022). Artırılmış Gerçeklik Uygulamaları ile Düzenlenmiş Etkinliklerin 4. Sınıf Öğrencilerinin Matematik Dersi Akademik Başarılarına Etkisi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Akkuş, İ., Güzel, Y. & Özhan, U. (2021). Content analysis of international publications on augmented reality in education: 2011-2019 period. *SDU International Journal of Educational Studies*, 8(1), 36 - 50. Doi: 10.33710/sduijes.774044
- Altheide, D., & Schneider, C. (2013). Plugged-in research. *Qualitative media analysis*. SAGE Publications, Ltd, <https://doi.org/10.4135/9781452270043>
- Altıok, S. (2020). Artırılmış gerçeklik destekli simetri öğretiminin ilkökul öğrencilerinin akademik başarılarına etkileri ve öğrenci görüşleri. *Eğitim Teknolojisi Kuram ve Uygulama*, 10(1), 177-200. DOI: 10.17943/etku.622871
- Aydın, M. (2021). Artırılmış Gerçeklik Anlayışına Göre Hazırlanmış Bir Ders Kitabı Ünitesinin Öğrencilerin Sosyal Bilgiler Dersine Yönelik Tutumlarına Etkisi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Aydın, M. (2022). Programlama Öğretimi İçin Artırılmış Gerçeklik Tabanlı Editörün Geliştirilmesi, Programlama ve Transfer Becerilerine Etkisinin İncelenmesi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Trabzon Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Azuma, R. T. (1997). A survey of augmented reality. *Presence: Teleoperators and virtual environments*, 6(4), 355-385
- Azuma, R., Baillot, Y., Behringer, R., Feiner, S., Julier, S. ve MacIntyre, B. (2001). Recent advances in augmented reality. *IEEE Computer Graphics and Applications*, 21(6), 34-47.
- Bahadır, D. (2019). Using Web 3.0 Technologies For Teaching English to the Primary Level Students: A Study on Augmented Reality. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Istanbul University-Cerrahpaşa Institute Of Postgraduate Education.
- Bassef, M. (1999). *Case study research in educational settings*. Open University Press.
- Bowen, G. A. (2009). Document analysis as a qualitative research method. *Qualitative Research Journal*, 9(2), 27-40.
- Chong, Y., Sethi, D. K., Loh, C. H. Y., & Lateef, F. (2018). Going forward with pokemon go. *Journal of emergencies, trauma, and shock*, 11(4), 243.
- Çalık, M. & Sözbilir, M. (2014). İçerik analizinin parametreleri. *Eğitim ve Bilim*, 39(174). DOI: 10.33907/turkjes.818899

Çetinkaya-Özdemir, E. (2019). (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Artırılmış Gerçeklik Temelli Okuma Çalışmalarının Bazı Okuma Değişkenleri ve Derse Katılım Üzerindeki Etkisi. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Çiloğlu, T., Yılmaz, Ö., Yılmaz, A. & Karaoğlan-Yılmaz, F.G. (2021). Eğitimde Artırılmış Gerçeklik Konulu Makalelerin İncelenmesi. *Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3(2), 147-158.

Dikkartın-Övez, F. & Sezginsoy-Şeker, B. (2022). İlköğretimde artırılmış gerçeklik destekli disiplinler arası bir öğretim uygulaması. *Balıkesir Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 24(1), 313-334. DOI: 10.25092/baunfbed.995624

Dikmen, M., & Bahadır, F., (2021). Artırılmış gerçekliğin öğrencilerin akademik başarıları üzerindeki etkisinin meta analizi. *Ekev Akademi Dergisi*, 25(85), 283-310.

Dilmen, İ. (2020). Fen Bilimleri Dersinde Artırılmış Gerçeklik Uygulamasının 21. Yüzyıl Becerilerine ve Temel Becerilere Etkisi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Dunleavy, M., Dede, C., & Mitchell, R. (2009). Affordances and limitations of immersive participatory augmented reality simulations for teaching and learning. *Journal of Science Education and Technology*, 18(1), 7-22. doi: 10.1007/s10956-008-9119-1

Durukan, Ü.G., Turan-Güntepe, E. & Dönmez-Usta, N. (2022) Evaluation of the Effectiveness of Augmented Reality-Based Teaching Material: The Solar System, *International Journal of Human-Computer Interaction*, DOI: 10.1080/10447318.2022.2121041

Ebadi, S., & Ashrafabadi, F. (2022). An exploration into the impact of augmented reality on EFL learners' Reading comprehension. *Education and Information Technologies*, 27(7), 9745-9765.

Erdoğan, F. U. (2009). *Research trends in ceit ms and phd. thesis in turkey: A content analysis*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Orta Doğu Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara, Türkiye.

Ersoy, H., Duman, E. & Öncü, S. (2016). Artırılmış Gerçeklik ile Motivasyon ve Başarı: Deneysel Bir Çalışma. *Journal of Instructional Technologies and Teacher Education*, 5(1), 39-44 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/jitte/issue/25089/264804>

Estapa, A., & Nadolny, L. (2015). The effect of an augmented reality enhanced mathematics lesson on student achievement and motivation. *Journal of STEM education*, 16(3). Front. Psychiatry 13:966080

Furió, D., González-Gancedo, S., Juan, M. C., Seguí, I., & Costa, M. (2013). The effects of the size and weight of a mobile device on an educational game. *Computers & Education*, 64, 24-41. doi: 10.1016/j.compedu.2012.12.015

Gavish, N., Gutiérrez, T., Webel, S., Rodríguez, J., Peveri, M., Bockholt, U. ve Tecchia, F. (2015). Evaluating virtual reality and augmented reality training for industrial maintenance and assembly tasks. *Interactive Learning Environments*, 23(6), 778-798.

Hepkul, A. (2002). Bir sosyal bilim araştırma yöntemi olarak içerik analizi. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(1), 1-12. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/anadoluibfd/issue/48381/612689>

Huang, H., & Liu, G. (2022). Evaluating students' behavioral intention and system usability of augmented reality-aided distance design learning during the COVID-19 pandemic. *Universal Access in the Information Society*, 1-15.

İbili, E., & Şahin, S. (2013). Artırılmış gerçeklik ile interaktif 3d geometri kitabı yazılımının tasarımı ve geliştirilmesi: ARGE3D. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen ve Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 13(1), 1-8.

İzgi-Onbaşılı, Ü. (2018). Artırılmış Gerçeklik Uygulamalarının İlkokul Öğrencilerinin Artırılmış Gerçeklik Uygulamalarına Yönelik Tutumlarına ve Fen Motivasyonlarına Etkisi. *Ege Eğitim Dergisi*, 19(1), 320-337. DOI: 10.12984/eeefd.390018

Jamal, I.M. (2022). Piano Teaching Mobile Application with Augmented Reality. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi.

Kara, A. (2018). Artırılmış Gerçeklik Uygulamalarının Eğitimde Kullanılmasına Yönelik Araştırmaların İncelenmesi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Kaufmann, H., & Schmalstieg, D. (2003). Mathematics and geometry education with collaborative augmented reality. *Computers & Graphics*, 27(3), 339-345. doi: 10.1016/S0097-8493(03)00028-1

Keleş, F. & Yavuz, S. (2022). Eğitimde artırılmış gerçeklik ile ilgili araştırmalar üzerine bir içerik analizi. *Anadolu Öğretmen Dergisi*, 6 (2), 248-277 . DOI: 10.35346/aod.1159848

Kıral, B. (2020). Nitel bir veri analizi yöntemi olarak doküman analizi. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(15), 170-189.

Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/susbid/issue/54983/727462>

Koç, M. (2022). Fen Eğitiminde Artırılmış Gerçeklik ile İlgili Çalışmaların İncelenmesi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Manisa Celal Bayar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü

Korkmaz, E. (2021). Artırılmış Gerçekliğin Matematik Eğitiminde Kullanımı: Bir Meta-Sentez Çalışması. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Kruijff, E., Swan, J. E., & Feiner, S. (2010). *Perceptual issues in augmented reality revisited*. Paper presented at the 2010 IEEE International Symposium on Mixed and Augmented Reality.

Kucuk, S., Aydemir, M., Yildirim, G., Arpacik, O., & Goktas, Y. (2013). Educational technology research trends in Turkey from 1990 to 2011. *Computers & Education*, 68, 42-50. doi: 10.1016/j.compedu.2013.04.016

Küçük-Avcı, Ş., Çoklar, A. & İstanbullu, A. (2019). Üç boyutlu sanal ortamlar ve artırılmış gerçeklik uygulamalarının öğrenme başarısı üzerindeki etkisi: bir meta-analiz çalışması. *Eğitim ve Bilim*, 44(198), 149-182. 10.15390/EB.2019.7969

Mandı, M. (2021). İlkokul 4.Sınıf Öğrencilerinin Yaratıcı Yazma Becerisini Geliştirmede Artırılmış Gerçeklik Destekli Dijital Öykü Kullanımı. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Mendez-Lopez, M., Juan, M. C., Molla, R., & Fidalgo, C. (2022). Evaluation of an augmented reality application for learning neuroanatomy in psychology. *Anatomical sciences education*, 15(3), 535-551.

Orhan, E. & Değirmencioğlu, L. (2022). A New Approach in Turkish Music Instrument Training: Augmented Reality Technology, *International Journal of Eurasian Education and Culture*, 7(18), 1917-1967.

Özbek, F. (2018). İlkokul 4. Sınıf Türkçe Dersinde Artırılmış Gerçeklik Uygulamasının Öğrencilerin Başarı ve Motivasyonlarına Etkisi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özdemir, M. (2017). Artırılmış Gerçeklik Teknolojisi ile Öğrenmeye Yönelik Deneysel Çalışmalar: Sistemik Bir İnceleme [Experimental Studies on Learning with Augmented Reality Technology: A Systematic Review]. *Mersin University Journal of the Faculty of Education*, 13(2), 609-632.

Ozdemir, M., Sahin, C., Arcagok, S. & Demir, M. K. (2018). The Effect of Augmented Reality Applications in the Learning Process: A Meta-Analysis Study. *Eurasian Journal of Educational Research*, 18(74), 165-186.

Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/ejer/issue/42528/512469>

Özdemir, M. (2020). Eğitimde Artırılmış Gerçeklik Kullanımı ve Tasarım İlkeleri Rehberliğinde Örnek Bir Uygulama. *Güncel Öğrenme Teknolojileri ve Materyal Tasarımı* (pp.137-190), Ankara: Pegem Akademi.

Palancı, A., & Turan, Z. (2021). How Does the Use of the Augmented Reality Technology in Mathematics Education Affect Learning Processes?: A Systematic Review. *Uluslararası Eğitim Programları Ve Öğretim Çalışmaları Dergisi*, 11(1), 89-110.

Pasareti, O., Hajdin, H., Matusaka, T., Jambori, A., Molnar, I., & Tucsanyi-Szabo, M. (2011). Augmented Reality in education. *INFODIDACT 2011 Informatika Szakmódszertani Konferencia*.

Patton, M.Q. (2018). Nitel Araştırma ve Değerlendirme Yöntemleri (Çeviri M. Bütün, S.B. Demir). Ankara, Pegem Akademi Yayıncılık

Selçuk, Z., Palancı, M., Kandemir, M., & Dündar, H. (2014). Eğitim ve bilim dergisinde yayınlanan araştırmaların eğilimleri: İçerik analizi. *Eğitim ve Bilim*, 39(173).

Sun, K. T., & Chen, M. H. (2019). Utilizing free augmented reality app for learning geometry at elementary school in Taiwan: Take volumetric measurement of compound body for example. *International Journal of Distance Education Technologies*, 17(4), 36–53.

<https://doi.org/10.4018/IJDET.2019100103>

Şahin, S. (2018). Artırılmış Gerçeklik Uygulamalarının İlkokul 2. Sınıf Öğrencilerinin Deyimleri Öğrenme Düzeylerine Etkisi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Eskişehir Anadolu Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Tan B-L, Guan FY, Leung IMW, Kee SY-M, Devilly OZ & Medalia A (2022). A gamified augmented reality vocational training program for adults with intellectual and developmental disabilities: A pilot study on acceptability and effectiveness.

Türel, Y. K. & Bayer, H. (2021). Türkiye’de Lisansüstü Tezlerde Artırılmış Gerçeklik Kullanımı Üzerine Araştırma Eğilimleri. *Turkish Journal of Educational Studies*, 8(2), 195-214.

Türker, O. (2021). Eğitimde artırılmış gerçeklik teknolojisi üzerine yapılmış akademik tezlerin bibliyografik yöntemle incelenmesi. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 21(1), 21-34.

<https://dx.doi.org/10.17240/aibuefd.2021.21.60703-820404>

Türksoy, E. (2019). Artırılmış Gerçeklik ve Çevrim İçi Materyallerle Bütünleştirilen Öğretim Yöntemlerinin, Fen Dersindeki Başarı ve Kalıcılığa Etkisi: Karma Desen. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Usta, E., Korucu, A.T. & Yavuzarslan, İ.F. (2016). Eğitimde Artırılmış Gerçeklik Teknolojilerinin Kullanımı: 2007-2016 Döneminde Türkiye’de Yapılan Araştırmaların İçerik Analizi. *Alan Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 2(2) , 84-95.

Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/aleg/issue/24315/257672>

Yıldırım, G. (2022). Artırılmış Gerçeklik Uygulamalarının İlkokul Öğrencilerinin Sosyal Bilgiler Dersi Akademik Başarılarına, Tutumlarına ve Motivasyonlarına Etkisi. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Yıldız, E. P. (2019). Trends of Augmented Reality Applications and Research Throughout the World: Meta-analysis of Theses, Articles and Papers. *Eğitim ve*

Teknoloji, 1(1), 30-56. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/egitek/issue/46604/475881>

Yılmaz, E.A., & Batdı, V. (2016). A Meta-Analytic and Thematic Comparative Analysis of the Integration of Augmented Reality Applications into Education. *Education and Science*, 41(188).

Yünkül, E. (2022). Using Virtual Reality in Primary Education: A Systematic Review. *Eğitim Kuram ve Uygulama Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 177-193. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/ekvad/issue/72435/1169299>

TÜRKİYE'DE GENÇLİK YAZINININ İNŞA BOYUTU¹

THE CONSTRUCTION DIMENSION OF YOUTH LITERATURE IN TÜRKİYE

Serap YOLCU YAVUZ*

Geliş Tarihi: 13.03.2024
(Received)

Kabul Tarihi: 18.04.2024
(Accepted)

ÖZ: Stefan Zweig, Macellan adlı yaşam öyküsünde kitap yazmanın sebeplerini anlatırken “bazen merak, insanı yazmaya iter” demektedir. Türkiye’de de gençlik üzerine akademik merakın sebep olduğu pek çok eserle karşılaşmaktadır. Bu yüzden Türkiye’de gençlik, yazın boyutuyla pek çok disiplin tarafından incelenmiştir. Yazın çeşitliliği psikolojiden sosyolojiye, biyolojiden siyaset bilimine varıncaya değin çeşitlilik göstermektedir. Eserlerin neredeyse tamamında dikkat çeken husus gençliğin, verili bir kavram olarak kabul edilmesidir. Bu durumda, incelenen kitaplarda kavramsal olarak gençlik tartışmasına neredeyse hiç rastlanılmamaktadır. Siyaset bilimi içinde değerlendirilebilecek çalışmalarda yazının ortak özelliği ise özne olarak gençlik inşasıdır. Gençlik yazını özne boyutuyla değerlendirildiğinde 1930-1960, 1960-1980, 1980-2010 yılları arasında farklı biçimde inşa verileri ortaya koymaktadır. Bu çalışmada da gençlik özneli kitapların inşa üzerine geliştirdikleri söylem analiz edilmeye çalışılmıştır. Ancak çalışmada, özne olarak inşanın izlenebildiği yayımlar incelenirken bunun dışında kalan örneğin tıp ya da biyoloji gibi alan dışı çalışmalar dışarıda bırakılmıştır. Özne olarak gençlik denildiğinde kavram, a priori olarak değil de özne iktidar ilişkileri ekseninde değerlendirilmiştir. Böylelikle gençliğin iktidar ekseninde özne olarak tanımlanma süreci değerlendirilerek beklentiler ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Gençlik, Literatür, Özne, Siyasal İktidar.

ABSTRACT: In his memoir Magellan, Stefan Zweig, while explaining the reasons for writing a book, states that "sometimes curiosity drives one to write". In Türkiye, too, there are many works on youth that are caused by academic curiosity. Therefore, youth in Türkiye has been analyzed by many disciplines in terms of literature. The diversity of literature ranges from psychology to sociology, biology to political science. What is striking in almost all of the works is that youth is accepted as a given concept. In this case, there is almost no conceptual discussion of youth in the books analyzed. The common feature of the literature in studies that can be evaluated within political science is the construction of youth as a subject. When the youth literature is evaluated in terms of the subject dimension, it reveals different construction data between 1930-1960, 1960-1980 and 1980-2010. In this study, we

¹ Bu çalışma “Türkiye’de Gençliğin Politik Özneleştirilmesinde Literatür Değerlendirmesi” adlı özeti yayımlanan bildirinin gözden geçirilerek geliştirilmiş halidir. Bkz. 6. International Conference of Political Economy: New Socioeconomic Perspectives, Social Movements, Actors - ICOPEC 2014 25-26 September 2014, Kocaeli / Türkiye.

*Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi, serapyolcu@trakya.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9957-2022.

OPEN ACCESS

© Copyright 2024 Yolcu Yavuz

have tried to analyze the discourse on construction developed by books with youth as the subject. However, this study analyzes publications in which construction as a subject can be traced, while excluding studies outside the field, such as medicine or biology. When it comes to youth as a subject, the concept is evaluated not a priori but on the axis of subject-power relations. In this way, the process of defining youth as a subject on the axis of power was evaluated and expectations were tried to be revealed.

Key Words: Youth, Literature, Subject, Political Power.

EXTENDED ABSTRACT

When evaluating the youth literature in Türkiye, studies are categorized chronologically as 1930-1960, 1960-1980 and 1980-2000. One of the reasons for this periodization is that these periods coincide with important turning points in the history of Türkiye. The 1930s marked a period in which nation-building was clearly visible with the Kemalist revolutions. The 1960s are marked by the pains of determining "new" principles after the first coup d'état in the history of the Republic. For this reason, the literature develops in terms of definition rather than construction. Between 1960 and 1980, the organized youth both in Türkiye and in the world draws attention with their actions. For this reason, not only in Türkiye but also in international literature, there is an increase in publications on youth. The 1980 coup d'état, which can perhaps be considered the most violent in the history of the Republic, reveals that political elites realized the potential power of the youth and sought to use it to their advantage. After the 1990s, this potential will lead to the prioritization of youth policies in the economic sphere.

In the youth literature of the early Republican period, it is quite striking that the youth are called "missionaries of the Republic". As "missionaries of the Republic", youth are expected to internalize and spread the values whose boundaries are determined by Kemalism. Another issue that stands out in the same period is the ideal of Westernization. In fact, Westernization and Kemalism are evaluated in parallel. Between 1960-1980, there was an activist youth movement defined by the 1968 generation. In this direction, studies have been conducted in the youth literature on the comparison of youth movements in Türkiye with examples from around the world. However, it is seen that the leftist political tradition dominates in these studies. Another issue in the publications of the period was the differences between the village and the city and the problem of squatter settlements in the cities. While the village issue was limited to those living in the villages during the early Republican period, after 1960, it reached dimensions that included the cities as well. The main reason for this is the fact that slums started in big cities after 1960. The slum issue paved the way for sociological youth research in the following periods. Especially the actions of organized youth between 1960-1980 constitute the starting point of such studies. In the post-1980 period, while the youth is intended to be constructed in line with the expectation of power, the literary dimension is developed in line with this purpose and standards are set in the writings on youth. In other words, "new" principles are set after 1980. Once the standards have been set by the government, it becomes easier to identify and clamp down on those who deviate from them. Therefore, in line with the fashion of the period, publications mostly consist of quantitative research based on surveys. In line with this data, statistics are made and the limits of normality are drawn. In post-1980 publications, public institutions such as

the Ministry of Sports, the Ministry of National Education and the State Planning Organization take a much more active role. In this respect, 1985 was even declared the "Year of Youth". In the 1990s, youth, which represented a considerable proportion of the country's population, came to the forefront as an economic asset. As a social segment in the most active period of its life, youth is both guided and evaluated as a product through events such as career days. As the 2000s began, the youth literature, which had previously been dominated by the leftist political tradition, began to diversify. In this direction, publications with a youth focus, in which the right-wing political tradition, including Islamist thought, is represented, also attract attention. On the other hand, the youth literature that developed after the "Gezi Events" that took place on May 28, 2013 corresponds to a new process. In fact, there has been an increase in youth-oriented publications as never before. Now, critical thinking also finds its place in publications. Therefore, the post-2013 youth literature is of a scope to constitute an article on its own. Therefore, this study does not evaluate youth literature in terms of the "Gezi Events". The aim of this article is to define and understand youth movements in Türkiye. In addition to the parallels or contrasts in the aforementioned periods of literature, it will be tried to reveal from which perspective the youth is evaluated as a data that is being constructed.

1. GİRİŞ: GENÇLİĞİN ÖZNE SORUNSALI

Modernleşmeyle beraber sosyal disiplinlerin en önemli arayışı "özne"dir. Aklın merkeze alınması, tanrı merkezli özne anlayışını bütünüyle sarsmış ve yeni özne arayışlarına sebep olmuştur. Bu durumda modernleşme süreci bir anlamda özne arayışında önemli kırılmalara yol açmış, daha önce özne olarak tanımlanan kavramlar bu niteliğini kaybederken yeni özneler belirlemiştir. Özne olarak gençlik, ulusçuluk yüzyılı biçiminde nitelenen 19. yüzyılda yükselen bir değer olarak karşımıza çıkmaktadır. 19. Yüzyıl gibi geç bir dönemde ortaya çıkışının sebebini ise değişen eğitim politikalarında aramak gerekmektedir. Bu anlamda asıl belirleyici Sanayi Devrimi'dir. Sanayi Devrimi eğitimi iş gücü ihtiyacı doğurunca eğitim süreci uzamak durumunda kalmıştır. Bunun sonucunda ise gençlik belirgin hale gelmiştir.² Ardından Fransız Devrimi sonrası yaşanan toplumsal olayların neredeyse tamamı gençlik hareketi olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Buradan anlaşıldığı üzere özne olarak gençlik, modern bir kurgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Günümüzde temelde çocukluk ile yetişkinlik arası bir kategori olarak kabul edilen gençlik, kavramsal açıdan toplumdan topluma, disiplinden disipline hatta farklı zaman dilimlerinde değişiklik göstermektedir. Ortak oldukları tek nokta ise kavramın yaşla ilintili açıklanmasıdır. Örneğin Osmanlı İmparatorluğu döneminde önemli gençlik hareketlerinden biri olan Jön Türklerin en önemli isimlerinden Abdullah Cevdet, 1889'da dört arkadaşı ile birlikte İttihad-i Osmânî Cemiyeti'ni kurduğunda henüz yirmi yaşındadır. Aynı yılda diğer kurucular; Mehmed Reşid 18,

² Gençlik, kavram tartışmaları ve politik özne konumu için bkz. Serap YOLCU YAVUZ, *Cumhuriyet Misyonerleri*, VakıfBank Kültür Yayınları, İstanbul, 2019.

İshak Sukuti 21, İbrahim Temo ise 24 yaşındadır. Liste daha da uzatılabilir ama özetle ortalama olarak yirmili yaşlarında olduğu anlaşılmaktadır. Ancak yine de baştan söylemek gerekirse 19. yüzyıl gençlik hareketleri, günümüzün biyolojik anlamda genç tanımlaması içine sokulamamaktadır. Önemli olan, kavramın sosyal yapı olarak nasıl tanımlandığıdır. Dolayısıyla aslında gençliğin özne olarak kabul edilmesi bizi, onun bir sosyal yapı olarak değerlendirildiği tartışmasına götürmektedir. Gençlik sosyal yapı çerçevesinde değerlendirildiğinde ise artık biyolojik olarak belli yaş diliminde tanımlanmasının bir önemi kalmamaktadır. Artık gençliğin toplum içinde algılanışı önem kazanmaktadır. Gençlik bir kültürel olgu olarak değer kazanmaktadır. Zaten gençlik tanımı yapılırken kavramın topluma, disipline yahut döneme bağlı olarak değişkenlik göstermesi de bunu ortaya koymaktadır. Sonuçta gençlik, ona atfedilenler etrafında şekillenen bir olgu olarak ortaya çıkmaktadır. Öyleyse gençlik, zamana ve mekâna göre değişebilen bir kavramdır. Böylelikle kavram, iktidar tarafından özneleştirilirken toplum içindeki beklentilere göre konumlandırılabilen ve bu konuma göre inşa edilebilmektedir. Tüm bunların sonucunda ise dönemin koşullarına uygun bir gençlik görüntüsü ortaya çıkmaktadır. Ya da en azından siyasal elitler tarafından bu görüntüye ulaşmak amaçlanmaktadır.

Türkiye’de gençlik inşası üzerine yapılan çalışmalar, dönüşüm ile hedeflenen gençliğin ne olduğunu ortaya koymaktan uzaktır. Yani gençlik, özne olarak inşa edilmek istenen bir veri olarak kabul edilirken özelliklerinin nasıl olması gerektiği genellikle muğlak bırakılmakta ve böylelikle siyasal iktidarlara hareket serbestisi sağlamaktadır. Literatür araştırması yapılırken de öznesi gençlik olan çalışmalarda tanımlama biyolojik olarak gençlik üzerinden yapılmaktadır. Doğrudan kavram üzerinden eleştirel çalışmalara -en azından bu makalenin konusunu oluşturan dönemde- rastlanılmamaktadır.

2. TÜRKİYE’DE GENÇLİK YAZINI

Türkiye’de gençlik üzerine kaleme alınan kitaplar genel olarak değerlendirildiğinde kabaca üç dönemde toplanabilmektedir. Erken Cumhuriyet dönemi ile başlayarak ilk askeri müdahaleye kadar devam eden 1930-1960 arası dönem. Hem dünyada hem de Türkiye’de eylemli gençliğin ön plana çıktığı 1960-1980 arası dönem. Son olarak 1980 darbesiyle başlayan inşanın sonuçlarının da görülebildiği 2010’a kadar uzanan dönem. Bu bölümde de dönemler hem kendi içerisinde hem de karşılaştırmalı olarak gençlik yazını açısından değerlendirilecektir.

2.1. 1930-1960 Arası “Cumhuriyet Misyonerleri” Fikri Etrafında Geliştirilen Gençlik Yazını

Cumhuriyetin erken yıllarında gençlik yazını, dünya örnekleriyle karşılaştırmalı biçimde incelenerek Türkiye’nin mevcut durumunun çözümlemesi

üzerine kurulmuştur. Gençliğin politik özne olarak incelenmesinin sebebiyse, yeni kurulan devletin yeni ilkelerini yaygınlaştırma isteğidir. Bu durum Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye’de inşa sürecinden kaynaklanan bir kargaşa durumundan kaynaklanmaktadır. Kaostan kurtuluşun ana aktörü olarak gençlik yazını, tanımlama faaliyeti üzerinden inşaya yönelmiştir. Çünkü istenen “makbul vatandaşlar” olarak gençlik, ülkenin değişim ve devamlılığında itici güç olarak görülmektedir. Zaten siyasal elitler tarafından gençliğin tercih edilme nedeni, geçmiş değerlerle tanışmamış bir kuşak olmasına dayandırılmaktadır.

Türkiye siyasi tarihinde gençliğin doğrudan merkeze alınarak incelendiği ilk kitap, Milli Türk Talebe Birliği (MTTB) tarafından yayınlanan *Gençlik Var*’dır. Hemen Kitabın girişinde yer alan “Gençlik Marşı” yeni cumhuriyetin kuruluşunda gençlere duyulan ihtiyacı vurgulamaktadır:

“Bizler, büyük yarına doğru yükselen günüz; Karanlıkları yırtan bir şimşektir türkümüz. Tunç adımlarımıza bütün uzaklar yakın; Gelişimiz bir akın, gidişimiz bir akın!... / Yüce kaleler gibi yükseliyor her omuz, Hep birden kükreyerek ülküye gidiyoruz. Hey arkadaş!... durma koş, eski devrilsin yere, Biz çelik tabyalardan gideceğiz mahşere!... / Şarkımızı, hür doğan babayiğitler anlar, Böyle merdce savaşı birlikte yağuranlar; Durğunluk bizde durmaz, akış bizimle başlar Işık gibi, ses gibi yürüyün arkadaşlar!...”

MTTB üyelerinin³ kısa makalelerinden derlenen kitapta, Kemalist devrimlerin yerleşmesi noktasında gençlerin kendilerini sorumlu hissedip “göreve hazır” oldukları vurgusu açıkça izlenmektedir. Bu noktada; “*Vazife derinleşir bitmez, yeniden başlar!*”, “*Ben, sen yokuz; biz varız!*” biçimindeki ifadeler dikkat çekmektedir. Diğer taraftan yazılarda, Erken Cumhuriyet döneminin önemli gündemlerinden biri olan Batılılaşma idealinde “köylülüğün” engel olarak görüldüğü, bu engeli aşmada da gençlerden önemli vazifeler üstlenmelerinin beklendiği anlaşılmaktadır: “*Köy, bizi bekliyor! Köy Türk gençliğini bekliyor!*” ifadesi oldukça çarpıcıdır (MTTB, 1935).

Dönemin bir diğer yayını Kültür Bakanlığı Milli Seferberlik Direktörü Kadri Yaman’ın, *Yurt Müdafaasında Türk Gençliği* başlıklı çalışmasıdır. Kitabında Yaman, Cumhuriyet’in belirlediği ana ilkeler doğrultusunda gençlikten beklenenleri sıralamakta ve diğer ülke gençlikleri hakkında örnekler vermektedir. Politik özne olarak belirlenen gençlik ise özellikle vatan savunmasındaki rolü dolayısıyla önemsenmektedir (Yaman, 1938).

1941 yılında A. Nurullah Barıman’ın *Büyük Türkiye’de Gençlik Teşkilatı* başlıklı kitabında gençlik, teşkilatlanma boyutuyla konu edilmiştir. İzcilik benzeri

³ Yazarlar: Rüknettin Fethi Olcaytu, İsmail Hakkı, Tunçer, Suat Hüsnü, Reşat Pusat, Hüsamettin Bozok, Tahsin Tola, Ziyaettin Ahmet, Hikmet Celil Erkul, Namık Kaşif, ve Cem’dir.

faşizan semboller içeren gençlik teşkilatının önemi üzerinde durulan kitabın sloganı: “Yükselmek isteyen her budun gençliğe önem verir”dir (Barıman, 1941).

General Pertev Demirhan’ın 1939 yılında *Oğlum Ömer İlhana Öğütlerim* adıyla çıkardığı kitap, 1942 yılında askeri lise gençliğini hedefleyen *Türk Çocuğuna Öğütlerim* (Demirhan, 1942), 1962 yılındaysa *Türk Çocuğuna ve Türk Gencine Öğütlerim* başlığıyla yeniden yayınlanmıştır. Dolayısıyla askeri okul öğrencilerine ithafen yazılmış kitap üzerinden tüm gençlik hedeflenmektedir. Kitapta, gençlik inşasına yönelik ilkeler Erken Cumhuriyet dönemi gençlik beklentisiyle tamamen uyumludur. Bu durumda gençlikten özellikle; milliyetçi, laik, inkılâpçı, devletçi, halkçı gibi genel ilkeler yanında çalışkan, dürüst, ahlaklı, vicdanlı, faziletli, terbiyeli, sağlıklı ve itaatkâr olmasının beklendiği anlaşılmaktadır (Demirhan, 1962). Basri Üzel’in 1946 yılında yayınlanan *Genç Nesille Konuşmalarım* başlıklı eseri de Pertev Demirhan’ın kitabıyla aynı niteliği taşımaktadır. Bu eserde de inşa boyutuyla gençlere, Erken Cumhuriyet dönemi gençlik beklentisine uygun karakter özellikleri öğütlenmektedir (Uzel, 1946). 1949 yılında Ali Fuad Başgöl tarafından kaleme alınan *Gençlerle Başbaşa*⁴ başlıklı kitapta da gençlerin kişilik özellikleri temelde Kemalist inkılap ilkeleri sayılmadan tarif edilmektedir. Başgil, kitabında gençlerde karakter terbiyesi ile istenen özelliklere ulaşılabilceğini iddia etmektedir (Başgil, 1949). Dolayısıyla gençlikte inşa sürecinin uygulanabilir bir yöntem olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.

1930-60 arası yayınlanan gençlik özneli kitaplarda genel olarak yapılan, Batılı gençlik görünümüleri üzerinden Türkiye gençliğinin durum tespitidir. Batılı örneklerin ölçüt olarak sunulması, politik özne inşasında en önemli kıstasın Batılılaşma olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Örneğin Yaman, bunu Batılı gençlerin vatan savunması görünümüleri, Barıman ise izcilik teşkilatları üzerinden yapmaktadır. Diğer taraftan sürecin II. Dünya Savaşı dönemine denk düşmesi, yazında askeri vurguyla dikkat çekmektedir. Ancak gençliğin savunmadaki rolü, sadece askeri kurguyla değerlendirilmemektedir. Yayınlarda gençlikten askeri savunma yanında yeni ilkeleri koruyucu ve taşıyıcı anlamda da Cumhuriyet değerlerine sahip çıkmasının beklendiği anlaşılmaktadır.

2.2. 1960-1980 Gençlik Yazını: “Neler İstiyorlar?”

1960 ile başlayan ikinci yazın dönemi ise önceki süreci reddetmeyen ancak ondan farklılaşan bir sürece işaret etmektedir. Bu dönem yazını, 1960’larda dünyada yükselişe geçen gençlik hareketlerinin Türkiye yansımaları etkilemiştir. Artan gençlik eylemlerinin etkisiyle, gençlik üzerine yapılan toplantı, araştırma ve yayın sayısı hızla artmıştır. Çalışmalarda, gençlik sosyolojisi⁵ üzerine yazılan

⁴ Aynı eser 2006 yılında Yağmur Yayınevi tarafından tekrar basılmıştır.

⁵ Türkiye’de gençlik sosyolojisi üzerine yapılan çalışmaların genel değerlendirmesi için bkz. Mahmut Tezcan, *Gençlik Sosyolojisi ve Antropolojisi Araştırmaları*, Ankara, Ankara

kitapların ise açık bir ağırlığı vardır. Kitapların ortak özelliği, gençleri harekete geçiren faktörleri ve içinde bulunduğu koşulları ortaya çıkarmaktır. Dolayısıyla yazında, inşadan çok tanıma ve tanımlama sürecine odaklanıldığı anlaşılmaktadır.

Dönemin ilk yayını olan 1960'da Ayten Dinçer tarafından çevrilen *Dünya Gençliği ve Türkiye*⁶ başlıklı çalışma, sosyolojik perspektif sunmasa da Türkiye'nin bu yıllardaki gençlik beklentisini ortaya koymak bakımından önemlidir. Kitapta Komünizm ve komünist gençlik hareketleri, "iğrenç" şeklinde nitelenmekte ve komünist hassasiyetlerle eylem yapan gençlerin kandırıldığı savı işlenmektedir (Apeland, 1960).

Nermin Abadan Unat'ın *Üniversite Öğrencilerinin Serbest Zaman Faaliyetleri* adlı kitabında, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi ve Hukuk Fakültesi ile Ortadoğu Teknik Üniversitesi'nin İdari İlimler Fakültesi'nden toplam 426 kişiye uygulanan anket çalışmasıyla, temelde boş zamanın tanımına odaklanılarak üniversite gençlerinin boş zaman meşguliyetleri üzerinden bir çözümlenme yapılmaktadır. Kitapta, "serbest zaman faaliyetleri ile sosyal ve toplumu şekillendiren diğer faktörler arasında sıkı bir münasebet" kurulmaktadır. Ayrıca üniversite öğrencilerinin boş zaman faaliyetleri üzerinden Kemalist Cumhuriyet'in erken dönem politik inşasında kullanılan Batılılaşma idealinde gençlerin konumu ortaya konulmak istenmektedir. Sonuçta ise üniversite gençliğinin, Batılılaşma idealinde önemli irade sergilediği, ancak bu iradenin siyasal elitler tarafından bir takım olanaklar sunulmasıyla desteklenmesi gerektiği önerisi dile getirilmektedir (Unat, 1961). Benzer biçimde 1967 yılında Yüksek Öğrenim Kredi ve Yurtlar Kurumu Genel Müdürlüğü tarafından yayımlanan, *Kurum Yurtlarında Barınan Öğrencilerin Boş Zamanlarını Değerlendirme Anketi Sonuçları* başlıklı çalışma da üniversite öğrencilerinin boş zaman faaliyetlerine odaklanmaktadır. Kitap, 1965 yılı Mayıs ayında İstanbul, İzmir, Erzurum ve Trabzon illerindeki yurt öğrencileriyle yapılan anket sonuçlarına dayanmaktadır. Anket sonuçlarına göre üniversite öğrencilerinin boş zamanlarını, sinema ve tiyatroya gitmek, kitap okumak, konferans ve kültür faaliyetlerine katılmak yanında yurt kantin ve lokallerinde değerlendirdiği söylenerek, bu türden faaliyetlerde yurt yönetimleri daha hassa çalışmaya davet edilmektedir. Araştırmaların her ikisi de, bir taraftan gençlerin kişilik özelliklerini

Üniversitesi Basımevi, 1997; Mahmut Tezcan, *Türk Sosyoloji Bibliyografyası 1928-1968*, Ankara, Başnur Matbaası, 1969; Ömer Miraç Yaman, "Türkiye'de Gençlik Sosyolojisi Çalışmalarına Dair Bibliyografik Bir Değerlendirme", *Alternatif Politika*, Cilt 5, Sayı 2, Eylül 2013, ss. 114-138.

⁶ Bu eserle paralel değerlendirilebilecek 1969'da New York State Üniversitesi öğretim üyesi Richard Cornel'in *Komünizm ve Gençlik* başlıklı akademik çalışması da komünizmi gençliği kendi amaçları doğrultusunda sömürmesi bakımından değerlendirmektedir. Bkz. Richard Cornel, *Komünizm ve Gençlik*, İstanbul, Hüsnütabiat Matbaası, 1969.

boş zaman faaliyetleri üzerinden tanımlama işlevi görürken diğer taraftan boş zamanın iktidar tarafından denetlenmesinin yolunu açmaktadır (Yüksek Öğrenim Kredi ve Yurtlar Kurumu Genel Müdürlüğü, 1967). Boş zamanın siyasal iktidar tarafından denetime tabi tutulmasının önemi ise özellikle 1980 sonrası dönemde ortaya çıkacaktır.

1963 yılında, Birinci Afşın Sançar Yazı Müsabakası'nda derece alan yazılar *Türk Gençliği Nasıl Olmalıdır?* başlıklı kitapta toplanmıştır (1963). Makaleler genellikle Türk milliyetçiliğini öven, komünizm karşıtı, Müslümanlık vurguludur. 1965 yılında Kabataş Erkek Lisesi felsefe öğretmeni Necmi Omaçer'in kaleme aldığı *Türk Gencine Armağan Öğütler* adlı kitapta gençlere verilen nasihatler de, yazı müsabakasında derece alan makalelerle benzer özellikler sergilemektedir (Omaçer, 1965). 1965 yılında tümgeneral Faruk Güventürk tarafından yazılan *Önder ve Gençlik* adlı kitapta gençlik geleceğin önder olma potansiyeliyle değerlendirilmektedir. Dünyada izlenen önderler arasından Mustafa Kemal'in özellikleri gençlere örnek olarak sunulmaktadır. Bu durumda kitapta gençlerin karakter özellikleri, Kemalist değerlerle çizilmektedir (Güventürk, 1965).

1966'da Hamide Topçuoğlu'nun *Neleri Öğrenmek İstiyorlar* adlı kitabında, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi ile Hacettepe Tıp ve Sağlık Bilimleri, Temel Bilimler ve diğer yükseköğretim kurumlarının "Sosyoloji" dersi öğrencileri, "neleri öğrenmek istedikleri" sorusuna "açık soru kâğıtlarına" verdikleri cevaplar üzerinden değerlendirilmiştir. Topçuoğlu, gençlere beklentilerini kendi ifadeleriyle açıklayabilme olanağının sunulmasıyla, isteklerinin daha anlaşılır hale geldiğini belirtmektedir. Bu doğrultuda öğrencilerin sırayla: "Genel Kalkınma Problemi", "Ekonomi ve Sosyal Politika Sorunları", "İç ve Dış Siyaset", "Devlet Rejimleri ve Siyasal Cereyanlar", "Köy ve Toplum Kalkınması" üzerinde durduğu sonucuna gidilmiştir (Topçuoğlu, 1966). Çalışmada, Nermin Abadan Unat'ın araştırması benzeri, bir üniversite gençlik profili tanımlama gayesi güdülmektedir.

1966 yılında Özer Özankaya'nın yazdığı *Üniversite Öğrencilerinin Siyasal Yönelimleri* başlıklı kitapta ise Ankara Üniversitesi öğrencilerinin siyasal kültürü konu edilmektedir. Gençliğin özne olarak seçilmesinin nedeni, onların "siyasal hayatta oynadıkları aktif rol ve yakın geleceğin yöneticisi olma" potansiyelleri olarak gösterilmiştir. Kitapta, "bir siyasal düzenin istikrarı ve iyi işlenmesi"nin yöntemi, gençlerin siyasal sürece doğrudan katılmalarıyla mümkün görülmektedir. Gençlik, toplumsal dönüşümün kilit faktörü olarak tanımlanmakta ve önceki dönem yazınında olduğu gibi toplumsal değişimin en önemli özneleri biçiminde değerlendirilmektedir. Öğrencilerle yapılan anketlere dayandırılan çalışmada gençler, genellikle kendilerini "sol eğilimli" olarak nitelerken eşit oy ilkesine karşı çıkmaktadırlar. Bu durum kitapta, sol eğilimli olma ile demokratiklik arası ilişki açısından değerlendirilmektedir (Özenkaya, 1966). Ancak "geleceğin potansiyel

yöneticisi” olarak değerlendirilen sol eğilimli gençlerin eşit oy ilkesine karşı çıkışlarıyla öne çıkarılması oldukça ilginçtir.

1967 yılında Mehmed Kemal tarafından yazılan *Acılı Kuşak* isimli kitapta da, 1950-1960 arası dönemde kendini sol eğilimli olarak gören ama aslında siyasal demokrasi peşinde olan dönemin gençlerinin “polis devleti” tarafından “fişlenerek” nasıl dışlandığını ve ötekileştirildiğini kendi deneyimleri üzerinden tartışmaktadır (Kemal, 1967).

1967 yılında Cavit Orhan Tütengil, *Köy Sorunu ve Gençlik* başlıklı bir kitap yayımlamıştır. Türkiye Milli Gençlik Teşkilatı’nın (TMGT) 22 Ocak 1966 tarihli toplantısında Tütengil’in konuşmasından oluşan kitapta gençlik, şehir standartlarının çok gerisinde yaşam koşullarıyla mücadele etmek durumundaki köy yaşantısını “standart” değerlere taşımakla görevlendirilmektedir (Tütengil, 1967). Kitapta geniş -yani yaşa göre değil de zihniyet anlayışına göre yapılan- gençlik tanımı mevcuttur. Gençlik geniş biçimde tanımlanarak da neredeyse toplumdaki bütün kesimler “köy sorunu”nun çözümünde görevlendirilebilmektedir. Bu noktada 1960’larda da gençlik kurgusunun Erken Cumhuriyet döneminden fazla uzaklaşmadığı anlaşılmaktadır.

1968’de Ali Faik Cihan’ın *Gençlik İçin Strateji ve Taktik* başlıklı çalışmasında gençler, sosyalist perspektifle değerlendirilmekte ve asıl amaçlarının “emekçi sınıfların iktidarı”nı sağlamak olması gerektiği vurgulanmaktadır (Cihan, 1968). 1968’de Fatma Varış’ın *Ergenin Gelişimine Katkı Yapan Kültürel Faktörler* adlı çalışmasında gençlik, “bedenin ve zihnin güçlü, muhayyelenin geniş, macera hevesinin fazla ve idealizmin yüksek dozda olduğu” yaş grubu olarak tanımlanmaktadır. Ergenlik çağı ise kültür ile birey arası ilişkinin anlam kazandığı yıllar olarak görülmektedir. Ergenin tercih edilme sebebi, toplumsal değişimde en önemli özne olarak gençliğin görülmesine dayandırılmaktadır. Anket verileriyle desteklenen kitapta gençlerin; sosyal, kültürel, politik ve ekonomik yönelimi çift taraflı olarak değerlendirilmektedir. Yani bir taraftan bu değerler, içinde yaşadığı toplum tarafından belirlenirken diğer taraftan gençlerin toplumu değiştirme gücüne sahip olma potansiyellerinin altı çizilmektedir. Dolayısıyla eğitim yoluyla öncelikle gençlerde sonra toplumun genelinde istenen kültürel değerlere ulaşılabileceği iddia edilmektedir (Varış, 1968). 1969 yılında Şule Yüksel Şenler’in *Gençliğin Izdırabı* başlıklı çalışması, muhafazakâr bakış açısıyla zamane gençliğini deforme biçimde tanımlayarak gençlik meselelerini yorumlamaktadır (Şenler, 1969).

1969’da Muammer Taylak’ın *Öğrenci Hareketleri* adlı kitabında, Osmanlı İmparatorluğu döneminden 27 Mayıs 1960 ihtilaline kadar yaşanan küçük ya da büyük ölçekli bütün gençlik hareketleri kronolojik olarak anlatılmaktadır. Taylak, kitabını “bugünün gençliğini iyi tanıyabilmek için” geçmiş gençlik hareketlerinin değerlendirilmesi gereği üzerine kaleme aldığını ifade etmektedir (Taylak, 1969a). Bu durumda tanımlama faaliyeti, geçmiş öğrenci hareketleri üzerinden kurulmaya

çalışılan genellemelerle yapıldığı anlaşılmaktadır. Taylak'ın bir diğer eseri olan *Saltanat, 2. Meşrutiyet ve 1. Cumhuriyet'te Öğrenci Hareketleri*'nde de benzer bir yazın söz konusudur (Taylak, 1969b).

1970'li yıllara gelindiğinde gençlik yazını, yaşanan öğrenci hareketleri nedeniyle araştırmalara politik boyutun da katılmasını gerekli kılmıştır. Örneğin 1970'de İsmet Giritli'nin *Gençlik Hareketleri ve Ötesi* kitabında gençlik eylemleri, öğrenci hareketleri ile özdeş tutulup, sağ ve sol siyasi geleneğe göre ikiye ayrılarak açıklanmaya çalışılmaktadır. Öğrenci hareketleri, sol literatüre göre “Yeni Proletarya”, sağ literatüre göre de “komando” olarak adlandırılmaktadır. Türkiye’de “Milli Demokratik Devrim” ise dünyadaki Che Guavera ya da Ho Chi Minh gibi var olan düzenin değişmesini amaçlayan sol literatür içerisinde görülmekte ve “devrimci” hareketler olarak değerlendirilmektedir. “Komando”lar ise tersine statükonun koruyucusu olarak görülmektedir (Giritli, 1970).

Özcan Köknel'in, 1970 yılı *Türk Toplumunda Bugünün Gençliği* (Köknel, 1970) adlı kitabı 1979'da birtakım eklemelerle birlikte *Cumhuriyet Gençliği ve Sorunları* adıyla yeniden yayınlanmıştır. Kitapta Köknel, gençliğin sosyolojik, hukuksal ve nüfus bileşeni açısından tanımını verdikten sonra genel olarak sorunlarına odaklanmıştır. Ayrıca 1970'li yıllarda Türkiye’de yaşayan gençlere anayasal haklar çerçevesinde sunulan imkânlar ve onların bunlara ulaşmada karşılaştığı engellere odaklanılarak, gençlik sorunlarının çözümüyle ilgili bir takım önerilerde bulunmuştur (Köknel, 1981). 1971 yılında Devlet Planlama Teşkilatı, III. Beş Yıllık Plan Hazırlık Çalışmaları başlığı altında *Gençlik Sorunları Özel İhtisas Komisyonu Raporu*'nu yayınlamıştır. Raporla gençler; okul, okul dışı, suçlu gibi alt bölümlere ayrılıp, kendi içlerinde mevcut problemler açısından değerlendirilmiştir. Kitap rapor olması nedeniyle analizden kaçınarak ortaya bir tablo çıkarmayı hedeflemektedir (DPT, 1971). 1973'de Çiğdem Kağıtçıbaşı'nın *Gençlerin Tutumları* başlıklı kitabında, hem Türkiye'nin hem de Amerika'nın çeşitli şehirlerindeki lise öğrencileriyle anket yapılarak, Türkiyeli ve Amerikalı öğrencilerin otoriteryen tutumları ve aile yapıları psikanalitik metotla karşılaştırılmıştır. Böylelikle “otoriteryen sendromun”, kültürler-arası, belirli bir toplum içindeki normları ve tutumlar arası ilişkileri belirleyen genel prensipleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Sonuçta en önemli bulgu olarak karşımıza, Türkiye’de Amerika’ya kıyasla gençler arasında “otoriteye saygı ve yurtseverlik” gibi toplumsal normların daha fazla görüldüğü söylenmektedir (Kağıtçıbaşı, 1973).

1973'te Prof. Dr. Refia Şemin'in İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Pedagoji Sertifikası hazırlayan öğrencilerle yapılan anket çalışmalarıyla başlayıp, daha sonra çalışma alanını genişlettiği *Gençlerimizin Psiko-Pedagojik Problemleri* başlıklı kitabında, Türkiye’de karşılaşılan genç tipleri üzerinden yetişkinliğe geçişte yaşanan sıkıntılar üzerinde durulmaktadır. Kitapta genç tiplerinden kasıt ise

muhafazakâr ve laik aile yapısına göre değişen gençlerdir. Çalışmada, çocukluktan yetişkinliğe geçmeden önce atlatılması gereken bir evre olarak değerlendirilen gençlerin, ‘yetişkin camiasına kabul edilmelerinin’ yolları aranmaktadır (Şemin, 1973).

1974’de Ahmet Taner Kışlalı *Öğrenci Ayaklanmaları* adlı kitabı gençliğin politik özne olarak inşasında özel bir öneme sahiptir. Çalışmada ilk defa kavramın toplumdan topluma, çağdan çağa hatta her toplumdaki sınıf, tabaka ve kesitlere göre değişik anlamda kullanıldığı ifade edilmektedir. Bu nedenle Kışlalı, gençlik denildiğinde her topluma göre değişen bir anlamın akla gelmesi gerektiğini söylemektedir. Kitapta öğrenci gençliği, ayrı biçimde konumlandırılarak “öğrenci hareketlerinin siyasal hayattaki yeri” araştırılmaktadır. Sonuçta ise gelişmiş ya da gelişmekte olan ülke gençlerinin ortak özellikleri olarak; üniversiteye, rejime, toplumsal düzene karşıtlık, yetişkin örgütleri ve önderliklerinden bağımsızlık talebi, şiddet eğilimleri biçiminde sıralanmaktadır. Bunların ortaya çıkış biçiminde ülkeler, endüstrileşmeye göre tasniflenmektedir (Kışlalı, 1974). Türkiye’nin içinde bulunduğu tarihsel koşullar göz önüne alınırsa kitapta, yaşanan gençlik eylemlerinin gerekçelerinin dünyadaki örnekler üzerinden çözümlemeye gittiği anlaşılmaktadır.

1975’te Nephân Saran’ın *Üniversite Gençliği* adlı eseri, yazıldığı dönem artan öğrenci hareketlerinin etkisiyle kaleme alınmıştır. Saran, sosyolojik perspektifle aslında dönemin gençlik yayınlarına uygun biçimde öğrenci eylemlerinin güdüleyicilerini çözümlemeye çalışmıştır (Saran, 1975). 1978’de Özer Ozankaya’nın *Türk Devrimi ve Yükseköğretim Gençliği* kitabında temel hedef, Türk Devrim Tarihi dersinin yükseköğrenim gençliğinde yarattığı ilgi, değer ve tutumları ortaya koymaktır. Kitapta, eğitimin toplumsal bilinç ve siyasal kültür oluşturma işlevinden hareketle, Türk Devrim Tarihi dersinin gençlerde istenen özelliklerin yaratılmasında kullanılabileceğine değinilmektedir. Araştırmada bir diğer dikkat çeken nokta, üniversite öğrencilerinin yanında öğretim yardımcılarının da çalışmaya dâhil edilmesidir. Böylelikle bir taraftan gençlerin ilgi ve algıları ortaya konulurken diğer taraftan gençlerde bu ilgi ve algıyı oluşturma adayı genç kitlenin görüşlerine açıklık getirilmek istenmektedir. Sonuçta derse, hem gençlerin hem de genç öğretim yardımcılarının yoğun ilgisi olduğu -ders çağdaştırıcı, bağımsızlıkçı, eşitlikçi, özgürlükçü ve insanı yüceltici olarak görülmektedir- ancak dersin daha ciddiyetle işlenmesinin gerekli görüldüğü değerlendirilmesi yapılmaktadır (Ozankaya, 1978). Ozankaya’nın erken tespiti 1980 sonrası kurulan Yüksek Öğrenim Kurumu (YÖK) ile hayata geçirilecek ve Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi üniversitelerde zorunlu hale gelecektir.

1976’da Birsen Gökçe’nin *Gecekondu Gençliği* adlı kitabında, 1960’larda hız kazanan kente göç dolayısıyla gerçekleşen şehirleşme hareketlerinin gençler üzerinde yarattığı etki araştırılmaktadır. 1971 yılında Ankara gecekonducularının %1’ini kapsayan bölgede yapılan anketlere dayanan çalışmada, 14-20 yaş grubu nüfusun

sosyo-ekonomik durumu ve sorunları ortaya konulmaktadır. Gecekondu bölgesinde yaşayan gençlerin yeni koşullardan diğer kuşaklara kıyasla daha hızlı etkilenmesi, bu yaş grubunun tercih edilme sebebi olarak sunulmaktadır. Bu doğrultuda gecekondu gençliğinin sorun ve beklentileri tanımlanarak genel bir analiz ve tanım yapılmakta, ardından tespit edilen sorunların çözümü konusunda öneriler getirilmektedir. Kitap genel olarak kentlerde yeni beliren ve varlığını hissettiren gecekondu gençliğini tanıtmaya amacı gütmektedir (Gökçe, 1976).

Fulya-H. Basri Gürses'in *Dünyada ve Türkiye'de Gençlik* adlı eseri, 1977-1978 yılı Yunus Nadi Armağanı Yarışması'nı birincilikle kazanmıştır. Kitabın yazarları eseri, yarışma nedeniyle planladıklarından daha kısa sürede eseri yazmak zorunda kaldıklarından yakınmaktadır. Ancak eser, hem dünya da hem de Türkiye'de gençlik meselesini onların ifadesiyle "sosyalist toplumbilim" açısından değerlendiren özgün bir çalışmadır. Kitapta gençlik sınıfsız topluma geçiş için dinamik güç olarak değerlendirilirken kavram olarak *a priori* tanıma uygun, yani biyolojik anlamda kullanılmıştır. Yine de gençliğin politik özne olarak değerinin anlaşılması son derece önemlidir (Gürses-Gürses, 1979). Musa Arırt'ın *Cumhuriyet Döneminde Gençlik* kitabı da 1977-1978 yılı Yunus Nadi Armağanı Yarışması'na katılarak üçüncü olmuştur. Eser, sosyolojik açıdan gençlerin tanımlanması çabasına örnek yayınlar arasında yerini almaktadır. Arırt, Gürseslerden farklı olarak kitabında istatistiki bilgilere yer verirken eski-yeni tezadı içerisinde gençliğin yeniyi, değişimi temsil etmesi bakımından değerlendirmesi önemlidir. Ancak bu değerlendirmede Marksist literatürün etkisi göze çarpmaktadır (Arırt, 1979).

1979 yılında Beşir Atalay'ın *Köy Gençliği Üzerinde Sosyolojik Bir Araştırma* adlı kitabında, Erzurum Aşkale ilçesinin Büyükgeçit köyü üzerinden genel olarak köy gençlerinin düşünce, tutum ve davranışları tanımlanmaya çalışılmaktadır. Kitapta her ne kadar tek bir köy üzerinden bütün köy gençliğinin durum tespiti yapılmasının olanaksız olduğu söylene de Büyükgeçit Köyü'nün konum dolayısıyla merkezi biçimde değerlendirmeye olanak verdiğinin altı çizilmektedir. Saha araştırması olarak yürütülen çalışmada en özet ifadeyle durum tespiti yapılmak istenmektedir. Araştırmada, köy gençliğinin kapalı köy toplumunun geleneksel kültürüne bağlı üye görünümünden uzaklaştığı, ekonomik sıkıntılar nedeniyle kente göçe eğilimli ve değişime yetişkinlerden daha açık olduğu saptaması yapılmaktadır (Atalay, 1979).

1970'ler yazınında artık bir politik özne olarak kabul edildiği anlaşılan gençlik, her yönüyle tanımlanmaya çalışılmaktadır. Yazın, dünyada yaşanan gençlik hareketleriyle karşılaştırmalı olarak geliştirilse de Türkiye'de yaşanan olayların kendi içerisinde değerlendirilmesi gereği bütün yayınlarda dikkat çekmektedir. 1960-1980 arası toplu olarak değerlendirildiğinde, gençlik yazınının doğrudan öğrenci hareketlerini anlama etrafında şekillendiği anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda

yayınlarında sağ ve sol siyasal geleneğe uygun farklı çözümlere tanık olunmaktadır. Diğer taraftan 1960-1980 arası gençlik yazınında bir kafa karışıklığı görüntüsü de söz konusudur. Her siyasal gelenek kendi gençlik tanımını yaparken diğerini ötekileştirmekte ve çok boyutlu inşa görünümünü ortaya çıkarmaktadır. Diğer taraftan öğrenci hareketlerinin güdüleyicilerinin araştırıldığı yayınlar, siyasal elitlere istenen gençliğin inşası açısından önemli ipuçları vermektedir. Bu dönem yazınında gençlik hareketlerinde ortak çıkarım ise eylemlerin sosyal demokrasi etrafında açıklanmasıdır. Dönem yazınında öne çıkan diğer husus, köyden kente göç nedeniyle değişen kent profilinde gecekondular gençliğinin sosyolojik olarak incelenmesidir. Yine burada da yapılan öğrenci olaylarında olduğu gibi bir tanımlama çabasıdır.

2.3. 1980-2012 Yeni Standartların Ölçütü Olarak Gençlik İnşası

1980'den sonra başlayan gençlik yazını, baştan bir inşa görünümünü sergilemektedir. Oysa 1960-1980 arası geçen süreçte yazın, tanımlamaya odaklanmıştır. 1980 sonrası yazın, doğrudan gençlik inşasını hedefleyecek biçimde gelişme göstermiştir. Doğrudan inşaya odaklanılmasının en önemli sebebi, 1980'e kadar geçen dönemde gençliğin eylem yapma potansiyeli dolayısıyla statükonun ya da değişimin en önemli unsuru olarak ön plana çıkmasıdır. Bu durumda siyasal elitler, 1980 sonrası kurulması planlanan "yeni düzen" in korunması çerçevesinde gençliğin önemini 'yeniden' keşfetmiştir. Dolayısıyla gençlik nesneleştirilerek, yeni güdüleyiciler çerçevesinde inşa edilmek istenmiştir. Yeniden bir inşa görüntüsü veren 1980 sonrası yazını, Cumhuriyetin erken yıllarına paralel pasif ya da edilgen gençlik beklentisi ortaya koymaktadır. Yani gençlik, siyasal elitlerin beklentilerini karşıladıkları oranda özne olarak değer kazanmakta, dışına çıktıkları orandaysa bastırılmaktadır. Bu durumda kontrollü özne, farklı bir ifadeyle Kantçı söylemle nesneleştirilen bir gençlik söz konusudur. Diğer taraftan gençlik üzerine yapılan çalışmalarda sıklıkla istatistiklerin kullanıldığı göze çarpmaktadır. İnşa boyutuyla düşünüldüğünde, elde edilen veriler vasıtasıyla siyasal elitlerin "normal" kabul edilen "norm"ları belirlemesi kolaylaşmaktadır. Normallik sınırlarını istatistiklerle belirleyen siyasal elitlerin, normal dışı kabul edilen aşırılıkları törpülemesi de kolaylaşmaktadır. Böylelikle gençlik üzerinden toplumsal normallik ölçütleri siyasal elitlerce yeniden belirlenmektedir. Bu doğrultuda gençlik özneli kitapların önemli bir bölümü ya siyasal iktidar kurumlarının önerileri ya da doğrudan kendilerince kaleme alınmıştır.

1980 sonrası yazında ilk olarak karşımıza Spor Bakanlığı tarafından yapılan çalışma çıkmaktadır. Çalışmada gençlerin istihdam, madde bağımlılığı, terörizm, aile ve çevre sorunları incelenmektedir. 21 Mayıs 1982'de Gençlik ve Spor Bakanlığı Gençlik Hizmetleri Genel Müdürlüğü'nce düzenlenen toplantı tebliği, *Gençlik ve Toplum Konulu Bilimsel Toplantı Konuşmaları* başlığı altında basılmıştır. Kitap; psikoloji, cinsiyet, sosyoloji ve siyaset bilimi açısından gençlik üzerine yapılan değerlendirmeleri içermektedir (Gençlik ve Spor Bakanlığı Gençlik

Hizmetleri Genel Müdürlüğü, 1982). Aynı şekilde 1982 yılında yayınlanan Aysel Ekşi'nin *Gençlerimiz ve Sorunları* başlıklı çalışması kuşak çatışması bakımından gençlik meselesini açıklamaktadır (Ekşi, 1982).

1982 yılında Mahmut İhsan Özgenç tarafından yayınlanan *TKP ve Organize Gençlik Hareketleri* başlıklı çalışmada, Mondros Mütarekesi'nden 1975 yılına kadar TKP başta olmak üzere sol siyasi gelenek içerisinde değerlendirilen gençlik örgütleri -FKF, Dev-Genç, THKO-THKP/THKC v.s.- değerlendirilmiştir. Ancak değerlendirmelerde sol siyasal gelenek eleştirilerek, şiddete uzanan gençlik hareketleri dolayısıyla suçlanmaktadır. Hatta bu türden eylemlere karışan gençlerin, ülkeyi bölüp rejimi yıkararak komünist bir "dikta rejim kurma" niyetinde olanlar tarafından kullanıldığı ifade edilmektedir (Özgenç, 1982).

1983 yılında Devlet Planlama Teşkilatı, V. Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu *Gençlik ve Spor* başlıklı raporu yayımlamıştır. Raporla gençlik, 1980 darbesine giden süreç etrafında devlet merkezli bakış açısıyla değerlendirilmektedir. Kalkınma raporlarının "Gençlik Sorunları" başlığı altında "sorun" olarak kabul edilen temel problemler, okul ya da okul dışı gençliği boyutuyla değerlendirilmektedir. Raporun 12 Eylül'e atıfla değerlendirme yapılan kısmındaki, "teröristlerin hemen hepsi tahsil görmüş gençlerdir." saptaması oldukça ilginçtir (DPT, 1983).

1984'de Birsen Gökçe'nin kaleme aldığı *Orta Öğretim Gençliğinin Beklenti ve Sorunları* başlıklı kitapta, istatistiki verilerle Türkiye genelinde "orta öğretim gençliğinin gereksinim ve sorunları içinde buldukları koşullarla birlikte ortaya konularak bu yaş grubuna götürülecek hizmetlerin planlanmasına yardımcı olacak bilgi birikimini sağlamak ve bu yönde çözümler önermek" amaçlanmaktadır. Araştırmada doğrudan Milli Eğitim Bakanlığı talebi etkilidir. Dolayısıyla istatistiki verilerle normallik sınırlarını vermesi planlanan bilgiler doğrudan siyasal elitlerce değerlendirilmektedir. Zaten araştırmada "bir durum saptaması" yapıldığı açıkça ifade edilmektedir. Bu nedenle gençlerin aile yapıları, sosyo-kültürel özellikleri ve boş zamanlarını değerlendirme biçimleri araştırılmaktadır. Kitabın sonuç bölümünde ise gençlerin kendilerini genellikle gelecek kaygısı etrafında umutsuz hissettiği vurgulanmaktadır. Bu doğrultuda siyasal elitlere, gençlerin kendi görüşlerini ifade etme ve gelecek kaygılarını gidermesi önerilmektedir. Kitapta önceki dönem yazınından farklı olarak gençleri herhangi bir siyasal geleneğe kanalize edilmeleri gereğinden bahsedilmemesi dikkat çekmektedir (Gökçe, 1984).

1985'in Gençlik Yılı ilan edilmesi, pek çok üniversitede gençlik üzerine panel, toplantı ve konferans yapılmış ve gençlik inşasında akademik boyutun daha gözlenebilir olmasını sağlamıştır. Örneğin 1985 yılında Ankara Üniversitesi tarafından üniversite öğrencilerinin depresyon ve problem alanlarının akademik başarılarına etkisini inceleyen bir araştırma yapılmıştır. Milliyet Gazetesi de 1985

yılı boyunca gazete de gençlerin görüşlerini paylaşması için bir bölüm ayırmış ve 1986 yılında 103 yazı, *1985 Gençlik Yılı'nda 'Söz Gençlerin'*, adıyla kitap olarak basılmıştır (Milliyet, 1986). Atalay Yörükoğlu'nun 1985 yılında yayınlanan *Gençlik Çağı* başlıklı kitabında gençlerin ruhsal gelişim, aile içi ilişki ve eğitimleri, psikoloji temelli çözümlenmektedir (Yörükoğlu, 1985). 1987 yılında da Selçuk Üniversitesi'nde I. Milletlerarası Gençlik Kongresi yapılmıştır. Yine kongre kitapçığında yayınlanan tebliğlere bakıldığında değişik disiplinlerin gençlik yaklaşımları üzerine yayımlarla karşılaşmaktadır. Tebliğlerin çoğunlukla, psikoloji ya da sosyoloji alanında olduğu görülmektedir (Selçuk Üniversitesi, 1988). 1987'de Neşet Çağatay, Atalay Yörükoğlu, A. Ferhan Oğuzkan'ın *Gençliğin Eğitimi*, başlıklı kitabı da yine "Gençlik Yılı" dolayısıyla Türkiye İş Bankası tarafından yapılan inceleme yarışmasında derece alan yazılardan oluşmaktadır. Kitabın adından da anlaşılacağı üzere makale konusunun ana teması gençlerin eğitimidir. Kitapta eğitimcilerin, her kademedeki öğrencilerin ve ebeveynlerin yazıları yer almaktadır (Çağatay-Yörükoğlu-Oğuzkan, 1987). Ancak kitap politik özne değerlendirmesi bakımından bir konu bütünlüğü teşkil etmemektedir.

1990'dan sonra yapılan çalışmalar, ülke nüfusu içerisinde gençlerin oran olarak fazla olduğu tespiti üzerine kaleme alınmıştır. Bu nedenle çalışmalar genellikle ekonomik temelli istatistik verileri içermektedir. 1990'lardan sonra gençlere yönelik olarak "kariyer günleri" odaklı toplantıların düzenlenmesi, gençlerin eylem yapma potansiyellerinin ekonomik değer olarak kullanılarak dengelenmek istendiği anlaşılmaktadır. Bu durumda gençlik statüsünün korunmasında iktisadi faaliyet gösterdikçe değer kazanmaktadır.

1993 yılında Turan Feyizoğlu'nun yazdığı *Türkiye'de Gençlik Hareketleri Tarihi (1960-68)* (Feyizoğlu, 1993) ile 1997 yılında Tanzer Sülker Yılmaz'ın yazdığı *Türkiye'de Gençlik Hareketleri* kitapları genel olarak gençlik hareketlerini tarihsel metodla anlatmaktadır (Yılmaz, 1997). Feyizoğlu kitabında, 1960-1968 arası öğrenci hareketi bağlamındaki belgeleri aktarırken Turan, 1919-1980 arası yaşanan gelişmeleri gençlik hareketleri bağlamında değerlendirmektedir. Feyizoğlu, kitabında yorumda bulunmadan doğrudan belgeleri aktarırken Yılmaz, "egemen güçlerin sinsi planları" gibi değerlendirmeler yaparak görüşlerinde sol siyasal geleneğe yaklaşmaktadır.

1994 yılında İbrahim Cılga'nın, Başbakanlık Gençlik ve Spor Genel Müdürlüğü'ne bağlı olarak kaleme aldığı *Gençlik ve Yaşam Niteliği* adlı kitabında, toplumsal koruma sistemi içerisinde yetişen gençlerin yaşam niteliği araştırılmıştır (Cılga, 1994). 1999 yılında Konrad Adenauer Vakfı tarafından gençlik üzerine yapılan araştırma, *Türk Gençliği 98 Suskun Kitle Büyüteç Altında* başlığıyla basılmıştır. Ampirik verilere dayanan kitapta "kavramsal olarak kentsel nitelikli" olarak kabul edilen gençlik, toplumsal, siyasal ve yaşamın çeşitli alanlarındaki tutum ve davranışları bakımından incelenmiştir (Konrad Adenauer Vakfı, 1999).

2000’li yıllar yazınında, ekonomik vurgunun artarak devam ettiği görülmektedir. Gençlik ile ilgili çalışmalarda genellikle nüfus bileşeni bakımından Türkiye’nin genç nüfus fazlalığı, konunun araştırılmasında başat faktör olarak ele alınmış ve genellikle ampirik çalışmalar yapılmıştır. Karşımıza ilk olarak 2001 yılında Uluslararası Cumhuriyetçiler Enstitüsü (International Republican Institute/IRI), ARI Hareketi ve Strateji/MORI tarafından yapılan sosyal araştırma projesi *Türk Gençliği ve Katılım* adıyla yayınlanmıştır. Kitabın anketlere dayanan ilk üç bölümünde gençlerin siyasete katılma ya da katılmama tercihlerinin sebepleri araştırılmaktadır. Diğer bölümlerde ise yine yoğun olarak genç nüfusa sahip Türkiye’nin gençlik bakımından mevcut sorun ve fırsatlarına odaklanılmaktadır (Ekim, 2001). 2002’de Gülten Kazgan’ın derlediği *Kuştepe Gençlik Araştırması*’nda gençlik meselesi, Kuştepe’de yaşayanlarla yapılan mülakatlar çerçevesinde değerlendirilmektedir. Bilgi Üniversitesi’nin Kuştepe Kampüsü araştırmanın temel güdüleyicisidir. Bu doğrultuda semtte yaşam açısından hem ekonomik hem de sosyolojik değerlendirmelerde bulunulmuştur (Kazgan, 2002). Gazi Üniversitesi tarafından 2003 yılında çıkarılan *Türk Üniversite Gençliği Araştırması* ile de Türkiye’deki 58 üniversitenin toplamda 37.680 öğrencisi üzerinden, üniversite öğrencilerinin sosyo-kültürel profili çıkarılmaya çalışılmıştır (Yazıcı – Akkutay – Cangızbay – Aykaç – Bilgin, 2003).

2000’ler ayrıca İslami ve erken dönem gençlik romantizmi vurgulu yeni yayınların karşımıza çıktığı yıllardır. Bunlardan ilkinde örnek olarak, 2000 yılında İslami İlimler Araştırma Vakfı tarafından düzenlenen Tartışmalı İlimi Toplantılar Serisi’nde *Gençlik Dönemi ve Eğitimi* başlıklı yayın gösterilebilir. Kongrede gençler yoğun olarak inanç sistemleri ile ilintili araştırma konusu edilmiştir. Ayrıca gençlere din eğitimi verilirken dikkat edilecek hususlara odaklanılmıştır (İSAV, 2000). İkincisinde ise 2003 yılında Erdal Atabek’in *Modern Dünyada Değer Kayması ve Gençlik* (Atabek, 2003), İbrahim Armağan’ın *Gençlik Gözüyle Gençlik* (Armağan, 2004) ve Zeki Sarıhan’ın *Kurtuluş Savaşı Gençliği* (Sarıhan, 2004) adlı çalışmalar öne çıkmaktadır. Atabek’in 2010’da *Tüketilen Değerler ve Gençlik* adı ile ufak değişikliklerle farklı bir yayınevi tarafından tekrar yayınlanan kitabında, dönemin gençliği 1930’lu yıllar gençliğiyle karşılaştırmalı biçimde değerlendirilirken, mevcut gençlik değerleri tüketim toplumunun ilkeleri doğrultusunda eleştirilmektedir (Atabek, 2010). İbrahim Armağan’ın *Gençlik Gözüyle Gençlik* adlı kitabında da 1970’li yıllar ile 2000’li yıllar gençliği hem genel olarak hem de yaş ve cinsiyete bağlı olarak karşılaştırılmakta, değerler sistemindeki değişim istatistiki veriler de kullanılarak analiz edilmektedir (Armağan, 2004). Zeki Sarıhan’ın 2004’te yayımlanan *Kurtuluş Savaşı Gençliği* kitabı, 1980 sonrası gençliğin apolitik ön kabulünden harekete, dönemin gençliğinde ülkenin içinde bulunduğu koşullarla ilgili hassasiyet yaratma gayesiyle yazıldığı doğrudan yazar tarafından

belirtilmektedir. Kitapta Kurtuluş Savaşı esnasında gençliğin tüm ülkeyi kapsayıcı biçimde tanımlanmaması dikkat çekmektedir. Dönemin gençlik kavramının; “kentlerde kümelenmiş, öğrenim görmekte olan veya öğrenimini bitirmiş ileri görüşlü insanlar” tanımı ise yerinde bir saptamadır (Sarıhan, 2004). Her üç kitabın ortak noktası dönemin gençliğiyle Erken Cumhuriyet döneminin değerleri bakımından karşılaştırmada üstünlüğü erken döneme vermesidir.

2007 yılında Umut Sarp Zeylan tarafından derlenen *Eğitimin “Değer”i ve Gençlik: Eğitilmiş İstanbul Gençliğinin Değerler Dünyası* başlıklı kitapta “değer” kavramı üzerinden İstanbul’da yaşayan gençlerin algıları, anket verilerine dayanarak incelenmektedir (Zeylan, 2007). 2008 yılında Nurhan Yentürk, Yörük Kurtaran, Gülesin Nemutlu’nun derlediği, *Türkiye’de Gençlik Çalışması ve Politikaları* isimli kitap içerisinde gençlik sosyolojisinden siyaset bilimine çeşitli alanlarda yazılar bulunmaktadır (Yentürk, Kurtaran, Nemutlu, 2008). 2008 yılında Tuncay Dursun’un *Gençliğin Demokrasi Düşünceleri* başlıklı kitabında, anket verilerine dayanarak orta öğrenim gençliğinin demokrasi ve siyasete ilişkin görüşleri ortaya konulmaya çalışılmıştır (Dursun, 2008). Bu yayınların ortak noktası ise 1960-1980 yayınları gibi bir tanımlama çabası olarak dikkat çekmektedir. Kitaplarda öneriler yerine tespitler öne çıkmaktadır.

2012 yılında SETA’nın (Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı) hazırladığı *Türkiye’nin Gençlik Profili* başlıklı çalışma ise tanımlama noktasında bu dönem yapılan en kapsamlı eserdir. 15-29 yaş aralığındaki 10.174 genç ile yapılan anket çalışmalarına dayanmaktadır. Çalışmada katılımcılar okudukları gazeteden, şans oyunları oynama sıklıklarına kadar pek çok veri dikkate alınmıştır (Gür - Dalmış - Kırmızıdağ, - Zafer – Boz, 2012). Gençlerin boş zamanlarını değerlendirme şekilleri ayrıntılı bir şekilde tanımlanırken Gençlik ve Spor Bakanlığı’nın beklentilerinin de verilmesi aslında yine bir iktidar denetimi ihtimalini düşündürmektedir. Ancak yine de bu çalışma eleştirel olmaktan uzak verili bir özne olarak gençlik çalışmalarına odaklanmaktadır.

1980-2012 yılları arasında gençlik özneli kitaplarda hem bir tanımlama hem de ekonomik değer olarak gençlik vurgusu dikkat çekmektedir. Bu noktada 1980’lerde darbe sonrası siyasal anlamda tanımlamalardan çok, iş gücü olarak gençlik kurgusu mevcuttur. Dolayısıyla tanımlamalarda biyolojik olarak gençliğin değerlendirildiği anlaşılmaktadır.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Türkiye’de gençlik yazını genel olarak değerlendirildiğinde kronolojik olarak bölümlendirilen her dönemin kendi içinde inşa süreci dikkat çekmektedir. Bu durumda gençlik, Cumhuriyet’in erken yıllarından günümüze kadar özne konumunu korumaktadır. Gerek akademisyenler gerekse doğrudan siyasal iktidar araştırmalarına dayanan gençlik yazınında *a priori* olarak kabul edilen kavramın, her dönemde tanımı ve inşası dikkat çekmektedir.

Cumhuriyet’in erken yıllarında yazın Kemalist değerleri içselleştiren, modern, batılı, milliyetçi, laik, rasyonel, vatani için canını fedaaya hazır gençlik beklentisi üzerine geliştirilmiştir. İktidarın beklentisi “makbul vatandaş” olarak gençlerin, içselleştirdikleri bu değerleri “misyoner” gibi yaymalarıdır. Kuruluş sürecinde böyle bir vizyon belirlenmesi, ülke devamlılığı açısından da önemli görülmektedir. Keza gençler hem kurucu hem de kurtarıcı olarak değerlendirilmektedir. 1960’lardan 1980’e kadar geçen süreçteyse dünyada yaşanan gençlik eylemleri üzerinden Türkiye gençliğini konumlandırma arayışı hâkimdir. Bu nedenle yazın, inşadan çok anlama üzerine geliştirilmiştir. Burada asıl sorun, gençliğin ne istediğinin anlaşılmasıdır. 1980 sonrası başlayan süreçte yapılan çalışmaların anket verilerine dayandırılması, siyasal iktidara toplumsal normallik koşullarını anlaması açısından fayda sağlamaktadır. İstatistiklerle ortaya konulan standartlar genel gençlik görüntüsünü ortaya koymakta ve iktidara standarttan sapmaları normalleştirme olanağı vermektedir. Böylelikle 1980 sonrası yeni bir gençlik inşası sürecine başlanılmakta ve dönemin koşulları içerisinde dini motiflerin ön planda olduğu bir inşa sürecine gidildiği dikkat çekmektedir. 1990’larla başlayan süreç ise kariyer günleriyle birlikte anılan bedensel dinamizmin; ekonomik temelli kullanımının özendirilmesi üzerinedir. 2000’lerde de kariyer odaklı gençlik beklentisinin devam ettiği anlaşılmaktadır. 2010 sonrası gençlik yazını ise eleştirel bakışla birlikte büyük bir canlılık kazanacaktır. Bu canlanmada hem dünyada gençlik öznel eylemlerde yaşanan artış hem de Türkiye’nin siyasal konjonktürü de oldukça etkilidir. Dolayısıyla 2010 sonrası başlı başına bir çözümleme gerektirmektedir. Yapılacak çalışmalarda post-yapısal yaklaşım tercih edilirse de gençliğin öznellik durumunun daha derinlemesine incelenme imkânı doğacaktır.

Etik Beyan

Çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında belirtilen tüm kurallara uyulduğu beyan edilmiştir.

Etik Kurul Onayı

Araştırmanın etik kurul izni gerektirmeyen araştırmalardan olduğu beyan edilmiştir.

Çıkar Çatışması ve Finansal Katkı Beyanı

Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması ve finansal katkı beyan edilmemiştir.

KAYNAKÇA

Apeland, Nils M., *Dünya Gençliği ve Türkiye*, çev. Ayten Dinçer, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1960.

Arırt, Musa, *Cumhuriyet Döneminde Gençlik*, Türkiye Yayıncılık, İzmir, 1979.

Armağan, İbrahim, *Gençlik Gözüyle Gençlik*, Kırkısraklılar Vakfı Usadem Yayınları, İstanbul, 2004.

Atabek, Erdal, *Modern Dünyada Değer Kayması ve Gençlik*, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2003.

Atabek, Erdal, *Tüketilen Değerler ve Gençlik*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2010.

Atalay, Beşir, *Köy Gençliği Üzerinde Sosyolojik Bir Araştırma*, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum, 1979.

Barıman, A. Nurullah, *Büyük Türkiye’de Gençlik Teşkilatı*, İstanbul, yayın evi yok, 1941.

Başgil, Ali Fuad, *Gençlerle Başbaşa*, Alişan Dobra Matbaası, İstanbul, 1949.

Cılga, İbrahim, *Gençlik ve Yaşam Niteliği*, Başbakanlık Gençlik ve Spor Genel Müdürlüğü, Damla Matbaacılık, Ankara, 1994.

Cihan, Ali Faik, *Gençlik İçin Strateji ve Taktik*, Savaş Yayınları, Ankara, 1968.

Çağatay, Neşet - Yörükoğlu, Atalay - Oğuzkan, Ferhan, *Öğrenciler, Öğretim Üyeleri, Anne ve Babalar Yönünden Gençliğin Eğitimi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1987.

Demirhan, Pertev, *Türk Çocuğuna Öğütlerim*, Matbaai Ebüzziya, İstanbul, 1942.

Demirhan, Pertev, *Türk Çocuğuna ve Türk Gencine Öğütlerim*, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1962.

DPT, “Gençlik ve Spor”, *V. Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Ankara, 1983.

DPT, *Gençlik Sorunları Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, III. Beş Yıllık Plan Hazırlık Çalışmaları, Ankara, 1971.

Dursun, Tuncay, *Gençliğin Demokrasi Düşünceleri*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008.

Ekim, Başak (Yayına Hazırlayan), *Türk Gençliği ve Katılım*, Form Matbaacılık Ambalaj San. ve Tic. Ltd. Şti., İstanbul, 2001.

Ekşi, Aysel, *Gençlerimiz ve Sorunları*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1982.

Feyizoğlu, Turan, *Türkiye’de Gençlik Hareketleri Tarihi (1960-68)*, Belge Yayınları, İstanbul, 1993.

Gençlik ve Spor Bakanlığı Gençlik Hizmetleri Genel Müdürlüğü, *Gençlik ve Toplum Konulu Bilimsel Toplantı Konuşmaları*, Yayın No: 01-85, Düzenleme: Basın ve Halkla İlişkiler Grup Başkanlığı, Ankara, 1982.

Giritli, İsmet, *Gençlik Hareketleri ve Ötesi*, Garanti Matbaası, İstanbul, 1970.

Gökçe, Birsen, *Gecekondu Gençliği*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1976.

Gökçe, Birsen, *Orta Öğretim Gençliğinin Beklenti ve Sorunları*, Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1984.

Gür, Bekir S. - Dalmış, İbrahim - Kırmızıdağ, Nur - Çelik, Zafer - Boz, Nevfel, *Türkiye’nin Gençlik Profili*, Seta Yayınları, Ankara, 2012.

Gürses, Fulya - Gürses, Hasan Basri, *Dünya’da ve Türkiye’de Gençlik*, Der Yayınları, İstanbul, 1979.

Güventürk, Faruk, *Önder ve Gençlik*, Okat Yayınevi, İstanbul, 1965.

Kağıtçıbaşı, Çiğdem, *Gençlerin Tutumları*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1973.

Kansu, Şevket Aziz, “Anadoluyu Kucaklayan Genç”, *Ülkü*, Sayı 41, Temmuz 1936.

Kazgan, Gülten, *Kuştepe Gençlik Araştırması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002.

Kemal, Mehmed, *Acılı Kuşak*, Toplum Yayınları, Ankara, 1967.

Kışlalı, Ahmet Taner, *Öğrenci Ayaklanmaları*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1974.

Konrad Adenauer Vakfı, *Türk Gençliği 98 Suskun Kitle Büyüteç Altında*, İstanbul, 1999.

Köknel, Özcan, *Cumhuriyet Gençliği ve Sorunları*, Cem Yayınevi, İzmir, 1981.

Köknel, Özcan, *Türk Toplumunda Bugünün Gençliği*, Bozak Matbaası, İstanbul, 1970.

Kurt, İsmail – Tüz, Seyid Ali (Yayına Hazırlayanlar), *Gençlik Dönemi ve Eğitimi*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2000.

Milliyet Gazetesi, *1985 Gençlik Yılı’nda Söz Gençlerin*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1986.

MTTB, *Gençlik Var*, Resimli Ay Basımevi, İstanbul, 1935.

- Omaçer, Necmi, *Türk Gencine Armağan Öğütler*, Ekin Basımevi, İstanbul, 1965.
- Ozankaya, Özer, *Türk Devrimi ve Yükseköğretim Gençliği*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No. 414, Ankara, 1978.
- Özankaya, Özer, *Üniversite Öğrencilerinin Siyasal Yönelimleri*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1966.
- Özgenç, Mahmut İhsan, *TKP ve Organize Gençlik Hareketleri*, 14 Mayıs Vakfı Yayınları No: 1, İstanbul, 1982.
- Saran, Nephana, *Üniversite Gençliği: Öğrencilerin Sosyo-Ekonomik Yapısı ile Öğrenci Hareketlerinin Teorik ve Deneysel Seviyede Açıklanması*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1975.
- Sarıhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Gençliği*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2004.
- Selçuk Üniversitesi, *Tebliğler: I. Milletlerarası Gençlik Kongresi*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 1988.
- Şemin, Refia, *Gençlerimizin Psiko-Pedagojik Problemleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları - No: 1086, İstanbul, 1973.
- Şenler, Şule Yüksel, *Gençliğin Izdırabı*, Aksiseda Matbaası, İstanbul, 1969.
- Taylak, Muammer, *Öğrenci Hareketleri: Saltanat, 2. Meşrutiyet ve I. Cumhuriyet'te*, Başnur Matbaası, Ankara, 1969b.
- Taylak, Muammer, *Öğrenci Hareketleri*, Başnur Matbaası, Ankara, 1969a.
- Topçuoğlu, Hamide, *Neleri Öğrenmek İstiyorlar*, Yargıçoğlu Matbaası, Ankara, 1966.
- Tütengil, Cavit Orhan, *Köy Sorunu ve Gençlik*, Özyayın Matbaası, İstanbul, 1967.
- Umut Sarp Zeylan (der.), *Eğitimin "Değer"i ve Gençlik: Eğitimli İstanbul Gençliğinin Değerler Dünyası*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2007.
- Unat, Nermin Abadan, *Üniversite Öğrencilerinin Serbest Zaman Faaliyetleri*, Ajans Türk Matbaası, Ankara, 1961.
- Üzel, Basri, *Genç Nesille Konuşmalarım*, Işık Matbaası, Eskişehir, 1946.
- Varış, Fatma, *Ergenin Gelişimine Etki Yapan Kültürel Faktörler*, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları No: 5, Ankara, 1968.
- Yaman, Kadri, *Yurt Müdafasında Türk Gençliği*, İstanbul Devlet Basımevi, İstanbul, 1938.
- Yazar adı yok, *Türk Gençliği Nasıl Olmalıdır*, Orkun Basımevi, Ankara, 1963.
- Yazıcı, Erdinç - Akkutay, Ülker - Cangızbay, Kadir - Aykaç, Burhan - Bilgin, Vedat, *Türk Üniversite Gençliği Araştırması: Üniversite Gençliğinin Sosyo-Kültürel Profili*, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2003.
- Yentürk, Nurhan - Kurtaran, Yörük - Nemetli, Gülesin (der.), *Türkiye'de Gençlik Çalışması ve Politikaları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008.

Yılmaz, Tanzer Sülker, *Türkiye’de Gençlik Hareketleri*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1997.

Yolcu Yavuz, Serap, *Cumhuriyet Misyonerleri*, VakıfBank Kültür Yayınları, İstanbul, 2019.

Yörükoğlu, Atalay, *Gençlik Çağı*, Özgür Yayınları, İstanbul, 1996.

Yüksek Öğrenim Kredi ve Yurtlar Kurumu Genel Müdürlüğü, *Kurum Yurtlarında Barınan Öğrencilerin Boş Zamanlarını Değerlendirme Anketi Sonuçları*, Yurtkur Yayınları No:3, Ankara, 1967.

Zeylan, Umut Sarp (der.), *Eğitimin “Değer”i ve Gençlik: Eğitimli İstanbul Gençliğinin Değerler Dünyası*, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul, 2007.

**BİLİM VE TOPLUM İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA KÜRESEL RİSKLER:
COVID-19 PANDEMİSİ VAKASI**

*GLOBAL RISKS IN THE CONTEXT OF THE RELATIONSHIP BETWEEN
SCIENCE AND SOCIETY: THE CASE OF COVID-19 PANDEMIC*

Anıl MÜHÜR DAROĞLU*

*Geliş Tarihi: 30.01.2024
(Received)*

*Kabul Tarihi: 17.04.2024
(Accepted)*

ÖZ: Klasik bilim anlayışı bilimsel bilgi üretimini toplumsal süreçlerden kopuk, pratik ihtiyaçları ikinci plana iten, bilginin birikimsel olarak arttığı bir süreç olarak tanımlar. Bu tanımlama bilim tarihi, bilim felsefesi ve bilim sosyolojisi alanlarında yürütülen tartışmalar ve yapılan araştırmalar çerçevesinde uzun süredir sorgulanır hale gelmiştir. Bilimsel bilgi üretiminin toplumsal süreçlerle, ideolojilerle ve siyasa yapım süreçleriyle ilişkisine dair yürütülen tartışmalar bilimin toplum yararına işleyen planlı bir faaliyet olarak yeniden tanımlanması gerektiği görüşünü doğurmuştur. Öte yandan karşıt kamptaki yorumcular, bilimsel gelişmenin kaynağı olduğunu varsaydıkları bilimin özerklik niteliğine zarar vereceği gerekçesiyle bu görüşü eleştirmiştir. Bu tartışmalar, refah devleti paradigmasının beraberinde getirdiği teknokrasi kültürü ile başka bir boyuta taşınmıştır. 1960'lı yıllardan itibaren diğer uzmanlarla birlikte bilim insanlarına karşı artan kuşku ve bilim ve teknolojinin ortaya çıkmasında doğrudan veya dolaylı payı olan küresel risklere dair artan bilinç bilime olan güveni sarsmış, bu durum bilimin söz konusu risklerin krize dönüştüğü noktalarda bunların çözümünde oynaması gereken rolün ne olduğu sorusunu gündeme taşımıştır. Bu çalışmanın amacı, yakın geçmişte yaşanan Covid-19 pandemisi sürecindeki tartışmalar ile bilim ve toplum arasındaki ilişkiye dair yazında son dönemde ortaya konan değerlendirmeler çerçevesinde küresel kriz dönemlerinde bilimin siyasa yapım süreçlerinde oynaması gereken role dair bir değerlendirme sunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Bilim Sosyolojisi, Bilim Politikaları, Risk Toplumu, Uzmanlar

ABSTRACT: The classical conception of science depicted scientific knowledge production as a cumulative process which did not prioritize the practical outcomes of the research output. This conception has long been questioned as a result of the inquiries and research in the history, philosophy, and the sociology of science. The debates on the relationship between the production of scientific knowledge, social processes, ideologies and policy-making processes had brought about an argument for redefining science as a centrally-planned activity which prioritize the social benefits. On the other hand, the representatives of the opposite camp criticized such an attempt on the grounds that it will damage the autonomous structure of science which they regard as the foundational source of the scientific progress. These debates had found new grounds with the increasing dominance of the welfare state paradigm and the concomitant technocratic culture. With the dissemination of the skeptical

* Dr. Öğretim Üyesi, Trakya Üniversitesi, anilmuhurdaroglu@trakya.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7933-0704.

OPEN ACCESS

© Copyright 2024 Mühürdaroglu

views against scientists along with other experts in 1960s and the increasing public awareness of the global risks which were directly or indirectly caused by the advancements in science and technology, the public trust in science had dwindled. As a result, the need for assessing the role science should play in case these risks turn into crises have become a key issue of discussion. The main purpose of this study is to evaluate the role science should play during the times of global crises with reference to the discussions which emerged during the Covid-19 pandemic and the recent discussion in the literature on the relationship between science and policy-making.

Key Words: Sociology Of Science, Science Policies, Risk Society, Experts

EXTENDED ABSTRACT

Science had been a key component of the modern idea of progress. The scientists were largely regarded as exceptional figures who study in their isolated laboratories without any concern for politics or financial gains. It was also believed that the validity of the produced scientific knowledge and the legitimacy of the application of the output of the scientific research is secured by the very autonomy of science. This depiction of science was not challenged for a long time owing to the apparent contributions of scientific thinking not just in the specific fields of study themselves but also in the overall transformation of human condition. However, the world which was created by the advancements in science and technology and the very transformation of the practice of scientific research had brought us into a position where the role of science in the organization of human societies have become a key issue of discussion.

The classical conception of science had primarily been questioned by historians of science. Although it has a long prior history, the history of science became an academic discipline in the first half of the twentieth century. The idea of the autonomy of science was challenged by Marxist historians of science who claimed that the scientific studies of Newton, who is generally regarded as the key figure of the seventeenth century scientific revolution, were conducted according to the practical needs of the commercial capitalism. The idea of the dependence of scientific activities with social processes brought about a debate on the extent to which scientific knowledge production can be planned to ensure its societal benefits. The relationship between science and society had triggered more heated debates with the advancement of a technocratic culture during the heydays of the welfare state which was challenged by various anti-establishment movements in the 1960s. The utilization of scientific narrative in policy-making, increasing costs of scientific research and the rising awareness of the social and environmental impacts of the advancements in science and technology had fueled opposing views against the dominant technocratic culture and dwindled the trust in science and the belief in the authority of the experts. Inquiries on the social character of science by historians and sociologists of science had also contributed to skepticism about the classical conception of science.

The economic and political restructuring of the world in the post-1970s and the rising concerns for the global risks had fostered the need to reassess the role science and scientists should or could play in case these risks do turn into global crises. It was observed that the high level of specialization of scientists and experts in general had diminished the capacity of these professionals to find solutions to upcoming crises in an environment where their authority had already diminished. Public's reception of science has been one of the key areas

of interest within the literature on the relationship between science and society. It has long been believed that the problems in the communication of scientific knowledge and the public understanding of science can be solved by increasing scientific literacy. More recent debates on this topic, however, have focused on the cases where the indifference of experts to the opinions of the public in specific situations could lead towards disastrous results. New perspectives emphasize the need to open new channels of communication between experts from different fields and between experts and the wider public in order to reinstate science's place in decision-making processes. The urgency of taking the necessary steps to realize these goals have further increased by the extensive use of social media in the dissemination of counterfeit news and the increasing disbelief in public's opportunity to reach at reliable information via mainstream media in the last two decades.

The debates on the Covid-19 pandemic provided us with an example of the devastating impact of our current impasse in the relationship between science and society. The pandemic revealed the urgent need for reliable sources of information and widespread trust in expertise. On the other hand, it also gave us the opportunity to observe the impact of the long-standing belief in the instrumental role of science in the organization of human societies by decision-takers on how publics react to the drastic measures taken by the responsible bodies. It should be acknowledged that the scientific predictions and policy-proposals have always been received by publics whose opinions were shaped by non-scientific factors. The high status of scientists and the positive reception of scientific narrative in previous periods were not based on the higher level of scientific literacy among the laymen or better communication of scientific knowledge. Similarly, it would be unfair to explain the current skepticism towards science with recent catastrophes which were caused by the recklessness or the negligence of scientists. The upcoming global crises require new models of deliberation between the experts and the general public in which both parties should revise their expectations about how and to what extent they have a say in the formulation of solutions.

1. GİRİŞ

Modernliğin temel unsurlarından birisi olan bilim, doğanın işleyişine dair birçok bilinmeze belli ölçüde açıklama getirmiş olması ve insan yaşamına sağladığı bariz faydalardan dolayı karşılaşılan sorunlar karşısında çözüm arayışının ilk adresi haline gelmiştir. Gündelik yaşamın her sahası bilim insanlarının ürettiği bilgilerin doğrudan ya da dolaylı sonuçlarıyla düzenlenmekte, öte yandan yaşadığımız dünyayı bilimin kaynaklık ettiği bilgiler doğrultusunda girilen ve barındırdığı riskler yine bilim insanları tarafından değerlendirilerek onaylanan faaliyetlerin yarattığı sorunlar şekillendirmektedir. Diğer bir deyişle bilim bir yandan insanlığın gidişatını yönlendirmekteyken, bir başka açıdan değerlendirildiğinde uygulamaların gerçekleştirilmesinde bir meşruiyet aracı ve onama mercii olarak işlev görmektedir. Bilimin bu konumu, bilimsel gelişmelerin beraberinde getirdiği sorunların artmasıyla birlikte bilimsel faaliyetlerin işleyiş mekanizmalarını, bilimin toplumun geneliyle kurduğu ilişkiyi ve yine bilimin kamu politikalarıyla ilişkisini özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısında temel bir tartışma konusu haline getirmiştir. 21. yüzyıla

geldiğimizdeyse, internet devriminin önemli dönüm noktalarından olan sosyal medyanın bilgi ve haber kaynağı işlevinin artmasıyla birlikte güvenilir bilgiye erişim imkanları giderek daralmış, bilim ile toplumsal ve siyasal süreçler arasındaki ilişkilere dair tartışmalar çeşitli ekonomik veya siyasal ajanda sahiplerinin manipülasyonuna açık hale getirmiştir. 2020 yılına damgasını vuran COVID-19 Pandemisi bu durumun yarattığı sorunları iyice görünür hale getirmiştir.

Günümüzde yaşanmakta olan ve gelecekte artacağı öngörülen çevre ve insan sağlığını tehdit eden küresel nitelikli riskler üzerine yürütülen tartışmalarda bilimin ortaya koyduğu veriler insanlığı farklı kesimlerin üzerinde anlaşabileceği politikalar üretmeye yönlendirememektedir. Dahası yine günümüzde giderek yaygınlaşan bilim-karşıtlığı siyasal konumlanışlarla giderek iç içe geçmekte, sosyal medyanın sunduğu imkanlar doğrultusunda yayılan bu görüşler, ortaya konulan bilimsel görüşlerin tartışılacağı sağlıklı ortamın oluşturulabilmesini giderek zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte bu durumu bilim dünyasının çözüm üretmedeki yetersizliğine veya diğer kesimlerin bilim dünyasının sunduğu reçetelere uymamasına bağlamak, bize sorunun çözüm yolunu sunmamaktadır. Bilimle toplum arasındaki ilişkiyi tahlil edebilmek için bilimin yapısı ve işleyişine dair yaygın kabullerin neler olduğuna, ardından da bu genel kabullerin barındırdığı eksikliklere dair çeşitli değerlendirmelere göz atmak gerekmektedir. Bilimi siyasal ve toplumsal süreçler içerisindeki konumu çerçevesinde tanımlamak, yakın geçmişte yaşanan pandemi sürecinin ve gelecekte karşılaşılabilecek benzer küresel krizlerin yönetiminde bilimin rolünü tespit edebilmemiz açısından önemlidir.

2. ÖZGÜR BİLİM ve İLERLEME

Modern bilime dair “klasik” olarak nitelendirebileceğimiz anlayış bilimin kuşaktan kuşağa üretilen bilgiler doğrultusunda birikimsel olarak ilerlediği yönündeki “ilerlemecilik” görüşüne ve bu ilerleme sürecinin “bilim-dışı” unsurlarla ilişkisini bir kenara bırakan “özerklik” tezine dayalıdır. Bu anlayış çerçevesinde bilim insanı kişisel çıkar, siyasal ideolojiler, toplumsal ve kültürel etkenler gibi faktörlerden bağımsız bir figür olarak resmedilmiş, bu figür bilimin yüksek statüsünün ve bilimsel bilginin güvenilirliğinin temel dayanağı olmuştur. Ancak modern bilimin tarihi ve işleyiş biçimine dair bu klasik anlayış, bilimin günümüzde karşı karşıya kaldığı sorunlara ve bilim-toplum ilişkisindeki aksaklıklara çözüm üretmemiz yönünde bir tür ‘epistemolojik engel’ teşkil etmektedir. Klasik bilim anlayışı, 1960’lı yıllarda hız kazanan çalışmalarla birlikte sorgulanır hale gelmiştir. Özellikle bilim tarihi, bilim felsefesi ve bilim sosyolojisi alanlarında yürütülen çalışmalar, bilimsel bilgi üretiminin mekanizmalarını ve bilimin toplumsal süreçlerle olan ilişkisini yeniden formüle etmiştir. Bu değerlendirmelerin ortaya koydukları sonuçlar, bilimin son yıllarda yaşadığı prestij kaybının olumsuz etkilerini bertaraf etmek açısından önemlidir. Söz konusu değerlendirmelerin içeriğini ve günümüzde

yaşanan sorunların çözümünde ne gibi faydaları olabileceğini tartışmadan önce klasik bilim anlayışının iki temel unsurunu kısaca ele almak gerekir.

Bu iki temel unsurundan birisi olan bilimin özerkliği tezi, bilimsel gelişmelerin ne şekilde gerçekleştiğine dair bir anlatı sunmanın yanı sıra, bilimsel araştırmaların hangi şartlar altında yürütülmesi gerektiğine dair bir model vazifesi görmektedir. Özerklik tezi bilimsel özgürlük olgusuna dair tartışmalarla birlikte yürütülmüş, öte yandan bilimsel özgürlük konusu her zaman için konu hakkında yürütülen tartışmayı ateşleyen ve siyasal içerimleri olan gelişmelerle ilişkili olmuştur. Modern patolojinin kurucularından Rudolf Virchow 1877 yılında bilimsel özgürlükle ilgili yaptığı bir konuşmada bilim insanların bilimsel olarak iyi temellendirilmiş bilgiler ile henüz kanıtlanmamış, spekülatif nitelikteki bilgiler arasında bir ayırım yapması gerektiğini söylemiş, spekülatif bilginin yayımlanarak toplumla paylaşılmasının bilime duyulan güven açısından bir risk oluşturacağını ifade etmiş, bunun sonucunda öğrencisi ve evrim kuramının Almanya'daki önde gelen destekçisi konumunda olan Ernst Haeckel tarafından bilimsel özgürlüğe ket vurmakla suçlanmıştı. Bilimin ilerlemesi ve toplumsal yaşama etkisine dair bu tartışma aslen Bismarck Almanyası'nda yapılması düşünülen eğitim reformunun nasıl bir müfredatı olması gerektiğine dair tartışmaların bir uzantısıydı. Virchow konuyu gündeme getirirken evrim kuramının 1871 tarihli Paris Komünü'nün entelektüel saikini oluşturduğunu ifade etmiş, ancak kuramın müfredata eklenmemesi yönündeki görüşünü ifade ederken evrimin o dönemde bilimsel olarak yeterince temellenmemiş olmasını dayanak olarak kullanmıştı (Richards, 2008: 318-322; Stehr, 2001: 120-121). Sonuç olarak bilimsel özgürlük düzlemine taşınan bu tartışma, dönemin siyasal süreçleriyle paralellik içermekteydi ve bilimsel kuramlar (bu örnekte evrim kuramı) konusundaki konumlanmalar, siyasal konumlanmalarla örtüşürülmekteydi.

Bilimin özerkliği ve bilimsel özgürlük konusu 1930'lu yıllarda bilim tarihi ve bilim politikaları açısından, yine siyasal bir ayrışmanın yansıması olarak gündemdeki bir konu haline geldi. Konunun öne çıkmasının temel nedenlerinden birisi 1931 yılında Londra'da gerçekleştirilen İkinci Uluslararası Bilim Tarihi Kongresi sonrası yürütülen tartışmalardı. Kongreye Nikolai Bukharin öncülüğünde katılan Sovyet delegasyonu üyelerinin görüşleri ve özellikle Boris Hessen'in bilimsel devrimin öncü ismi olan Isaac Newton'ın çalışmalarını çağının üretim ilişkileri çerçevesinde değerlendiren tarihsel materyalist analizini ortaya koyduğu konuşması İngiliz bilim tarihçileri üzerinde büyük bir etki yaratmıştı. Bu toplantı sonrasındaki tartışmalar, bilimsel özgürlük ve bilim ile toplumun ilişkisine dair yaklaşımlarda bir kamplaşmayı ortaya çıkmıştı. Kimi yorumcular kongrede dile getirilen Marxist bilim tarihi okumasının Büyük Buhran sonrasının olumsuz şartlarından dolayı büyük bir etki yarattığını söylemekteyken, kimileri ise Sovyet

delegelerinin görüşlerinin bazı İngiliz bilim tarihçilerinin zihninde zaten şekillenmekte olduğunu iddia ediyordu (Werskey, 1971: xii).

Kongreyi takip eden yıllarda başta John Bernal olmak üzere kimi İngiliz Marxist bilim insanı ve tarihçinin bilimin toplum yararına kullanılmasına yönelik görüşleri savunan çalışmalar ortaya koymalarıyla birlikte konu bilimsel özgürlük tartışmasına taşınmış oldu. Bernal'e göre modern bilimin geldiği noktada bilimsel faaliyeti pratik sonuçlarını ikinci plana koyan entelektüel bir faaliyet olarak tanımlayan klasik anlayış çerçevesinde tanımlamak mümkün değildi. Bilim insanlarının büyük ölçüde maaşlı çalışan işçilere, devlet memurlarına veya özel sektörde çalışan yöneticilere dönüştüğü bir yapılanmada bağımsız bilgi üreticisi figürü gerçeği yansıtmamaktaydı (Bernal, 1946: 4-5, 9-10). Dahası bağımsız bilim insanlarının çıkar düşünmeden ürettikleri bilginin girişimciler tarafından insanlığın refahı için kullanılabilir hale getirildiği inancı da bir mitem ibaretti. Bernal bilimsel faaliyetlerin yürütülmesi ve toplum yararına kullanılmasının olumsal faktörler çerçevesinde gerçekleştiği mevcut durum yerine bilim eğitiminin yeniden yapılanmasından bilimsel araştırmaların verimlilik ve koordinasyonunun sağlanmasına kadar, bilimin baştan aşağı yeniden örgütlenmesine yönelik kapsamlı bir program önermekteydi (Bernal, 1946: 126, 241-245).

Bernal ve çevresinin ortaya koyduğu program, John Baker'ın Bernal'in kitabı için yazdığı sert eleştiri yazısıyla karşılık buldu. Baker bilimin gelişiminin bilim insanlarının kendi araştırma alanlarını pratik sonuçlarından ziyade bilgiye erişmek adına özgürce seçebildikleri bir ortama bağlı olduğuna yönelik geleneksel anlayışı savunmaktaydı ve bu görüş Baker'ın öncülüğünde 1940'ta kurulan Bilimde Özgürlük Derneği (*Society for Freedom in Science*) çatısı altında savunuldu (McGucken, 1978: 45-46). Baker 1931'deki kongrede yer alan Rus delegasyonunun kanalıyla İngiltere'ye gelen planlı bilim anlayışının Büyük Buhran sonrası koşullarının etkisiyle aslen Marxist düşünceye sempatisi olmayan kesimleri dahi kendisine çektiğini söylemiş, bundan dolayı derneğin faaliyetlerinin yanlış bilgilendirmeler ve engellemelere maruz kaldığını iddia etmiştir (Baker, 1946: 574). Tartışmanın gerçekleştiği önemli mecralardan birisi olan *Nature* dergisi başlangıçta Baker ve çevresini bilimsel faaliyetlerin sonuçlarını göz önünde bulundurmamakla suçlamış, bununla birlikte belirgin bir taraf seçmemiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın sonucuna dair değerlendirmeler İngiliz bilim insanlarının katkılarını yer vermiş, ayrıca Nazi Almanyası'nın ülkenin önemli bilim insanlarını kaçmaya zorlamasının yıkıcı etkilerini vurgulamıştı. Ayrıca dönemin bilimsel kuramlarını reddeden Trofim Lysenko'nun önderliğinde biçimlenen Sovyet tarım politikasının sonucunda yaşanan büyük kıtlıklar da planlı bilimden yana olan desteği belli ölçüde azaltmış, böylece söz konusu çevre içerisindeki tartışma 1940'ların sonuna doğru sönümlenmişti (McGlucken, 1978: 71-72). Sonuç olarak, 1930'lu ve 40'lı yıllarda İngiltere'de konu

hakkında yürütülmüş olan bu tartışma da dönemin ekonomik koşullarının biçimlendirdiği bir siyasal mücadele çerçevesinde gerçekleşmişti.

Klasik bilim anlayışının ikinci temel unsuru ise ilerlemeciliktir. Isaac Newton'a atfedilen "devlerin omuzlarında yükselmek" metaforu, ilerlemecilik anlayışının dayalı olduğu birikimli ilerleme fikrinin en net ifadelerinden birisini sunmaktadır. Golinski bilimsel ilerlemeye dair klasik anlatının oluşmasını bilim tarihinin bir çalışma alanı olarak ortaya çıktığı 18. yüzyılda bu uğraşının genel olarak bilim insanlarının kendileri tarafından yürütülmesiyle ve bunun sonucu olarak bilimin kendisini algılama biçimini yansımasıyla açıklar (Golinski, 2005: 2). İlerlemecilik unsuru, bilimin sahip olduğu yüksek statünün güvencelerinden birisini oluşturmaktadır. Zira bu anlayışa göre birikimsel bir süreç olarak kabul edilen bilimsel faaliyetler, henüz cevap bulamadıkları soruların çözümlerini gelecekte bize sunabilecektir. İlerlemeci bilim anlayışı bilimin özerkliği teziyle ilişkili olarak gelişmiş, bilim insanının araştırma konusu seçme ve faaliyetlerini yürütmekte bağımsız olması, bilimsel ilerlemenin temel bir koşulu olarak tanımlanmıştır. Örneğin planlı bilim anlayışının karşıtlarından olan Polanyi, bilimsel özgürlüğün bilimsel ilerlemenin temel koşulu olduğunu doğrudan doğruya piyasa sistemi ile bilimsel bilgi üretimi arasında bir analogi kurarak savunur. Polanyi'ye göre bağımsız bilgi üreticilerinin faaliyetlerinin yayımlanan sonuçlarının bilim dünyasında tartışılması ile şekillenen, Adam Smith'in "görünmez eli" gibi işleyen bir mekanizma sayesinde bilimsel bilgi üretimi kendi kendine koordine olur. Yukarıda da değinilen Lysenko örneğini dile getiren Polanyi, bilimin yapısı itibarıyla ancak bu mekanizma ile ilerleyebileceğini, bilimi toplum yararına kullanmaya yönelik girişimlerin yalnızca bilimsel ilerlemeye ket vuracağını savunur (Polanyi: 1962: 56, 61-62).

Bilimin özerkliği ve ilerlemecilik anlayışı çerçevesinde yürütülen bu tartışmalar, Soğuk Savaş döneminde farklı bir düzleme taşınmıştı. Bu dönemde bilim ve teknolojinin kamu politikalarının biçimlenmesindeki rolünün artması ile birlikte bilimsel faaliyetlerin nasıl örgütlenmesi gerektiğine dair önceki dönemlerde yürütülen tartışmaların yerini ideolojinin bilim politikalarını belirleme gücünü kaybetmeye başladığına dair görüşler almaya başlamıştı. Kimi yorumcular teknolojinin insan yaşamını biçimlendirmedeki rolünün artması ve endüstrileşmenin beraberinde getirdiği ihtiyaçların ortaklığından dolayı ABD ile SSCB'nin birbirine benzemeye başladığını ifade etmekteydi. Yakınsama (*convergence*) tezinin savunucularından Sorokin, iki tarafın da birbirinden çeşitli öğeleri ödünç almaya başladığını ve bu sürecin barış içerisinde devamına imkan tanınması durumunda entegre bir insanlık evreninin oluşabileceğini iddia etmişti (Sorokin, 1960: 143-144). Yakınsama tezi sanayi-sonrası toplum teziyle birlikte yürütülmekteydi ve temel iddialarından birisi girişimci yöneticilerin yerlerini teknokrat nitelikli yöneticilerin almakta olduğuydu (Kelley, 1973: 177). Habermas bu dönemi betimlerken, Max

Weber'in bürokratikleşme sürecinin temelini oluşturan rasyonelleşme olgusuna dair tespitine değinir ve söz konusu dönemde yaşanmakta olan rasyonelleşmenin ikinci evresi olarak tanımlar. Modern devletin en baştan beri hukuktan askeriyeye birçok alanda uzmanların bilgisine bağımlı olduğunu söyleyen Habermas, bu yeni aşamayla birlikte idari yapılanmanın kendisinin teknolojinin ihtiyaçları doğrultusunda biçimlenmeye başladığını iddia eder ve bu eğilimi "siyasetin bilimselleşmesi" olarak tanımlar (Habermas, 1977: 62). Roszak da 1960'larda Batı toplumlarındaki karşı-kültür hareketlerinin ortaya çıkışına dair değerlendirmesinde kitlelerin ve kaynakların koordinasyonuna yönelik ihtiyaçların artışının beraberinde getirdiği rasyonelleşmenin teknokratik bir kültür doğurduğunu vurgular ve söz konusu dönemi politikadan eğitime, eğlenceden kültüre her alanın teknik analize ve manipülasyona tabi tutulduğu bir sosyal mühendislik çağı olarak betimler (Roszak , 1969: 5-6). Sonuç olarak 1960'lı yıllara gelindiğinde klasik bilim anlayışını biçimlendiren ilerlemecilik anlayışı ve özerklik tezi uygulamada savunulabilir olmaktan çıkmış, bilimin siyasal ve toplumsal süreçlerle ilişkisi gündeme gelmişti.

3. BİLİMİN TOPLUMSAL NİTELİĞİ

Bilim sosyolojisinin öncü ismi Robert Merton, 1930'lu yıllarda hazırladığı doktora tezinde bilim insanlarına dair değerlendirmelerde iki uç yaklaşımın olduğunu ifade eder. Birinci kamp bilimin hiçbir özerkliğinin olmadığını ve bilimsel gelişmelerin başta ekonomik olmak üzere dışsal nedenlerle biçimlendiğini savunmaktayken, ikinci kamp bilim insanlarını toplumdan kopuk figürler olarak resmetmekte, bilim insanlarının araştırma faaliyetlerinin tamamen kendi çalıştıkları alanın içsel mantığıyla belirlendiğini iddia etmektedir (Merton, 1970: 199). Mertoncu bilim sosyolojisi bilimsel faaliyetlerle toplumsal süreçler arasındaki ilişkiyi gündeme getiren bir araştırma programı sunmuş, ancak bilimsel bilgi üretim sürecinin içsel işleyişini ve üretilen bilginin geçerliliğinin hangi mekanizmalarca onaylandığını sosyolojik analizin konusu olarak görmemişti. Ulus-devletlerin bilimsel araştırmalarla olan ilişkilerinin arttığı, bilim ve teknolojinin insan hayatında giderek temel belirleyen haline geldiği 1960'lı yıllarda ise bilim tarihini ve bilimsel araştırmaların içsel mekanizmalarını analiz eden farklı yaklaşımlar ilgi görmeye başlamıştır. Bu yeni yaklaşımların özellikle üzerinde durduğu konulardan birisi bilimsel bilgi üreten topluluğun içsel dinamikleri olmuştur.

Mertoncu geleneğin temsilcisi olan Bernard Barber, bilimsel gelişmelere engel oluşturan unsurlara dair araştırmaların, açık fikirli kişiler olduklarına dair yaygın kanaatten dolayı bilim insanlarını konu dışı tuttuklarını ifade etmiş, düşünsel ilerlemenin önündeki zihinsel engellemelere dair klasik bir görüşü dönemin bilim tartışmalarına taşımıştı. Ancak Barber, bu klasik görüşün yanı sıra, bilim dünyasının içindeki bir takım insanların görüşlerinden hareketle bilimsel ekollerin bilimin ilerleyişinde olumsuz bir etken olabileceklerinden bahsetmekteydi (Barber: 1963, s. 333). Bu konu bilimsel bilgi üretiminin denetlenmesinde temel rolü olan bilimsel

topluluğun kendisini bilginin biçimlenmesinde bir etken olarak yeniden tanımlamaktaydı. Belirli bir çalışma alanında uzmanlaşmış kişilerin konu hakkındaki literatürü takip etmesini ve aynı konu üzerinde çalışan kişilerin birbirleriyle iletişim kurabilmelerini sağlayan gayri resmi birlikteliklerin varlığı yine bu dönemde tartışmaya açılmıştı. Price (1963) “görünmez kolej” (*invisible college*) kavramıyla tanımladığı bu gruplanmaları bilgi üretiminin koordinasyonu açısından işlevsel yapılanmalar olarak görüyordu. Bu gruplanmaların işleyişine dair sosyolojik tahliller ise bilimsel toplulukların sektör yapılanmalardan farklı yönleri üzerinde durmakta, görünmez kolejleri bağımsız ve “tarafsız” yapıdaki bilim insanlarının oluşturduğu esnek ve dışarıya açık yapılar olarak betimlemekteydi (Crane, 1969; Paisley, 1972).

Bu olumlu yaklaşımların karşısında bilimsel toplulukları kapalı ve dışlayıcı yapılanmalar olarak gören yaklaşımlar da söz konusuydu. Bu görüşlerin dile getirildiği tartışmalardan birisi “Velikovsky Olayı” çerçevesinde yürütülmüştü. Immanuel Velikovsky’nin mitoloji ve dini metinler gibi kaynaklardan hareketle Güneş Sistemi’nin oluşumunu betimlediği 1950 tarihli *Çarpışan Dünyalar* kitabı bilim dünyası tarafından felaketçilik (*catastrophism*) geleneğinin bir parçası olarak algılanmış ve bilim-dışı olarak kabul görmüştü. Lysenko Olayı’nın etkisiyle ideolojinin bilime zararı konusunda kaygının yüksek olduğu bir ortamda bilim dünyasının halkın aşırı ilgisini çeken kitaba gösterdiği tepkiyle birlikte MacMillan Yayınevi kitabın haklarını başka bir yayıncıya devretti. Bilim dünyasının Velikovsky’ye gösterdiği tepki *American Behavioral Scientist* dergisi editörü siyaset bilimci Alfred de Grazia tarafından özel bir sayıda ele alınmıştı. De Grazia (1963), Velikovsky’nin tezinin, bu tezi destekleyen bir takım yeni verilerin elde edilmesine rağmen, bilim dünyası tarafından bilimsel değerlendirmeye alınmaksızın reddedildiğini söyleyerek, “bilimsel kabul sistemi” (*scientific reception system*) olarak adlandırdığı yapıyı eleştirmişti. Kabul görmeyi çok istediği halde bilim dünyasının dışlanan Velikovsky 1960’ların karşı-kültür hareketi tarafından egemen yapının (*establishment*) karşısında direnen bir figür olarak algılandı ve ABD kampüslerinin popüler bir ismi haline geldi (Gordin, 2016).

Velikovsky Olayı bilimsel toplulukların toplum geneliyle ilişkisi açısından önemli bir örnek olmakla birlikte bilim dünyasının kendi içerisinde etkisi görece sınırlıydı. Ne de olsa Velikovsky, yine popüler, fakat “saygın” bir isim olan Isaac Asimov’un değerlendirmesiyle, tezini savunmak için bilimsel bilgi üretiminin gerektirdiği zor yolu takip ederek ortodoksiye başkaldıran bir “kafir” (*heretic*) değildi; bilimsel topluluğun dilini ve yöntemlerini kullanmaksızın halka yönelik yayımlarla fikirlerini ortaya atan bir isimdi (Asimov, 1977). Ancak bilim dünyasının içsel işleyiş biçimi, bilim tarihçileri ve bilim sosyologları açısından artık bir çalışma konusu haline gelmişti. Bu konuda belirleyici bir etkisi olan çalışma Thomas Kuhn’un 1962 tarihli ünlü *Bilimsel Devrimlerin Yapısı* adlı kitabı oldu. Kuhn’a göre

belirli bir paradigmanın hakim olduğu, Kuhn'un "normal bilim" olarak tanımladığı dönemlerde bilim klasik görüşün ifade ettiği gibi birikimsel olarak gelişmekteydi. Üstelik söz konusu paradigmanın grup içerisinde yer alanlara empoze edilmesi, Price'ın görünmez kolejlerinde olduğu gibi Kuhn açısından da verimlilik açısından önemliydi (Kuhn: 1970: 18, 52). Öte yandan Kuhn toplulukların işleyişini ele alırken, belirli bir çalışma alanında hakim olan paradigmaya aykırı görüşler savunan bilim insanlarına karşı daha sert bir tutumun söz konusu olduğu bir resim çizmekteydi. Bilimsel topluluğun mevcut paradigmanın korunması yönünde bir eğilime sahip olduğunu vurgulayan Kuhn farklı paradigmanın gelişim sürecini siyasal alandaki tartışmalara, bilimsel devrimleri ise siyasal devrimlere benzetmekteydi. Üstelik bilimsel devrimlerin beraberinde getirdiği paradigma kayması, klasik bilim anlayışındaki gibi mevcut bilginin üzerine yeni bilgilerin eklenmesiyle değil, bilim insanlarının inceledikleri olguyu farklı kavramlar ve ön kabullerle yeniden tanımladıkları bütünlüklü bir dönüşüm çerçevesinde gerçekleşmekteydi (Kuhn: 1970: 84, 94). Kuhn'un bilimsel toplulukların işleyişine dair yaptığı betimleme, Velikovsky'nin yarattığı tartışmaların bilim dünyasının dışlayıcılığına yaptığı vurgudan farklı olarak, söz konusu toplulukların işleyiş mekanizmasına dair yapısal bir analize imkan vermektedir.

Kuhn-sonrası dönemde bilim sosyolojisi Mertoncu köklerinden koparak bilime dair farklı ön kabullere dayanan görüşler üretmeye başladı. Pickering'e göre daha sıklıkla anıldığı "bilimsel bilginin sosyolojisi" isminin de ifade ettiği üzere bu yeni yaklaşım, bilimsel bilginin toplumsal bir faaliyetin ürünü olduğu ön kabulünden hareket etmekteydi (Pickering, 1992: 1). Yeni dönemin öncü isimlerinden David Bloor bilimsel bilgiyi analize tabi tutmaya yönelik kendi programını tanımlarken sosyolojik yaklaşımın felsefeden farklı olarak bilimsel bilgiye, kurumsallaşmış olan ve belirli bir grubun otoritesiyle onaylanan inançlar bütünü olarak yaklaşması gerektiğini savunmaktaydı (Bloor: 1991: 5). Yeni ön kabuller, yeni araştırma yöntemlerine dayanan çalışmaları beraberinde getirdi. Bilim tarihini yeniden okuyan makro-sosyolojik tahlillerin yanında, kimi sosyologlar bilim dünyasının gündelik çalışma süreçlerini gözlemlemek için laboratuvarlara girerek bilim sosyolojisinde antropolojik yöntemlerin kullanılmaya başlandığı yeni bir dönem başlattılar. Bu yeni dönemin özelliği araştırmaların sonuçlarından ziyade bilimsel bilgi üretim sürecinin kendisine odaklanmasıydı (Knorr-Cetina, 1981: 23; Lepenies, 1981: 246). 20. yüzyıl bilim felsefesine hakim olan "bilimsel keşifin bağlamı" (*context of discovery*) ile "gerekçelendirilmenin bağlamı" (*context of justification*) arasındaki ayrım, bilim insanının keşif sürecinin felsefi analize kapalı olduğunu ilan ederek analiz nesnesi olarak üretilen bilginin gerekçelendirilme sürecini işaret etmekteydi (Reichenbach, 1968: 230-231), laboratuvara odaklanan yeni bilim sosyolojisi bu ayrımı ortadan kaldırmıştı.

Bilimsel düşüncenin toplumsal koşullarla biçimlendiği yönündeki tartışmalarda feminist eleştirinin de belirleyici bir rolü olmuştur. Doğa ile kültür arasında yapılan ayırmadan hareket eden Ortner, bu ayırım çerçevesinde kadının doğaya daha yakın ve doğanın belirleyiciliğinden kendisini koparamamış olduğu, erkeğin ise kültürün yaratıcısı ve temsilcisi olduğuna yönelik bir ön kabulün kadın-erkek ilişkilerindeki eşitsizlikle ilişkisini tartışmaya açmıştır (Ortner, 1972: 11-12). İnsan ve doğa arasındaki ilişkiye dair bu değerlendirme, doğanın işleyiş mekanizmalarını inceleyen bilimin bu gözle yeniden değerlendirilmesini beraberinde getirmiştir. Merchant, Ortner'in ifade ettiği anlayışın etkilerini "modern bilimin babası" olarak tanımlanan Francis Bacon'da bulmuş, doğanın ekonomik çıkar amaçlı olarak faydalanılması gerektiğine yönelik görüşlerinin kendi sınıfsal konumunun ve söz konusu dönemin eril düşünce yapısının bir yansıması olduğunu ifade etmiştir (Merchant, 1983: 164-165). Zira Bacon yeni bilim anlayışını ortaya koyarken doğanın "artık yetiştiren anne değil, daha ziyade anlaşılması ve açıklanması gereken bir makine, mekanizma olarak kavranabileceğini açıklar" (Hekman, 2016: 188). Feminist bilim tarihçileri, Bacon'ın kaynaklık ettiği, daha sonra Descartesçi mekanistik felsefe ile iyice güçlenen anlayışın oluşturduğu bilim anlayışını eleştirdiler. Evrene ve doğaya bakışımızı belirleyen modern bilim anlayışı "doğanın kültürel üretim için bir kaynak olarak temellük edilmesi" (Haraway, 2010: 47) üzerine dayanır ve bu geleneğin üzerine oturduğu doğa-kültür ikiliği içerisinde kadın, doğa kategorisi ile birlikte işleyiş mekanizması erkek tarafından çözümlenecek ve bu sayede üzerinde hakimiyet kurulacak taraf olarak kodlanır. Bu bilim anlayışı hem kadının bilimsel faaliyetlerden dışlanmasına, hem de kadın doğasına dair mevcut eşitsizlikleri meşrulaştıran bilimsel söylemlere zemin hazırlamıştır. Bu eleştiriler doğayı tahakküm altına alıp sömürmek yerine doğayı anlamaya çalışmanın onun gizemlerini kavramak için daha iyi bir yol olabileceği yönünde alternatif epistemolojiler arayışını doğurmuş, dahası klasik anlayışın nesnel bilgi üretme iddiasına önemli bir darbe vurmuştur.

Bilimsel bilgi üretiminin klasik yaklaşımın bilim-dışı olarak tanımladığı faktörlerce ne şekilde biçimlendiğini ortaya koyan bu yeni yaklaşımlar herkes tarafından doğrudan doğruya kabul görmedi. Ancak bilim tarihine dair yeni okumalar ve bilim sosyolojisinin bilgi üretim süreçlerine dair yeni tespitleri, bilimin statüsüne dair sorgulamaların akademik düzleme taşınmasında etkili oldu. Şüphesiz bu etki, söz konusu dönüşümü biçimlendirecek şartların mevcudiyeti sayesinde gerçekleşmişti. Söz konusu şartların düşünsel alandaki etkisi, bilimin statüsüne dair sorgulamaları bir sonraki aşamaya taşıyan postmodern düşünce olmuştur. Lyotard postmodern düşüncenin koşullarını sağlayan bu dönüşümü betimlerken, 1960'larla birlikte Keynesçi politikaların devreden çıkmaya başlamasına, komünist alternatifin ortadan kalkmasına ve bireylerin "mal ve hizmetlerden duyduğu hazın" ön plana çıkmasına temas eder (Lyotard, 1984: 37-38). Lyotard'a göre yeni şartlar başta bilim

olmak üzere bilginin meşruiyetinin dayandığı “büyük anlatıları” devre dışı bırakmıştır. Bauman nesnel bilginin meşrulaştırıcılık rolünü yitirmesine neden olan bu dönüşümün daha önceki dönemlerde “yasa koyucu” rolünü oynayabilmiş olan entelektüelleri postmodern dönemle birlikte “yorumcu” rolüne kaydırıldığını ifade eder. Yorumcu entelektüelin rolü “bir topluluğa özgü gelenek içinde geliştirilmiş ifadeleri, bir başka geleneğe dayanan bilgi sisteminde anlaşılabilir şekilde tercüme etmektir” (Bauman, 2003: 11-12). Bu dönüşüm aşağıda da tartışılacağı üzere bilim insanlarının toplumsal süreçlere ve siyasa yapım süreçlerine etki etmekteki rollerini de çeşitlendirmiş, öte yandan bilimin yol göstericilik iddiasını da kuşkulu hale getirmiştir.

4. RİSKLER, UZMANLAR VE BİLİME OLAN GÜVEN

Bilimin tarihsel gelişimine ve bilimsel pratiğin perde arkasına dair değerlendirmelerin klasik ilerlemeci bilim anlayışını sarsmaya başladığı dönemlerde dış dünyadan izole şekilde doğanın bilgisine erişmekten başka bir emeli olmayan bilim insanı figürü bir kenara atılmış, teknokratların karar alım süreçlerinde etkinliği en üst düzeye ulaşmıştı. Bu açıdan, bilimin kamu politikalarının biçimlenmesinde ve siyasal nitelikli kararların meşruiyet zeminine taşınmasında artan rolünün bilimin statüsünün sorgulanmaya başlanmasında etkili olduğu söylenebilir. Ancak teknokratik kültürün dönüşümü ve bürokratik süreçlerin teknik bir olgu görünümüne bürünme sürecini durduran etken, bilimin insan yaşamını belirleme gücüne başkaldıran kuşağın tercihleri olmadı. Dönüşümün esas nedeni, 1970’li yıllarla birlikte devletin düzenleyici ve denetleyici unsur olarak ekonomik ve toplumsal yaşama müdahalesine dayanan refah devleti paradigmasının devre dışı kalmaya başlamasıydı. Bu dönüşümle birlikte toplumsal yaşamı teknokratik akılla düzenlemeye çalışan devlet imgesi kaybolmaya başlamamıştır. Devletin koruyuculuk rolünden geri çekilmesiyle birlikte insan yaşamının bilimsel ilkelere dayalı öngörüler yerine devletin düzenleyici müdahalelerinin baskısından kurtulmuş olan piyasa mekanizmasıyla biçimleneceği bir yapılanmaya geçilmiştir. Öte yandan bu dönüşüm bilimin insan yaşamına etkisi meselesini gündemden düşürmemiştir. 1980’li yıllarla birlikte bilim bu defa yarattığı ve çözümünü sunmakta zorlandığı risklerin üreticisi olarak tartışmanın merkezine oturmuştur.

Ulrich Beck 1986 tarihli ünlü *Risk Toplumu* kitabında modernliğin geldiği aşamada Weber’in rasyonelleşme tezinin geçersizleşmeye başladığını, zira teknik ilerlemelere paralel olarak “sonuçların hesaplanamazlığının” da arttığını vurgulayarak “risk toplumu” olarak tanımladığı yeni bir aşamaya geçişin başladığını iddia etmişti. Dönüşlü (*reflexive*) modernlik olarak tanımladığı bu aşama modernliğin dünyayı tamamen dönüştürdüğü ve artık bizzat kendisinin ürettiği dünya üzerinde işlemekte olduğu görüşüne dayanır. Bu anlamda dönüşlü modernliğin risklerinin önceki dönemlerde var olan risklerden farkı, modernliğin kendisinin yarattığı riskler olmalarıdır (Beck, 2011: s. 25-26). Bilimsel faaliyetin

yapısı ve işleyişine dair yukarıda değinilen sorgulamalar Beck'in değerlendirmesinde dönüşlü modernliğin bir sonucudur. Buna göre modernliğin ilk evresindeki bilimin şüpheciliği "geleneğin modernleşmesi" sürecinde rol oynamışken, dönüşlü modernlikte bilim söz konusu şüpheci bakışı kendisine yöneltmiştir ve bu anlamda bilime yeni bakış açısı bilimselleşme sürecinin bir sonraki aşamasını ifade eder. Söz konusu dönüşüm sürecinde "hakikat" ve "gerçeklik" kavramlarının kaybı bilimsel ilerlemelere engel teşkil etmemiştir ve bilimin "hakikatsiz bir faaliyete" dönüşmesi, modernleşme sürecinde yaşanana benzer bir şekilde bilimsel düşüncenin "sekülerleşmesi" anlamına gelmektedir (Beck, 2011: 232-233, 250-251). Beck'in bilimin risk toplumundaki konumuna dair değerlendirmeleri ise bilimin toplumla kurduğu ilişkiye dair sert eleştiriler içermektedir ve Covid-19 Pandemisi sürecinde yaşanan tartışmalar açısından bunların üzerinde durmak gerekir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaygınlaşan teknokratik kültürün etkisiyle halkın bilimle ilişkisini değerlendirmeye yönelik artan araştırmalar bu ilişkiyi değerlendirirken halkın bilimsel bilgiyi kavrama becerisini ölçmeye odaklanmakta ve bilimsel bilginin benimsenmemesi yönündeki olası sorunların çözümünü de halkın bilişsel kapasitesindeki eksikliğin giderilmesinde aramaktaydı. Bununla birlikte bir yandan halkın bilime olan ilgisini ve sunulan bilimsel verileri kavrama kapasitesini ölçüp değerlendiren araştırmaların sunduğu veriler, öte yandan felsefe, tarih ve sosyolojinin çizdiği alternatif bilim tasvirinin etkisiyle birlikte halk ve bilim arasındaki ilişki farklı şekilde değerlendirilmeye başlanmıştır (Wynne, 1995; Cortassa, 2017). Bu dönüşüm halkı bilime yaklaştırmaya çalışmaktan ziyade bilimi halka yaklaştırmayı tercih etmek olarak özetlenebilir ve bilim insanların kendilerini toplumda konumlandırma biçimlerini ve iletişim becerilerini gündeme getirmektedir.

Bu noktada Beck'in tespitlerinden hareketle birbirleriyle ilişkili iki konu üzerinde durmak mümkün. Bunlardan birincisi, bilim insanların bilimlerin örgütlenme biçiminin beraberinde getirdiği aşırı uzmanlaşmadan dolayı kendi faaliyetlerinin yarattığı riskleri değerlendiremez hale gelmeleri ve bunun sonucu olarak risk tanımlamasını yapma konusunda bilimin tekelinin kırılmış olmasıdır. Beck bu durumu "riskin uzmanı yoktur" (Beck, 2011: 37) sözleriyle ifade eder. Burada konu bilimin öngörülemeyen ve riski üreten bilim insanların uzmanlık alanlarının dışında kalan sahaları etkileyen sonuçlar doğurmasının da ötesinde, söz konusu risklerin siyasal müzakere konusu olması ve hesabının verilmesi konusunda birçok aktörü barındırıyor olmasıdır. Weinberg (1972) bilimin kendi sınırlarının ötesine geçen sorunları tartışırken bilim-ötesi (*trans-science*) kavramını kullanmıştır. Bilimle toplum arasındaki etkileşimde meydana gelen sorunların çözümünde bilimin araçları ortaya koyan, siyasetin ise bu araçları kullanarak bir sonuca varan taraf olduğuna dair şematik anlayışı reddeden Weinberg, bilimsel

faaliyetlerin toplumu ilgilendiren unsurlarının araç ve sonuçlarının kolayca birbirinden ayıramayacağını iddia eder. Sınırların belirsizleştiği noktada ortaya çıkan bilim-ötesi sorunların çözümünde bilim insanları yine bilimsel araçları kullanabilirler; ancak bunlar tek başına bilimin çözebileceği sorunlar olmadığı için sunulan çözümler de “bilimsel” olarak nitelendirilemez (Weinberg, 1972: 209). Dahası bu sorunlar başka kesimleri de ilgilendirdiği için çözümlerin geliştirilmesinde diğerlerinin de sesini duyurma hakkı vardır (Weinberg, 1972: 218). Bu nokta, Covid-19 Pandemisi veya gelecekte karşılaşılabilecek olan diğer küresel nitelikli krizlerin çözümünü tartışırken göz önünde bulundurulmalıdır. Bilim bu gibi sorunların ortaya çıkmasının tek sorumlusu olmadığı gibi bunların çözümünü sunmak yükünü de tek başına sırtlamak durumunda değildir.

Beck’in tespitlerinde buradaki tartışma açısından önemli olan ikinci bir nokta, bilimin ekonomik ve siyasal süreçlerle girdiği yoğun ilişkinin bilimin temelinde yer alan yanlışlanabilirlik ilkesinin işleyişini engellemesidir. Beck’e göre bilim insanlarının faaliyetlerinin insanlık adına önemli riskleri barındırıyor olması bilim insanlarını bir yanılmazlık zırhı kuşanmaya zorlamaktadır (Beck, 2011: 79). Bu tespitin bir örneği 1986’daki Chernobyl Faciası sonrasında İngiltere’nin kuzeyindeki Sellafield nükleer tesisi yakınlarındaki koyun çiftçileri ile bölgedeki faaliyetlerle ilgili kararları biçimlendiren bilim insanları arasındaki ilişkide yaşanmıştır. Süreci araştırmasına konu eden Wynne (1992), bölgenin toprak yapısını hesaba katmayan uzmanların Chernobyl-sonrası nükleer serpentinin bölgede beslenen hayvanları etkilememesi için kısa süreli olacağını ısrarla iddia ettikleri önlemlerle koyun yetiştiricilerini ekonomik yıkım riskine sürüklediklerini söyler. Üstelik bilim insanları bölgede yaptıkları araştırmalarda çiftçilerin kendi uzmanlık alanlarından hareketle verdikleri tavsiyeleri, araştırmanın sağlıklı olması açısından önemli oldukları halde göz ardı etmişlerdir. Bölgedeki nükleer tesiste 1957 yılında yaşanan ve tarihin en büyük nükleer felaketlerinden birisi olarak kabul edilen yangın sonrası uzmanların bir takım bilgileri saklamış olmaları bölgede uzmanlara karşı belirli bir güvensizliğe sebep olmuş, Chernobyl sonrasında yapılan ölçümlerin 1957 yangınıyla ne derece ilişkilendirilebileceğine dair uzmanların muğlak tavrı, uzmanlara olan güveni daha da fazla sarsmıştır. Kısacası bilim insanları bölgenin kendi dinamiklerini ve burada yaşayan kişilerin kendi uzmanlık alanlarından hareketle sunabilecekleri bilgiyi dikkate almayarak hem çevresel, hem de ekonomik ve toplumsal riskin artmasına neden olmuşlardır (Wynne, 1992).

Beck bilim ve bilim-dışı çevreler arasındaki ilişkiyi göz önünde bulundurarak siyasal süreçlerin ve risklerin kuramsal değerlendirmesinin bilim sosyolojisinden ziyade bilgi sosyolojisini gerektirdiğini iddia eder (Beck, 2011: 80). Kavramsal açıdan belli ölçüde kafa karıştırıcı olan bu iddianın temelinde günümüzün barındırdığı risklerin kavranması ve tartışılabilmesi için bilimsel düşüncenin bilim-dışı çevreler tarafından anlaşılmasının değil, farklı düşünce biçimlerinin birbirleriyle

ilişkilendirilebilmesinin gerekli olduğu tespiti yatmaktadır. Bu sürecin önemli adımlarından birisi bilimin kendi hatalarını kabul eder bir konuma gelmesi, yani Beck'in deyiimiyle "bilimin insanileşmesidir" (Beck, 2011: 251). Çağımızın riskleri "bilim, bilimsel pratik ve kamuoyu arasındaki ilişkide yeni işbölümü biçimlerini zorunlu kılar" (Beck, 2011: 240). Ancak Beck'in burada savunduğu pozisyon Wynne'a göre bilimin toplumla ilişkisindeki sorunların çözümü yolunda yeterli değildir. Bilginin kültürel niteliğini vurgulayan Wynne, bilim-toplum ilişkisine dair değerlendirmelerde bilimsel bilgi ile toplumsal bilgi arasında dikotomik bir ilişki kuran yaklaşımları reddederek Beck'i bilimsel bilginin niteliğine dair eleştirel olmamakla suçlar (Wyne, 1992: 282; Wynne, 1998, s. 44-45).

Buradaki ayrışma bilimsel bilginin niteliğine dair epistemolojik bir tartışmadan kaynaklanmakla birlikte kamu politikalarının belirlenmesi ve bilim-toplum ilişkisi açısından yaklaşıldığında bu ayrışmanın uygulamadaki yansıması bilimin ne derece cüretkar olması gerektiği sorusunu karşımıza çıkartır. Collins ve Pinch bilimi daha genel anlamda uzmanlık kategorisi içerisine yerleştirip bilim insanlarını ekonomi ve siyasetten çeşitli hizmetlere kadar her alanda yer alan uzman gruplarından birisi olarak betimler ve diğer gruplarda olduğu gibi bilim insanlarının da hata yapabilir olduğunu ifade ederler. Bu çerçevede yazarlar esprili bir şekilde tesisatçıların da kusursuz olmadığını, ama hiçbir yerde tesisatçı karşıtı hareketlerin ortaya çıkmadığını, zira bunun bir seçenek olmadığını söylerler (Collins ve Pinch, 2005: 180). Bu esprinin işaret ettiği fark tesisatçıların sunduğu hizmetin aksine bilim insanlarının sunduğu çözümlere alternatif başka bilgi kaynaklarının varlığını sürdürüyor olmasıdır. Klasik yaklaşım bu alternatif bilgi kaynaklarını doğrudan doğruya safсата olarak tanımlayıp etkinliklerini bertaraf etmekten geçmektedir. Ancak hem bilimin yapısına dair elimizdeki yeni veriler, hem de bilim-toplum ilişkisine dair yeni bakış açıları, sorunun çözümünü başka yerde aramamız gerektiğine işaret etmektedir. Beck'in yukarıda ifade edilen iki tespitinden hareketle günümüz risklerinin belirli bir uzmanlık alanının çözüm üretme kapasitesini aştığını ve bilim insanlarının kendi ürettikleri bilgiye sıkı sıkıya yapışmalarının kendi başına bir risk oluşturduğunu kabul etmek çözüm açısından önemli adımlardır. Bunu takip etmesi gereken adım ise karar alım süreçlerinin yeniden yapılandırılmasıdır.

5. PANDEMİ SÜRECİNDE BİLİM VE TOPLUM

Foucault 18. yüzyılın başlangıcı ile birlikte iktidarın işleyiş biçimindeki dönüşümü betimlemek için cüzzam hastalarına uygulanan tecrit ve dışlamadan, vebanın baş gösterdiği kentlerde uygulanan "bölme ve kontrol" uygulamasına geçiş örneğini verir. Foucault'ya göre cüzzamlının damgalanarak dışlanması ile vebalının analiz edilip mekandaki dağılımının sağlanması, iki farklı iktidar uygulamasının, Foucault'nun terminolojisiyle kapatma ve disiplin şeklinde tezahür eden iktidar uygulamalarının göstergeleridir. Cüzzamlının tecrit edilmesi uygulamasından vebalının denetimine geçiş, dışlamak yerine analiz etmeye ve gözlem altına almaya

geçiş olması anlamında Foucault'ya göre "pozitif iktidar teknolojilerine" geçişi ifade etmektedir. Öte yandan aynı vebanın varlığı, siyasal iktidarın sınırsız kullanımına zemin hazırlayan bir durum hazırlamaktadır (Foucault, 1995: 198-199; Foucault, 2003: 44-48). Özneleşme süreci ile bilgi nesnesine dönüşmenin birbiriyle örtüştüğü disiplin toplumu analizi, modernliğin sunduğu özgürlük imkanlarının bedelini tartışma konusu haline getirmektedir. Pandemi sürecinde yaşanan tartışmaların merkezinde de tam olarak modernliğin barındırdığı bu gerilim yatmaktadır. Sürece dair yapılan kimi yorumlar, pandemi ile mücadelenin kişisel özgürlükler ile ilişkisine dair karanlık tablolar çizmiştir. Örneğin günümüzün popüler tarihçilerinden Harari, hükümetlerin sürece vereceği tepkilerin olası sonuçlarından birisinin totaliter gözetim toplumlarının ortaya çıkması olduğuna işaret etmiştir (Harari, 2020). Giorgio Agamben ise 2020 yılının Şubat ayının sonlarında yaptığı bir değerlendirmede aslen Carl Schmitt'e ait olan "istisna hali" kavramını kullanarak ülkesi İtalya'da hükümetin aldığı karantina kararının ve diğer tedbirlerin aşırı olduğunu iddia etmiş, pandeminin yarattığı fırsattan istifade edilerek özgürlüklere getirilecek çeşitli kısıtlamaların kalıcı hale geleceği uyarısında bulunmuştur (Caldwell, 2020).

Yaşamı üzerinde böylesi bir tehditin varlığının insanları kişisel hak ve özgürlüklerinden feragat etmeye iteceği ve bu durumun iktidar sahipleri tarafından çeşitli yollardan kullanılacağı yönündeki kaygı, karar alım süreçlerine duyulan güvensizliği ifade etmektedir. Bu konu, bilimin yapısı ile toplum ve siyasa yapım süreçleriyle ilişkisine dair tartışmaların sınırlarını aşmaktadır. Bu sınırlar çerçevesinde konuyu ele alırsak, atılabilecek olumlu bir adım pandemiyi sadece bilimsel bir sorun olarak tanımlamamaktır. Zira bilimsel sorunlar her zaman için içerisinde doğdukları siyasal bağlamla ilişkili olmuşlardır ve çözüm süreçleri de her zaman için siyasa yapım süreçleri açısından sonuçları ile ilişkili olarak biçimlenmiştir (Nowotny, 1993: 70). Covid-19 özelinde bu durumu ABD'de maske kullanımının ülkedeki mevcut siyasi kutuplaşmanın sembolü haline gelmesinde (Canales, 2020; Syal, 2020) veya Rusya'nın geliştirdiği aşı çerçevesinde yürütülen tartışmalarda (Wolf, 2020; Gonsalves, 2020) gözlemlemek mümkün. Şüphesiz maske kullanmanın virüs yayılımına etkisi veya üretilen aşuların güvenilirliği gibi konulara dair geçerli değerlendirme, yalnızca bu konularda uzmanlaşmış bilim insanları tarafından yapılabilir. Ancak bilim insanlarının konu hakkındaki değerlendirmeleri, mevcut örneklerde görüldüğü üzere kaçınılmaz olarak siyasal ve toplumsal süreçlerle ilişkileri çerçevesinde uygulama alanı bulabilmekte veya göz ardı edilmektedir.

İkinci olarak, pandeminin yönetiminde bilimin rolünü homojen bir yapının işleyişi olarak görmemek gerekiyor. Zira pandemi sürecinin yönetilmesinde pek çok bilim dalının ve bunlar üzerine inşa edilmiş uzmanlık dalının rolü vardır. Bu anlamda ortaya çıkan sorunlar yalnızca bilim insanlarının toplumla veya siyasetçilerle olan

ilişkisinden kaynaklanmamakta, farklı alanlarda faaliyet gösteren uzmanlar kendi alanlarının bilimsel geçerlilik kriterleri çerçevesinde ürettikleri bilgiler doğrultusunda farklı reçeteler sunabilmektedir. Bunun yanında bilim insanı ve uzmanlar bu süreçte farklı kapasitelerde rol oynamaktadırlar. Pielke Jr. bilim insanlarının siyasa yapım süreçlerinde “saf bilim insanı”, “arabulucu”, “savunucu” ve “aracı” (*broker*) olarak tanımladığı farklı roller oynadıklarını ifade eder (Pielke Jr., 2007: 1-2). Üstelik bilim insanları bu farklı rolleri, küresel yönetim bağlamında “epistemik cemaatler” (Haas, 1992) veya “küresel bilgi ağları” (Stone, 2013) içerisinde de oynamaktadırlar. Bilim insanlarının oynadıkları bu rollerin çeşitliliği, hem küresel ağların işleyişinin ulus-devletlerin kurumsal mekanizmalarıyla örtüşmemesi, hem de ulusal ölçekte uzmanlar ile karar alıcılar arasında pandemi gibi krizlere göre yapılanmamış yetki ilişkilerinden dolayı hesapverebilirlik açısından sorunlar ortaya çıkartmaktadır (Weible vd, 2020: 229-231). Pandemi bilimin rolüne dair değerlendirmelerde ulusal ve uluslararası ölçekte bilim insanlarının oynadıkları bu farklı roller ve karar alım sürecindeki yetkileri göz önünde bulundurulmalıdır.

Charles Lindblom refah devletin anlayışına bağlı rasyonel-kapsamlı (*rational-comprehensive*) kamu politikaları anlayışının zirvesinde olduğu dönemde karmaşık sorunların çözümünde her şeyin göz önünde bulundurulmasının imkansız olmasından dolayı söz konusu anlayışın adının ifade ettiğinin aksine kısıtlı bir yaklaşım olduğunu iddia etmişti (Lindblom, 1959: 84). Lindblom’un eleştirisi, neoliberal yeniden-yapılanma sürecinde bürokratik mekanizmaların nasıl yapılması gerektiğine dair tartışmalarda esin kaynağı olmuştur. Ancak kapsamlı yaklaşımı reddeden kademeli politika yapımı yaklaşımı, Covid-19 pandemisi süreci veya yakın gelecekte yaşanma ihtimali yüksek görülen diğer küresel risklerin çözümü yönünde ihtiyacı karşılayan bir model sağlayamamaktadır. Kademeli yaklaşım parçacı yapısıyla değişen piyasa koşullarının beklentilerini karşılayan bir model sunmaktadır. Öte yandan söz konusu riskler küresel yapıları ve uzun vadeli etkilerinden dolayı kapsamlı ve bağlayıcı kararların alınmasını gerektirmektedir. Bu tarz kararların alınmasının önündeki zorluk ise kararların farklı kesimler tarafından meşru görülmesini sağlayacak ortak dayanaklarının bulunmasıdır.

Sağlık ve çevreyle ilgili diğer tartışmalarda olduğu gibi pandemi konusunda da uzmanların dile getirdikleri uyarılar, bir taraftan Covid-19’un çeşitli siyasal ajandaların devreye sokulması için bahane oluşturacak olmasından endişelenen kesimler, öte yandan bu uyarıların piyasaların işleyişine etkilerinden endişelenen kesimler tarafından eleştirilmekte, siyasal ve ekonomik tabanlı bu kaygılar bu kesimleri kendi beklenti ve çıkarlarına uygun bilgi üreten uzmanlara yönlendirmekte, yine bu kesimleri kendi taleplerine uygun “alternatif” bilimsel açıklamaların sözcüsü ve destekçisi haline getirmektedir. Bu durumun yarattığı belirsizliğin bütün kesimleri memnun edecek olan evrensel bir çözümü

bulunmamaktadır. Atılabilecek en yapıcı adım önceliklerin belirlenmesine yönelik, bilim insanları ve diğer uzmanlar dahil katılımcı olan herkesin kendi savunduğu görüşün yetersiz veya geçersiz olabileceğini kabul ederek içerisinde yer alacakları kamusal tartışma imkanlarının oluşturulması gibi görünüyor. Mevcut şartlar altında bilim insanları, uzun zamandır sahip oldukları, aslen toplumsal dinamiklerin altyapısını oluşturmuş olduğu ve halihazırda aşınmış olan kurumsal otoritelerine değil, bilimin kendi iddia ettiği rasyonel bilgi üretme kapasitesine güvenerek bu müzakerelerde yerlerini almak durumundadırlar. Bu zorunluluk iddiası, bilimin kendisini nasıl konumlandırması gerektiğine dair normatif bir değerlendirmeye veya bilimin doğasına dair epistemolojik bir değerlendirmeye değil, bilimin kendi mekanizmalarının yarattığı risklerin ve yine bu mekanizmaların yarattığı alternatif bilimsel doğruların dolaşımında olduğu bir ortamda mevcut risklerden etkilenen farklı kesimlerin bilimin geleneksel otoritesine dayanan çözümleri kabul etmeyecek oldukları gerçeğine dayanmaktadır.

Ancak bu müzakere ortamının oluşturulması biçimsel anlamda demokrasinin gereğini yerine getirmek olarak görülmemelidir. Grundmann halkın bilim insanlarının ve diğer uzmanların yer aldığı karar alım süreçlerine katılımının gerçekleştiği durumlarda bu katılımın mahiyetinin önceden belirlenmesi gerektiğini ifade eder. Zira halkın dile getireceği bilgiler yoluyla alınacak karara katkıda bulunacak olması ile söz konusu katılımın hedefinin demokratik süreçlerin işletilmesini sağlamak olması farklı şeylerdir (Grundmann, 2017: 40). Bu uyarı müzakere sürecinin tasarımı ve tarafların müzakereye hangi beklentilerle gireceğinin belirlenmesi açısından önemlidir. Pandemi gibi hayatın bütün alanlarını etkileyen durumlarda süreçten etkilenen kesimlerin karar alım süreçlerine yalnızca haklarını korumak üzere katılmayı talep edebileceklerini varsaymak, dolaylı olarak söz konusu kesimlerin sorunların çözümü ve sürecin yönetiminde faydalı bilgiler sunamayacaklarını kabul etmek anlamına gelmektedir. Hem bilimsel bilginin ve uzmanlık mekanizmalarının işleyişine dair elde edilmiş olan bilgiler, hem de diğer kesimlerin kendi konularından hareketle sunabilecekleri bilgilerin karar alım süreçlerine olumlu katkısının olabileceğine dair örnekler, bu gibi bir kabulün geçersiz olduğunu bize göstermektedir.

6. SONUÇ

Burada yürütülen tartışmada bilimin toplumsal niteliğini vurgulayan görüşler üzerinde durulmuştur. Bilimin toplumsal niteliğini vurgulamak bilimin değerini düşürmek olarak görülmemelidir. Bilimin kişisel çıkarın, siyasal ideolojilerin, kültürel ön kabullerin etki etmediği bir alan olarak tasvir edilmesinin kökeni, aslen bilimsel faaliyetle uğraşma imkanının toplumsal sınıf ve cinsiyete dayalı sınırlamalarla daha fazla belirlendiği, bilim insanı ile toplumun geri kalanı arasında entelektüel mesafenin çok daha fazla olduğu, genel bilim eğitiminin toplumun çok sınırlı bir kesimine açık olduğu bir döneme dayanmaktadır. Bu anlamda bilim ve

toplum ilişkisine dair sorunları ele alırken bu iki olguyu birbirinden bağımsız olarak ele almamak gerekmektedir. Bu şekilde yapılan bir ayrım toplumu genel olarak pasif bilgi alıcısı olarak kabul eden klasik yaklaşımların altyapısını oluşturmasının yanı sıra, bilimsel bilgiyi toplumun kendi mekanizmalarını bozan dışsal bir tehdit olarak gören bilim-karşıtı yaklaşımlara da hareket sahası yaratmaktadır. Pandemi gibi süreçlerde bilimin rolünü belirlemek ve bu sürecin yönetiminde birçok farklı bilim dalının bilgi birikiminden faydalanabilmek için bilim karşıtlığının sahasının daraltılması gerekmektedir ve bunun yolu bilimsel bilgi üretimini toplumun dışında ve üzerinde bir faaliyet olarak değil, toplumsal süreçlerden etkilenen ve toplumsal etkileşim mekanizmalarıyla biçimlenen bir faaliyet olarak yeniden tasvir etmekten geçmektedir.

Etik Beyan

Çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında belirtilen tüm kurallara uyulduğu beyan edilmiştir.

Etik Kurul Onayı

Araştırmanın etik kurul izni gerektirmeyen araştırmalardan olduğu beyan edilmiştir.

Çıkar Çatışması ve Finansal Katkı Beyanı

Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması ve finansal katkı beyan edilmemiştir.

KAYNAKÇA

Asimov, I. (1977). Forward: The role of the heretic. D. Goldsmith (der.), *Scientists confront Velikovsky*. New York: W. W. Norton & Company.

Baker, J. R. (1946). The course of the controversy on freedom in science. *Nature*, Vol 158: 574-578.

Bauman, Z. (2003). *Yasa koyucular ve yorumcular: Modernite, postmodernite ve entelektüeller üzerine*. Kemal Atakay çev. İstanbul: Metis.

Beck, U. (2011). *Risk toplumu: Başka bir modernliğe doğru*. K.Özdoğan ve B. Doğan çev. İstanbul: İthaki.

Bernal, J. D. (1946). *The social function of science*. Londra: George Routledge & Sons Ltd.

Bloor, D. (1991). *Knowledge and social imagery*. Chicago: University of Chicago Press

Caldwell, C. (2020). Meet the philosopher who is trying to explain the pandemic. *New York Times*, 21 Ağustos 2020 (<https://www.nytimes.com/2020/08/21/opinion/sunday/giorgio-agamben-philosophy-coronavirus.html> 27.01.2024 tarihinde erişildi).

Canales, K. (2020). The face mask is a political symbol in America, and what it represents has changed drastically in the 100 years since the last major pandemic. *businessinsider.com*, 29 Mayıs 2020 (<https://www.businessinsider.com/masks->

[political-symbol-coronavirus-covid-19-spanish-1918-flu-pandemic-2020-5](#) 27.
01.2024 tarihinde erişildi)

Collins, H. ve Pinch, T. (2005). *Golem: Bilim hakkında bilmemiz gereken her şey*. Z. Yemez çev. İstanbul: İzdüşüm.

Cortassa, C. G. (2017). Epistemic interactions within and outside scientific communities: Different or analogous processes?. L. Reyes-Galindo ve T. R. Duarte (der.), *Intercultural communication and science and technology studies* içinde (ss. 125-145). Palgrave MacMillan.

Crane, D. (1969). Social structure in a group of scientists: A test of the "Invisible College" hypothesis. *American Sociological Review*, 34 (3): 335-352.

Foucault, M. (1995). *Discipline and punish: The birth of the prison*. Çev. A. Sheridan. New York: Vintage Books.

Foucault, M. (2003). *Abnormal: Lectures at the Collège de France, 1974-1975*. Çev. G. Burchell. Londra: Verso.

Golinski, J. (2005). *Making natural knowledge: Constructivism and the history of science*. Chicago: The University of Chicago Press.

Gonsalves, G. (2020). Putin is playing Russian Roulette with the coronavirus vaccine. *The Moscow Times*, 13 Ağustos 2020 (<https://www.themoscowtimes.com/2020/08/13/putin-is-playing-russian-roulette-with-the-coronavirus-vaccine-a71133> 27. 01.2024 tarihinde erişildi)

Gordin, M. D. (2016). The seasonable grooviness of Immanuel Velikovsky. D. Kaiser ve W. P. McCray (der.), *Groovy science: Knowledge, innovation and American counterculture* içinde (ss. 207 – 237). Chicago: The University of Chicago Press.

Grundmann, R. (2017). The problem of expertise in knowledge societies. *Minerva*, 55 (1): 25-48.

Haas, P. M. (1992). Introduction: epistemic communities and international policy coordination. *International Organization*, 46 (1): 1-35.

Habermas, J. (1977). *Toward a rational society: Student protest, science, politics*. J. J. Shapiro çev. Londra: Heineman.

Harari, Y. N. (2020). The world after coronavirus. *Financial Times*, 20 Mart 2020 (<https://www.ft.com/content/19d90308-6858-11ea-a3c9-1fe6fedcca75> 27.01.2024 tarihinde erişildi)

Haraway, D. (2010). Siborg Manifestosu: Yirmi yüzyılın sonlarında bilim, teknoloji ve sosyalist feminizm. G. Pular (der.) *Başka yer: Donna Haraway'den seçme yazılar* içinde (ss. 45-90). Çev. G. Pular. İstanbul: Metis.

Hekman, S. (2016). *Toplumsal cinsiyet ve bilgi: Postmodern bir feminizmin öğeleri*. Çev. B. Balkız ve Ü. Tatlıcan. İstanbul: Say.

Kelley, D. R. (1973). The Soviet debate on the convergence of the American and Soviet systems. *Polity* 6 (2): 174-196.

- Knorr-Cetina, K. D. (1981). *The manufacture of knowledge: An essay on the constructivist and contextual nature of science*. Oxford: Pergamon Press.
- Kuhn, T. S. (1970). *The structure of scientific revolutions*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lepenes, W. (1981). Anthropological perspectives in the sociology of science. E: Mendelsohn ve Y. Elkana (der.), *Sciences and Cultures: Anthropological and historical studies of the sciences* içinde (ss. 245-261). Dordrecht: D. Reidel Publishing Company.
- Lindblom, C. E. (1959). The science of “muddling through”. *Public Administration Review*, 19 (2): 79-88.
- Lyotard, J-L. (1984). *The postmodern condition. A report on knowledge*. Çev. Geoff Bennington ve Brian Massumi. Minneapolis: University of Minneapolis Press.
- McGucken, W. (1978). On freedom and planning: The Society for Freedom in Science, 1940-1946. *Minerva*, 16 (1): 42-72.
- Merchant, C. (1983). *The death of nature: Women, ecology, and the scientific revolution*. San Francisco: Harper & Row.
- Merton, R. K. (1970). *Science, technology and society in the seventeenth century England*. New York: Harper Torchbooks.
- Nowotny, H. (1993). A new branch of science, Inc. R. v. Schomberg (der.), *Science, politics and morality: Scientific uncertainty and decision making* içinde (ss. 63-84). Springer-Science+Business Media, B.V.
- Ortner, S. B. (1972). Is female to male as nature is to culture? *Feminist Studies*, 1 (2): 5-31.
- Paisley, W. (1972). The role of invisible colleges in scientific information transfer. *Educational Researcher*, 1 (4): 5-8 + 19.
- Pickering, A. (1992). From science as knowledge to science as practice. A. Pickering (der.), *Science as practice and culture* içinde (ss. 1-26). Chicago: The University of Chicago Press.
- Pielke Jr., R. A. (2007). *The honest broker: Making sense of science in policy and politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Polanyi, M. (1963). The republic of science: Its political and economic theory. *Minerva*, 1 (1): 54-73).
- Prise, D. J. De Solla (1963). *Little science, big science*. New York: Columbia University Press.
- Reichenbach, H. (1968). *The rise of scientific philosophy*. California: University of California Press.
- Richards, R. J. (2008). *Tragic sense of life: Ernst Haeckel and the struggle over evolutionary thought*. Chicago: University of Schicago Press.
- Roszak, T. (1969). *The making of a counter culture: Reflections on the technocratic society and its youthfull opposition*. New York: Anchor Books.

Sorokin, P. A. (1960). Mutual convergence of the United States and the USSR to the mixed sociocultural type". *International Journal of Comparative Sociology*, 1: 143-176.

Stehr, N. (2001). *The fragility of modern science: Knowledge and risk in the information age*. Londra: Sage.

Stone, D. (2013). *Knowledge actors and transnational governance: The private-public policy nexus in the global agora*. Palgrave Macmillan.

Syal, A. (2020). Wearing a mask has become politicized. Science says it shouldn't be. nbcnews.com, 1 Temmuz 2020 (<https://www.nbcnews.com/health/health-news/wearing-mask-has-become-politicized-science-says-it-shouldn-t-n1232604> 27.01.2024 tarihinde erişildi)

Weible, C. M., Nohrstedt, D., Chairney, P., Carter, D. P., Crow, D. A., Durnova, A. P., Heikkila, T., Ingold, K., McConnell ve A., Stone, D. (2020). Covid-19 and the policy sciences: initial reactions and perspectives. *Policy Sciences*, 53: 225-241.

Weinberg, A. M. (1972). Science and trans-science. *Minerva*, 10 (2): 209-222.

Werskey, P. G. (1971). Introduction: On the reception of *Science at the cross roads* in England. *Science at the cross roads: Papers presented to the International Congress of the History of Science and Technology, 1931*, içinde. (ss. xi-xxix). Londra: Frank Cass and Company Limited.

Wolf, Z. (2020). Russia claims a win in the vaccine race. But would you take a vaccine from Vladimir Putin?. edition.cnn.com, 12 Ağustos 2020 (<https://edition.cnn.com/2020/08/11/politics/what-matters-putin-vaccine-race/index.html> 27.01.2024 tarihinde erişildi)

Wynne, B. (1992). Misunderstood misunderstanding: Social identities and public uptake of science. *Public Understanding of Science*, 1 (3): 281-204.

Wynne, B. (1995). Public understanding of science. S. Jasanof, G. E. Markle, J. C. Petersen ve T. Pinch (der.), *Handbook of science and technology studies* içinde (ss. 381-388). Thousand Oakes, CA: Sage.

Wynne, B. (1998). May the sheep safely graze? A reflexive view of the expert-lay knowledge divide. S. Lash, B. Szerszynski ve B. Wynne (der.), *Risk, Environment and modernity: Towards a new ecology* içinde (ss. 44-83). Londra: Sage.

YENİLİĞİN EŞİĞİNDE BİR YESEVÎ RUHU: DURALİ YILMAZ

*THE SPIRIT OF YESEVÎ ON THE THRESHOLD OF INNOVATION:
DURALİ YILMAZ*

Salih OKUMUŞ*, Latif AKKAYA**

*Geliş Tarihi: 19.12.2023
(Received)*

*Kabul Tarihi: 18.04.2024
(Accepted)*

ÖZ: Durali Yılmaz, akademik çalışmalarının yanı sıra edebî alanda da eser üreten çok yönlü bir sanatçıdır. Roman ve hikâye ağırlıklı olarak ilgilendiği türlerdir. Bütün eserlerini gelenekçi bir dairede İslamî söylem ve Türk kültürüne ait temalar kullanarak oluşturmuştur. Tüm yönleriyle varlığını ispat etmiş bir Türk romanı olmadığını söyleyen Durali Yılmaz, tarihi geleneğinin olması itibarıyla bir Türk hikâyesinin varlığını kabul eder. Bu düşünce onun hikâyeciliğinde öz güven kaynağı olmuştur. İlk hikâyelerinde çağının etkisine kapılarak içine kapanık, pasif karakterlerin yer aldığı bireysel ve toplumsal hikâyeler kurgulayan Durali Yılmaz, olgunluk döneminde git gide toplumsal temalara yaklaşır. Teknik açıdan hikâyelerinde deneycidir. Bu deney tutkusu onu yeni arayışlara sürükler. 2000’li yıllardan sonra yazdığı hikâyeleri deneme, anı, sohbet gibi türlere yaklaşır. 2022 yılında yayımladığı “*Köprüler Kurmak Sonsuza*” adlı hikâye kitabı bu tür hikâyelerden oluşan bir seçkidir. Bu seçki, daha önce yayımlanmayan iki hikâye ile başlar. Bu iki hikâyede poetik bakımdan hikâye türü özelinde yeni bir yol arayacağını sezdiiren yazar, hikâyede tasarladığı yenilik fikrini aydınlatacak şekilde eser içeriğini sıralayarak tematik bir dizilim yapar. Seçkiadaki tematik yoğunlaşma; durum ve olaydan düşünce üzerinde yoğunlaşır. Durali Yılmaz’ın biyografisinden hareketle, hikâye türünde yapmak istediği yeniliği tespit etmeyi amaçlayan bu araştırmada metin analizi yöntemi kullanılmıştır. Araştırma sonucunda Durali Yılmaz’ın hikâye türünde düşünce üretimini esas alan reformcu bir hikâyecilik oluşturduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Durali Yılmaz, İslamî söylem, düşünce hikâyesi, yenilik, Köprüler Kurmak Sonsuza.

ABSTRACT: Durali Yılmaz is a versatile artist who produces literary works in addition to his academic studies. His primary focus lies in novels and stories. He has crafted all his works within a traditional framework, utilizing Islamic discourse and themes from Turkish culture. While acknowledging the absence of a comprehensive Turkish novel that asserts itself in all its facets, Durali Yılmaz recognizes the existence of a Turkish story based on its historical tradition. This perspective has served as a source of confidence in his storytelling. In his initial stories, influenced by his era, Durali Yılmaz constructed individual and societal narratives featuring introverted, passive characters. As he matured, he increasingly

* Dr. Öğr. Üyesi, Ordu Üniversitesi, salihokumus@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7990-2469.

** latifakkaya@odu.edu.tr, 22530100022@ogrenci.odu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0857-3973.

OPEN ACCESS

© Copyright 2024 Okumuş & Akkaya

approached societal themes. Technically, he is an experimenter in his storytelling, driven by a passion for experimentation that leads him to new pursuits. Post-2000, his stories begin to approach genres like essays, memoirs, and conversations. His story collection titled "Köprüler Kurmak Sonsuza" (Building Bridges to Infinity), published in 2022, consists of stories exploring these genres. The collection commences with two previously unpublished stories hinting at the author's intention to explore a new poetic path within the narrative genre. He organizes the content of the work in a thematic sequence, illuminating the innovative concept he envisions for the story. The thematic concentration in this collection accentuates a shift from focusing on situation and event to contemplation. Through a text analysis method in this research, based on Durali Yılmaz's biography, the aim was to identify the innovation he intended to bring to the narrative genre. The research concludes that Durali Yılmaz has established a reformist storytelling approach in the narrative genre, centered on generating thoughtful production.

Key Words: Durali Yılmaz, İslamic discourse, thought story, *innovation*, *Building Bridges to Infinity*.

EXTENDED ABSTRACT

Durali Yılmaz was born in 1948 in the village of Köke in the Acıpayam district of Denizli, Turkey. He completed his primary and secondary education in this region. During high school, he published his first poems and essays. In the 1970s, he published his stories in Sezai Karakoç's "Diriliş" magazine and Necip Fazıl Kısakürek's "Büyük Doğu" magazine. He contributed his works to various newspapers and magazines such as Hareket, Diyanet, Millî Gazete, Yeni Devir, Edebiyat, Hisar, Tercüman, and Türkiye. His works also garnered interest outside Turkey.

Durali Yılmaz, both in his novels and stories, always portrays his own people and doesn't neglect to emphasize his thoughts. He believes that the Turkish novel has not yet fully formed, while Turkish storytelling has evolved within a very ancient tradition. This belief supports his experimental approach in the genre of storytelling. His first storybook, "Söylenmeyen" (Unspoken), was published in 1975 and mainly consists of situational stories derived from minor events. His second storybook, "Gel İçimde Ağla" (Come Cry Inside Me), is a didactic work where the event holds importance, published in 1985. "Akrebın Dansı" (The Dance of the Scorpion), released in 1989, is a work where the plot gains weight and marks the beginning of a leaning towards mysticism in events. In 2009, a selection titled "Tutunma" (Hold On) was published. In 2022, the focus of our study, "Köprüler Kurmak Sonsuza" (Building Bridges to Infinity), was released. This work is also a selection, differing from other works due to the poetic inclinations it opens up for discussion. The first two stories in the book were published for the first time. This study aims to analyze the work using the method of textual analysis. The objective is to identify the innovations the author intends to make in the genre of storytelling through focal points such as the author's artistic perspective, approach to the plot, and debates of thought.

Durali Yılmaz often appears as a hero in many of his works because, according to him, the writer writes oneself, and the reader reads oneself. The first story of the work, "Şimşek ve Kelime" (Lightning and Word), adopts an investigative style regarding inspiration based on this idea. In this story, the author identifies the sources of inspiration of different artists through symbolic words. For instance, Sait Faik Abasıyanık's inspiration is conceptualized

with the word "Hişt!.." The artist seeking depth finds the mystical inspiration that comes from the inner world and nourishes the human self, symbolized as "lightning and word," superior to the observation-based inspiration. In the story "Köprüler Kurmak Sonsuza" (Building Bridges to Infinity), a similar area of discussion exists. In this tale set in an unknown place filled with mysteries, the author, due to flashes stemming from observations of the external world, cannot grasp onto words. Towards the end of the story, the author symbolizes the poetic source as the word "bridge."

In stories like "Bir Hikâye Uğruna" (For the Sake of a Story), "Sanatın Başlangıcı" (The Beginning of Art), "Başbakanın Gözyaşları" (The Tears of the Prime Minister), "Şaheser Yazmak" (Writing a Masterpiece), "Celalettin Harzemşah'ın Bastığı Çizgi" (The Line Drawn by Celalettin Harzemşah), there is always a storyteller grappling with the pains of writing and seeking solutions. As discussions intensify around the individual, history, society, mysticism, and sources, the dimension of intellectual debate within the genre of storytelling expands. The author rejects the synthesis of East and West and emphasizes Anatolia as the center of humanity. Making reference to the concept of "Gogol's Overcoat," the author creates the image of "Ahmet Yesevî's cloak," grounding it in Muslim Turkish mysticism. In this regard, he deals with historical dynamics as a productive source in a dynamic manner, constantly reimagining them. His objective here is to make visible the constantly revitalized cultural depth of his own identity. To achieve this within the genre of storytelling, he develops a technique we conceptualize as cathartic self-reflection. Durali Yılmaz's storytelling follows a reformist path revolving around situation, event, and thought.

In conclusion, Durali Yılmaz's storytelling represents a confident narrative fueled by an adventurous spirit. As a storyteller unconcerned with form, he reflects themes such as religion, tradition, Anatolia, Turkish culture, and Turkish mysticism, constructing them as a bridge between the individual and society through his own persona. In this regard, Durali Yılmaz ventures beyond the established currents of previous works, paving the way for what could be termed as a narrative of thought.

1. GİRİŞ

Durali YILMAZ, 21 Mart 1948’de dünyaya gelir.¹ Lise dönemi edebî hayatının başlangıç yıllarıdır. İlk gençlik dönemine ait şiir ve denemelerini henüz on yedi yaşında iken (1965) “*Burdur’un Sesi*” gazetesinde yayımlar. Erken yaşlarda başladığı edebî faaliyeti üniversite yıllarında devam eder. Gençliğinde üyesi olduğu Milli Türk Talebe Birliği’nin yayın organı “*Millî Gençlik Dergisi*”nde eserleri yayımlanır. 1970’te Sezai Karakoç’un “*Diriliş*” dergisinde hikâyelerini neşreder. “*Hareket*” dergisi bu dönemde eser verdiği bir diğer yayın organıdır. Yükseköğrenimini bitirip çalışmaya başladığı Diyanet İşleri Başkanlığında “*Diyanet*” dergisinin teknik sorumluluğunu yapar ve bu dergide de yazılar yazar (Çanakpınar, 2019, s. 2). 1974’te vatanî görevini yapan Yılmaz, bu görevi yerine

¹ Denizli’nin Acıpayam ilçesinin Köke köyünde doğar. 1955-1960 yılları arasında Köke Köyü’nde bulunan ilkokulda ilköğrenimine başlar. İlkokulu bitirdiği 1960 yılında Burdur İmam-Hatip Okulu’na, liseyi bitirdikten sonra 1967’de İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü’ne girer. Yükseköğrenimi süresince Milli Türk Talebe Birliği’nin üyesi olur. Yükseköğrenimini tamamladıktan sonra 1971 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı’nda görev yapar (Çanakpınar, 2019, s. 1; Okumuş & Uğurlu, 2012, s. 103). 1984 yılında İstanbul Üniversitesi’nde okutman olarak görev yapar. Bir yandan da İktisat Tarihi alanında yüksek lisansını sürdürür. Mimar Sinan Üniversitesi’nde “*Türk Romanının Doğuşu ve Ahmet Mithat (1987)*” adlı tezi ile (Bu tez, “*Roman Kavramı ve Türk Romanının Doğuşu*” adıyla Kültür Bakanlığı tarafından 1990 yılında kitap halinde yayımlanmıştır.) doktorasını tamamladıktan sonra İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi’nde doçent olarak göreve başlar. Aynı yıl (1988) Yeni Türk Edebiyatı bölümünde doçent olur ve aynı anda üniversitenin Halkla İlişkiler Bölümü’nde bölüm başkanlığı yapar. 1991-1995 yılları arasında Harp Akademilerinde dersler verir. 1993’te Yeni Türk Edebiyatı Profesörü unvanını alır. 1995’te Muğla Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi’nin kurucu dekanlığını yürütür. Ardından İstanbul Üniversitesi Türk Dili Bölümü bölüm başkanı olur. 1999’da emekli olan Durali Yılmaz, Kıbrıs Yakın Doğu Üniversitesi’nde İletişim Fakültesi Dekanlığı ve 2001’de İstanbul Kültür Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü bölüm başkanlığı görevini yürütür (Çanakpınar, 2019, ss. 1-2; Kolay, 2013, s. 2). Yılmaz’ın geniş bir sahaya yayılan eserleri şu şekildedir: **Romanları:** Savaş Günlüğü (1976), Siyah Perdeli Evler (Donuklar) (1975), Ankara’da Ölüm (1976), Aziz Sofi (Ayasofya Dile Geldi) (1976), Fetva Yokuşu (1978), Kutup Yıldızları (Çilekeş Müslümanlar) (1982), Ölmeden Ölenler (1988), Yesevî Irmakları (Hz. Türkistan Ahmet Yesevî) (1995), Kıyam (1997), Hacı Bektaş Güvencin Anadolu İsyanda (2002), Şeyh Bedrettin (2002). **Öyküleri:** Söylenmeyen (1975), Gel İçimde Ağla (1985), Akrebin Dansı (1989), Sonrakiler (Dansedebilmek’in İçinde) (1997), Tutunma (2009), Dans Edebilmek (Seçki) (1997), Köprüler Kurmak Sonsuza (2022). **İnceleme ve Denemeleri:** Romanımız ve İnsanımız, Roman Kavramı ve Türk Romanının Doğuşu (1990), Türkçe ve Kompozisyon (Ders Notları) (1990) Roman Sanatı ve Toplum (1996) **Senaryo:** Sevgiyi Öğrenen Adam (1987). **Çeviri, Sadeleştirme ve Uyarlama Eserleri:** Hüseyin Fellah (1984), Hay bin Yakzan (1993), Mârifetnâme (1981).

getirdikten sonra bir süre “*Millî Gazete*” de çalışır. 1976’da Şer’i Siciller Arşivi’nde işe başlar. 1977’de evlenir. Eserlerinin kitaplaşmaya başladığı zaman dilimi de bu yıllardır. 1978’de Necip Fazıl Kısakürek’in “*Büyük Doğu*” dergisinde eserlerini yayımlar. 1982’den itibaren “*Yeni Devir*” gazetesinde köşe yazarlığı yapar (Çanakpınar, 2019, s. 2). “*Edebiyat, Hisar, Tercüman, Türkiye*” gazetelerde de yazıları yayımlanır. 10 Haziran 2021 tarihinden itibaren “*Simge*” dergisinde yazmaktadır.

Durali Yılmaz’ın edebî hayatındaki en önemli dönüm noktası Necip Fazıl ile tanışıklığı ve Karakoç’un temsil ettiği “*Diriliş Halkası*”na olan yakınlığıdır. Necip Fazıl’ın “*Büyük Doğu*”da yayımlayıp 250 TL telif ödediği ve “*Muhtaç olduğumuz İslami sanat ve edebiyattan çarpıcı bir örnek*” takdimiyle yayımladığı bir hikâyesi, onun edebî yolculuğunu pekiştirir. Sezai Karakoç’un hazırladığı Diriliş odaklı “İslamî Söylem” ise Durali Yılmaz’ın öykülerinde işlediği dîni temaların² önünü açar (Kahraman, 2015, s. 84). 1960’lardan itibaren yükselen bu yeni söylemin etkisinde eserler veren Durali Yılmaz’ın beslendiği diğer bir kaynak Prof. Dr. Mehmed Çavuşoğlu’dur. 1987’de onun danışmanlığında hazırladığı “*Türk romanının doğuşu ve Ahmet Mithat Efendi*” başlıklı doktora tezi ve bu süreçte yaptıkları fikir alışverişleri roman sahasında savunduğu fikirlerin kıvılcımlarını oluşturur: “*Türk romanının olumlu ve olumsuz yönlerini konuştuğumuz bir gün de bana heyecanla şunları söylemişti: Yazsan a Yürük Ali’yi, Demirci’yi... Adamlar inek çobanlarını bütün dünyaya ezberlettiler. Bin kovboy Yürük Ali’nin bir kızını bile etmez...*” (Yılmaz, 2006, s. 12).

Durali Yılmaz, 1978’de “*Aziz Sofî*”, 1980’de “*Fetva Yokuşu*”, 1982’de “*Gel İçimde Ağla*” adlı yapıtları ile Türkiye Millî Kültür Vakfı Edebiyat Ödülüne layık görülür. 1982 aynı zamanda Kayseri Sanatçılar Derneği’nce “Yılın Romancısı” olarak seçildiği yıldır. 2000 yılında “*Yesevî İrmakları*” Kazakça’ya çevrilir. 1989’da “*Siyah Perdeli Evler*” Bakü merkezli “*İnce Senet*” dergisinde tanıtılır ve özet şeklinde yayımlanır. 2015 yılında “*Donuklar*” romanı Arapça’ya çevrilerek Mısır Devlet Kitaplığı tarafından yayımlanır. Mısır basınında kendinden ilgi ile söz ettiren (Alhalic, 2016; Rıdvan, 2016) eserin yeni tekniklerle aidiyet ve öz yenilik vurgusu yapması ilgi çeken yönünü oluşturur (Özkoyuncu, 2023). Mısır’da 2015’de yayımlanan “*Donuklar*”ı 2022’de “*Ayasofya Dile Geldi*” takip eder.

Eserlerinde düşüncelerini vurgulamayı ihmal etmeyen Durali Yılmaz için sanat, ana unsuru insan olan bir söylem alanıdır. Bu alanda sorumluluk üstlenen sanatçı ise “*doğum sancısıyla kıvranan bir ana*” ya benzer (Ertuğrul, 1998, s. 27).

² Mustafa Miyasoğlu’na göre bu yöndeki tematik yönelim bir dava hareketidir. Miyasoğlu, bu temalara yönelen Necip Fazıl Kısakürek, Rasim Özdenören, Mustafa Kutlu, Sezai Karakoç, Cahit Zarifoğlu, Şevket Bulut ve Durali Yılmaz’ı “*dava kuşağı*” ya da “*kurban kuşak*” şeklinde adlandırır (B. Demir, 2021, s. 111; Miyasoğlu, 2002, ss. 40-41).

Böylece sanat, toplumdan beslenen sanatçının, katkı yapmak üzere tekrar topluma yöneldiği bir inşa süreci olarak düşünülür. Ancak, Yılmaz'a göre, Türk'e uygun bir Türk romanı henüz yoktur. Türk romanı olarak bilinen şey, aydın kompleksiyle toplumdan seçilmiş tek yönlü kişi ve olay örneklerinin albümleştirilmesi işidir. Oysa insan olumlu ve olumsuz özellikleri aynı anda barındıran, iyi olduğu kadar kötü, kötü olduğu kadar iyi olabilen çok yönlü ve çok boyutlu bir varlıktır. Mevcut eserlerde hep iyilik yapan ya da hep kötülük yapan tek tip insanlar bulunur. Haliyle roman, üzerine düşen görevi yapamaz. Onun "roman" özelinde belirttiği fikirler, bu tür bir kaynak meselesini irdeler. Ana unsuru insan olan bu faaliyetin, sanatçılarımızca yanlış anlaşıldığını düşünür. Bu körlük insanıyla tanış olamamaktan kaynaklanır. Batı'dan ithal edilen form, özünü tanımayan romancı yüzünden değersiz bir yankıya dönüşür. Oysa sanatçının görevi berrak bir sesle tüm insanlığa seslenmektir. Dostoyevski'nin "*Biz romanı Batı'dan öğrendik, ama ona kendi damgamızı vurmasını bildik*" (Yılmaz, 1982, s. 20). sözüne dikkat çeken Durali Yılmaz'ın romancılığı, Türk insanının değerleriyle dünyaya seslenen bir roman oluşturmayı hedefler. Bu iş için teklif ettiği yöntem, gerçek "biz"i tarihe ve dine bakarak inşa etmek, unutulmuş kökü kavramak ve kendisini dünyaya anlatmaktır (Yılmaz, 1982, s. 19). Bu konuda şunları söyler:

"Ben görüyorum ve inanıyorum ki, toplumumuzu ayakta tutan ve millet olarak var olmamızı sağlayan iki unsur vardır: Tarih ve din... İşte bu iki unsuru çağdaş bir anlatımla takdim edebilirsek geleceğimizi kurtarabiliriz. İşte ben bunu yapmaya çalışıyorum. Türk romancısının Batı'da olduğu gibi cemiyetle hesaplaşmak yerine, yapıcı ve öğretici olmak zorunda olduğuna inanıyorum" (Yılmaz, 1998, s. 43).

Durali Yılmaz'ın hikâye konusundaki düşünceleri içerik bakımından roman hakkındaki düşüncelerine paralel olmakla birlikte, teknik bakımdan farklılıklar taşır. Romanlarında görülen, türün yanlış anlaşıldığı düşüncesi, hikâyelerinde görülmez. Hikâyede, türün oluşmasına hizmet etmek gibi bir amacı yoktur. Bunun sebebi, bize ait bir roman olmamasına rağmen bize ait bir hikâyenin var olduğunu düşünmesidir:

"Hikâyemiz, geleneği olduğu için bugün bir Türk hikâyecisini dünyanın her tarafında (örnek olarak) koyabilirsiniz. Maupassant'dan Çehov'dan filan aşağı değildir mesela bir Sait Faik, bir Memduh Şevket Esendal; e şiirde de zaten belli şiirimiz zirvedir dünyada her zaman; ama romanda bir sıkıntı oldu. Bu neden oldu? ... Ben bunu çok düşündüm. ... Bence bu bize biraz aykırı durmuş. ... Bana sorarsanız Müslüman dünya tasavvufa yönelmiş. Romanın yerini tasavvuf doldurmuş. Evliya menkıbeleri, velayetnameler vs. romanın yerini doldurmuş. ... Osmanlı zamanında Hamzanameler, Battalnameler yazılmış. Yeniçerilerin okuması için, çünkü insanların bir şeylere ihtiyacı var. Roman gibi bir şeyi okumaya ihtiyacı var; fakat Batılı anlamda roman hiç kimsenin aklından geçmemiş. ... Fenelon'un tercümesine kadar. O zaman bakmışız ki roman diye bir şey var, bununla uğraşalım. Ama algılama yanlış. Sonra Hugo'yu keşfediyorlar. Şemsettin Sami diyor ki "Dünyada bütün ahlak prensipleri kalksa, Viktor Hugo'nun Sefiller'i tek başına bunu karşılar. Olaya böyle bakıyorlar,

çok enteresan. Modern romanın babası sayabileceğimiz, İtibah romanının yazarı Namık Kemal –oğlu anlatıyor- acıyormuş eski köy vaizleri gibi (çocukluğumdan hatırlarım önlerine bir kitap koyarlardı, o kitaptan saatlerce konuşurlardı) o da Sefiller’i açıyormuş önüne Sefiller’den bir cümle okuyup -Fransızcasını açıyor tabii iki saat va’z ediyor Sefiller’den. Yani algulamamız yanlış. Batı romanını yanlış algulamışız. ... Ne yapacağımızı şaşırдық” (Turaboğlu, 2023).

Yılmaz’a göre biçim ve öz bakımından tamamen yerli bir hikâyemiz vardır ve bu durum ona öz güven sağlar. Tasavvufi, dini, bireysel ve toplumsal değerleri konu aldığı hikâyelerinde biçim özellikleri bakımından oldukça deneycidir. İlk dönem hikâyelerinde ben dili ve hayali öğeler ağırlıklıdır. “Söylenmeyen” (1975) adlı ilk hikâye kitabı, küçük olaylardan ve duyulardan beslenen, etkisiz kahramanın doğa ve inanç dünyasını yansıtan, sanatlı söyleyişin önemsendiği hikâyelerden oluşur. Durum hikâyeleri olarak değerlendirebileceğimiz bu hikâyelerde, sanatçının anlam arayışının ve bu arayıştan kaynaklanan eylem isteğinin sanatçı tavrına eşlik ettiği görülür. Bu ilk eser, Durali Yılmaz’ın sanatı boyunca önemsendiği bireyi ve toplumu, küçük ayrıntılarıyla gözlemlediği, yer yer şiirsel konuştuğu, alegorik anlatıma ve imgelere başvurduğu yöntem denemelerini barındıran bir eserdir. İkinci hikâye kitabı olan “Gel İçimde Ağla” (1985) hikemî bir tarza sahiptir. Hikâyelerde, olay unsuru ağırlık kazanır. Olaylar, modernleşmenin getirdiği sıkıntılar ve bunalımlar, gelenek olumlamları, zıtlık ve benzerlikleri aynı anda kabullenebilme, bir arada yaşayan uç karakterlerin senteze ulaşabilmeleri gibi iyimser temalar etrafında örülür. Toplumun kötü gözle baktığı düşmüş kişiliklerin, evliya meşrep insanlarca doğru yola sevk edildikleri örnekler; yanlış Batılılaşmış kopya entelektüellerin hezeyanları, yabancı olduğu kültür dairesine uyum sağlamaya çalışan taşralı karakterlerin aidiyet sıkıntıları gibi konuların çokça işlenmesi, sanatçının toplumsal konulara daha fazla yaklaştığının göstergesidir. İlk hikâyelerdeki salt sanat kaygısı bu hikâyelerde toplumu yansıtan sanat kaygısına evrilir. Hikâye türündeki üçüncü eseri olan “Akrebın Dansı” (1989) özelinde Durali Yılmaz’ın hikâyelerinde olay örgüsünün belirgin bir önem kazandığı ve tasavvufa yönelişin ilk güçlü işaretlerin olduğu görülür. Toplumsal sorunlar irili ufaklı parçacıklar halinde bazen birbiri ile bazen de kişilerin dünyaları ile ilişkili olarak işlenir. “Dansedebilmek” (1997) bundan önceki üç hikâye kitabının toplu basımıdır. Durali Yılmaz’ın dördüncü hikâye kitabı “Tutunma” (2009) başlığını taşır. “Tutunma” adlı eserde önceki hikâyelerinden on iki tanesi seçilmiş ve bu hikâyelere sonradan yazdığı on hikâye eklenmiştir. Kalan on hikâye çalışmamızın odak noktası olan “Köprüler Kurmak Sonsuza” adlı eserde de yer aldığı için burada ayrıca ele alınmayacaktır. Bu araştırmanın merkezine konumlandığımız “Köprüler Kurmak Sonsuza” (2022) yazarın önceki hikâyelerinden yaptığı bir seçki niteliğindedir. Bu seçkide daha önce yayımlanmamış iki adet hikâye bulunur. Yazarın seçkiyi oluştururken yaptığı düzenleme, değişen hikâye anlayışına uygun olarak tematik

bütünlük taşır. “*Şimşek ve Kelime*” ve “*Köprüler Kurmak Sonsuza*” başlıklı ilk iki hikâye tür içinde yapılması planlanan bir reformun habercisi niteliğindedir.

Bu çalışmada; son dönem hikâyeleri olarak adlandırdığımız “*Köprüler Kurmak Sonsuza*” adlı eser; metin analizi yöntemine tabi tutularak, Durali Yılmaz’ın biyografisi bağlamında incelenecektir. Araştırmanın amacı, yazarın poetikası, olay örgüsüne yaklaşımı, eserlerde yer verdiği fikirler ve tarihi konuları işleyişi merkezinde hikâye türünde yapmak istediği yenilikleri tespit etmektir.

2. HAYAT, SANAT VE DÜŞÜNCE ODAĞINDA SON HİKÂYELER

Durali Yılmaz, birçok hikâyede kahraman/anlatıcı olarak yer alır. Birçok yerde bunu sezdirir ya da hikâyenin biyografik özellikte olduğunu söyler. Kurgusunu bu şekilde oluştururken katı kurallı bir mesaj kaygısı gütmmez. Aksine bu durum onun için yazmanın ve okumanın doğasından kaynaklanır. Bir hikâyesinde alıntılıdığı şekliyle metindeki her şey sanatçının ve okurun kendisidir: “*Sanatçı, kendini yazar; okur da kendini okur. Bunun için Sartre: ‘Her okur, gizli bir yazardır.’ diyor*” (Yılmaz, 2022, s. 12). O halde Durali Yılmaz hikâyeci olarak kendini yazacak, okur da yazılanlarda kendini bulacaktır. Fakat her şeyin öncesinde kendisi için bir kaynak sorunu tanımlar. Bu sorunun merkezi, yazmaya nereden başlayacağı, hangi referansı temel alacağı ile ilgilidir. Daha önce yayımlanmadığını tespit ettiğimiz “*Şimşek ve Kelime*” hikâyesinden aldığımız şu satırlar Durali Yılmaz’ın kendisi için tanımladığı poetika sorununa kapı araladığı ifadelerdir: “*Yakup Peygamber: ‘İnanın ben kesin olarak Yusuf’un kokusunu alıyorum, eğer bana bunamış demezseniz.’ dedi. Oradakiler: ‘Vallahi sen hala o eski yanlışı içindesin!’ dediler. (Kur’an: 12/94-95)*” (Yılmaz, 2022, s. 8). Yusuf Suresi’nin 94. ve 95. ayetlerinin epigraf şeklinde yerleştirilmesi ile kurgulanan açılış, hikâyenin merkezindeki şimşek metaforu için bir dayanaktır. Yazma konusunda çareler arayan ve nasıl bir yazı geliştireceği üzerinde düşünen Yılmaz şu soruyu sorar: “*Yakup Peygamberin şimşegi... Böyle bir şimşek, bende de çaksaydı; kelimelerin ötesini görür ve kendimden geçer miydim?... Ne var ki ben şimşek aydınlığında hiçbir şey göremiyorum; yalnızca zihnime düşen bir kelimeye tutunuyorum*” (Yılmaz, 2022, s. 8). Görüldüğü gibi yazar, eser verme sürecinde gerçeğin peşindedir. Fakat bu gerçeğe ulaşma yeteneği kısıtlanmış durumdadır. Kahraman/anlatıcıya göre insanın bu özelliği onun kendini anlamasını engeller: “*Kendimi kendime anlatabilirim, bunu başarabilirsem, kelimeleri zihnimden kâğıtlara dökebilirsem, bütün sıkıntılardan kurtulup rahat bir nefes alacağım*” (Yılmaz, 2022, s. 8). Yazma sancısı çeken kahraman/anlatıcı, bir şimşekle önündeki olağan hayat çizgisinin yok olduğunu ve böylece -tıpkı kendisi gibi- hayat çizgisini kaybedip yazıya yönelenlerle karşılaştığını söyler. Bu manevi bir buluşmadır. Yol arkadaşlarından ilki Paul Valery’dir. Valery’nin poetikasını özetleyen kavram olan “*ilk mısra*”; kahraman/anlatıcı için bir “*kelime*”dir. Durali Yılmaz, sözü Sait Faik hikâyeciliğine getirerek şunları söyler:

“Hişt... sıradan ... değil midir? ... Sait Faik'in ... cümlesi: ‘Yazmasam deli olacaktım.’ ... bir şimşek aydınlığında değil, dış dünyadaki bir görüntüde yakalanmıştır. Tabiatın sesini duyabilmek ve bunu kelimeyle ifade edebilmek, şimşek aydınlığında yakalanan duyguyu kelimeye dönüştürmekle eşdeğer olabilir mi?” (Yılmaz, 2022, s. 11)

Bu satırlar kahraman/anlatıcının bir aidiyet farkındalığı oluşturduğunu gösterir. Yazma eyleminde dış dünya etkilerini temel alan Sait Faik ve ekolü ona göre *sıradan* bir iş yapmaktadır. Diğer yandan kahraman/anlatıcıya göre bu ekolün ulvî bir başlangıç noktası da yoktur. *Hişt* sesi; içten gelen, *şimşek aydınlığında* insanı etkileyen kaynakla kıyaslandığında kıymetsizdir. Daha açık bir ifade ile Durali Yılmaz’a göre, ilham gözlemden üstündür. Önemli olan ilham yardımıyla şimşek aydınlığını içten hissetmek ve buradan yola çıkarak benliğini yazmaktır. Böylece yazar ve okur, metafizik bir ortak zeminde buluşabilir.

“Köprüler Kurmak Sonsuza” adlı hikâyede de ilk hikâyenin zemininde devam eden bir tartışma söz konusudur. Eserin açılışı bilinmezliklerden kelimelere doğru gider. O halde Durali Yılmaz için, kendini anlatacağı kelimeler, bir çeşit anahtar işlevi üstlenir. Ancak burada başka bir sorun vardır: *“Benim kelimelere ihtiyacım var, dünyanınsa kelimelere ihtiyacı yok; belki de var ama ben seçemiyorum. Dünyanın kelimelerine tutunamıyorum”* (Yılmaz, 2022, s. 16). Bu sözler, hikâyede mağara içinde bir bilinmeze uyanan kahramanın, dışarıda işittiği şimşeklere karşılık zihninden geçenlerdir. Burada şimşek ve kelime çifti yeniden oluşur. Fakat bu şimşekler fark edileceği üzere, bir önceki hikâyenin şimşeğinden farklı olarak içten değil dıştan hissedilen uyarılardır. Yani bu hikâyedeki şimşek kavramı gözlemlerle fark edilen değersiz türdendir. Bu yüzden kelimelere tutunmak mümkün olmaz. Ayrıca yazar, bir önceki hikâyenin anlam sahasına girer ve şimşek kavramını yeniden irdeler. Bu sırada mağaranın dışında bir kimse ile kurulan ve kurguya hareket katan diyalog şu şekildedir: *“Korkma!” diyor ırmağın öte yakasındaki adam, “Şimşekler batıdan çakıyor.”* (Yılmaz, 2022, s. 16) *“Şimşek.” diyor karşıdaki adam. “Şimşek batıda, yağmur doğuda. Yıldırımlar, batıya yönelecek ve batıda sürekli yenilenen bir ölüm olacak. Yağmur ise doğuya yepyeni bir hayat ve bereket getirecek.”* (Yılmaz, 2022, s. 17). Bu ifadelerin birbiri ile bağıntıları çoğaltılabilir; fakat metinlerarası bağlamda en kuvvetli bağıntı şimşek kavramı üzerindedir. İlk hikâyede içten duyulan ve ilhamı, gönül gözünü temsil eden şimşek bu hikâyede olumsuz özelliğini pekiştirecek türde bir gözlem nesnesidir. İkinci olarak bu hikâyedeki şimşek kavramı korkutucu ve olumsuzdur. Batılı ve dışta olan bu şimşek, ilhamı gözlemden üstün tutan Durali Yılmaz için, Sait Faik’in hikâyesine kaynaklık eden *Hişt* sesine benzer bir uyarandır. Mağara dışındaki adamla, kahraman/anlatıcı arasında geçen diyalogda *“Şimşek batıda, yağmur doğuda. Yıldırımlar, batıya yönelecek ve batıda sürekli yenilenen bir ölüm olacak. Yağmur ise doğuya yepyeni bir hayat ve bereket getirecek”* (Yılmaz, 2022, s. 17) kehaneti olay örgüsünde

sorgulanır: “*Bunu nereden biliyorsun?*” demek istiyorum ama kelimeler dağılıyor şimşek aydınlığında ve kelimeler yok oluyor yıldırım ateşinde. Nasılsa karşıdaki adam, benim kelimelere dökemediğim soruya cevap veriyor: “*Mülhime-i Cevriye’de okudum*” (Yılmaz, 2022, s. 17). Batı’daki adam bilinmez in içindeki adamdan farklı olarak, bulunduğu yerin bilgisine sahiptir ve olabilecekleri bilir. Ve bu sesin sahibi neler olacağını yazarın kültürüne ait bir kitaptan yola çıkarak anlatır. “*Mülhime-i Cevriye*”, Doğu kültüründe doğa olaylarını yorumlayan kitapların ortak adıdır (R. Demir, 1999, s. 432). Batılı, Batı’da neler olacağını Doğu’nun kitabından hareketle tahmin edebilmektedir. Durali Yılmaz bu noktada tanımadığı bu sesteki kendi yerini öğrenir: “*Kitab’da: ‘Doğu, batı, sonra da doğular ve batılar denilmiştir. (Kur’an: 2/142-7 /137) Demek ki bütün yönler bu iki yön içindir. Sen, henüz mağaradasın; orası ne doğudur ne de batı ...’*” (Yılmaz, 2022, s. 17) Mağarada, arafta, bir oluşum anında ya da öncesinde bulunan kahraman/anlatıcı için bu konum bir başlangıç noktası özelliği taşır. Bir çeşit alegori ile aktarılan bu kriz, Durali Yılmaz’ın kendi krizidir. Eşikte olduğunu bilmeyen yazar, batılı ile karşılaşım adım atmak için uygun bir konumda olduğunu öğrenmiştir: “*Köprü... şimşek aydınlığında bir an bu kelimeyi yakalıyorum ve ona tutunuyorum ilk olarak ve kelimeler arasında birdenbire köprüler kuruluyor*” (Yılmaz, 2022, s. 18). Anlaşıyor ki, kahraman/anlatıcının “ilk kelime” şeklinde özetlediği poetik kaynağı “köprü” imgesidir.

İlk iki hikâyeye, görüldüğü gibi Durali Yılmaz’ın hikâyeci olarak yaşadığı anlam ve bağlam sorununu ne şekilde aşacağını sezdirilmesini temel alan, poetik hikâyelerdir. Hikâyelerin tematik özelliklerine uygun olarak olay örgüsü, kişi, zaman ve mekân unsurları pek önemsenmemiş; konu, kaynak sorunu çerçevesinde anlatılaştırılmıştır.

Kitaptaki üçüncü hikâyeye olan “*Bir Hikâyeye Uğruna*” da konu bakımından bu hikâyelere benzer. Anlatıcı olarak yine Durali Yılmaz’ın konuştuğu hikâyede, Yılmaz’ın bir hikâyeyi yazma çabası hatıra şeklinde anlatılır. Yani bu eser başka bir hikâyenin yazılış macerasını içerir. Kahraman/anlatıcı yıllar önce Erzurum’dan İstanbul’a giderken, Ankara’da otobüsten inip Ulus’taki bir otele yerleşmeyi, lobide taşradan gelen insanları gözlemleyip yoğunlaştıktan sonra yazı masasına oturmayı tasarlar. Fakat Ankara’da otobüsten inip biraz uzaklaştıktan sonra cesareti kırılır ve geri döner. Yıllar sonra aynı amaçla tekrar bu mekâna gelir. Burada bir ilham arar (Yılmaz, 2022, s. 21):

“Neredeyim ben? Bir çağrı sarıyor dört yanımı; sanata giden yolların çağrısı. Ve kendimi dışarı atıyorum. Buğulanan tabiat, çırpınan deniz; öyle inanıyorum ki bunlar, bana bir hikâyeye fısıldayacak; ben, kendimi aşacağım, zübde-i âlem olup bütün zamanları ve bütün insanları kendimde toplayacağım.”

Kahraman/anlatıcının kendisi hakkında yaptığı değerlendirmeler, sanatın çağrısı kavramına bağlanır. Tabiatın bir fısıltı beklemesi onu -gözlemin yıkıcılığından farklı olarak- tasavvufta sıkça kullanılan ve insanın kâinatın özü

olduğunu ifade eden zübde-i âlem kavramına götürür. Ancak bu düşünce bir iç hesaplaşma ile dağılır. Bu bozgunun sebebi kahraman/anlatıcının yabancılaşmasıdır. Bu yabancılık açıkça itiraf edilir:

“Kalem, kâğıt ve ben... Şu anda birbirimize o kadar yabancılaşıyoruz ki... Sonunda bırakıyorum kendimi tabiatın çağrısına; zorla oluşturmaya çalıştığım gariplik ve hüznün dağılıyor: Çiçek kokuları, kuş civıltıları, böcek sesleri... Artık neredeyim ben, diye sormuyorum; ... Ne önemi var ki?” (Yılmaz, 2022, s. 21).

Yılmaz’ın değer vermediği dış uyaranlara kapılmasının nedeni görüldüğü gibi yabancılaşmış olmasıdır. Metinlerarası bağlamda ele aldığımızda önceki hikâyelerde yer verilen iç-dış kaynak meselesi burada yabancılaşma faktörü ile birlikte ele alınır. İnsan ne kadar yabancılaşmışsa, ilhamını hissetmesi, yani gözden kulaktan kurtulup gönlünü dinlemesi o kadar zorlaşır. Bu durumda gözlemin, tabiatın, dış dünya uyaranlarının etkisi altına giren kahraman, yazmak için ihtiyaç duyduğu kaynağı, yani hüznünü yitirir.

Kitabın dördüncü hikâyesi olan *“Sanatın Başlangıcı”* da yazma çabası ile ilgili bir başka hikâyedir. Kahraman anlatıcı, Turgut Reis beldesindedir ve bu mekânı tercih edişinin sebebi inzivaya çekilip eser üretmektir. Anlatım sonunda amacına ulaşır; fakat o noktaya kadar sürekli kendisi ile meşgul bir anlatıcı görürüz: *“Ben buraya, hiç olmazsa bir hikâyeye başlangıç yapabilirim umuduyla gelmiştim. Yıllardır yaşadığım ortamlarda rol yapmaktan bıktığım için; ilmin kapılarını biraz olsun aralayabilmek için buraya gelmiştim.”* (Yılmaz, 2022, s. 24)

Kitaptaki beşinci hikâye olan *“Başbakanın Gözyaşları”* da bu mantıkla örülmüştür. Bu hikâyede de kendi içine dönen ve kendini okuyan bir hikâye yazarı vardır. Yazmak için çalıştığı sırada bir göz rahatsızlığı geçiren kahraman/anlatıcı, gözüne yapılan tıbbi bir müdahaleden sonra, uzun süre sol tarafına yatmak zorunda kalır. Gözünü kaybetme tehlikesi, kahraman/anlatıcının disiplinli bir okur olmasını şart koşar: *“Bu kısıtlamalar içinde yalnızca kendimi okuyabilecektim ama kendimi yazamayacaktım. Böylece kendime her dönüşümde farklı bir okuma olacaktı bu. ... Kendimi ne kadar okuyabiliyordum? Aslında okuyup okuyamadığının da bilincinde değildim ya...”* (Yılmaz, 2022, s. 26) Açıkça görüldüğü üzere, Durali Yılmaz’ın yazmaktan kastı kendini yazmaktır. Peki kimdir bu kendisi? Bu sorunun cevabını kitabın altıncı hikâyesi olan *“Şaheser Yazmak”* başlıklı eserde yakalayabiliriz: Durali Yılmaz’ın katıldığı bir sempozyumu (Akar, 2023, ksm. 35:30-36:20 (Dk:Sn)) anlattığı bu hikâyede, yazar kim olması gerektiğini dile getirir. Durali Yılmaz, Almaati’da Muhtar Avezov sempozyumuna katılır, bildirisini sunar ve cesaretini topladıktan sonra aniden şu sözleri söyler: *“Dostoyevski der ki: Hepimiz Gogol’un Paltosu’ndan çıktık. Ben de diyorum ki: Biz de Ahmet Yesevi’nin cüppesinden çıktık.”* (Yılmaz, 2022, s. 31). Demek ki Durali Yılmaz’ın dönüp dönüp okuduğu, yazıp kendine anlattığı insan Ahmet Yesevî ve felsefesidir. Elbette Ahmet Yesevî tek bir kişi olarak düşünülmez. Onun temsiliyetinde bütün Türk ve İslam büyükleri,

mutasavvıflar vd. erenler Durali Yılmaz'ın okuyup anlamak ve anlatmak istediklerinin kümesidir. Nitekim hayal âleminde Ahmet Yesevî ile karşılaşır onunla konuştuğundan sonra heyecanlanır: *“Heyecanla ırmaklarımın karıştığı ve çınarımın koştuğum. Vakit, kendimi arama vaktidir”* (Yılmaz, 2022, s. 36). Bu hikâyede artık arayışının yönünü kestiren ve harekete geçen bir Durali Yılmaz vardır. Kendini okuyup yazmaktan da önce kendini aramalıdır. Üst kurmaca özellikleriyle örülü *“Gazali'ye Mektup”* hikâyesi bu arayışa dair ipuçları verir. Yazara göre, tasavvuf arayışın ve huzurun bulunduğu kaynaktır:

“Bütün bunları niçin yazdım? Geçenlerde, sana hayran olan ve senin tasavvufi eserlerinle huzura kavuşup mutluluk kozasına sığınan bir dostumun isteği üzerine. Görüyorsun işte bin yıl sonra bile senin yazdıklarına sığınarak, hayatın acımasızlığından kurtulanlar var.” (Yılmaz, 2022, s. 40).

İlk altı hikâyede poetik tartışmaların yazarın biyografisi ile uyumluluğu, sanatçının yakın tarihte bir yazma sancısı yaşadığını ve bir çıkış yolu aradığını gösterir. Açıkça görüldüğü üzere, Durali Yılmaz'ın tematik bir sıra gözeterek oluşturduğu dizilim; poetik kaynak, köken ve biçim sorunlarını irdeler. Eserler yer yer günlük, yer yer anı, yer yer oluşum halindeki herhangi bir türü andırır. Arayış izleğini güçlendiren bu teknik ayrıntının altında şu konular hareket halindedir: Yazarın amacı kendini kendine anlatmaktır. Bu amaç için dış uyarıcılar yerine, içinde hissedeceği ulvî bir ilhamı seçmiştir. Bulduğu eşik, batıda ve doğuda olmayan Anadolu'dur. Amacı bir tür benlik bütünlüğüdür. Konu hareketliliğinin ve düşünce çeşitliliğinin çok fazla olması, teknik bakımdan bazı değişimleri beraberinde getirir. Durali Yılmaz hikâyenin unsurlarını bu yönde değişime zorlar. Bilindiği gibi daha önce de hikâyede bu türden değişimler yaşanmıştır. Hikâyenin dört unsurundan biri olan olay örgüsünün hikâyelerdeki ağırlığı zaman içinde değişmiştir. Cumhuriyet dönemine yaklaşırken Ömer Seyfettin'in başarılı örneklerini verdiği Maupassant tarzı olay hikâyeleri ile cumhuriyet döneminde Memduh Şevket Esenal'ın ve Sait Faik Abasıyanık'ın Çehov tarzı durum hikâyeleri, Türk hikâyeciliğinin iki ana akımını belirlemiştir. Ancak Durali Yılmaz'ın son öyküleri olan *“Şimşek ve Kelime”* ile *“Köprüler Kurmak Sonsuza”* başlıklı hikâyeleri ana akımların da dışındadır. Özellikle bu öyküler poetik birer fikir sorgulamasıdır. Olay ya da durum yoktur ya da hiç önemli değildir. Mevcut paradigmadan farklı olarak yazarın *eserden hayata* yansımalarını istediği fikirler vardır. Hikâye türü, bu iki hikâye özelinde düşünüldüğünde Durali Yılmaz için, modern çağa etki etmesi istenen bir tartışma havuzudur. Şu satırlar bunun güzel bir örneğidir (Yılmaz, 2022, s. 10):

“Bana kalırsa şair, bir ömür, hayatının bir noktasında çakan şimşek aydınlığında bir kelime yakalar, ... onu bir mısraya dönüştürür ve bir ömür onu evirir çevirir, çoğaltır eksiltir. ... "Engin ... " Homeros'un tuttuğu bu kelime, Yahya Kemal'in dikkatini çekiyor ve onu şimşek beklemekten kurtarıyor olabilir mi? Durum buysa, Yahya Kemal, bir şimşek aydınlığı yakalayamamış... Hal böyle olunca Yahya Kemal, Necip Fazıl'ın gözünde şair sayılmıyor. Olabilir mi bu? Yahya Kemal'in kelimesi bana göre

"ahenk" ama Necip Fazıl'a göre "engin" ama bu kelime onun değil, çalıntı bir kelime... Homeros'un şimşegi Yahya Kemal'de de çakmış olamaz mı? Aynı şimşek, her ikisinde de aynı duyguyu uyandırıp aynı kelimeyle ifadesini bulamaz mı? Bence böyle bir şey olamaz. Herkesin şimşegi ve kelimesi, kendine özgü olmalı." (Kur'an:2/31)."

Bu paragrafta açıkça görüldüğü üzere Durali Yılmaz poetik bir tartışmayı edebî bir tür içinde yapar. Hikâyeyi tartışma veya deneme yazısına yaklaştıran bu düşünceler iç monolog şeklinde verildiği için kısmen hikâyeye bağlamındadır. O halde şunu diyebiliriz: Fikir ortaya çıktığında Durali Yılmaz hikâyeyi dönüştürür; bununla birlikte akıl yürütmenin hayata açılmasını istediği yerde estetik sınırlardan uzaklaşmaz. Bunun sebebi, hep kendini okuyacağı kabul edilen okurun, Yılmaz'ın şahsî hesaplaşmasına şahit olabilmesini kolaylaştırmaktır. Yukarıdaki paragrafta uyguladığı sohbet-deneme-hikâye karışımı kurguda; önemli olan kendi hesaplaşmasının tasviridir. Kendi düşüncesine göre, "Yahya Kemal milletimize yol haritasını vermiş bir insandır." (Akar, 2023, ksm. 3:30-3:40). Bu yol haritası şüphesiz Yahya Kemal'in kendini okuyuşu ile ilgilidir. Onun hayat görüşü, kültürel öğelerin bizde saklı olduğunu öğütler. Salt batıcılık yeni bir köken sorununu doğuracağı gibi, toplumsal değerlerin aşınmasını da beraberinde getirir. Sonuç olarak Yahya Kemal seçimini yapar ve görüp tanıdığı batıyı reddederek eve döner. "Türk Müslümanlığı" şeklinde tabir ettiği ve dinin katı, maddî kurallarını pratik yaşayışla etkisizleştirmeye odaklanan bu eve dönüş macerası (Ayvazoğlu, 1996, s. 43), Durali Yılmaz'ın dikkatini çekmiştir. Necip Fazıl'ın şair saymadığı Yahya Kemal; Yılmaz'a göre şiire yön veren adamdır. Bu tartışma Durali Yılmaz'ın hayatında bir dönüm noktası teşkil eden Necip Fazıl'ı çürütmekten çok, hikâyeye içinde farklı görüş yelpazelerinin çoğaltılması ve kendi ile nasıl konuştuğunun okura yansıtılması içindir.

"Başbakanın Gözyaşları" hikâyesinde sanat ve sanat eseri hakkında yapılan akıl yürütme, Yılmaz'ın, kahraman/anlatıcı üzerinden sanat ve ruh bağlamında yürüttüğü bir diğer tartışmadır: "Gerçek sanat eseri, okurun ruhundaki ... kapalı pencerelerden birini açar. ... sanat eserinden yoksun insanlar karanlık insanlardır; ne bakmasını bilirler, ne görmesini... insan, insan olduğunu sanatla ispatlamıştı. ... Bu pencereden gerçeğin ötesine mi bakmak istemişti?" (Yılmaz, 2022, ss. 28-29).

Kahraman/anlatıcı için gerçek sanat eseri, yaratıcılığı içten gelen "şimşek ve kelime" den kaynaklandığı için ruhla ilgilidir ve ruh üzerinde etki eder. Sanat çabası, "gerçeğin ötesine bakmak" işini mümkün kılar. Bu paragrafta, biyografisi ile uyumlu olarak Durali Yılmaz'ın konuştuğu barizdir. İfadenin sonundaki muğlaklığa bakılırsa Yılmaz bu konuda halen kesin bir yargıya varamamıştır. Alıntılanarak kullandığı "Yazar kendini yazar, okur kendini okur." cümlesi ile birlikte düşünürsek, düşünce paragraflarında ki meramına ilişkin ana fikri daha rahat tanımlayabiliriz: Sanat ve ruh beraberliği üzerinden düşünüldüğünde kendini yazıp kendini okuma önermesi genişler: Artık; yazar kendi ruhunu yazar, okur kendi ruhunu okur. Bu

türden bir kendilik vurgusu diğer hikâyelerde de vardır ve bir kısmı da kültürel köken ve aidiyet üzerinden yapılmıştır. “*Şaheser Yazmak*” hikâyesinde katıldığı sempozyumda söyledikleri, bu köken sorununu halletmeye yöneliktir: “*Dostoyevski der ki: Hepimiz Gogol’un Paltosu’ndan çıktık. Ben de diyorum ki: Biz de Ahmet Yesevi’nin cüppesinden çıktık.*” (Yılmaz, 2022, s. 31). Ahmet Yesevî; böyle bir aidiyet için çok uygun bir şahsiyettir. Yesevî, Anadolu’da gelişen tasavvuf sisteminin kurucularından biri olarak sanatçının düşünce dünyasında oldukça mühim bir yere sahiptir. Bilindiği gibi Horasan’dan Anadolu’ya gelen Yesevî dervişleri Anadolu’nun Türkleşmesinde ve İslamlaşmasında büyük rol oynamışlardır. Türk şiirinde bir zirve olan Yunus Emre’nin beslendiği kaynak da yine Ahmet Yesevi’dir. Ayrıca Yesevî, Hz. Muhammed’in müjdesine nail olduğuna inanılan bir kişidir. Rivayetlere göre, bir gazâ sırasında Hz. Muhammed, Cibril’in cennetten getirdiği hurmayı yerken yere düşürür ve o hurmanın ileride doğacak Ahmed Yesevî’nin kısmeti olduğunu söyler. Bazı rivayetlere göre de Hz. Muhammed’in hırkası ona giydirilmiştir (Algar, 2023).

O halde, hikâyeci Durali Yılmaz’ın ruhu Yesevî’nin kaynaklık ettiği Türk ve Müslüman bir ruhtur. Bu fikrî tartışmanın desteklenmesi için, hikâyeye Dostoyevski ile birlikte Ahmet Yesevî dâhil olur ve Durali Yılmaz’ın sorgulayan sesi duyulur:

“Burada niçin var olamıyordum? ... ağaçlardan ve ırmaklardan dinlediğim ninnilerle büyümüşüm. Sonraları bir sentezdir takılmıştı kafama. İnsanlığın beşiğinde neyin sentezi olurdu ki? Doğu da, Batı da burada değil miydi? Yoksa emziğim buradan da ona sürülen bal başka kovanların balı mıydı?” (Yılmaz, 2022, s. 35).

Yahya Kemal’i şiirimize yön veren adam olarak değerlendiren ve bu konudaki düşüncelerini kıymetli bulan Yılmaz’ın, sentez konusundaki düşünceleri de başlarda Yahya Kemal gibi ılımlıdır. Doğu-Batı sentezini “*Eski kültürümüzün ince bir kritiği*” (Ayvazoğlu, 1996, s. 74) olarak ele alan Yahya Kemal’e paralel olarak Durali Yılmaz da iyimserdir. Ancak son dönemde şüpheye düştüğünü görürüz. İnsanlığın beşiği olan Anadolu için sentez gereksizdir. İnanç ve kabullerine göre Durali Yılmaz zaten her yöne eşit uzaklıktaki Anadolu’dadır. Bu kutsal Anadolu anlayışı aynı zamanda ruhsal bir merkezdir. “*Köprüler Kurmak Sonsuza*” başlıklı hikâyede vurgulanan şu ifadeleri göz önüne alalım: “*Kitab’da: ‘Doğu, batı, sonra da doğular ve batılar denilmiştir. (Kur’an: 2/142-7 /137) Demek ki bütün yönler, bu iki yön içindir. Sen, henüz mağaradasın; orası, ne doğudur ne de batı.*” (Yılmaz, 2022, s. 17). Doğu batı sentezi fikrine karşı oluşan şüphe Yılmaz için doğurgan bir bilinç değişimidir. O, kandırıldığını düşünür: “*Yoksa emziğim buradan da ona sürülen bal başka kovanların balı mıydı?*” Hayatta kalmak için beslendiği kaynak olan Türk kültürü, şimdilerde Batılı değerlerle ambalajlanmış bir avutma aracı mıdır? Hikâyenin sonunda bu düşünceler hakkında bir değerlendirme yapar:

“Şimdi iyice biliyorum ki, benim söylemediğim hiçbir ninni, insanlığı büyütmez; ... Vakit, kendimi arama vaktidir. Vakitlerin en kutsalında, insanlık

beşiğine uzanıp Anadolu Çınarının yaprakları arasından bütün mekânlara, bütün zamanlara ve bütün insanlığa bakıyorum” (Yılmaz, 2022, s. 36).

Sentezi reddeden Durali Yılmaz eve dönmekten farklı olarak *başta döner*. Bu başlangıç noktası, Türk ve Müslüman Anadolu’dur. Kendine kendini anlatmayı hedefleyen Durali Yılmaz’ın anlatısı, artık bir arayışın anlatısıdır. Durali Yılmaz, kendini arayan bir ruhun hikâyesini yazar. Hikâyeciliği ilk aşamada bu arayışı gözlemlediği, yolculuğunu kayda geçirdiği, bu süreçte de ruhunun nabzını tuttuğu düşünsel çabadır. Bu sebeple olay örgüsü önemsizleşir ve düşünceler uçmaya, şüphelerden fikirler doğmaya başlar. Durali Yılmaz, yorumlarını bu fikirler üzerinden geliştirir ve kapsamlı bir inşa sürecine girer. Burada hikâyecinin kavram yelpazesini benliği ve kültürü belirler.

Kültür, tarih ve edebiyat yoluyla kaydedilir. Yazarların da kültürün aktarılmasındaki payı büyüktür. Durali Yılmaz’ın “*Şaheser Yazmak*” adlı hikâyesinde kinayeli bir şekilde kullandığı “*Birden farkına vardım ki, insanlık tarihinin sayfaları arasındayım*” (Yılmaz, 2022, s. 35) ifadesinden anlaşılacağı gibi, yazar insan olarak tarihin üyesi olduğunun farkındadır. Burada bir sorumluluk alanı oluşur. Bugünün dinamik eylemi, yazar için geçmişe doğru genişler. “*Celalettin Harzemşah’ın Bastığı Çizgi*” hikâyesinde bu durumun somut bir örneği vardır. Harzemşahlr’ın yenilgisi sırasında babası Sultan Alaattin’i kaybeden Celalettin, onu defnederken eline aldığı bir avuç toprakta Namık Kemal’i görür. Bu noktada Namık Kemal hakkında okura bazı bilgiler verilir. Namık Kemal gibi, Osmanlı Devleti’nin yıkılışına şahit olan Tanzimat yazarları, yaşadıkları moral çöküntüsünü eserlerine yansıtmış, zaman zaman bu eserleri hem toplum hem de kendileri için bir arınma ve avunma aracı olarak kullanmışlardır. Kahraman/anlatıcının edebiyat tarihinin yapraklarından getirdiği bu bilgiler, Namık Kemal’in “*oynanmak için değil okunmak için yazdım*” dediği tiyatro eserinin anlatım tutumuna yöneliktir. Namık Kemal, tarihi olay akışına bağlı kalarak Celalettin’in biyografisini romantik bir tarzda anlatmıştır. Eserde, Celalettin Harzemşah, kurtarıcı bir model olarak kurgulanmıştır (Ünsal, 2010, s. 115). Hikâyede 3. tekil anlatıcı tarafından yapılan özetle, Namık Kemal eleştirinin hedefindedir. Anlatıcı 1. tekil şahsa dönüştüğünde karşımızda Durali Yılmaz’ı buluruz. Namık Kemal’in yazdığı tiyatro eserinin kuruluş felsefesi Yılmaz’a göre sorunludur. Kemal, Celalettin’in biyografisini gerçeğe bağlı kalarak oluşturmuştur. Eserde Celalettin derviş kılığında Moğollardan gizlenirken fark edilir ve hançerlenir, Neyyire’nin kucağında da vefat eder. Durali Yılmaz buna karşı çıkar: “*Bence bu, çok büyük bir yanıltır. Celalettin gibi, sürekli hayatın en derin noktasında yaşamış birinin böyle bir sonu olamaz*” (Yılmaz, 2022, s. 47). Yılmaz’ın olay örgüsünün tarihi gerçekliği ile ilgilenmediği açıktır. Yapılması gereken, gerçek olayın değil, gerçek olaydaki duygusal derinliğin kayda geçirilmesidir. Böylece tarih, müdahil olunan bir mekâna, yeniden yaşanabilir bir ana dönüşür. Durali Yılmaz; Celalettin Harzemşah’ın biyografisinin dışına

çıkarak hikâye içinde alternatif bir tarih yorumu yaparken bu derinliği esas alır: “Sanırım onun, o an bastığı çizgiye kimse basamamıştır, hatta teğet bile geçememiştir” (Yılmaz, 2022, s. 46). Celalettin’in bastığı çizgi ölümün çizgisidir ve ölümle yüzleşmeyi gerektiren bir sınırdır. Tarihin gerçekten farklı kurgulanabileceğini ve bunun abes olmadığını düşünen yazarın amacı edebî esere çeşni kazanmak değil, dün ve bugün üzerinden bir sorgulama yapmak ve kendisine seslenmektir: “Bütün bunları niçin yazdım? Doğrusunu söylemem gerekirse kendim için yazdım. Yeni bir anlatım biçimi deneyerek, dikkat çekmek gibi bir düşüncem de yoktu. Günümüzde hayatın derinliğine inilebilir mi, Celalettin’in bastığı çizgilere yaklaşılabılır mi? Bunu sorgulamak istedim” (Yılmaz, 2022, s. 47). Fakat dünya küreselleşmiş ve vatan kavramının tanımı değişmiştir. Bugün kapitalist düzen milli kavram ve duyguları tahrip etmiştir. “Vatan, doğduğun yer değil, doğduğun yerdir; bu düşünce karşısında Namık Kemal’in tavrı ne olurdu? ... Kendi canından da aziz bildiği bir vatan mı, yoksa küreselleşen dünyada kendine bir yer edinebilmek için zaman zaman bölük pörçük dağıtılacak bir vatan mı?” (Yılmaz, 2022, s. 48).

Hikâyecinin küreselleşen dünyaya uyum sağlayabilmek için bölük pörçük edilen vatandan kastı Osmanlı İmparatorluğu’dur. Bilindiği gibi İngiltere’de yaşanan Sanayi İnkılabı ve Avrupa’da meydana gelen Fransız Devrimi ile dünyada yeni bir devlet modeli hâkim olmuştur. Bu model, kapitalist ekonomik ilişkilerden beslenen modern devlet olarak adlandırılır. Çeşitli nedenlerle yeni yapıya uyum sağlayamayan Osmanlı İmparatorluğu bu süreçte yıkılmıştır (Kazancıgil, 2000). Osmanlı’nın küllerinden doğan Türkiye Cumhuriyeti, varlığına kast eden kapitalist ekonomik ilişkilerden sağ çıkabilmek için bütün gücüyle savaşmıştır. Fakat yeni dünya düzeninde var olabilmek ve bağımsızlığını koruyabilmek için cumhuriyet idaresi de kapitalist pratiklerden uzak kalamamıştır. Hikâyecinin yaptığı sorgulama tam da bu noktada kendi çağına döner: “Bu çağ, bu yol Celalettin’e göre değil... O, bu düzlükte asla yürüyemez; ona derinlikler gerek, uçurumlar gerek... Bunun içindir ki, onun değil romanını, kısacık bir hikâyesini bile yazmak elimden gelmiyor” (Yılmaz, 2022, s. 48). Henüz yeterli derinliği elde edemediğini düşündüğü için cesaretini toplayamamış olsa da hikâyeci Durali Yılmaz, Celalettin’in kendi kültür havuzuna uygun bir sonla yeniden kurgulanması gerektiği konusunda ısrar eder. Böylece olay örgüsü tarihî bağlamından kopsa bile kültürel açıdan ait olduğu bağlama oturacaktır. Bu düşünce, kuramsal açıdan, geçmiş ve geleceğin neden sonuç ilişkisinden koparılabilir olasılık ilişkisi bağlamında ele alınmasına yönelik bir öneridir. Sonraki hikâyelerinde Yılmaz, derinlik fenomenini görünür kılabilmek ve teknik bakımdan anlatılabilmesini sağlamak için, amacı milli benliğini elde etmek olan bir katarsistik öz yansıtma tanımlayacaktır. “Pir Sultan’ın Romanı” başlıklı hikâyede, bu durumun oluşumu rahatlıkla izlenebilir. “Pir Sultan’ın Romanı” düşünce dünyasında kendisini Pir Sultan ile özdeşleştiren yazar/anlatıcının bu özdeşleşmeden kurtulmak amacıyla yazmayı planladığı romanın yazılış hikâyesini anlatan bir katarsis hikâyesidir. Olay

örgüsünde; arkadaşı ile İstanbul'un Harem semtine doğru yürüyen kahraman/anlatıcı Pir Sultan'ın mısralarını içinden tekrar ederek gezinti yapmaktadır. Zamanla iç sesi dışarı taşar ve ağzından Pir Sultan'a ilişkin mısralar dökülür. Arkadaşının bu konuda bir roman yazması için kahraman/anlatıcıyı teşvikiyle, Pir Sultan'ın hayatına ve talihsiz ölümüne giden anlatım koridoru açılır. Devamında Durali Yılmaz, Pir Sultan'ın hayatını yazmak için yaptığı araştırmayı anlatır ve onun hayatını kısaca özetler. Araştırma sürecinde Pir Sultan'a olan hayranlığı artar, Pir Sultan'ın dizeleriyle benliği derinden sarsılır. Kahraman/anlatıcının Pir Sultan ile ilgili roman yazma isteğinin temelinde yaşadığı bu özdeşleşmeden kurtulma, bir çeşit arınma, kendi benine yaklaşabilme çabası vardır. Bu durum hakkında Durali Yılmaz hikâye içinde şu açıklamayı yapmaktadır:

“Pir Sultan Abdal'ın romanını yazmak... Yıllar yılı Anadolu'nun sesi olan Pir Sultan, şimdi benim sesim olmuştur. Onunla özdeşleşmişim. Artık Pir Sultan olan benliğimden uzaklaşım ben olabilmek için bu romanı yazmak zorundaydım.” (Yılmaz, 2022, s. 54).

Görülüyor ki Durali Yılmaz, alışıldık tarihi hikâyenin dışına çıkarak durum-olay-düşünce birlikteliği ile yeni bir kurgu tekniği geliştirmiştir. Bunu yaparken tarihteki olaya kendi kültürel kodlarına uygun olarak müdahil olur. Amacı benliği için yazarak arınmaktır. Örneğin *“dönemin yabancı kaynaklarına göre”* Manisa'daki şehzadeliğinden itibaren safahata düşkünlüğü bilinen II. Selim (Emecen, 2023), onun kurgusunda bürokratik ayak oyunları sebebiyle kahrolan ve bu yüzden şarap ile avunan talihsiz bir devlet başkanıdır (Yılmaz, 2022, s. 54). Durali Yılmaz, kahraman/anlatıcı olarak katıldığı birçok hikâyede okura bugünün insanının yeniden kurgulanan bir tarihe katılabilesinin mümkün olduğunu kanıtlar.

3. SONUÇ

Durali Yılmaz birçok türde olduğu gibi hikâye türünde de eserler vermiştir. Gelenekçi bir daire içinde konumlanan yazar için romandan farklı olarak millî bir hikâyemiz ve bu hikâyeye ait oluşmuş bir gelenek vardır. Tüm eserlerinin merkezinde insan ve insana ait problemlerle birlikte, toplumsal sorunlar yer alır. İlk hikâyelerinde biçim özellikleri bakımında deneycidir. Bu aşamada bunalımlı bireyler, anlam arayışları şiirsel bir söyleyişle dile getirdiği temalardır. Hikâyeci zamanla olay örgüsüne önem verir. Bu aşamada modernleşme, uç karakterler, doğu batı sentezi, yanlış Batılılaşma, büyük şehir kültürü karşısında sıkıntılar yaşayan taşralı karakterler, yer yer şiirsel yer yer alegorik şekilde anlatılır. Tasavvuf, din, tarih ve Türklük gibi konular hikâyesini besler. 2000'li yıllardan sonra Durali Yılmaz Hikâyeciliği durum ve olay hikâyeciliğinden koparak düşünce alanında şekillenmeye başlamıştır.

2022 tarihli *“Köprüler Kurmak Sonsuza”* adlı eserde, tematik ve teknik bakımdan yapılmış bir seçki söz konusudur. Bu seçkide, poetik yönelimi düşünce sahasına kayan bir hikâyeci görülür.

Son hikâyelerinde daima merkezde olan insan, anlatıcı bağlamında kendisi olmaya başlar. Açıkça kendisi için, kendini yazdığını söyler. Bu kapsamda eserlerinde tartışmalar yapar. Sait Faik ekolüne muhalefet ederek dış dünya izlenimlerinden kaynaklanan yazma güdüsüne itiraz eder. Onun kaynağı ulvî bir kaynaktan, ruhtan gelen ilhamdır. Bu noktada kendisi için bir poetik eşik belirler. Hikâyelerde bizzat kendi ruhu vardır. Kendi ruhunu yoklayıp, kendine anlatır. Bu çaba için başvurduğu benlik kaynakları tasavvuf, tarih, din ve düşüncedir. Düşüncenin hikâyenin konusu haline gelmesi, hikâyeyi teknik bakımdan diğer yazı türlerine yaklaştırır. Sohbet, deneme, anı, tenkit, düşünce yazısı görünümlü paragraflar hikâyeye yerleşir. Düşüncelerinden emin olduğunda taraf tutmaktan çekinmez. Geçmiş fikirlerini gerektiğinde değiştirir ve bunu hikâye içinde itiraf eder. Fakat bu kopuş yeni bir referans arayışını beraberinde getirir. Bu arayışın sonucu olarak en baştan başlamayı kararlaştırır. Onun başlangıç noktası, İslamiyet’le inşa edilen Anadolu kültürüdür. Böylece tarihe müdahale edebilecektir. Nitekim birçok hikâyede bugünü ve tarihi kendi bulunduğu kutsal Anadolu üzerinden kurgular. Tarihin bütün olay ve kişileri birbiri ile bağlantılıdır ve sonsuzdur. Bugün yaşanan her şeyin tarihte bir kopyası, tarihte olan her şeyin bugüne yansımaları vardır. O halde tarih sürekli yeniden kurgulanabilir bir mekândır. Kendisi açısından bir tür benlik krizine yol açan bu durumdan kurtulmak için yazarak yaptığı öz yansıtmayı katarsistik bir bağlama oturtur. Böylece arınmak ve tarihe müdahil bir ruh inşa etmek mümkün olacaktır.

Durali Yılmaz, hikâye türünde değişim ve deney yapmayı tutku haline getirmiş, kendine güvenen, başarılı bir hikâyecidir. Hikâyeciliği bağlamında incelediğimiz son eserde duygu tonu yüksek ve kendisiyle barışık bir yazar vardır. Biçim kaygısını terk ederek, din, gelenek, tasavvuf, Anadolu, tarih, kültür gibi konularda yazar benliğini ortaya çıkarmıştır. Bu yazar benliği kültürü ve toplumu arasında bir köprü görevi görür. Ele aldığımız özellikler açısından Durali Yılmaz, kendi özünü derinlerde ararken, anlatma/yansıtma çabasını yüzeyde sergileyen ve daima kolektif hafızayı temel alan bir düşünce hikâyecisidir. Sonuç olarak Durali Yılmaz hikâyeciliği, biçim ve öz konusunda bir reform önerisinde bulunup kendinden önceki hikâye akımlarının dışına çıkarak, düşünce hikâyeciliğine giden bir yol açmıştır.

Etik Beyan

Bu çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında belirtilen tüm kurallara uyulduğu beyan edilmiştir.

Etik Kurul Onayı

Araştırmanın etik kurul izni gerektirmeyen araştırmalardan olduğu beyan edilmiştir.

Çıkar Çatışması ve Finansal Katkı Beyanı

Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması ve finansal katkı beyan edilmemiştir.

Yazarlık Katkı Beyanı

Çalışmanın tüm aşamaları yazarlar tarafından tasarlanmış ve hazırlanmıştır.

KAYNAKÇA

Akar, M. (Direktör). (2023, Nisan 11). Prof. Dr. Durali Yılmaz ile edebiyat üzerine (104. bölüm) [Video]. İçinde *Millet Kiraathanesi*. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=YRZnBnfQmcs&t=2931s>

Algar. (2023, Haziran 28). *Arslan Baba*. Tdv İslâm ansiklopedisi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/arslan-baba>

Alhalic. (2016). Diktatör toplumun aklını tutsak eder. *Alhalic*.

Ayvazoğlu, B. (1996). *Yahya Kemal eve dönen adam ansiklopedik biyografi* (2. baskı). Ötüken Yayınları.

Çanakpınar, N. B. (2019). *Durali Yılmaz'ın romanları üzerine bir inceleme / A research on the novels of Durali Yılmaz* (601312) [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Trakya Üniversitesi]. Yök Tez Merkezi.

Demir, B. (2021). *Modern Türk öykücülüğünde İslami söylem (1960-1990) / Islamic discourse in modern Turkish story (1960-1990)* (698659) [Yayımlanmamış doktora tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi]. Yök Tez Merkezi.

Demir, R. (1999). Melhame ve bir onyedinci yüzyıl Osmanlı âlim ve edîbi Cevrî Çelebi'nin Melhame'si. İçinde E. Güler (Ed.), *Osmanlı* (ss. 431-441). Yeni Türkiye Yayınları.

Emecen, F. (2023, Kasım 27). *Selim II*. Tdv İslâm ansiklopedisi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/selim-ii>

Ertuğrul, Ö. T. (1998). Yazar, doğum sancısı çeken bir ana gibidir; kelimeleri sayfalara döker ve kurtulur. *Kültür Dünyası*, 19.

Kahraman, Â. (2015). *Modern Türk hikâyesi: Kavram, gelişim seyri, tematik ve karşılaştırmalı okumalar* (1. baskı). Büyüyenay Yayınları.

Kazancıgil, A. (2000). Türkiye'de modern devletin oluşumu ve Kemalizm. İçinde E. Kalaycıoğlu & A. Y. Sarıbay (Ed.), *Türkiye'de politik değişim ve modernleşme* (ss. 137-154). Alfa Yayınları.

Kolay, S. (2013). *Durali Yılmaz'ın öyküleri üzerine bir inceleme* (328835) [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi]. Yök Tez Merkezi.

Miyasoğlu, M. (2002). Edebiyatımızda İslamî çizgiler. *Kitaplık*, 53, 20-30.

Okumuş, S., & Uğurlu, Y. S. (2012). *Mehmed Çavuşoğlu'nun yegâne hikâyesi: Gürgen. 1*, 98-108.

- Özkoyuncu, H. (2023, Temmuz 3). Mısır'da 250. 000 basılan Türk romanı Donuklar ve Durali Yılmaz. *İcn news*. <https://www.icn.com.tr/2022/kultur-sanat/misirda-250-000-basilan-turk-romani-donuklar-ve-durali-yilmaz-60348/>
- Rıdvan, T. (2016). İnsanlığın taşlaşması. *Alhayat*.
- Turaboğlu, S. (Direktör). (2023, Ocak 26). Büyük Türk romanını oluşturan unsurlar nelerdir? (88. bölüm) [Video]. İçinde *İki Mısra Arası*. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=AkfssTJiuHM>
- Ünsal, K. (2010). Nâmık Kemâl: Celâleddin Harzemşah. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 15(39), Article 39.
- Yılmaz, D. (1982). Kaynaklarımıza yönelmek. *Mavera*, 6(69), 19.
- Yılmaz, D. (1998). Cemiyetle hesaplaşmak yerine yapıcı ve öğretici bir roman. *Kültür Dünyası*, 2(9), 26-29.
- Yılmaz, D. (2006). Bir yüzü sanat, bir yüzü bilime dönük adam: Mehmed Çavuşoğlu. *Osmanlı Araştırmaları*, 27(27), Article 27.
- Yılmaz, D. (2022). *Köprüler kurmak sonsuza* (1. Baskı). Akıl Fikir Yayınları.

INTERPLAY OF GLOBAL TECHNOLOGICAL DYNAMICS AND LOCAL REALITIES: DIGITAL HEALTHCARE TRANSFORMATION IN TURKEY

*KÜRESEL TEKNOLOJİK DİNAMİKLERLE YEREL GERÇEKLERİN
ETKİLEŞİMİ: TÜRKİYE'NİN SAĞLIK HİZMETLERİNDE DİJİTAL DÖNÜŞÜM
DAS ZUSAMMENSPIEL GLOBALER TECHNOLOGISCHER DYNAMIKEN UND
LOKALER REALITÄTEN: DIE DIGITALE TRANSFORMATION DES
GESUNDHEITSWESENS IN DER TÜRKEI*

Gülşah BAŞKAVAK* , Melike ŞAHİNOL , Şafak KILIÇTEPE*****

*Geliş Tarihi: 30.09.2023
(Received)*

*Kabul Tarihi: 19.04.2024
(Accepted)*

ABSTRACT: Various trends have driven the digital transformation of health: Developments in digital technologies, pressures for cost reduction in healthcare and increasing demand and expenditures from aging populations. In parallel, Turkey is actively engaged in a great transformative journey with its Health Transformation Program (HTP) since 2003, embracing the age of digitalization in healthcare. This study explores the interplay among historical discourse, political influences, technological advancements which shaped the centralization of Turkey's health system. Specifically, it delves into how Turkey's healthcare system has undergone centralization under the aegis of digital transformation. Amidst this transition, a compelling question arises: How has the positive perception of digital health innovations by both the public and authoritative health institutions converged with the challenges posed by low health and digital literacy levels? This article uses the concept of biomedicalization to encompass the multisited and multidirectional health transformation processes in Turkey. By cultivating a technology-friendly environment, the nation is nurturing (bio)digital citizens through the process of biomedicalization. Drawing on a historical narrative of Turkey's digital health transformation, the article posits that the phenomenon of biomedicalization in the country, molded by intricate multidimensional factors at both micro and macro levels, compels policymakers, privacy advocates, and lawmakers to devise effective and sustainable regulations concerning data utilization, protection, and privacy. By investigating these dynamics, the research provides insights into how a country like Turkey navigates the multifaceted aspects of digital health implementation, shedding light on the potential strategies and mechanisms that enable the successful adoption of digital technologies in healthcare despite existing limitations. This

* Asst. Prof., Acıbadem Mehmet Ali Aydınlar University, Department of Sociology, gulsah.baskavak@acibadem.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2884-9626.

** Dr., Senior Researcher, Adjunct Lecturer, Hochschule München University of Applied Sciences, melike.sahinol@hm.edu, ORCID: 0000-0002-2914-2489.

*** Asst. Prof., Kırşehir Ahi Evran University, Department of Anthropology, safak.kilictepe@ahievran.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5607-2412.

OPEN ACCESS

© Copyright 2024 Başkavak & Şahinol & Kılıçtepe

contribution to the broader discourse on digital transformation enriches our understanding of the intricacies involved in leveraging technology to enhance healthcare systems, especially in contexts where there are literacy levels might pose.

Key Words: Digital health, biomedicalization, digital technology, (bio)digital citizenship, transformation of health, Türkiye

ÖZ: Sağlıkta dijital dönüşüm çeşitli eğilimlerden beslenmektedir: Dijital teknolojilerdeki ilerlemeler, sağlıkta maliyetleri azaltma yönündeki baskılar ve nüfusun yaşlanmasıyla artan sağlık talebi ve harcaması. Buna paralel bir şekilde, Türkiye 2003 yılında başlayan Sağlıkta Dönüşüm Programı (SDP) ile sağlıkta dijitalleşme çağını benimsemiş ve bu süreçte aktif olarak yer almıştır. Bu çalışma, tarihsel söylem, siyasi etkiler ve teknolojik ilerlemelerin arasındaki etkileşimin Türkiye'nin sağlık sisteminin merkezileşmesine nasıl etki ettiğini araştırmaktadır. Özellikle, Türkiye'nin sağlık sisteminin dijital dönüşüm başlığı altında nasıl merkezileştiğine dair ayrıntılara inmektedir. Bu geçiş süreci sırasında merak uyandıran bir soru ortaya çıkmaktadır: Hem kamu hem de otoriter sağlık kurumlarının dijital sağlık yeniliklerine yönelik olumlu algıları, düşük sağlık ve dijital okuryazarlık düzeylerinin yarattığı zorluklarla nasıl bir araya geldi? Bu makale, Türkiye'deki çok-alanlı ve çok-yönlü sağlık dönüşüm süreçlerini kapsamak üzere biyomedikalizasyon kavramını kullanmaktadır. Ülke, biyomedikalizasyon sürecinin eşlik ettiği teknoloji dostu bir ortam oluşturarak, (biyo)dijital vatandaşlar ortaya çıkarmaktadır. Bu çalışma, Türkiye'nin dijital sağlık dönüşümüne ilişkin tarihsel bir anlatıdan yararlanarak, ülkedeki biyomedikalleşme olgusunun hem mikro hem de makro düzeydeki karmaşık ve çok boyutlu faktörler tarafından şekillendirildiğinin, politika yapıcıları, mahremiyet savunucularını ve yasa koyucularını, veri kullanımı, koruma ve gizliliği ile ilgili etkili ve sürdürülebilir düzenlemeler tasarlamaya yönlendirdiğini öne sürüyor. Bu araştırma sıralanan dinamikleri inceleyerek, Türkiye gibi bir ülkenin dijital sağlık uygulamalarının çok yönlü boyutlarını nasıl yönlendirdiğine dair içgörüler sunarak, mevcut sınırlamalara rağmen sağlıkta dijital teknolojilerin başarılı bir şekilde benimsenmesini sağlayan potansiyel stratejilere ve mekanizmalara ışık tutmaktadır. Dijital dönüşüme ilişkin daha kapsamlı söylemlere yapılan bu katkı, özellikle okuryazarlık düzeylerinin sorun teşkil edebileceği bağlamlarda, sağlık sistemlerini geliştirmek için teknolojiden yararlanmanın içerdiği karmaşıklıklara dair anlayışımızı zenginleştirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dijital sağlık, biyomedikalizasyon, dijital teknoloji, (biyo) dijital vatandaşlık, sağlıkta dönüşüm, Türkiye

ZUSAMMENFASSUNG: Die digitale Transformation im Gesundheitswesen wurde durch verschiedene Trends vorangetrieben: Entwicklungen in digitalen Technologien, Druck zur Kostenreduktion im Gesundheitswesen und steigende Nachfrage sowie Ausgaben durch alternde Bevölkerungen. Parallel dazu ist die Türkei seit 2003 in einem bedeutenden Transformationsprozess mit ihrem Gesundheitstransformationsprogramm engagiert, das die Digitalisierung im Gesundheitswesen vorantreibt. Der vorliegende Artikel untersucht das Zusammenspiel zwischen historischem Diskurs, politischen Einflüssen und technologischem Fortschritt, die zur Zentralisierung des türkischen Gesundheitssystems geführt haben. Im Fokus der Analyse steht die Frage danach, wie das Gesundheitssystem der Türkei im Zuge der digitalen Transformation zentralisiert wurde. Inmitten dieser Transformation stellt sich eine weitere, wichtige Frage: Wie lässt sich die positive Wahrnehmung digitaler Innovationen im Gesundheitswesen in der Türkei sowohl durch die Öffentlichkeit als auch

durch autoritative Gesundheitsinstitutionen mit den Herausforderungen, die durch niedrige Gesundheits- und Digitalkompetenz bedingt sind, vereinbaren? Die vielfältigen und multidirektionalen Gesundheitstransformationsprozesse in der Türkei werden vor dem Hintergrund des Konzepts der Biomedikalisierung analysiert. Durch die Kultivierung eines technologiefreundlichen Umfelds bringt die Türkei im Zuge des Biomedizinisierungsprozesses (bio)digitale Bürger hervor. Auf der Grundlage eines historischen Abrisses der Transformation des digitalen Gesundheitswesens in der Türkei geht der Artikel davon aus, dass das Phänomen der Biomedikalisierung in diesem Land, das von komplexen multidimensionalen Faktoren auf Mikro- und Makroebene geprägt ist, politische Entscheidungsträger, Datenschutzbeauftragte und Gesetzgeber dazu zwingt, wirksame und nachhaltige Regelungen für die Datennutzung, den Datenschutz und die Privatsphäre zu entwickeln. Durch die Analyse dieser Dynamik bietet die Studie Einblicke in die Art und Weise, wie ein Land wie die Türkei die vielschichtigen Aspekte der Implementierung digitaler Gesundheitsdienste bewältigt. Gleichzeitig werden die potenziellen Strategien und Mechanismen beleuchtet, die die erfolgreiche Einführung digitaler Technologien im Gesundheitswesen trotz bestehender Einschränkungen ermöglichen. Damit trägt die Studie zum breiteren Diskurs über die digitale Transformation bei und bereichert das Verständnis für die Komplexität der Nutzung von Technologien zur Verbesserung von Gesundheitssystemen, insbesondere in Kontexten, in denen die (digitale) Kompetenz des Einzelnen eine Rolle spielen könnte.

Schlüsselwörter: Biomedikalisierung, digitale Technologie, (Bio)digitale Bürger, Transformation von Gesundheit, Türkei

1. INTRODUCTION

Advances in medicine and healthcare helped increase life expectancy worldwide while economic and political challenges and inequalities in access to healthcare services still exist.¹ Increasing life expectancy urges health professionals to take actions in preventing or, at least, decreasing the health expenses due to the number of individuals suffering from chronic illnesses, infectious diseases and other health conditions. The World Health Organization (WHO) reports that there is a shortage of around 17.4 million health workers in the globe (2016b) and forecasts the shortfall of 10 million health workers by 2030 for low and lower-middle income countries (2022). Thus, WHO and most countries including Turkey have seen it urgent to produce a system that could monitor and enable individuals to take actions for their own good health. WHO promotes digital health as a solution to increase the standards of health for people and provide them with easy access to the services that could protect and maintain their health and well-being. Showing their dedication to digital health as a promise of improving health worldwide, in May 2020, WHO even launched a mobile app produced to authorize health workers to expand their life-saving skills in fighting with the COVID-19 pandemic (WHO, 2020a). Encouraging

¹ The life expectancy figures of 2021 for all countries and economies see The World Bank, 2021.

the world towards a digitalized health system, WHO regards three-tier approach to digital health delivery: Policymakers, practitioners and population (WHO, 2020b).

Turkey stands out as a nation at the forefront of embracing a digitalized healthcare system. Spearheaded by a reformative initiative officially known as the Health Transformation Program (HTP) announced in 2003, spearheaded by the Ministry of Health, Turkey has embarked on an ambitious journey of health digitalization over the past decade (Sağlık Bakanlığı, 2017, 2019, 2020a). This transformational endeavor signifies a profound shift in Turkey's healthcare landscape, reflecting its commitment to leveraging cutting-edge technology to reshape the delivery, accessibility, and efficiency of healthcare services. Through the strategic implementation of the HTP, Turkey is systematically integrating digital solutions into its healthcare infrastructure, creating a dynamic framework that bridges the gap between traditional healthcare practices and the boundless possibilities offered by innovative digital health technology. This concerted effort has positioned Turkey on a trajectory that not only addresses existing healthcare challenges but also shapes a more resilient and agile healthcare ecosystem capable of addressing the evolving health needs of its populace. The process involves policymakers, practitioners, and the population at various levels. Different health institutions in Turkey promote and encourage both the practitioners and population to use digital health applications. Hence, digitalization has become one of the main elements and “success showcase” of the HTP as to develop and centralize the healthcare system. Digitalization of the health system in Turkey is enabled by global technological developments; discussions about improving health of the citizens and decreasing the health expenses due to disease, illnesses and rapidly growing aging population. The reformist HTP, thus, indeed is part of such global and national developments.

Using the concept of biomedicalization, we demonstrate that digital health in Turkey is the result of long lasting debates in health, politics, and global developments in medicine, science and technologies. Adele E. Clarke et al. (2014) use the term of biomedicalization to unveil the complexities around medicalization². For them, “biomedicalization” refers to the more and more intricate, multifaceted, and multidirectional processes of medicalization that are being extended and reconfigured by a highly and steadily becoming more technoscientific biomedicine. With the "bio" in "biomedicalization" they call attention to the changes that have been made to both humans and nonhumans as a result of technological advancements

² Medicalization is defined as “a problem in medical terms, usually as an illness or disorder, or using a medical intervention to treat it” (Conrad, 2005: 3). For the concept of medicalization, see Conrad (1992, 2005, 2007), Freidson (1970), Illich (1975), Pitts (1968), Zola (1972).

in the fields, such as molecular biology, biotechnologies, genomization, transplant medicine, and new medical technologies. In other words, using the term, they show how medicalization is escalating, but in brand-new, intricate, and frequently technologically scientific ways. In the context of Turkey, such biomedicalization promote a form of digital citizens shaped by the interplay between living in “technology friendly country” and having low digital and health literacy (Şahinol and Kirschsieper 2016). Citizens’ experiences with the healthcare system define the kind of citizenship idealized in the nation (Üstündağ and Yoltar, 2007). Developments leading to digital health shape the biopolitics at work, and produce new kind of citizenship category called digital citizens as “those who use technology frequently, who use technology for political information to fulfill their civic duty, and who use technology at work for economic gain” (Mossberger, Tolbert and McNeal, 2008: 2) of both information technologies and medical knowledge. Requiring digital and medical knowledge, HTP in Turkey creates a citizenship model that is between biological and digital citizenship (Rose and Novas 2004; Mossberger et al., 2008: 2). In other words, the kind of citizenship model that the biomedicalization in Turkey promotes is bio-digital citizens as the system requires citizens to engage in information technologies and health literacy. In this sense, bringing politically shaped historical debates on health and technology, the case of Turkey contributes to the discussions regarding bio-digital citizens (Petersen, Schermuly, and Anderson, 2019; Petrakaki, Hilberg and Waring, 2021).

This article offers analyses about several aspects of digital health in the context of Turkey by focusing on the given literature, especially the historical background about the evolution of health system in Turkey following the main aspects of digital health in and outside of Turkey. Although both health and digital literacy are low in Turkey, the country offers a contradicting picture regarding the wide use of digital health applications, such as e-health and self-tracking. This might be, we argue, because Turkey is a “technology friendly country” (Şahinol and Kirschsieper, 2016). In this article, we illustrate that digital health in Turkey is the result of global developments, discussions and the national context. Yet, although citizens seem enthusiastic about the use of digital health, both the laws and knowledge regarding privacy and protection of citizens’ digital health data are not enough. In this sense, the question of how to protect individuals’ privacy is still disputable and needs quick as well as effective solutions.

2. HEALTH TRANSFORMATION PROGRAM AND DIGITALIZATION OF TURKISH HEALTH SYSTEM

Although e-health projects and digitalization in Turkey have started with the HTP in 2003, health policy changing plans go beyond the Justice and Development Party (JDP, Turkish: *Ak Parti, AKP*) government came to power in 2002. The health policy changes suggested by different governments had not been successfully

implemented due to political reasons. Compared to previous health care systems, HTP managed to administer a system that is centralized and standardized for collecting, storing and analyzing health data to produce health policies in the field of healthcare.

To put all these in a context, since its foundation Republic of Turkey in 1923 until the 1940s, the health system was dispersed and administered by local authorities. In this period, one of the crucial problems was disease outbreaks caused by infectious diseases.³ In 1946, authorities suggested a program called the *National Health Program* announced by the Minister of Health Dr. Behçet Uz to increase the effectiveness, accessibility and capacity of the health system. To do that, the health plan was incorporated with centralization of the health system. Although the program had not been enacted fully due to the change in the government, it was this period when centralization of the hospitals had taken place. Following this term, in 1961, a new law was promulgated for socialization of the health services. Focusing on the establishment of a health system characterized by its widespread reach, gradual implementation, consistency, and integration, the inception of the corresponding law took place in 1963. During this period, Turkey's healthcare system closely aligned with the welfare state model, drawing inspiration from established European frameworks. Attempts to draft legislation for a Universal Health Insurance law were actively pursued between 1967 and 1974; however, these drafts did not attain approval (Başkavak and Başkavak, 2013). Despite persistent endeavors to socialize the healthcare system, it remained distant from encompassing the entire citizenry. Notably, nearly half of Turkey's population (approximately 35 % to 38 % according to varying sources) remained outside the scope of the social insurance system (Ağartan, 2011; Üstündağ and Yoltar, 2007).

Thus, in 1998, attempting to develop a more accessible and inclusive coverage, General Health Insurance (*Genel Sağlık Sigortası-GSS*) system was brought to the Grand National Assembly of Turkey⁴, but it could not become a law for a lack of consensus in the parliament. Until 2002 elections, ruling governments were mostly coalition parties, which created political instability and, thus, constrained reconstruction of the healthcare systems. Finally, when the JDP gained 34 % of the overall votes in 2002, they become a single-party government running a majority of the seats in the parliament. Being a single-party ruling government provided with “a window of opportunity” in making large scale policy changes

³ For a comprehensive study regarding the period between 1946-1950, see Atli and Kahraman, 2020.

⁴ Grand National Assembly of Turkey (TBMM or Parliament) is the legislative and parliamentary chamber.

(Ağartan, 2015). The reformist HTP was part of such a change. Mehtap Tatar et al. (2011: xx) suggest that HTP accomplished concrete developments including:

“(...) improvements in citizens’ health status; introducing the General Health Insurance System (GHIS), thus enhancing the financial protection of the population; instigating a purchaser–provider split in the health care system; introducing a family practitioner scheme nationwide; transferring ownership of the majority of public hospitals to the Ministry of Health; introducing a performance-based payment system in Ministry of Health hospitals; and enhancing the accessibility of health care services of acceptable quality for the whole population.”

The changes that the HTP has brought are also part of the developments and increased use of technologies in almost every aspect of life in Turkey. To be more specific, global technological innovations are also integrated into the last-period-health system change to achieve and maintain the developments. HTP is claimed to be innovative, and, in some places, reformative (Kahveci, Koç and Küçük, 2017), also due to its “successful” adaptation to technological developments. Intensification of technology in health provision in Turkey coincides with the transformation of the healthcare system. Stated differently, the medical domains in Turkey are presently undergoing a profound technological metamorphosis in the arrangement of healthcare services, mirroring the international trajectories (Başkavak, 2017). Biomedicalization in Turkey represents such globally experienced neoliberal conversions in the world. In this sense, rapid integration of technologies in the health system reshapes how (citizens’) bodies and data about the bodies are regulated with the promise of being more effective, systematic, accessible and instant. Transforming the healthcare system in order to create healthier (read as desired) citizens indicates the biopolitics, in a Foucauldian sense, at work, which is not separate from the global technological developments (Clarke, 2014; Clarke et al., 2003; Good, 2001). Technological innovations integrated to health system require citizens to be active and literate in digital technologies as well as in health, promoting bio-digital citizens. Yet, citizens’ responses and ways of adaptations to the transformation vary.

To wit, technological intervention and/or digitalization of health is interpreted as exhaustive control or surveillance of the citizens, they are also considered as empowering by increasing the authority of citizens on their health and data regarding their health (Lupton, 2012, 2013; Funnell and Anderson, 2004). According to an ethnographic study conducted by Üstündağ and Yoltar (2007), citizens of Turkey desired a reform in the health system that would technologically enable them to have more autonomy on the “choices” regarding their health. The health system reform in the citizens’ minds were described as centralized (controlled and monitored from one center instead of a messy and dispersed system), modernized and providing citizens with rights to choose their doctors and hospitals as in some European

countries -such as in Germany. With these desires, citizens, too, supported the HTP that promised them a standardized, centralized and with the least possible face-to-face interaction between citizens and bureaucratic providers on a virtual platform.

As a place where bureaucratic relations take place, the health system is a good setting to study the State and the institutionalized relationship between the State and citizens (Üstündağ and Yoltar, 2007; Babül, 2018). The kind of ideal citizens profiled by the previous health system were those whom the government could tract them, who worked in formal jobs and worked for the government until they retired (Üstündağ and Yoltar, 2007). Yet, the system created *de facto* hierarchical citizenship statuses in which the health system was more accessible to *only* some citizens. Both the messiness of the healthcare system before HTP, and the institutionalized hierarchical citizenship motivated both the citizens and the power holders to work towards a health reform. Yet, this kind of reform brought by HTP has created new hierarchical relationships among the citizens. Namely, those who are not bio-digital citizens cannot engage with the digital health in Turkey compared to their peers of bio-digital citizens.

This is to say, the centralized new health system in Turkey is digitalized, which requires citizens to take part in the economy actively and constantly, having a level of digital health literacy⁵ and being docile (willing to share personal data with the State and not rebel to that). Lupton (2018) states that “people’s encounters and interactions with digital technologies generate reams of digitized information about their bodies, habits, preferences and social relationships” (p. 1) - which is crucial for data security issues. Pervasiveness of technologies in people’s everyday lives transforms the information into datasets, by producing new kinds of citizenship experiences and models, such as bio-digital citizens. We use the bio-digital citizen concept in this article by combining digital and biological citizenship notions. According to Mossberger et al. (2008) “digital citizenship as representing capacity, belonging, and the potential for political and economic engagement in society in the information age” (p. 2). Explored further in this article, Turkey's embrace of technological progress across various domains, including healthcare, has gained noteworthy acknowledgment (Şahinol and Kirschsieper, 2016). Research accentuates the intricate link between understanding digital health concepts and the willingness to adopt technological advancements. This connection gains prominence as Turkey envisions a healthier society within a technologically refined environment (Şahinol, 2020). This dynamic interplay between technology and health pursuits shapes Turkey's distinct stance within the broader discussions on digital health. “On

⁵ The concept of health literacy refers to the relationship between the literacy skills and health status (Nutbeam, 2008). In this context, the main finding is that poor literacy leads to poor health (Parker, 2000).

the individual level, technophilia as a socio-cultural determinant leads to neglect data security issues, thus health data security awareness is not built up” (Şahinol and Başkavak, 2020: 41). Encouraging digitalization, HTP in Turkey forges a citizenship model straddling both biological and digital dimensions (Mossberger et al., 2008; Rose and Novas, 2004), termed as bio-digital citizenship. The concept of biological citizenship characterizes the relationship between emerging biological knowledge and citizenship frameworks in the era of biotechnologies, biomedicine, and genomics. This intricate interplay offers a nuanced perspective on citizenship dynamics in the evolving landscape of health and technology. Nikolas Rose and Carlos Novas (2004: 440) use biological citizenship in a general term to describe:

“all those citizenship projects that have linked their conceptions of citizens to beliefs about the biological existence of human beings, as individuals, as families and lineages, as communities, as population and races, and as a species. And like other dimensions of citizenship, biological citizenship is undergoing transformation and re-territorializing itself along national, local, and transnational dimensions.”

Thus, bio-digital citizenship is the model of the emerging digitalized health and IT era. Considering how both the bio and digital technological developments cannot be apart from human experiences in general, it would not be wrong to say that their integration to the health system, and health system regulations in Turkey reshape individuals’ experiences with their health. The following sections explain aspects of digital health.

2.1. Digital Health and E-Health

In her article “Digital Bodies”, Lupton (2015: 8) invites the reader to think about digital data assemblages as “lively capital”. In the field of digital health, thinking about data as “lively” is a helpful metaphor since it brings attention to the body (politics), to the process that is historically shaped, and interconnected developments, i.e. biomedicalization. In this sense, telecommunication and virtual technology was the main driver of digital health (i.e., the body). The increased expansion of information and communication technologies (ICTs), the further dissemination of computers and internet have incrementally shaped the health sector especially since the 1990s (Şahinol, 2020). Such technologies created new spaces where the data related to health could be restored and accessed by different actors – which is one of the essential parts of digitalization – such as the state, health care related institutions, hospitals, health care providers, and citizens. The digitalization of what used to be paper-based health records lead to remote accessibility (such as telehealth and eHealth).⁶ This has also expanded to mobile units.

⁶ “Telehealth involves the use of telecommunications and virtual technology to deliver health care outside of traditional health-care facilities. Telehealth, which requires access only to telecommunications, is the most basic element of ‘eHealth,’ which uses a wider range of information and communication technologies.” (World Health Organization, 2018)

Digital health is often associated with positive benefits, such as making online appointments and direct and accurate access to health-related information, for patients and for caregivers. Healthcare services have become dependent on technologies for many years. As by the 2010s, the phenomenon of digitalization of healthcare was unavoidable since medical knowledge, practice and research increased dramatically (Druss and Marcus, 2005); crucial changes in the roles of patients emerged, as patients have become empowered due to techno-medical developments (Greenhalgh and Wessely, 2004; Lupton, 1997) and patient organizations proliferated (Hugman, 1994: 193).

There are various terms like ‘digital health’, ‘eHealth’, ‘Medicine 2.0’ or ‘Health 2.0’ (Lupton, 2013: 256) that are characteristic for the digitalization process of health. *E-health*, as one of the most commonly used term, includes a broad range of conceptions and instruments. WHO, for instance, defines e-health as “the cost-effective and secure use of information and communication technologies in support of health and health-related fields, including health-care services, health surveillance, health literature, and health education, knowledge and research” (WHO, n.d.). Yet, the term e-health indeed was barely used before 1999. When used, it was primarily by the technology market leaders rather than the academic world. Former created “e-words” such as e-commerce, e-solution, e-business, and so on. For instance, Intel – multinational and technology firm – was referring to e-health as “a concerted effort undertaken by leaders in health care and hi-tech industries to fully harness the benefits available through convergence of the Internet and health care” (Eysenbach, 2001: 5). In the academic milieu, one of the earliest descriptions regarding e-health presented by Gunther Eysenbach (2001: 4):

“E-health is an emerging field in the intersection of medical informatics, public health and business, referring to health services and information delivered or enhanced through the Internet and related technologies. In a broader sense, the term characterizes not only a technical development, but also a state-of-mind, a way of thinking, an attitude, and a commitment for networked, global thinking, to improve health care locally, regionally, and worldwide by using information and communication technology.”

Later, in 2005, Oh et al. obtained and analyzed 51 definitions of e-health, which have mostly included positive terms with no evidence on negative effects or disadvantages or even barriers of e-health (Şahinol, 2020). According to the results of Oh et al. (2005: 8-9) the term:

“eHealth encompasses a set of disparate concepts, including health, technology, and commerce. (...) Health, as used in these definitions, usually referred explicitly to health care as a process, rather than to health as an outcome. (...) In the definitions of eHealth ... technology was viewed both as a tool to enable a process/function/service and as the embodiment of eHealth itself.”

Digital health serves as a tangible manifestation of the transition from traditional paper-based healthcare practices. The form of biomedicalization elucidated earlier embodies a transformative essence, wherein various components of e-health seamlessly harmonize and interlock. Nonetheless, as this phenomenon purports to enhance empowerment and democratize healthcare, certain ethical considerations emerge, encompassing issues like patient data access and safeguarding (Şahinol, 2020). This endeavor also introduces noteworthy implications, notably in the realm of healthcare policy and practice, as underscored by the substantial impact of health-related big data on public health strategies and interventions (Lupton, 2017: 60). Further exploration of these aspects will be undertaken in subsequent sections of this article.

The digital health concept covers various disciplines including computer science, engineering, information science, journalism, economy, clinical medicine, public health, epidemiology, and others. The multidisciplinary character of digital health might lead to difficulties in coordination. For example, technical developments within the health sector are always faster than their legal regulations. Nevertheless, without laying out its drawbacks, the digitalization of health is associated with mostly positive aspects as it is linked “to deliver better value healthcare against a backdrop of increasing levels of chronic disease, ageing populations, global financial crises and reduced public spending, and digital health tools and services are widely touted as being part of the answer, offering low-cost and patient-centered solutions” (Powell et al., 2016: 1). On a more individual level, digital health technologies provide information to people regarding their own healthcare, help them “share their experiences of health and illness, training and educating healthcare professionals, helping people with chronic illnesses to engage in self-care and encouraging others to engage in activities to promote their health and wellbeing and avoid illness” (Lupton, 2017: 1).

These technologies bear the possibility of “dehumanizing healthcare” (Meskó et al., 2017: 1). Dehumanization in medicine can be defined as “the fact of no longer treating a person without respect for the dignity of human beings” and the main reasons of such dehumanization are hospital staff, advanced technology or sophisticated treatments (Leyens, 2014: 168). In addition, the situation where dehumanization will emerge even more is the close relationship between medicine and artificial intelligence (AI). As recently argued in academic milieu, AI will not completely replace doctors in the near future. Instead, AI will support doctors. Thus, it is emphasized that a major revision is needed in medical education to alleviate the impact of dehumanization (Al-Amoudi, 2022; Briganti and Le Moine, 2020: 4; Lopez-Jimenez, 2023). The table indicates a user profile that consists of technologically informed and health-wise responsible individuals who consume the health products extended to them by various companies. Yet, users might not be

aware of their digital “rights” (if defined any) and might not be prepared for taking on new responsibilities that the digital aspect of health brings. One of the methods to solve the problem in the long term is a reform that is generated “by people, policymakers, health professionals, patients and, importantly, from citizens”. Most recent example of such change has been brought up by the National Health Service (NHS) in England around the concept of “digital health citizen” (Powell et al., 2016: 1- 2).

“Establishing a patient-centered culture of digital innovation and improvement could lead to an NHS that better serves its users. Engagement could include using a personal health record which shares data with the NHS and health service researchers, contributing data from wearable technologies that monitor parameters of health or illness, using mobile apps that support decision making or deliver interventions, participating in remote care and consultations, and providing online ratings and reviews of experiences of care. Digital health citizenship could play a crucial role in ensuring that patients and the public are firmly placed at the heart of the health service, a popular message that is not yet the reality of healthcare practice.”

According to the NHS, it is necessary to establish digital rights and responsibilities of digital health citizens in order to co-create a digital future in the 21st century. For this goal, the NHS outlines a proposal for digital health citizens, which defines both the rights and responsibilities of citizens. Patient rights mostly concern with basic parameters for supportive and preventive digital health technologies and parameters for (a self-management of) a healthy life connected to responsibilities of data sharing. Thus the conceptualization of digital health citizen is related to informed and responsible patients and the “making of health conscious citizens” (Ayo, 2012: 99). Along the same lines, the study published by Foundation for Technology Assessment TA-SWISS⁷ (2018) encourages both manufacturers and people (in the same way NHS describes people) to take on responsibilities and produce data protection legislation about self-tracking and data produced by self-tracking. They urge researchers to conduct scientific investigations about if indeed self-tracking can foster better health and lessen health care expenditures (TA-SWISS, 2018). Developments in information and communication technologies in the world motivated countries both to be a part of these developments and take measures in order to be “digital health citizens” NHS used. Turkey is also one of these countries where the expansions of technological, communication and informatics in the use and access of the healthcare system have been encouraged by different state institutions. Following section describe aspects of the landscape of digital health in Turkey.

⁷ TA-SWISS is Centre of Competence of the Swiss Academies of Arts and Science.

2.2. Digitization of Turkish Health System

As mentioned before, steps have been taken and adopted through the HTP with the aim of developing and improving the health services in Turkey. Before the HTP, any national standardization for collecting, storing and analyzing health data to produce health policies in the field of healthcare was not available. Thus, health data storage and collection were not as organized and regular as now before the HTP. One of the significant steps taken in data protection in the HTP in 2003 was the e-health project entitled “Access to Effective Information in Decision Process: Health Information System” (Ulusal Sağlık, 2014: 14). Within the scope of this target, Health-Net (*Sağlık-Net*) system, which aims to bring a new digital infrastructure to the health system, includes studies aiming to develop health services and standardization in Turkey. Then, the Ministry of Health has established a national healthcare network called the “National Health Information System” (*Ulusal Sağlık Bilgi Sistemi-USBS*), which performs e-health and electronic transformation in health.

Established in 2015, the National Health Information System in Turkey is an information databank that aims to gather under a single database. This database is expected to send data not only from public hospitals but also from private hospitals and clinics. A total of three data sets are expected to be sent to the Turkish National Health System: patient information, diagnosis information and treatment information. The price and the amount of information are not expected to be included in this information. Only the diagnosis, treatment, examination data, prescriptions and laboratory results are electronically converted through *SBYS (Sağlık Bilgi Yönetim Sistemi - Health Information Management System)*. These electronic records are sent to the Turkish National Health System via the Turkish Health Information Management System (Dentalbulut, 2018). In this aspect, digitalization of health is supported and encouraged by the national health institutions, which includes and centralizes broad range of health systems. However, making institutionalized digitalization successful on the ground also needs individuals who can be crafted into bio-digitalized citizens. Having technology friendly culture, in this sense, as well as low digital and health literacy levels are the essentialities in which citizens become bio-digital in Turkey (Şahinol and Kirschsieper, 2016).

2.2.1. Digital Landscape of Turkey: An Overview

As one of the key figures concerning technology in Turkey, the ratio of smartphone users in Turkey is over 75 % of the total population, with 68.7 million internet users (Shrestha, 2023). According to GSMA Intelligence⁸, there are 81.68 million cellular mobile connection and % 95.4 of the total population in Turkey in

⁸ GSMA Intelligence enables global mobile market information and estimates regarding mobile industry using data around the world (www.gsmainelligence.com).

January 2023 (www.gsmainelligence.com). Additionally, mobile connection increased by 2.6 million between 2022 and 2023 (Kemp, 2022). Furthermore, the number of smartphone users are estimated in Turkey between 2024 and 2028 by in total 7.5 million users (Dierks, 2023). Therefore, considering the statistics around the world, Turkey has a rapid progress in technology usage, and internet and social media utilization. The *Household Information Technology Use Survey, 2023*⁹ conducted by the Turkish Statistical Institute (*Türkiye İstatistik Kurumu-TÜİK*) shows that proportion of households with internet access is 94.1 %, while this rate was 95.5 % in 2023. The rate of internet usage increased from 85 % in 2022 to 87.1 % in 2023 for the age group of 16-74. The rates of internet usage for the age group of 16-74 are 90.9 % for males and 83.3 % for females in 2023. According to the report, the percentage of household members who have access to the Internet is 95.5 % in 2023. In addition, 73.9 % of individuals used e-government services. Moreover, as of July 2023 (in the last 3 months), the most used way by individuals using the Internet to manage access to personal data was checking the features of websites to ensure the security of personal data, with 41.8%. This was followed by 36.2 % not allowing sharing of personal data for advertising purposes and 31.1 % reading the privacy rules of the website or application before giving permission personal data (TÜİK, 2023).

These figures above are quite important as it shows the widespread accessibility of the means that enable users to digitize their health data and to participate in digital health. The increasing distribution rate and usage of smartphones are important factors for the pervasiveness of medical applications, which could connect various actors and systems such as manufacturers and the State, and the e-health in general.

2.2.2 E-health Projects in Turkey

E-health projects aim to standardize data flow in health services, increase efficiency, accelerate data flow among stakeholders, and keep electronic personal health records (Sağlık Bakanlığı, 2014). The basis of the e-Health project is the Health Information System (*Ulusal Sağlık Bilgi Sistemi-USBS*) and it is one of the most important stages of the reforms within the scope of the transformation project. Health.net (*Sağlık.net*) is an information and communication platform of e-health practices in Turkey and comprises quite a few systems and applications. As defined by the Ministry of Health, Sağlık.NET has main components of health practices such as Centralized Hospital Appointment System (*Merkezi Hastane Randevu Sistemi-MHRS*), Tele-Medicine, National Health Data Standards (*Ulusal Sağlık Veri Standartları-USVS*), Health Coding Reference Dictionary (*Sağlık Kodlama Referans Sözlüğü-SKRS*) and many services offered over the internet, e-

⁹ Hanehalkı Bilişim Teknolojileri (BT) Kullanım Araştırması, 2023.

mail services (Sağlık Bakanlığı, 2023), additionally Family Medicine Information System, E-Prescription (*e-reçete*), and E-Pulse (*e-Nabız*) (2016 ITA Health IT-Top Markets Report, 2016; 60-61; Sağlık Bakanlığı, 2023).

Electronic Health Record/Personal Health Record in Turkey

Via Electronic Health Record (EHR)/Personal Health Record (PHR)¹⁰ systems, patients get a possibility to manage and maintain their health information. In the WHO survey (2016: 94), EHR is defined as:

“real-time, patient-centred records that provide immediate and secure information to authorized users. EHRs typically contain a patient’s medical history, diagnoses and treatment, medications, allergies, immunizations, as well as radiology images and laboratory results.”

EHR systems are associated with many promises. E-Pulse is one of the applications that could be categorized both as an EHR and PHR. The Turkish Ministry of Health describes e-Pulse in their own official website as:

“an application that citizens and health professionals access to health data collected from health institutions via internet and mobile devices. Regardless of where your examinations and treatments are held, it is a personal health record system where you can manage all your health information and access your medical background from a single location. It is the world's largest and most comprehensive healthcare information infrastructure that you can access safely on the internet, enabling physicians within the time frame and bounded authority of your choice to assess your health records, thereby increasing the quality and speed of the diagnosis and treatment process and establishing a strong communication between you and your physician.” (<https://enabiz.gov.tr>)

E-pulse allows users to access their own lab results, medical images, prescription, diagnosis history, reports, medication details emergency information via mobile phones or desktop.¹¹ Today, the number of e-pulse application reached 9 million users. The e-Pulse app was awarded “Best Health Practice” at the 2016 World Summit Awards given by the United Nations World Information Society Initiative (Sağlık Bakanlığı, 2020a). But e-pulse was discussed very controversially, as it raised questions regarding data protection (Şahinol, 2020; Özkan, 2011). In their case study on e-Pulse, Şahinol (2020) shows, “ethical dilemmas regarding the rights

¹⁰ What the specific area that PHR refers to could be used interchangeably with EMR/EHR. In other words, the term PHR started to be accepted as a separate concept from EMR with the use of phrases like personal medical record (1995) and computer-generated patient-held medical record (1996). This separation from digitized and paper records occurred when computerized records became the standard, and the word 'electronic' was added to PHR in order to distinguish it from past paper records. (Kim, Jung and Bates, 2011). For a historical overview and trends of PHR see Kim et al., 2011.

¹¹ See for a significant critic by Turkish Medical Association (*Türk Tabipleri Birliği-TTB*) on e-pulse project and its legal implementation: Turkish Medical Association, 2015.

to data protection and privacy” and refers to “the interdependencies of the socio-technical, socio-cultural and socio-political shaping of knowledge landscapes and its relations to personal properties. These case specific findings are associated with concerns, ethical and governance issues raised by eHealth in general” (p. xx). In this regard, there is a discrepancy in the way digital health is promoted and lack of digital health data protection laws.

Turkey: A Technology-friendly Country

Health literacy can be seen as one socio-cultural factor of individuals’ and society’s health level. Turkish society is a technology-friendly culture (Şahinol and Kirschsieper, 2016) and large proportion of its population uses the latest technological tools and devices. However, according to “Health Literacy Survey” conducted by SAĞLIK-SEN (Health and Social Service Workers’ Union, Turkey) in 2015, the health literacy rates in Turkey is low. 64.6 % of the total respondents constitutes inadequate and problematic levels of health literacy. The health literacy level of Turkish females seems to be higher than males. The data on the health literacy level in Turkey are as follows:

Table 3: Turkish Electronic Health Records (EHRs)

Health Literacy Level	Adult rate (%)	By Sex Distribution (%)	
		Female	Male
Inadequate	24,5	10,5	9
Problematical	40,1	23,1	18,5
Adequate	27,8	15,9	13,9
Excellent	7,6	4,3	4,8
TOTAL	100	100	100

Source: The table is adapted from Örnek, 2016: 34-35.

Örnek, M. (2016). *Sağlık-Sen Sağlık Okuryazarlığı Araştırması*. Sağlık Okuryazarlığı, Ankara.

Another significant study is the "Turkey Health Literacy Level and Related Factors Research" conducted by the Ministry of Health, General Directorate of Health Promotion (SGGM) in 2020. This study determined the level of health literacy level at national level and investigated how the level of health literacy varies according to demographic characteristics, socioeconomic conditions, and the communication tools used as a sources of information on health-related issues. According to the findings of this research: (a) 7 out of 10 people have low health literacy levels, (b) as health literacy level decreases, chronic diseases increase, (c) health literacy level varies by gender. While the frequency of those with inadequate health literacy is 35.3 % in women, this rate is 26.4 % in men. Hence, men have higher health literacy level in Turkey (d) 9 out of 10 elderlies (65 and over age group) have low health literacy level (Sağlık Bakanlığı, 2020a). Turkey’s low health literacy has gained attention from different institutions. For example, with the attempt of improving the low health literacy rate in Turkey, the Ministry of Health’s Directorate General for Health Information Systems has started publishing a journal called

“Digital Health: Journal of Health Informatics” since August 2018.¹² The aim of the journal is, specifically, to present current debates about, and share institutional information and developments in the field of digital health. By including information about future technologies, the journal also makes predictions for the ways in which these technologies could be implemented in and cooperated with the health system. The journal, in general, uses a positive language in describing the effects of using the current and future technologies on citizens, doctors, and developing public policies. Centralization and digitalization of the health system is seen as a “success” (Kahveci, Koç and Küçük, 2017). In this sense, the aspect of Turkey having a technology friendly culture is also encouraged and promoted by the institutions, which would further contribute to digitalization of the health system, and increase the health literacy in Turkey.

The enthusiasm about digital health displayed in the language of the journal draws a citizen profile that is adequate in both understanding and using digital health. Citizens fitting into such a profile are good/desired citizens, whom namely are bio-digital citizens. “Right” way of managing health requires understanding and using digital health effectively. The HTP adapted technology friendly health policies both to increase the effectiveness of healthcare and monitor health related matters from a single center. Developing digital tools, such as *e-nabız* (e-pulse) and digitalization of the hospitals described below, that serve to the government, doctors and the citizens, digitalization of health became integral to health and health service in Turkey. Therefore, ideal citizens have become bio-digital citizens as well.

The Digitalization of Hospitals in Turkey

The digitalization of hospitals is another e-health project in Turkey. The spreading of healthcare information by means of smart devices has been extending in recent years. In the age of advanced digital technologies, integration into the health organizations and patient care has gained acceleration. Digital transformation of healthcare is driven by numerous impetuses to minimize costs, improve healthcare delivery, enhance patient experience and increase patient participation. The concept of digital hospital is “a medical ideal where everyday operations and record-keeping are carried out and maintained almost exclusively with computers” (Weiss, 2002: 44). In this structure, electronic medical records (EMR) and the electronic patient record (EPR) carries vital importance. Digitalization of hospitals enables patient’s all medical records, lab results, and images electronically and transfers immediately to the clinicians’ screens. This software tools provides accuracy of treatment, acceleration of results, minimization medical errors, and reducing medical costs due to paperless flow in the processes (Weiss, 2002: 44).

¹² For details, see: <https://dijital.saglik.gov.tr/>

Turkey has also been experiencing digital hospital process. Yet, public healthcare services have a lot of challenges in adopting new technologies. The aim of establishing and disseminating the concept of digital hospitals in the facilities belonging to the Ministry and its affiliates is involved in the 2013-2017 Strategic Plan of the Ministry of Health. Therefore, Turkey applied to the Healthcare Information and Management Systems Society (HIMSS)¹³ in 2013 to assess the level of Turkish digitization levels in hospitals and provide its convenience to international standards. Digitalization processes and levels of all services offered by hospitals are evaluated by the HIMSS – an international independent accreditation body. It is expected that human error rates will decrease significantly in all hospitals. The shortening of waiting periods for work and operations and increasing productivity in healthcare delivery are other goals of the Turkish Strategic Plan. With the establishment of the General Directorate of Health Information Systems (*Sağlık Bilgi Sistemleri Genel Müdürlüğü- SBSGM*) has brought a new dimension to the process of “paperless/digital hospital” in Turkey.

The “Digital Transformation Project”, *paperless/digital hospital*, was launched in 2012 and implemented firstly at Ankara Gazi Mustafa Kemal Public Hospital chosen as a pilot hospital. According to the Electronic Medical Record Compliance Model (*Elektronik Tıbbi Kayıt Uyum Modeli-EMRAM*)¹⁴, hospitals are rated internationally based on to their level of digitality and accredited by auditing the level of use of information technologies. For instance, in May 2013, Ankara Gazi Mustafa Kemal Public Hospital has received a Stage 6 by EMRAM. By 2017, digital hospital work has gained speed all in Turkey. Briefly, 155 Turkish hospitals were evaluated EMRAM and these hospitals were evaluated at Stage 6 (Dijital Hastane, 2017; Ministry of Health, 2017).

¹³ HIMMS (The Healthcare Information and Management Systems Society) was established in 1961. It is an American not-for-profit organization and a global advisor to improve health care in quality, safety, cost-effectiveness, and access through the best use of information technology and management systems. The HIMMS is based on an idea as “better health through information and technology”. It has 72.000 members and 630 corporate organizations. Another important function of HIMMS is evaluates and rates hospitals which applies by itself. The HIMSS evaluation model is grounded on eight stages (0-7) that measure a hospital’s implementation and utilization of information technology applications. The best stage, Level 7, means an advanced patient record environment. Put it differently, Level 7 is the successful process of integrating an electronic medical record system and empowering other advances in information technology (for more details about the organization, see: <https://www.himss.org/>)

¹⁴EMRAM (Electronic Medical Record Adoption Model) was developed by HIMMS Analytics. This is a methodology for appraising the progress and effect of electronic medical record systems for hospital.

2.2.3. Self-tracking in Turkey

Self-tracking is another form of digital health. Life expectancy is becoming higher and the WHO forecasts that there is a shortage of around 17.4 million health workers in the world (WHO, 2016: 6). As average human life has extended, the number of individuals suffering chronic illnesses increased as well as health expenditure for their treatments, not only worldwide but also in Turkey. Therefore, long-life individuals might need to track their own health conditions and chronic illnesses. As found recently in Turkey in the research of Şahinol and Başkavak, the use of self-tracking devices in chronic diseases (i.e., Type 1 diabetes) is effective in minimizing potential health risks and protecting against diseases (Şahinol and Başkavak, 2020; Şahinol and Başkavak, 2021). People have tracked their digital health data with the increasing popularity of smartphones and other mobile devices containing applications such as step counter. The concept of self-tracking, also used in the context of life-logging, the quantified self, personal analytics and personal informatics, has recently appeared as a very new trend in optimizing one's life in both health and lifestyle issues. Each of these concepts similarly describe the collection of data using digital technologies and devices about the person on voluntary, continuous and self-controlled bases; the monitoring and recording of particular characteristics of their behaviors, lives and feelings, and finally analysis of these data to create statistics and visualization of the data such as diagrams and images (Lupton, 2014: 77). As defined by Selke (2016) "lifelogging, comprehensive digital self-tracking and logging of everyday life, can be understood as a technical form of self-observation and a passive form of digital self-archiving, with which a lot of potential, but also pathologies are associated" (Selke, 2016: 3).

As the high amount of smartphone users in Turkey suggests, digital self-tracking and logging of everyday life in Turkey might be also forced by their usage as well as kinds of health related applications provided by telecommunication companies. For example, telecommunication companies in Turkey, such as Vodafone, Turkcell, Türk Telekom and Avea, have recently developed chronic patient monitoring technologies. That way, individuals can follow-up on their own chronic illnesses via these monitoring systems provided by these companies. Turkcell has introduced the chronic patient monitoring system as "Health Meter" (*Sağlık Metre*). For its customers, Vodafone has also launched a follow-up system for chronic diabetes patients called "Vodafone Diabetes Tracking System" (*Vodafone Diyabet Takip Sistemi*). Similarly, Türk Telekom presented a follow-up system for chronic diabetes patients called "Türk Telekom Comfort Life" (*Türk Telekom Konforlu Hayat*). Finally, Avea introduced its own tracking system for chronic diabetes patients (Diyabetimben, 2016).

Health associations also play a significant role in distribution of self-tracking and digitalization of health. For instance, The Turkish Heart Association established

the “Digital Health Project Group” on 27.11.2018. The association promotes digital health for the reasons of wide accessibility, and its role to control and improve health. According to the association, promotion and wide use of digital health is especially important for Turkey since it has a growing, and aging population in which chronic diseases are the highest. They state, “chronic diseases with the greatest impact of digital transformation are coronary artery disease, chronic heart failure, hypertension, hyperlipidaemia”. Thus, digital health is seen as a solution for both reducing the country’s financial burden due to health related expenses, and improving health in general. Digital Health Project Group explains their goals regarding digital health as the following (Türk Kardiyoloji Derneği, 2018):

- To contribute to the awareness and education of our colleagues on digital health,
- To contribute to the Turkish health system in the transformation of digital health with the projects that we implement,
- To contribute to the digital health literacy of society,
- To share with our colleagues, the most current studies and experiences in digital health with the meetings to be held,
- To organize and organize scientific research in the field of digital health, participate in ongoing studies and support our colleagues,
- Conducting and finalizing joint projects with technology companies interested in digital health.

Along the similar lines with WHO, the goals outlined by the Digital Health Project Group suggests that digital health could be a tool for transforming health, helping with the health expenditures and shortage of health workers. Thus, being a part of digital health, self-tracking applications are encouraged and promoted both by international organizations, national associations and businesses. Use of self-tracking is also significant in becoming a digital health country in Turkey.

3. DISCUSSION

This study discusses how Turkey's healthcare system evolution is intricately intertwined with both global developments and the country's socio-political landscape. The profound transformation of Turkey's healthcare system through the lens of digitalization serves as evidence to its connection with historical, political, and technological forces. This intricate tapestry highlights Turkey's significance as a context for comprehending the multifaceted and multisided dimensions of digital health. Sitting at the crossroads of global technological advancements and national healthcare transformations, Turkey serves as a significant context and case for comprehending diverse facets of digital health. From its establishment in 1923, Turkey has undergone four major modifications in its national healthcare system. These alterations, as well as the potential modifications within the healthcare framework, were intricately linked to the prevailing political landscapes. The most recent transformation, known as the HTP, introduced a pioneering healthcare system marked by centralization and digitization. Our discourse in this paper postulates that

the digitization of healthcare in Turkey is interwoven with worldwide technological advancements and the ongoing discourse regarding health enhancement through cutting-edge technologies.

In the midst of this global momentum, the domestic environment has played a pivotal role in shaping the trajectory of Turkey's digitalized healthcare system. Prior to the inception of the HTP, a fragmented system prevailed, characterized by convoluted health-related information. The disorderliness of the system posed challenges for both citizens and the government in terms of accessing and regulating pertinent health information, thereby contributing to pronounced inequalities within the healthcare system. Consequently, citizens expressed a genuine aspiration for a healthcare system that could be effectively administered from a singular center. With the advent of the HTP, data originating from private and public hospitals/clinics were centralized within a singular repository. The centralization and digitization initiatives have gained widespread support from citizens and institutions alike. The shift from a fragmented healthcare system to the central repository under the HTP reflects the collective aspiration for more efficient healthcare administration.

The emergence of bio-digital citizenship introduces a fresh perspective on citizenship ideals within the digital health era. This concept encapsulates the fusion of technology, healthcare, and citizenship, exemplifying the transformative power of digitalization on healthcare and citizenship experiences. Applied to Turkey's context, the concept of biomedicalization illuminates the emergence of the bio-digital citizen. This novel type of citizenship reflects the interplay between Turkey's "technology-friendly culture" and its low digital and health literacy levels.

Furthermore, the interplay between technology and healthcare has necessitated a certain level of health and digital literacy among citizens. Despite modest health literacy levels, the enthusiasm for digital health technologies, such as e-health and self-tracking applications, remains palpable among Turkish citizens. This seeming paradox can be attributed to Turkey's predisposition as a technology-friendly nation. However, this integration of digitalization into healthcare also brings forth concerns regarding individual privacy and data protection. Legislative safeguards are evolving, but the ongoing discourse centers around identifying sensitive data warranting legal protection.

By investigating these dynamics, the research question provides insights into how a country like Turkey navigates the multifaceted aspects of digital health implementation, shedding light on the potential strategies and mechanisms that enable the successful adoption of digital technologies in healthcare despite existing limitations. This contribution to the broader discourse on digital transformation enriches our understanding of the intricacies involved in leveraging technology to enhance healthcare systems, especially in contexts where literacy levels might pose obstacles.

In the contemporary landscape, personal data protection is gaining prominence globally, including in Turkey, which introduced its Personal Data Protection (PDP) Law in 2016. Within the domain of eHealth, the principles of transparency, data protection, and freedom of information shape communication structures. Cultural contexts play a substantial role in defining the interplay between transparency and data protection, emphasizing the importance of context-specific approaches. Since Turkey, analyzed as a case study in this paper, constitutes an original, multifaceted and complex example, thus potentially offering new topics and venues for further research.

In conclusion, this study traverses a comprehensive narrative that underscores the intricate interplay between global dynamics, socio-political factors, and digital transformation in Turkey's healthcare system. The emergence of bio-digital citizenship symbolizes the convergence of healthcare, technology, and citizenship ideals. The concept of biomedicalization sheds light on the emergence of the bio-digital citizen, weaving together Turkey's technological disposition and its evolving healthcare landscape. This study ultimately contributes to the discourse on digital health, highlighting both the global impetus and the local intricacies that shape the transformative journey of Turkey's healthcare system. The technological landscape of Turkey is characterized by an inherent alignment with digital progress, making it amenable to the integration of innovations in healthcare practices. This orientation can be attributed to a prevalent culture of technological affinity, driving the country's aspirations towards a future where health and technology coalesce to facilitate a heightened quality of life. As digital health literacy gains prominence and people become more conversant with the implications of technology in healthcare, Turkey's vision of achieving a healthier society becomes intricately intertwined with the nation's journey towards technological optimization. This symbiotic relationship between digital health literacy and technological orientation highlights Turkey's distinctive position within the larger discourse on digital health. The nation's inclination to harmonize health aspirations with technological progress opens doors to novel approaches that can potentially reshape healthcare delivery and access, making it a fascinating case study within the broader global context and this in-depth and original case study of the issue is expected to provide inspiration for future researches.

Ethical Declaration

In this study, all the rules stated in the "Higher Education Institutions Scientific Research and Publication Ethics Directive" were followed.

Ethics Committee Approval

The study VALID-TR was approved by the local ethics committee (Özyeğin University Human Research Ethics Committee) for field research and was conducted according to the principles of the Helsinki Declaration II. All procedures involving

human participants were in accordance with the 1964 Helsinki declaration and its later amendments or comparable ethical standards.

Conflict of Interest and Funding

The authors declare that they have no conflict of interest. This study is based on the international project titled “Digitale Gesundheitsdaten zwischen sozialer Inklusion und sozialer Robustheit. Risikoethische Abschätzung digitaler Selbstvermessung im Gesundheitswesen unter besonderer Berücksichtigung vulnerabler Personengruppen (VALID)” supported by the German Federal Ministry of Health (#ZMV | 1 - 2517 FSB 016) within the framework of a collaboration between Furtwangen University and the Orient-Institut Istanbul.

Authorship Contribution Statement

Gülşah Başkavak played a key role in drafting and critically revising the manuscript (contribution: 40%). Melike Şahinol was the primary contributor in conceptualizing the article and led its overall drafting and revision (contribution: 40%). Şafak Kılıçtepe provided support in revising, editing, and formatting the manuscript (contribution: 20%).

REFERENCES

- 2016 ITA Health IT-Top Markets Report. (2016). *Turkey* (pp. 60-62). U.S. Department of Commerce.
- Abouelmehdi, K., Beni-Hessane, A. and Khaloufi, H. (2018). Big Healthcare Data: Preserving Security and Privacy. *Journal of Big Data*, 5(1), 1.
- Ağartan, T. (2011). “Metalaşma ve Sağlıkta Dönüşümün Sınırları: Türkiye Örneği”. In Ayşecan Terzioğlu, Cenk Özbay, and Yeşim Yasin (Eds.), *Neoliberalizm ve Mahremiyet: Türkiye’de Beden, Sağlık ve Cinsellik* (pp. 31-44). Istanbul: Metis.
- Ağartan, T. (2015). Explaining Large-Scale Policy Change in the Turkish Health Care System: Ideas, Institutions, and Political Actors. *Journal of Health Politics, Policy and Law*, 40(5), 971-999.
- Al-Amoudi, I. (2022). Are post-human technologies dehumanizing? Human enhancement and artificial intelligence in contemporary societies. *Journal of Critical Realism*, 21(5), 516-538.
- Atli, C. and Kahraman, F. (2020). II. Dünya Savaşı Akabinde Türkiye’de Sağlık Durumu ve Salgın Hastalıklarla Mücadele (1946-1950). *Journal of Turkish Studies*, 15(4).
- Ayo, Nike. 2012. “Understanding Health Promotion in a Neoliberal Climate and the Making of Health Conscious Citizens.” *Critical Public Health* 22(1): 99-105.
- Babül, E. (2018). “Devlet, Bürokrasi, Siyaset ve Antropoloji.” In Ayfer Bartu Candan and Cenk Özbay (Eds.), *Kültür Denen Şey: Antropolojik Yaklaşımlar*, Istanbul: Metis.
- Başkavak, G. and Başkavak, Y. (2013). International Diffusion of Neoliberalism and Resistance: The Transformation of Healthcare System in Turkey. *54th International Studies Association (ISA) Annual Convention on The Politics of International Diffusion: Regional and Global Dimensions Proceedings*. 3-6 April, 2013. San Francisco, CA, USA.
- Başkavak, G. (2017). “Zanaattan Robotiğe: Tıp Teknolojisi ve Türkiye’de Kuşaklararası Cerrah Tipolojisi [From Craftsmanship to Robotics: Medical Technologies and

a Generational Typology of Surgeons in Turkey]”. In Denizcan Kutlu & Çağrı Kaderoğlu Bulut (Eds.), *Sınıfın Suretleri: Emek Süreçleri ve Karşı Hareketler [Representations of Class: Labor Processes and Counter Movements]* (pp. 105-126) Istanbul: NotaBene.

Bayrak, H. (2019). “2019 Türkiye İnternet Kullanım ve Sosyal Medya İstatistikleri.” *Dijilopedi*. <https://dijilopedi.com/2019-turkiye-internet-kullanim-ve-sosyal-medya-istatistikleri/> (Access: 20.05.2022)

Briganti, G., and Le Moine, O. (2020). Artificial Intelligence in Medicine: Today and Tomorrow. *Frontiers in Medicine*, 7, 1-6.

Clarke, A. E. (2014). Biomedicalization. In W. C. Cockerham, R. Dingwall, & S. R. Quah (Eds.), *The Wiley Blackwell Encyclopedia of Health, Illness, Behavior, and Society* (pp. 137-142). NY: John Wiley & Sons, Ltd.

Conrad, P. (1992). Medicalization and Social Control. *Annual Review of Sociology*, 18, 209-232.

Conrad, P. (2005). The Shifting Engines of Medicalization. *Journal of Health and Social Behavior*, 46(1), 3-14.

Conrad, P. (2007). *The Medicalization of Society: On the Transformation of Human Conditions into Treatable Disorders*. Baltimore: JHU Press.

Dentalbulut. (2018). “USS (Ulusal Sağlık Sistemi) Veri Toplama Süreci Nedir & Nasıl Gerçekleşir? – Dentalbulut Blog” <https://dentalbulut.com/blog/2018/10/27/uss-ulusal-saglik-sistemi-veri-toplama-sureci-nasil-gerceklesir/> (Access: 05.26.2020).

Dierks, Z. (2023, Sep 8). *Turkey: Number of smartphone users 2019-2028*. Statista. <https://www.statista.com/statistics/467181/forecast-of-smartphone-users-in-turkey/> (Access: 17.07.2023)

Dijital Hastane. (2017). “EMRAM 6 ve 7 Seviye Hastanelerimiz.” <https://dijitalhastane.saglik.gov.tr/TR,4971/emram-6-ve-7-seviye-hastanelerimiz.html> (Access: 05.26.2020).

Diyabetimben. (2016). “Türkiye’de ve Dünya’da Kronik Hastalık Takip Sistemleri, Dijital Sağlık.” *Diyabetimben.com* (blog). <https://www.diyabetimben.com/turkiyede-ve-dunyada-kronik-hastalik-takip-sistemleri-dijital-saglik/> (Access: 26.05.2020).

Druss, B. G., and Marcus, S. C. (2005). Growth and Decentralization of the Medical Literature: Implications for Evidence-Based Medicine. *Journal of the Medical Library Association*, 93(4), 499.

European Commission. (2018). “EU Turkey 2018 Report.” 153. Strasbourg. <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20180417-turkey-report.pdf>.

Eysenbach, G. (2001). What Is EHealth [Editorial]. *Journal of Medical Internet Research* 3, 2.

Freidson, E. (1970). *Professional Dominance: The Social Structure of Medical Care*. NY: Atherton Press.

Freude, A., and Freude, T. (2016). “Echoes of History: Understanding German Data Protection”. *Bertelsmann Foundation*.

Funnell, M. and Anderson, R. M. (2004). Empowerment and Self-Management of Diabetes. *Clinical Diabetes* 22(3), 123–27.

- Good, M. J. D. (2001). The Biotechnical Embrace. *Culture, Medicine and Psychiatry*, 25, 395-410.
- Greenhalgh, T. and Wessely, S. (2004). 'Health for Me': A Sociocultural Analysis of Healthism in the Middle Classes. *British Medical Bulletin*, 69(1), 197-213.
- Greenleaf, G. (2017). "Countries with Data Privacy Laws – By Year 1973-2016 (Tables)". SSRN Scholarly Paper ID 2996139. Rochester, NY: Social Science Research Network. <https://papers.ssrn.com/abstract=2996139>.
- Hugman, R. (1994). Consuming Health and Welfare. In Russel Keat, Nigel Whiteley, and Nicholas Abercrombie (Eds.), *The Authority of the Consumer* (pp. 207-222). London: Routledge.
- Illich, I. (1975). The Medicalization of Life. *Journal of Medical Ethics*, 1, 73-77.
- International Live Stats. (2016). "Internet Users by Country (2016) - Internet Live Stats" <https://www.internetlivestats.com/internet-users-by-country/> (Access: 05.26.2020).
- Kahveci, R., Koç, E. M., and Küçük, E. Ö. (2017). Health Technology Assessment in Turkey. *International Journal of Technology Assessment in Health Care*, 33(3), 402-408.
- Leyens, J.-P. (2014). "Humanity Forever in Medical Dehumanization". In P. G. Bain, J. Vaes, & J. P. Leyens (Eds.), *Humanness and Dehumanization* (pp. 167-185). NY: Psychology Press.
- Lopez-Jimenez, F. (2023). Digital Health in the 21st Century: The Best is yet to Come. *Mayo Clinic Proceedings: Digital Health*, 1(1), 52-53.
- Lupton, D. (1997). "Foucault and the Medicalization Critique". In A. Petersen and R. Bunton (Eds.). *Foucault, Health and Medicine* (pp. 94-110). London & New York: Routledge.
- . (2012). M-Health and Health Promotion: The Digital Cyborg and Surveillance Society. *Social Theory & Health*, 10(3), 229-244.
- . (2013). Quantifying the Body: Monitoring and Measuring Health in the Age of MHealth Technologies. *Critical Public Health* 23(4), 393-403.
- . (2014). *Self-tracking Cultures: Towards a Sociology of Personal Informatics*. Paper presented at the Proceedings of the 26th Australian Computer-human interaction conference on designing futures: The future of design, New York, NY.
- . (2015). "Digital Bodies" (SSRN Scholarly Paper 2606467). <https://doi.org/10.2139/ssrn.2606467>
- . (2017). *Digital Health: Critical and Cross-Disciplinary Perspectives*. London: Routledge.
- . (2018). "How Do Data Come to Matter? Living and Becoming with Personal Data" *Big Data & Society* 5(2): 2053951718786314.
- Meskó, B., Drobni, Z., Bényei, E., Gergely, B., and Györfly, Z. (2017). Digital Health Is a Cultural Transformation of Traditional Healthcare. *MHealth* 3, 38.
- Mossberger, K., Tolbert, C. T., and McNeal, R. S. (2008). *Digital Citizenship: The Internet, Society, and Participation*. Cambridge, Mass: MIT Press.
- Nutbeam, D. (2008). The Evolving Concept of Health Literacy. *Social Science & Medicine*, 67(12), 2072-78.
- Oh, H., Rizo, C., Enkin, M. and Jadad, A. (2005). What Is EHealth (3): A Systematic Review of Published Definitions. *Journal of Medical Internet Research*, 7(1), 1-12.

- Örnek, M. (2016). "Sağlık-Sen Sağlık Okuryazarlığı Araştırma." Paper presented at the Sağlık Okuyazarlığı, Ankara.
- Özkan, Ö. (2011). *Attitudes and Opinions of People Who Use Medical Services about Privacy and Confidentiality of Health Information in Electronic Environment* [M.S.-Master of Science]. Middle East Technical University.
- Parker, R. (2000) Health Literacy: A Challenge for American Patients and Their Health Care Providers. *Health Promotion International*, 15(4), 277–83.
- Petersen, A., Schermuly, A. C., & Anderson, A. (2019). The Shifting Politics of Patient Activism: From Bio-Sociality to Bio-Digital Citizenship. *Health*, 23(4), 478-494. <https://doi.org/10.1177/1363459318815944>
- Petrakaki, D., Hilberg, E., & Waring, J. (2021). The Cultivation of Digital Health Citizenship. *Social Science & Medicine*, 270, 113675.
- Pitts, J. (1968). Social Control: The Concept. In D. L. Sills (Ed.), *International Encyclopedia of the Social Sciences*. NY: Macmillan.
- Powell, J. et al. (2016). Digital Health Citizens and the Future of the NHS. *Digital Health*, 2, 2055207616672033.
- Rose, N. and Novas, C. (2004). *Biological Citizenship*. In Ong, Aihwa and Collier, Stephen J, (Eds.). *Global Assemblages: Technology, Politics, and Ethics as Anthropological Problems* (pp. 439-463), London: Blackwell Publishing.
- Rössler, B. (2001). "Der Wert des Privaten". Frankfurt AM: Suhrkamp.
- Sağlık Bakanlığı [Ministry of Health]. (2014). "Ulusal Sağlık Veri Sözlüğü, Sürüm 2.2.". *Sağlık Bilgi Sistemleri Genel Müdürlüğü, E-Sağlık Daire Başkanlığı*. <https://dosyamerkez.saglik.gov.tr/Eklenti/3549,usvs2220140512pdf.pdf?0> (Access: 26.05.2020).
- Sağlık Bakanlığı [Ministry of Health]. (2017). "Sağlık Bakanlığı Dijital Hastane Değerlendirme Çalışmaları (2012-2014)". <https://dijitalhastane.saglik.gov.tr/TR,5006/saglik-bakanligi-dijital-hastane-degerlendirme-calismalari-2012-2014.html> (Access: 05.26.2020).
- Sağlık Bakanlığı [Ministry of Health]. (2019, Feb 22). *Sağlık Bakanlığında Dijital Anlaşma*. <https://www.saglik.gov.tr/TR,53213/saglik-bakanligindan-dijital-anlasma.html> (Access: 31.01.2024)
- Sağlık Bakanlığı [Ministry of Health]. (2020a, Sep 24). *E-Nabız'dan Dünya Çapında Başarı*. <https://sbsgm.saglik.gov.tr/TR,71727/e-nabizdan-dunya-capinda-basari.html> (Access: 19.09.2023)
- Sağlık Bakanlığı [Ministry of Health]. (2020b, Dec 20). *Türkiye'nin Sağlık Okuryazarlığı Düzeyi Ölçüldü*. <https://sggm.saglik.gov.tr/TR,57003/turkiyenin-saglik-okuryazarligi-duzeyi-olculdu.html#> (Access: 19.09.2023)
- Sağlık Bakanlığı [Ministry of Health]. (2023). *Sağlık.NET Hakkında*. <https://e-saglik.gov.tr/TR,6212/sagliknet-hakkinda.html> (Access: 18.09.2023)
- Şahinol, M. and Başkavak, G. (2020). Türkiye'de Biyomedikalizasyon: Sağlıkın Dijitalleşmesi ve Öz-Takip Pratikleri [Biomedicalization in Turkey: Digitalization of Health and Self-Tracking Practices]. In A. Turanlı, M. Şahinol, & A. U. Aydınoglu (Eds.), *Türkiye'de STS: Bilim ve Teknoloji Çalışmalarına Giriş [STS in Turkey: Introduction to*

Science and Technology Studies] (pp. 103-117). Istanbul: İTÜ Vakfı Yayınları.
<https://polen.itu.edu.tr/items/fa25563a-66d0-466e-b2a9-0b91289fcbfa>

Şahinol, M. (2021). eHealth Applications in Knowledge Landscapes. In A. L. Svalastog, S. Gajović, & A. Webster (Eds.), *Navigating Digital Health Landscapes: A Multidisciplinary Analysis* (pp. 193-221). Health, Technology and Society. Singapore: Palgrave Macmillan.

Şahinol, M. and Kirschsieper, D. (2016). *Die Privatheitskultur in Deutschland und der Türkei – untersucht an den Diskursen über Gesundheits-Apps*. Paper presented at the Smart New World, Wien.

Şahinol, M. and Başkavak, G. (2021). Contested Daily Routines, Contested Care. Children with Type 1 Diabetes in Covid-19 Times. *Childhood Vulnerability Journal*, 3, 23-40. <https://doi.org/10.1007/s41255-021-00017-0>.

Selke, S. (2016). “Lifeloggung—Disruptive Technology and Cultural Transformation—The Impact of a Societal Phenomenon.” *Lifeloggung: Digital Self-Tracking and Lifeloggung-between Disruptive Technology and Cultural Transformation*, 1–24.

Shrestha, P. (2023, June 27). *The State of Mobile Apps in Turkey 2023*. Adjust. <https://www.adjust.com/blog/the-state-of-mobile-apps-in-turkey-2023/> (Access: 17.09.2023)

Stevovic, J. (2017). “Pseudonymization and Encryption of Health Sensitive Data.” 2017. <https://www.chino.io/blog/pseudonymization-vs-encryption-of-health-sensitive-data/>.

TA-SWISS. (2018). *The Measure of All Things: Potentials and Risks of Self-Tracking Condensed Version of the TA-SWISS Study on the Quantified Self*. Edited by Foundation for Technology Assessment. TA 67A/2018. Bern.

Tatar, M., et al. (2011). *Turkey: Health System Review. Health Systems in Transition*. World Health Organization. Regional Office for Europe.

The World Bank. (2021). Life Expectancy. *World Bank Open Data*. <https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.LE00.IN> (Access: 14.09.2023)

TÜİK. (2023, Aug 29). *Hanehalkı Bilişim Teknolojileri (BT) Kullanım Araştırması, 2023*. TÜİK Kurumsal. [https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-\(BT\)-Kullanim-Arastirmasi-2023-49407](https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-(BT)-Kullanim-Arastirmasi-2023-49407). (Access: 18.09.2023)

Türk Kardiyoloji Derneği. (2018). “Dijital Sağlık Proje Grubu - Türk Kardiyoloji Derneği.” 2018. <https://www.tkd.org.tr/dijital-saglik-proje-grubu> (Access: 26.05.2020).

Üstündağ, N. and Yoltar, Ç. (2007). Türkiye’de Sağlık Sisteminin Dönüşümü: Bir Devlet Etnografisi. In Çağlar Keyder, Nazan Üstündağ, Tuba Ağartan, and Çağrı Yoltar (Eds.), *Avrupa’da ve Türkiye’de Sağlık Politikaları: Reformlar, Sorunlar, Tartışmalar* (pp. 55–94). Istanbul: İletişim Yayınları.

WHO. (2016a). “WHO | Health Workforce Requirements for Universal Health Coverage and the Sustainable Development Goals.” WHO. <http://www.who.int/hrh/resources/health-observer17/en/> (Access: 15.09.2023)

WHO. (2016b). “WHO | Atlas of EHealth Country Profiles 2015: The Use of EHealth in Support of Universal Health Coverage”. <https://www.who.int/publications/i/item/9789241565219> . (Access: 15.09.2023)

WHO. (2018). “Health and Sustainable Development, Telehealth.”

WHO. (2020a, 15 May). Support to health workers on COVID-19 through a WHO App. <https://www.who.int/news-room/feature-stories/detail/support-to-health-workers-on-covid-19-through-a-who-app> (Access: 26.07.2023)

WHO. (2020b). Draft global strategy on digital health 2020–2024. World Health Organization.

WHO. (2022). *Health Workforce*. <https://www.who.int/health-topics/health-workforce> (Access: 15.09.2023)

WHO. (n.d.). *eHealth*. <https://www.emro.who.int/health-topics/ehealth/> (Access: 17.09.2023)

Zola, I. K. (1972). Medicine as an Institution of Social Control. *The Sociological Review*, 20(4), 487-504.

THE IMPORTANCE OF DIGITAL MARKETING AND TECHNOLOGIES IN B2B MARKETING

B2B PAZARLAMADA DİJİTAL PAZARLAMA VE TEKNOLOJİLERİN ÖNEMİ

Sevgi AYDIN*

Geliş Tarihi: 27.03.2024
(Received)

Kabul Tarihi: 06.05.2024
(Accepted)

ABSTRACT: Marketing through digital platforms is becoming an increasingly important component for the success of any company. On the other hand, digital marketing is constantly evolving. B2B marketing refers to the formation of a collaborative business partnership between two firms for the purpose of exchanging products and services. It enables businesses to engage in the sale of products or services to other firms or organizations, who then resell them, utilize them in their own products or services, or provide assistance in their operations. B2B marketers are looking forward to advances in digital technology and greater emphasis on digital products to improve brand visibility, online presence, and technical capabilities. Trending technologies such as artificial intelligence, virtual reality, augmented reality, and the metaverse are of great importance for digital and B2B marketing. The main purpose of the study is to emphasize the development of digital marketing and digital technologies in B2B marketing. In this study, B2B marketing, digital marketing tactics, growth of digital marketing, market share of search engines, marketing automation technologies, and digital marketing and digital technologies used for B2B marketing were examined. Additionally, in the study, a SWOT analysis was conducted for the B2B marketing strategies used by businesses.

Key Words: Artificial Intelligence, B2B Marketing, Digital Marketing, Metaverse, Search Engine Optimization.

ÖZ: Dijital platformlar aracılığıyla pazarlama, herhangi bir şirketin başarısı için giderek daha önemli bir bileşen haline geliyor. Öte yandan dijital pazarlama sürekli geliyor. B2B pazarlama, ürün ve hizmet alışverişi amacıyla iki firma arasında işbirlikçi bir iş ortaklığının kurulmasını ifade eder. İşletmelerin, ürün veya hizmetleri başka firma veya kuruluşlara satmalarını, daha sonra bunları yeniden satmalarını, kendi ürün veya hizmetlerinde kullanmalarını veya operasyonlarında yardım sağlamalarını sağlar. B2B pazarlamacıları, dijital teknolojideki ilerlemeleri ve marka görünürlüğünü, çevrimiçi varlığını ve teknik yetenekleri geliştirmek için dijital ürünlere daha fazla vurgu yapmayı sabırsızlıkla bekliyorlar. Yapay zekâ, sanal gerçeklik, artırılmış gerçeklik ve metaverse gibi trend teknolojiler dijital ve B2B pazarlama için büyük önem taşıyor. Çalışmadaki temel amaç B2B pazarlamada dijital pazarlama ve dijital teknolojilerin geliştirilmesine vurgu yapmaktır. Bu çalışmada B2B pazarlama, B2B pazarlamanın önemi, dijital pazarlama taktikleri, dijital

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Beykent Üniversitesi, sevgiaydin@beykent.edu.tr, ORCID:0000-0002-9507-5448.

OPEN ACCESS

© Copyright 2024 Aydın

pazarlamanın büyümesi, arama motorlarının pazar payı, pazarlama otomasyon teknolojileri, dijital pazarlama ve B2B pazarlama için kullanılan dijital teknolojiler incelenmiştir. Ayrıca çalışmada, işletmelerin kullandığı B2B pazarlama stratejileri için SWOT analizi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yapay Zekâ, B2B Pazarlama, Dijital Pazarlama, Metaverse, Arama Motoru Optimizasyonu.

EXTENDED ABSTRACT

The utilization of digital platforms for marketing objectives is progressively emerging as a critical element in the success of any operational organization. This is due to the fact that digital platforms are growing in significance. This phenomenon could be attributed to the rapid expansion and enhanced accessibility of digital platforms. This information will be made available to all current companies and will also be available for distribution. On the contrary, digital marketing is presently undergoing a rapid paradigm shift and is propelling industry progress by means of implementing novel technologies. This is a continuous process that is devoid of any potential for resolution. This accomplishes not only the objective of demonstrating continuous progress, but it also fulfills an extra function. Business-to-business marketing pertains to the formation of a collaborative economic association between two entities in which they trade services and products that are beneficial to both companies. Occasional usage of the term "business-to-business marketing" to denote this strategic marketing approach. This particular marketing approach is distinguished from others by virtue of its classification as a unique type of marketing. When discussing this specific marketing activity, the term "business-to-business marketing" is generally preferred by the majority of individuals. This is due to the fact that the term in question is more suitable for the particular subject under consideration. The fundamental rationale for this is what enables enterprises to partake in the transactional exchange of their goods or services with other businesses or organizations. This logic empowers organizations to achieve this. Organizations are therefore afforded the opportunity to implement this strategy in accordance with this line of reasoning. Based on the observed correlation between the current state and the prospective result, it is rational to deduce that the two states are interconnected. Consequently, this opportunity has been extended to other businesses or organizations to resell, integrate, or provide support for the products or services offered by the original entities. As a result, they are provided with access to each of these alternatives. A considerable proportion of B2B marketers exhibit a strong inclination towards the most recent developments in digital technology and place increased emphasis on digital products. They maintain the belief that these developments will enable them to enhance their technological proficiency, in addition to increasing the visibility of their brand and online presence. They avidly and sanguinely await these developments, holding the conviction that they will prove to be beneficial to their interests. Their contentment stems from the developments that have transpired directly as a result of this thought; these developments are the source of their delight. The main justification for this is that the implementation of these enhancements will empower organizations to provide superior customer service. Fundamentally, this constitutes the root cause that has precipitated the current state of affairs. The metaverse is a technology that is gaining prominence in the fields of business-to-business (B2B) and digital marketing. The significance of artificial intelligence (AI), an emergent technology, is expanding at a rapid rate. This pattern is anticipated to continue in the

foreseeable future. This has been the case for the past not too long. Among the many variables that influence this phenomenon is the capability of modern technology to enable inter-organizational connectivity. Moreover, there is a significant increase in the prevalence of these technologies. The considerable extent to which certain technologies are integrated into the process could potentially account for this. A significant likelihood exists that an event will transpire. The investigation conducted within the designated scope of the study primarily concentrated on the subsequent subjects: A wide array of marketing strategies are frequently implemented, comprising a multitude of tactical methods. Business-to-business (B2B) marketing serves as an illustration of one of these approaches. Further examples include the proliferation of digital marketing strategies and technology, the expansion of digital marketing, the dominant position of search engines in the market, marketing automation technologies, and the utilization of digital marketing and digital technology in the context of business-to-business marketing. Additional illustrations of comparable methodologies can be found elsewhere. Furthermore, additional instances of these methodologies exist and may prove to be uncovered. Conducting a SWOT analysis of the business-to-business marketing strategies frequently employed by corporations is one of the objectives of the research. The present study will undertake a comprehensive analysis of the merits, demerits, prospects, and risks that are inherently linked to these strategies. The main emphasis of this review will be on the advantages, disadvantages, prospects, and risks linked to the various strategies. The main emphasis of this inquiry will be on the potential consequences, risks, benefits, and drawbacks that are linked to these procedures. Upon the conclusion of this endeavor, the research findings will be disseminated and examined in conjunction with a distinct cohort of participants who were enrolled in the investigation.

1. INTRODUCTION

A feature of digital marketing that sets it apart from traditional marketing is the capability of establishing online communities for customers who have a shared interest. One example of a website that has been very successful in establishing chat rooms on a variety of subjects is Amazon.com. Customers who are interested in learning more about wines and purchasing them have come together to form a community through Virtual Vineyards. To establish interactive communities, virtual communities focus on interpersonal and/or professional interactions and/or transactions and go beyond the specialized themes offered by specialized media. There is an absolute requirement to develop and oversee the management of a virtual community plan to supplement the 'one-on-one' segmentation approach. Not only should a plan like this include customers, but it should also include suppliers and other stakeholders for maximum effectiveness (Wind & Mahajan, 2002).

Marketing is always changing. Modern marketing executives must make strategic decisions based on client needs due to technological advances like the internet. This requires an organized approach to gathering accurate and current data about consumers, products, the market, and the business environment. Internet marketing promotes and sells items and services online. Internet marketing uses internet commerce to promote and sell. E-commerce includes all online markets.

Internet commerce allows products and services to be traded. Electronic commerce includes internet marketing (Bala & Verma, 2018).

Digital technology refers to the encoding of information in binary form, which leads to decreased expenses in the acquisition, retention, and analysis of client data. The nature of digital marketing differs from physical marketing primarily because it entails a decrease in five specific types of expenses: search, reproduction, transportation, tracking, and verification (Goldfarb & Tucker, 2019).

An examination of B2B marketing studies has been conducted in the literature. There is a scarcity of investigations on this topic in the existing literature. Pandey et al. (2020) examined the existing literature on the utilization of digital marketing in a B2B setting. This study highlights deficiencies in the existing body of research and puts out a research plan for both academics and professionals. Saura et al. (2021) examined the primary methodologies and applications of AI-powered customer relationship management systems in business-to-business digital marketing. Their research sorts the different kinds of customer relationship management (CRM) systems into groups and investigates the main ways that AI-powered CRMs are used in B2B digital marketing. Behera et al. (2022) utilized the ethical principles of cognitive computing to address ethical difficulties specific to B2B digital marketing focused on commercial objectives. A comprehensive theoretical framework based on interdisciplinary research is suggested. Hien and Nhu (2022) found that brand awareness acts as a moderator in the association between attitude towards digital marketing and customer purchase intention. In their study, Dudakov et al. (2023) examined the influence of digital marketing channels on the B2B electronic commerce industry. Mikalef et al. (2023) created a theoretical study framework that investigates the impact of AI skills on B2B marketing abilities and, subsequently, on organizational performance.

Specifically, the objective of this research is to investigate digital marketing and B2B marketing processes, as well as digital marketing strategies and digital technology. Examining the literature revealed a dearth of studies on digital technologies and their application to B2B marketing. Therefore, the aim of this study is to present a study on B2B marketing by conducting a SWOT analysis and to emphasize the importance of digital technologies and digital marketing for B2B marketing. The study's limitations include a small number of studies in this sector and a paucity of studies utilizing digital technology for B2B marketing, which prevents us from completing a literature review and gathering much information on the topic.

The term "strengths, weaknesses, opportunities, and threats," which is an acronym that stands for "strengths, weaknesses, opportunities, and threats," is an essential tool that can be employed by people as well as by the organizations that they are a part of. It is applied on a frequent basis within the field of strategic

planning. One of the processes that is involved in doing a business analysis is the examination of "strengths, weaknesses, opportunities, and threats." In the context of the corporate sector, this definition of the word is utilized. In the context of a scenario, the components of the scenario that are referred to as the SWOT analysis are the opportunities, threats, strengths, and weaknesses of the situation. This analysis has the potential to be one of the most crucial components of a scenario, as is widely agreed upon by the majority of people. A method that involves identifying the potential deficiencies that an organization or business may have is referred to as "weakness identification," and the term "weakness identification" is used to encapsulate the operation itself. Using a SWOT analysis, it is possible to aid in the identification of internal strengths and weaknesses, external opportunities to capitalize on, and potential risks to examine, which in turn enables the creation of suitable risk mitigation measures. This is made possible via the deployment of a SWOT analysis. By doing a SWOT analysis, there is a chance that this may be accomplished from a practical standpoint.

This study investigated the following topics: business-to-business (B2B) marketing, digital marketing strategies, the expansion of digital marketing, the market share of search engines, marketing automation technologies, digital marketing, and digital technologies used for B2B marketing. From the point of view of business-to-business marketing, the function of a wide variety of digital technologies, including the metaverse, artificial intelligence, virtual reality, and augmented reality, has been investigated. In order to undertake an analysis of the employment of B2B marketing strategies within the context of digital transformation, a comprehensive SWOT model is applied.

2. DIGITAL MARKETING TACTICS

In social media marketing, the goal is to create brand recognition, attract traffic, and generate leads for your business. Website exposure and ranking on search engine results pages are improved via search engine optimization (SEO). This increases a website's organic traffic, or unpaid visits. Websites, blogs, and infographics benefit from SEO. Companies use email marketing to interact with their target markets effectively. Email marketing serves to disseminate information, advertise specials, and publicize events, while also driving visitors towards the website of the business. Affiliate marketing pays you to promote someone else's products or services on your website. Affiliate marketing networks provide hosting video advertising on YouTube and posting links on social media. Content marketing involves creating and promoting content to increase brand exposure, traffic, leads, and consumers. Your content marketing approach can include blog entries, e-books, whitepapers, infographics, online brochures, and lookbooks (Desai & Vidyapeeth, 2019). Search and social advertising are strategically placed at the top of search listings or in a sidebar. These ads appear alongside search results for terms or phrases

entered into a search engine. Data-driven personalization involves splitting audiences and making marketing decisions based on individual data rather than historical preferences. Marketers use a variety of applications and technologies. These technologies automate or simplify marketing, gather and analyze data, and enable several ways to reach and engage a target audience. Social media advertising is paying Facebook, Instagram, Twitter, Pinterest, LinkedIn, or Snapchat to promote your content (Olson et al., 2021).

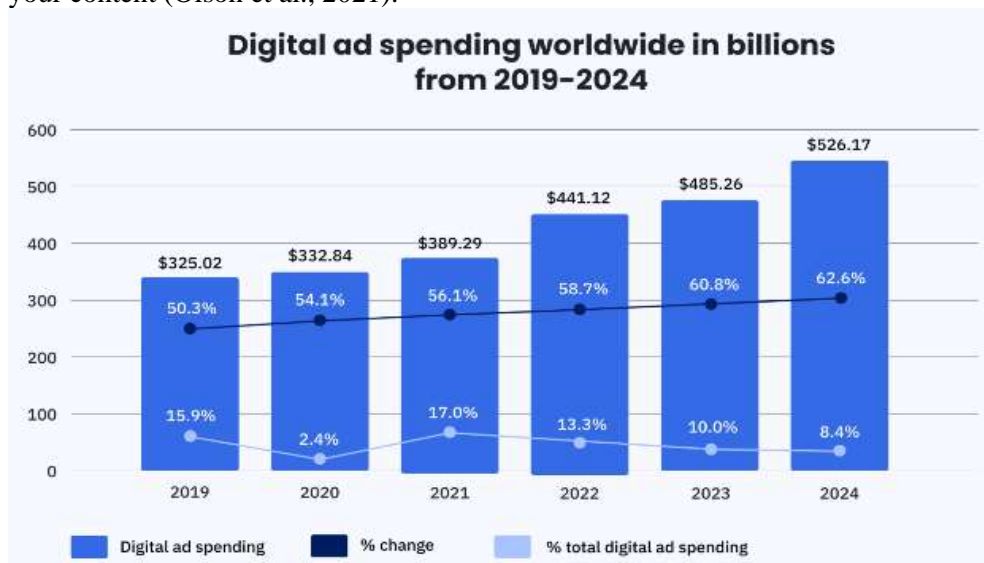

Fig. 1: 61 digital marketing stats for 2022

Source: Hufford, B. (2022). *61 digital marketing stats for 2022*. Access Date: 14/12/2023. <https://www.activecampaign.com/blog/digital-marketing-statistics>

Figure 1 shows with the continuous growth of digital marketing, it is crucial to examine key digital marketing statistics and trends that will have an influence on your organization in 2022 (Hufford, 2022). Search engines play a crucial role in acquiring information from the Internet. The objective of SEO is to enhance the organic traffic that a store obtains from product queries on search engines. However, the aim of retailers is likely to be the maximization of their revenues (Baye et al., 2016).

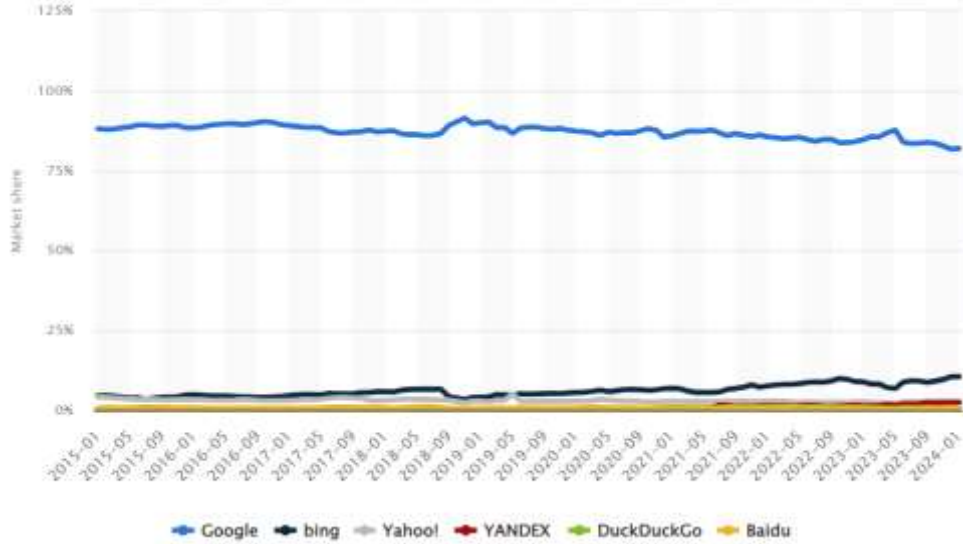

Fig. 2: Market share of leading desktop search engines worldwide from January 2015 to January 2024

Source: Bianchi, T. (2023a). *Market share of leading desktop search engines worldwide from January 2015 to January 2024*. Access Date: 24/12/2023. <https://www.statista.com/statistics/216573/worldwide-market-share-of-search-engines/>

Figure 2 depicts the worldwide market share of leading desktop search engines. As of July 2023, the market share of online search engine Bing in the global desktop search industry was 10.51 percent, whereas Google, the market leader, held an approximate 81.95 percent share. In contrast, Yahoo possessed a market share of 2.67 percent. Google is the predominant search engine used globally. However, in many countries, other options are emerging as leaders or competitors to a certain degree (Bianchi, 2023a).

Marketing automation is a cloud-based program used to execute, oversee, and mechanize marketing procedures and activities that rely on extensive data. The use of this type of software has led to the substitution of human execution of repetitive marketing operations with performance-driven application software specifically tailored for certain activities. The marketing automation system is a crucial component in the generation of business information. Digital marketing involves using digital media and marketing technologies to analyze user traits and behaviors with big data and crowd portraiture. The analysis is thereafter employed to accurately focus the marketing tactics on users, with the aim of improving sales (Lyu et al., 2023).

Fig. 3: Employment of marketing automation by enterprises

Source: Hufford, B. (2022). 61 digital marketing stats for 2022. Access Date: 14/12/2023. <https://www.activecampaign.com/blog/digital-marketing-statistics>

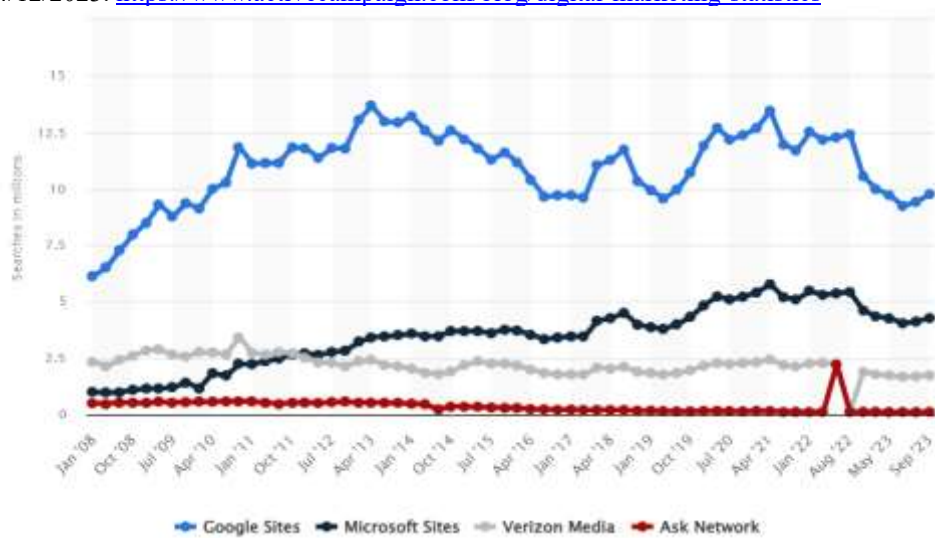

Fig. 4: In September 2023, US search engines processed explicit core search requests.

Source: Bianchi, T. (2023b). *Number of explicit core search queries powered by search engines in the United States as of November 2023*. Access Date: 28/12/2023. <https://www.statista.com/statistics/265796/us-search-engines-ranked-by-number-of-core-searches/>

Presently, 75% of businesses use marketing automation technologies. Multiple marketing automation systems are available on the market, each possessing unique benefits and idiosyncrasies. There are instances where it might be advantageous for your organization to utilize many options (Figure 3). Verizon Media compiled 1.75 million US internet search queries in September 2023, while Google, the industry leader, processed 9.75 million. Google dominated U.S. desktop searches (61.4%). Google dominated US mobile search with a 95% market share in April 2023 (Figure 4).

3. B2B MARKETING

Marketing theory, in its early stages, was just an application of economic theory. Decision-making is often based on rational and economic factors in commercial marketplaces, where products are often similar and lack uniqueness. This contrasts with consumer decisions, which are sometimes considered irrational or emotional. The primary criterion in industrial procurement was attaining the lowest price while maintaining acceptable standards of quality and performance. Although trade partners did express their preferences, the provider with the lowest cost solely determined the justification for these decisions, which led to the sale (Hadjikhani & LaPlaca, 2013). Social media platforms are progressively becoming a crucial instrument for B2B enterprises. Nevertheless, there is a dearth of thorough strategic analysis in B2B social media research. Most existing studies have mostly concentrated on the tactical use of social media platforms, specifically outlining the implementation of certain tools within a plan (Cartwright et al., 2021).

The roots and identity of the B2B marketing industry are linked to the development of theories and the general business environment. Tracing the historical development of a discipline uncovers its fundamental principles and aids in understanding the past by identifying the causes behind significant changes (Cortez & Johnston, 2017). The growing digitization and emergence of new information and communication technologies have significantly changed how value is created in the B2B sector. Big data, characterized by its significant volume, velocity, variety, veracity, and value (referred to as the Five Vs), is increasingly serving as a vital source of market intelligence for B2B enterprises. Furthermore, emerging information technologies have the capability to assist firms in discovering, structuring, and disseminating the knowledge included within large datasets. Artificial intelligence is a rapidly growing field of information technology that has attracted significant attention from professionals (Paschen et al., 2019).

Vertical marketplaces are electronic platforms that facilitate the connection between customers and providers operating within the same sector. Vertical electronic markets have the potential to significantly boost value by streamlining transactions through their streamlined structure. On the other hand, a reliable intermediary supervises online transactions in horizontal electronic markets.

Horizontal electronic markets are digital platforms that frequently rely on services provided by supporting enterprises, such as financial institutions and telecommunications firms (Kusat, 2016). The creation of long-term relationships between the selling and purchasing organizations, as well as the large number of clients that require individual attention, set B2B organizations apart (Reed et al., 2004).

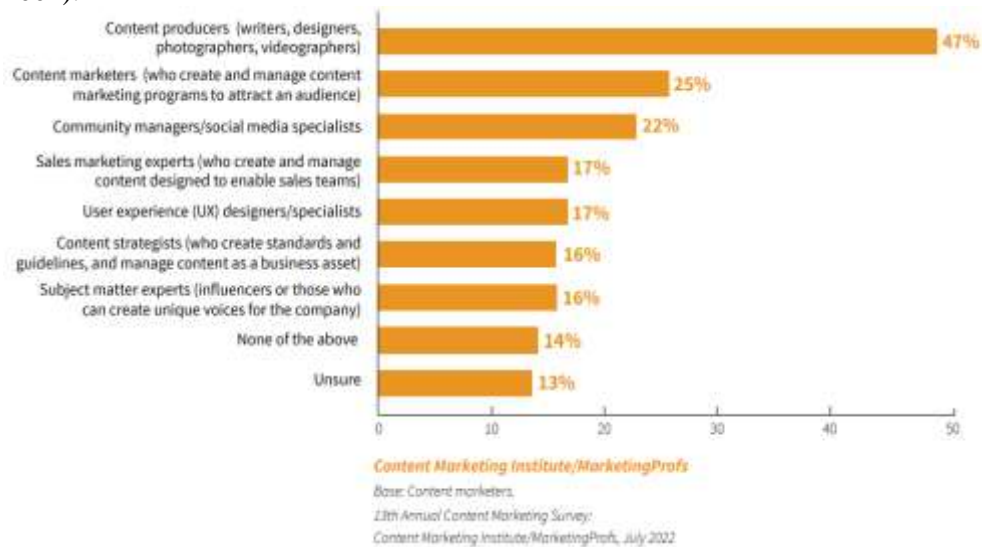

Fig. 5: Which roles do you anticipate your B2B organization will hire or contract for in 2023?

Source: Content Marketing, (2022). *13th Annual B2B Content Marketing*. Access Date: 20/11/2023. <https://contentmarketinginstitute.com/wp-content/uploads/2022/10/b2b-2023-research-final.pdf>

	Strongly Agree	Somewhat Agree	Neither Agree Nor Disagree	Somewhat Disagree	Strongly Disagree
Our organization values creativity and craft in content creation and production.	51%	35%	6%	7%	2%
Our organization provides customers with a consistent experience across their engagement journey.	19%	46%	13%	18%	5%
Diversity and inclusion play an integral role in our organization's content decision-making and creative processes.	27%	30%	27%	11%	6%
Our organization measures content performance accurately.	13%	36%	23%	21%	8%

Content Marketing Institute/MarketingProfs

Base: Content marketers who provided each statement

13th Annual Content Marketing Survey, Content Marketing Institute/MarketingProfs, July 2022

Fig. 6: Perceptions of B2B Marketers Regarding Content Marketing in Their Organizations

Source: Content Marketing, (2022). *13th Annual B2B Content Marketing*. Access Date: 20/11/2023. <https://contentmarketinginstitute.com/wp-content/uploads/2022/10/b2b-2023-research-final.pdf>

Approximately 50% of respondents indicated that a single individual or team inside their business is accountable for all forms of content. However, assistance with content generation is anticipated to be forthcoming by 2023 (Figure 5). 57% of marketers said that diversity and inclusion are crucial factors in their organization's decision-making and creative processes (Figure 6). The utilization of social media publications and analytics declined by 9% compared to the previous year, reaching a rate of 71%. The utilization of content creation, calendaring, collaboration, and workflow tools declined by 8% compared to the previous year. The percentage drop in email marketing software was 68% compared to the previous year's 75% (Figure 7).

Fig. 7: Content management technologies employed by B2B organizations

Source: Content Marketing, (2022). *13th Annual B2B Content Marketing*. Access Date: 20/11/2023. <https://contentmarketinginstitute.com/wp-content/uploads/2022/10/b2b-2023-research-final.pdf>

4. DIGITAL TECHNOLOGIES FOR DIGITAL AND B2B MARKETING

Businesses have adopted sustainable practices in order to meet the increasing awareness, demand, and expectations of customers for environmentally conscious and ecological alternatives (Aydin et al., 2023). In the realm of digital marketing, the use of digital technology to establish communication channels with potential recipients is aimed at efficiently meeting client needs and accomplishing the firm's goals. Artificial intelligence is now being utilized in several subfields of digital marketing. Artificial intelligence is utilized in marketing for tasks such as decision-making, autonomous robotics, and the identification of pictures, text, and speech across different categories. Artificial intelligence systems have the capability to develop opinions. Amazon, Google, Apple, and Microsoft are famous technological businesses that employ the artificial intelligence technique of speech recognition. Practical applications can be achieved by employing a variety of combinations (Nalbant & Aydin, 2023).

Multiple companies are now investigating metaverse marketing and sales tactics. The utilization of metaverse virtual and augmented reality technology enables the creation of user experiences that are dynamic, adjustable, and flexible, ultimately leading to a heightened level of consumer engagement. B2B marketers anxiously await digital technology and digital product advances to boost brand awareness, online presence, and technical skills. Metaverse marketing enables firms

to effectively engage with their present and ever-evolving client base. The evolution of the metaverse heavily relies on artificial intelligence. The advancement of the metaverse through AI, virtual reality (VR), and other technologies has the potential to enhance human connection, foster creativity, and promote well-being. The global impact of this technology is significant due to its democratization, sustainability, and capacity to provide enjoyment. In order to guarantee its effectiveness and impact, the metaverse must be constructed, including principles from psychology and notions related to human interaction (Aydin & Nalbant, 2023). AI advancements have accelerated the development of chatbot technology, making it a cutting-edge tool for interacting with B2B clients during sales and customer care interactions. There is increasing evidence to suggest that the widespread use of AI can enhance market performance in B2B settings by speeding up the decision-making process. Although widely embraced in the B2B sector, there is a scarcity of scholarly research on this phenomenon in the industrial market setting. Presently, AI research mostly emphasizes consumer marketing, whereas the analysis of industrial data to tackle concerns (Dwivedi & Wang, 2022).

Customers seek expedient access to their favorite brands and items, and their objective is to accomplish this purpose. Technological advancements have facilitated the utilization of virtual reality technology in the B2B sector. Consequently, companies are undertaking endeavors to optimize the velocity of communication. In order to be successful, companies must develop strategies that focus on the needs and preferences of consumers and provide solutions that satisfy their expectations. Investing in digital technologies such as artificial intelligence, the metaverse, blockchain, virtual reality, digital twins, and augmented reality applications is of utmost importance. It is critical to do further research on these technologies in the B2B sector to broaden the current knowledge base (Nalbant & Aydin, 2024). The metaverse is a highly important and promising topic in modern times. The Metaverse plan is anticipated to focus on the incorporation of this technology into the lives of individuals rather than its future manufacturing processes (Nalbant & Uyanik, 2021). One of the primary factors that has contributed to the advent of the metaverse age is the fast spread of technologies such as fifth-generation wireless (5G), virtual reality (VR), and extended reality (XR). The development of the metaverse heavily relies on the utilization of recently developed technologies (Nalbant et al., 2023). The usage of digital technologies like the metaverse is something that might be considered for future research.

5. SWOT ANALYSIS FOR B2B MARKETING

An internal SWOT analysis is a strategic framework that is utilized for the purpose of identifying and assessing the strengths, weaknesses, opportunities, and threats that are present within an organization. The objective of doing such an analysis is to identify and evaluate these types of factors. This allows for the analysis

of the internal features that give possibilities and risks, as well as the internal strengths and weaknesses that are vital to the company. There is also the possibility of analyzing the internal strengths and weaknesses. Further, this framework is utilized in order to find and assess the internal strengths and weaknesses that are considered to be fundamental parts of the company. This is done in order to ensure that the organization is functioning effectively. There are occasions when this type of analysis is referred to by the phrase "SWOT statements," which is a word that is used on occasion.

Table 1: SWOT Analysis of B2B Marketing

Strengths	Weaknesses
a) The sales conversion rates experienced a boost as a result of enhancements in lead capture techniques and the acquisition of leads of superior quality. b) Strong abilities in the development of products. c) Having the capacity to readily adjust. d) The company could recruit and keep a group of seasoned individuals that are capable of doing data analytics and business strategy. e) Businesses will be able to make decisions that are more effective if they provide opportunities for customers to provide feedback.	a) Email marketing is not being fully exploited for the purpose of lead nurturing. b) A business that relies on a limited number of recurring clients. c) Representatives of manufacturing agents are scarce. d) A significant amount of effort will be required of the company to separate itself from its rivals and provide a higher level of value to its clients. e) The company could have to make significant investments in the process of hiring and training its workers.
Opportunities	Threats
a) Enhance the mean customer income by augmenting the value of the monthly plans offered and persuading existing customers to upgrade to higher-tier plans. b) The internet environment has several possibilities. c) Upstream demand: a roadmap for future enhancements. d) The company has the ability to broaden the scope of its services beyond data analysis. e) By providing software solutions, the company has the potential to broaden the scope of its services beyond data analysis.	a) The entry of new businesses and larger digital platforms into the market has increased the level of competition. b) The most significant rivals in the target markets. c) A rise in the utilization of robots. d) It is possible for firms to reduce their spending while the economy is experiencing difficult times. e) The company will be dealing with confidential information.

Having up-to-date data on audience interactions enables your team to evaluate itself in comparison to other businesses in the industry. This is because customers could select which companies they want to connect with the most. A thorough SWOT model, which is depicted in Table 1, is utilized to conduct an analysis of the utilization of B2B marketing tactics within the framework of digital transformation. The process of establishing strategic plans for domestic and international corporations, as well as for a variety of governmental organizations, has seen a significant increase in the adoption of this model. This process has also seen a major development in the application of this model. This has been one of the factors that has contributed to the significant increase in popularity of the model. A SWOT analysis, which is an acronym that stands for strengths, weaknesses, opportunities, and threats assessment, is one of the most essential ways that organizations may use to examine the many parts of their operations. After you have gotten a grasp of the SWOT analysis model, you will be able to decide whether the tool will be of use to you in doing trustworthy research on the organization. Most businesses, teams, and specialists can make use of a technique known as a SWOT analysis model. Executing such an analytical model comes with several benefits.

6. CONCLUSION

In the realm of marketing and promotion, the key reasons that are driving the expansion and enhancement of marketing and promotional instruments are the progress and integration of technology as well as digitalization. These are the primary reasons that are driving the growth and enhancement of marketing and promotional instruments.

Using digital technology to produce distinctive designs is crucial to marketing tactics. If the marketing sector were to enhance its use of digital technology, it would be beneficial to the industry since it would lead to an improved possibility of generating good results. When it comes to the relevance of making investments in these creative technological developments, it is hard to lay enough emphasis on the importance of doing so.

To achieve success and maintain operations, it is imperative for a company to thoroughly analyze the internal dynamics of the organization and the external factors influencing the global market. It is imperative for the organization to attain success and sustain its operations. It is highly crucial for them to build this capability in order to strengthen their ability to foresee future events and to improve their ability to respond to prospective opportunities and difficulties. Prior to embarking on any strategic planning, it is imperative to conduct a thorough examination of the client's initial objectives and ambitions. Consumers possess a substantial need for brands and products that are readily available and delivered in a streamlined manner. This request is significant. Hence, it is logical to infer that the pace of communication will soon approach its maximum capacity. This judgment is justified based on the facts

supplied here. To guarantee utmost customer happiness, organizations should prioritize customer contentment as a central focus of their corporate strategy and provide customized solutions to meet their customers' needs. Therefore, it is imperative to allocate financial resources towards the advancement of digital technology.

By thoroughly analyzing the strategy's advantages, disadvantages, limitations, and difficulties, one may evaluate its positive and negative aspects. The SWOT analysis is characterized by subjectivity, simplicity, lack of prioritization, and the provision of inadequate responses. Nevertheless, it offers a thorough summary of the organization and assists in determining the order of importance for objectives. An organization must carefully consider the advantages and disadvantages of utilizing a strategic management technique such as SWOT analysis. Utilizing a SWOT analysis may assist firms in making informed decisions and successfully attaining their objectives. This assumption is effective when used correctly.

The search patterns demonstrated by clients who use a price comparison engine alongside a rival may potentially imply a business-to-business (B2B) affiliation within the area of e-commerce marketplaces, which are settings in which many businesses compete for the attention of customers. This is a result of the fact that customers in this circumstance are more likely to look for a deal that is more favourable. Effective utilization of digital marketing tactics and technology is crucial for B2B marketing.

Given the scarcity of practical studies undertaken for business-to-business marketing, there is a possibility for a rise in future research on this area. In addition, it is imperative to do research that encompasses cutting-edge technologies such as virtual reality, augmented reality, mixed reality, artificial intelligence, machine learning, deep learning, and the metaverse. Furthermore, it is crucial to increase the current corpus of literature on these subjects. In addition, research may be carried out to examine the disparities between business-to-business marketing methods and other marketing tactics.

Ethical Declaration

In this study, all the rules stated in the “Higher Education Institutions Scientific Research and Publication Ethics Directive” were followed.

Ethics Committee Approval

The author declare that the research is one of the studies that does not require ethical committee approval.

Conflict of Interest and Funding

No conflict of interest and funding has been declared by the author.

REFERENCES

- Aydin, S., & Nalbant, K. G. (2023). The Significance of Artificial Intelligence in the Realms of Marketing, Advertising, and Branding inside the Metaverse. *JOEEP: Journal of Emerging Economies and Policy*, 8(2), 301-316.
- Aydin, S., Nalbant, K. G., & Altuntas, C. (2023). Artificial Intelligence in Digital Transformation and Sustainable Green Marketing Strategies in the European Green Consensus Process. *İmgelem*, 7(13), 467-492. <https://doi.org/10.53791/Imgelem.1350700>
- Bala, M., & Verma, D. (2018). A critical review of digital marketing. *M. Bala, D. Verma (2018). A Critical Review of Digital Marketing. International Journal of Management, IT & Engineering*, 8(10), 321-339.
- Baye, M. R., De los Santos, B., & Wildenbeest, M. R. (2016). Search engine optimization: what drives organic traffic to retail sites?. *Journal of Economics & Management Strategy*, 25(1), 6-31.
- Behera, R. K., Bala, P. K., Rana, N. P., & Kizgin, H. (2022). Cognitive computing based ethical principles for improving organisational reputation: A B2B digital marketing perspective. *Journal of business research*, 141, 685-701.
- Bianchi, T. (2023a). *Market share of leading desktop search engines worldwide from January 2015 to January 2024*. Access Date: 24/12/2023. <https://www.statista.com/statistics/216573/worldwide-market-share-of-search-engines/>
- Bianchi, T. (2023b). *Number of explicit core search queries powered by search engines in the United States as of November 2023*. Access Date: 28/12/2023. <https://www.statista.com/statistics/265796/us-search-engines-ranked-by-number-of-core-searches/>
- Cartwright, S., Liu, H., & Raddats, C. (2021). Strategic use of social media within business-to-business (B2B) marketing: A systematic literature review. *Industrial Marketing Management*, 97, 35-58.
- Content Marketing, (2022). *13th Annual B2B Content Marketing*. Access Date: 20/11/2023. <https://contentmarketinginstitute.com/wp-content/uploads/2022/10/b2b-2023-research-final.pdf>
- Cortez, R. M., & Johnston, W. J. (2017). The future of B2B marketing theory: A historical and prospective analysis. *Industrial Marketing Management*, 66, 90-102.
- Dwivedi, Y. K., & Wang, Y. (2022). Guest editorial: Artificial intelligence for B2B marketing: Challenges and opportunities. *Industrial Marketing Management*, 105, 109-113.
- Desai, V., & Vidyapeeth, B. (2019). Digital marketing: A review. *International Journal of Trend in Scientific Research and Development*, 5(5), 196-200.
- Dudakov, G., Zolkin, A. L., Mozharova, T. N., Mironchuk, V. A., & Dorzhdeeva, V. A. (2023, March). Contribution of digital marketing channels on B2B electronic commerce market. In *AIP Conference Proceedings* (Vol. 2700, No. 1). AIP Publishing.
- Goldfarb, A., & Tucker, C. (2019). Digital marketing. In *Handbook of the Economics of Marketing* (Vol. 1, pp. 259-290). North-Holland.
- Hadjikhani, A., & LaPlaca, P. (2013). Development of B2B marketing theory. *Industrial Marketing Management*, 42(3), 294-305.

Hien, N. N., & Nhu, T. N. H. (2022). The effect of digital marketing transformation trends on consumers' purchase intention in B2B businesses: The moderating role of brand awareness. *Cogent Business & Management*, 9(1), 2105285.

Hufford, B. (2022). *61 digital marketing stats for 2022*. Access Date: 14/12/2023. <https://www.activecampaign.com/blog/digital-marketing-statistics>

Kusat, N. (2016). İşletmeden işletmeye (B2B) elektronik pazaryerleri ve gelişmekte olan ülkelerin dış ticaretinde uygulanabilirliği. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 23(3), 691-709.

Lyu, X., Jia, F., & Zhao, B. (2023). Impact of big data and cloud-driven learning technologies in healthy and smart cities on marketing automation. *Soft Computing*, 27(7), 4209-4222.

Mikalef, P., Islam, N., Parida, V., Singh, H., & Altwaijry, N. (2023). Artificial intelligence (AI) competencies for organizational performance: A B2B marketing capabilities perspective. *Journal of Business Research*, 164, 113998.

Nalbant, K. G., & Uyanik, S. (2021). Computer Vision in the Metaverse. *Journal of Metaverse*, 1(1), 9-12.

Nalbant, K. G., & Aydin, S. (2023). Development and Transformation in Digital Marketing and Branding with Artificial Intelligence and Digital Technologies Dynamics in the Metaverse Universe. *Journal of Metaverse*, 3(1), 9-18. <https://doi.org/10.57019/jmv.1148015>

Nalbant, K. G., Aydin, S., & Uyanik, S. (2023). Generative Adversarial Network and Digital Art Interactions with Metaverse Marketing. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(2), 375-396.

Nalbant, K. G., & Aydin, S. (2024). Marketing Strategies and Benefits in the Real Estate Industry in Technologically Advancing Urban Areas. *Kent Akademisi*, 17(2), 606-625.

Olson, E. M., Olson, K. M., Czapslewski, A. J., & Key, T. M. (2021). Business strategy and the management of digital marketing. *Business horizons*, 64(2), 285-293.

Pandey, N., Nayal, P., & Rathore, A. S. (2020). Digital marketing for B2B organizations: structured literature review and future research directions. *Journal of Business & Industrial Marketing*, 35(7), 1191-1204.

Paschen, J., Kietzmann, J., & Kietzmann, T. C. (2019). Artificial intelligence (AI) and its implications for market knowledge in B2B marketing. *Journal of business & industrial marketing*, 34(7), 1410-1419.

Reed, G., Story, V., & Saker, J. (2004). Business-to-business marketing: What is important to the practitioner?. *Marketing Intelligence & Planning*, 22(5), 501-510.

Saura, J. R., Ribeiro-Soriano, D., & Palacios-Marqués, D. (2021). Setting B2B digital marketing in artificial intelligence-based CRMs: A review and directions for future research. *Industrial Marketing Management*, 98, 161-178.

Wind, J., & Mahajan, V. (2002). Digital marketing. *Symphonya. Emerging Issues in Management*, (1), 43-54.

**OSMANLI'DA BİR ECZA İŞLETMESİ:
MERKEZ ECZA TİCARETHANESİ OSMANLI ANONİM ŞİRKETİ**

*A PHARMACEUTICAL BUSINESS IN OTTOMAN TIMES:
CENTRE PHARMACY TRADING HOUSE OSMANLI JOINT STOCK COMPANY*
Mustafa DAĞ*

*Geliş Tarihi: 17.10.2023
(Received)*

*Kabul Tarihi: 18.04.2024
(Accepted)*

ÖZ: Osmanlı Devleti'nin son dönem ticari hayatında başlayan değişim ecza sektörünü de etkilemişti. Sektörde değişimlerden etkilenen ticarethaneler, anonim şirket olarak teşekkül ettirilmeye başlanmıştı. Bu şirketlerden biri çalışmamızın konusunu oluşturan *Merkez Ecza Ticarethanesi Osmanlı Anonim Şirketi* adıyla 1911 yılında kurulması için girişimlerde bulunulan müesseseydi. Bu çalışmanın temel amacı; eczacılık sektöründe 1913 yılında faaliyetlerine başlayan şirketin kuruluş süreci, idari ve kadro yapılanması, mali yapısı, şirketin hukuki hakları ve tasfiye sürecinin ne şekilde cereyan ettiğini tespit etmektir. Ayrıca her ne kadar şirketin ticari faaliyetlerine dair bilgiler elde edilememiş olsa da şirkete tanınan ticari yetkilerden hareketle müessesenin ticari faaliyetleri tanıtılmaya çalışılmıştır. Bu amaçlar doğrultusunda nitel araştırma yöntemiyle hazırlanan çalışma, doküman incelemesine uygun olarak oluşturulmuştur. Bu çerçevede yürütülen çalışmada, ticarethanenin Osmanlı hukuku çerçevesinde kurulduğu, İstanbul merkezli teşkilatlandırıldığı, tıbbi ile kimyevi sektörde ticari faaliyetler yürüttüğü ve İstanbul dışında herhangi bir şubesinin olmamasına rağmen uluslararası ticari bir müessese olarak teşkilatlandırıldığı saptanmıştır. Bu doğrultuda elde edilen verilerden hareketle şirketin İstanbul bölgesinde tıbbi ve kimyevi sektörde faaliyet yürüten uluslararası şirket olduğuna dair özgün izahatta bulunulabilir. Fakat ticari faaliyetlerine dair bilgilerin elde edilememesi ve ticarethaneye tanınan imtiyaz müddetinin kesin olarak ne zaman sonra erdiğine dair bilgilerin tespit edilememiş olması çalışmanın sınırlılıklarını oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ecza, Tıp, Ticaret, Osmanlı, Anonim Şirket.

ABSTRACT: The changes in commercial life in the late Ottoman Empire also affected the pharmaceutical sector. Affected by the changes in the related sector, trading houses started to be organised as joint stock companies. One of these companies was the establishment of the *Merkez Ecza Ticarethanesi Osmanlı Anonim Şirketi* in 1911, which is the subject of this study. The main purpose of this study is to determine the establishment process, administrative and personnel structure, financial structure, legal rights and liquidation process of the company, which started its activities in the pharmaceutical sector in 1913. In addition, although information on the commercial activities of the company could not be obtained, it was tried to introduce the commercial activities of the institution based on the commercial authorisations granted to the company. In line with these objectives, the study

* Arş. Gör. Dr. Harran Üniversitesi, mustafadag@harran.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4571-8115.

OPEN ACCESS

© Copyright 2024 Dağ

prepared with qualitative research method was prepared in accordance with document analysis. In this framework, the study found that the trading house was established within the framework of Ottoman law, was organised in Istanbul, carried out commercial activities in the medical and chemical sector, and was organised as an international commercial institution, although it did not have any branches outside of Istanbul. Based on the data obtained in this direction, it can be concluded that the company is an international company operating in the medical and chemical sector in the Istanbul region. However, the limitations of the study include the lack of information on its commercial activities and the lack of information on the exact expiry date of the concession period granted to the trading house.

Key Words: Pharmacy, Medicine, Trade, Ottoman, Joint Stock Company.

EXTENDED ABSTRACT

Subject and Scope of the Research: The subject of this study is all kinds of developments related to the Ecza Merkez Ticarethanesi Ottoman Joint Stock Company, which was active in the field of health in the late Ottoman Empire. Within this framework, the establishment process of the company, its organisational structure, management bodies, duties and powers, and the process of the dissolution of the company were tried to be determined.

Purpose and Method of the Study: Studies on company systems were started in 1911. The company statute provides information about the establishment process, administrative structure and organizational structure of this company. Based on the rules in this regulation, the main purpose is to determine who the founders of the company are, how the establishment process takes place, what the unit of duty, work and authority is, how the organization and administrative staff structure is formed, the capital structure of the company and how the abolition process will be handled. The study consists of an introduction and six main subheadings.

Sources of Research: While conducting the study, the Ottoman Archives of the Presidency of the Republic was utilised as the main source. In particular, the archival documents in the Bab-ı Ali Document Room, Assembly-i Mahsusa, Assembly-i Vükela Mazbatalar, Sadaret Mukavelenameler and Şûrâ-yı Devlet folders, which contain the company's charter, were utilised. In addition to this, the study has been tried to be supported by the copyrighted works by making use of research-study works.

Findings: When we look at the findings obtained as a result of the study, it was determined that the modernisation activities of the companies that started in the Ottoman Empire as of the mid-19th century were also experienced in the health sector. One of the joint stock companies established within the framework of this modernisation was the Merkez Ecza Ticarethanesi Ottoman Joint Stock Company, which was to operate in Istanbul. The pharmacy sector was tried to be kept alive through such companies established in this period. In line with this purpose, the company was officially established on 18 February 1913, having started its foundation works in 1911. Although no information on the company's activities has been identified, detailed information on the operation of the company has been found. Based on the information contained in the company's founding charter, it was determined that the company was tasked with providing and trading medical and chemical raw materials in the pharmaceutical sector. Although it was determined that the company started its

activities in 1913 within the framework of this purpose, there is no information on when its term of office ended.

When the management structure of the company is analysed, it is determined that the company was managed by two councils. The highest authority among these councils was the General Assembly. The Board of Directors, which acted as a sub-executive body of the General Assembly, was subordinated to the Board of Directors. The members of the Heyet-i Umumiye Meclisi (General Assembly) were the members holding 10 shares of the company's shares. Another sub-organisation, the Council Administration, was composed of shareholders elected by the members of the General Assembly. The Council of Administration was composed of a minimum of five and a maximum of nine members. The officers in charge of the Encümen Administration are appointed by the Assembly-i İdare with the approval of the General Assembly. These councils, which constituted the administrative power of the company, were supervised by officers and inspectors appointed by the Ottoman administration. The General Assembly was the final authority for all decisions related to the company. The issues to be discussed here were determined by the Council of Administration. The Council Administration was mostly tasked with the execution of the decisions taken by these assemblies. The Council Administration was mostly tasked with monitoring the general functioning and commercial activities of the company.

When the financial structure of the company is analysed, it is determined that it was established with a capital of 25.000 liras and this capital was divided into 5.000 shares, each worth five gold coins. The deed documents prepared for the shares are written in Turkish and French. Care was taken to ensure that the person who would own shares in the company was primarily a person working in the health sector. The beginning and end of the fiscal year of the company is the same as the beginning and end of the fiscal year of the Ottoman Empire, starting at the beginning of January and ending on the last day of December. As a result of the commercial activities carried out, it was determined that 5% of the profit obtained after deducting all expenses was distributed to the shareholders, 10% to the reserve fund, 17% to the shareholders with representative shares, 17.5% to the members of the Assembly-i İdare, 5% to the officials of the Encümen Administration, and finally 5% as dividends among the shareholders of the company.

The company will be legally subject to the law in force in the Ottoman Empire. For this reason, it was determined that the Ottoman courts would be the place of solution for all possible problems that the company would experience. The only authorised body to decide on the dissolution of the company, its merger with another company, its transfer to another person or the termination of its term of office was the Heyet-i Umumiye Meclisi. It can be said that the approval of the Ottoman administration was a prerequisite for the decision to be taken by this assembly to enter into force. In order for the decision to be taken to dissolve the company, three-fourths of the company's capital must have disappeared. The process of dissolution of the company was carried out by a commission to be established by the Heyet-i Umumiye Assembly. After these reports are approved by the assembly and submitted to the Ottoman government, the assembly will cease its activities and the company will be dissolved.

1. GİRİŞ

Osmanlı klasik döneminde hastane olarak faaliyet gösteren Darüşşifalarda hekim ile cerrahlık vazifesini icra eden tıpcıların yazmış olduğu reçeteler doğrultusunda ilaç hazırlayan görevlilere aşşâb¹ veya saydalân² isimleri verilmekteydi (Özçelikay, Asil, 2001: 437-438). Bu kişiler ilk dönemlerde eczacıların görevlerini üstlenmişlerdi. Aşşâblar kendi aralarında edviyeci, şerbetçi ve eczacı olarak üç kategoriye ayrılmıştı (Çetin, 2006: 68-72). Osmanlı klasik döneminde hekimler, cerrahlar, kehhâller ve eczacılar tarafından hazırlanan ilaçlar genel olarak Darüşşifalarda kullanılmaktaydı. Halk ise gündelik hayatta ihtiyaç duymuş olduğu çeşitli ilaç türlerini attarlar,³ kökçüler, şerbetçiler, berberler, macuncular, helvacılar, kırıkçılar, satıcılar ve sabunculardan karşılamaktaydı. Bunların yanı sıra halk cerrah ve hekimler tarafından şehrin belirli mevkilerinde açılmakta olan muayene odalarında üretilmiş olan ilaçları da satın alabilmekteydi (Yıldırım, 2010: 275). Geleneksel tıp olarak nitelendirilebilecek attar, kökçü, şerbetçi, berber, macuncu, helvacı, kırıkçı ve sabuncular tarafından hazırlanan ilaçlara genel itibarıyla kırsal bölgelerde ikamet eden ve gelir durumu iyi olmayan ahali ilgi gösterirken, kent merkezlerinde ikamet etmekte olan halk ise maddi durumlarının da sağlamış olduğu olanaklar çerçevesinde muayene odalarından ilaçlar temin etmekteydiler.

19. yüzyıldan itibaren profesyonellik kazanan eczacılık mesleği, daha önceki dönemlerde birbirinden farklı zanaat erbabı tarafından icra edilmekteydi. Osmanlı Devleti'nde eczacılık mesleğinde tıpkı hekimlik mesleğinde olduğu gibi Selçuklunun etkileri görülmekteydi (Şehsuvaroğlu, 1965: 91-92). Zira 19. yüzyıla kadar Osmanlı eczacılığı Ortadoğu-Arap geleneğine göre icra edilmişti (Baytop, 1981: 184). 19. yüzyılla birlikte diğer alanlarda olduğu gibi tıp ve eczacılık alanlarında da batıdan etkilenilmeye başlanmıştır. Bu nedenle bu tarihten sonra Osmanlı'da eczacılık mesleği batı etkisine girmişti (Yaşayanlar, 2015: 114). Bu durum da tıbbi ilaçların hazırlanmasında ve pazara sunulmasında batı menşeli gelişmelerin yaşanmasına yol açmıştı. Bu gelişmelerden biri de ilaçların üretilip halka arz edildiği yerler olan eczanelerin açılmasıydı.

¹ Bitkileri toplayarak satın alan ve hastane kilerine teslim eden kişilerdir (Özçelikay, Asil, 2001: 437-438).

² Macun, hap, kurs gibi ilaçları yapanlar için kullanılmaktadır (Özçelikay, Asil, 2001: 437-438).

³ Attar ya da Aktar geleneksel yöntemlerle hazırlanan ilaçların hammaddesi olan maddeleri satan kişiler için kullanılan genel bir terimdir. Arapça kökenli olan bu kelime güzel kokular satan kişiler için kullanılmaktadır (Aktar, Cebe, 2014: 45; Şekeroğlu, 2015: 1).

Müstakil eczanelerin açılmaya başlanmasıyla birlikte kısa süre içerisinde başta İstanbul olmak üzere birçok vilayet merkezinde yabancı eczacılar tarafından eczaneler açılmaya başlanmıştır. Osmanlı'nın ilk eczanelerinin yabancılar tarafından açılmış olması eczacılık sektörünün oluşup gelişmesinde yabancıların rolünün büyük olduğu şeklinde yorumlanabilir. Yabancı eczacılar dışında eczane işleten bir diğer kesim yerli gayrimüslim Osmanlı eczacıları olmuştur (Şehsuvaroğlu, 1970: 243-244). Bu eczacılar genel olarak Paris, Londra ve Viyana'da eğitim gördükten sonra Osmanlı Devleti'ne gelerek burada eczaneler açarak Osmanlı coğrafyasında eczacılığın hekimlik ve cerrahlik mesleği dışında ayrı bir meslek olarak ortaya çıkmasını sağlamışlardır (Yaşayanlar, 2015: 115). Osmanlı'nın ilk eczanelerinin gerek yabancılar gerekse gayrimüslim Osmanlı vatandaşları tarafından açılıp geliştirilmesinde aktif rol üstlenmeleri daha önce de belirtildiği gibi Paris, Londra ve Viyana gibi batı kentlerinde bu alanda eğitim görme imkanlarından kaynaklanmaktadır. Bu durum da Osmanlı'da oluşturulmaya çalışılan eczacılık sektöründe yerellik tartışmasının doğmasına neden olmuştur.

Batıda görülen eğitim ile yetiştirilen eczacıların açmış oldukları eczanelere yerellik kazandırılması amacıyla Osmanlı Devleti'nde eczacılık eğitimine dair ilk ciddi faaliyetler 1839 yılında başlatılmıştır. Bu çalışmalar neticesinde aynı yıl içerisinde Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahâne çatısı altında eczacılık eğitimine dair faaliyetler başlatılmıştır. Bu eğitim süreci üç yıl sürmekteydi. Burada almış oldukları eğitimde başarılı olan eczacılar mezun olduktan sonra askeri hastane ve askeri taburlarda asker eczacısı olarak istihdam edilmekteydiler (Baytop, 1994: 386-388). Böylece yerli eczacıların yanı sıra Müslüman ahali arasından da eczacı yetiştirilmesi planlanmıştır. Müslümanların eczacılık alanında eğitim aldıkları bir diğer yöntem gayrimüslimler tarafından işletilen eczanelerde çırak veya kalfa olarak hizmette bulunmak olmuştur. Burada kalfalık görevini tamamlayan eczacılar belirli koşulları sağladıktan sonra Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahâne hocalarının düzenleyecekleri imtihandan geçerek ikinci sınıf ecza tezkiresi almaktaydılar. Bu tezkireye sahip olduktan sonra ise eczane açabilmekteydiler. Birinci sınıf eczacılar ise Avrupa'da eğitim almış veya Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahâne'de eğitim görmüş olan eczacılardı (Yaşayanlar, 2015: 114).

Osmanlı'da birinci sınıf sivil eczacı yetiştiren ilk kurum olan Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye olmuştur. 1867 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne'ye bağlı olarak kurulan bu okulda eczacılık eğitimi verilmekteydi (Kocacık, Dölen, 2019: 78). 1908 yılına gelindiğinde ise yeni bir tıp fakültesi kurularak bu fakülteye bağlı olarak Eczacı Mekteb-i Âlisi açılmıştır. Böylece 1909 senesinde Eczacı Mektebi müstakil bir binaya sahip olmuştur (Ünver, 1952: 8). Böylece bu kurum altında eczacılık tahsili verilmeye başlanmıştır. Burada eğitim aldıktan sonra eczane açmak ve işletmek için diploma aldıktan sonra farklı tarihlerde düzenlenmiş olan nizamnamelerdeki hükümleri yerine getirmek gerekmektedir. Bu nizamnamelerden en belirgin olan

1852 yılında düzenlenen *Nizamnâme-i Eczacıyân der Memâlik-i Osmâniye* (Karayaman, 2008: 116) ile 1861 yılında hazırlanan *Beledî İspençiyârılık Sanatının İcrâsına Dâir Nizamnamesiydi*. Bu nizamnamelere göre bir eczacının eczane açabilmesi ve işletebilmesi için eczacılık alanında eğitim almış olması, staj yapmış olması ve diploma sahibi olması gerekirken, cinayet, namus ve mala zarar verme, kötü şöhret sahibi olma gibi suçları işlememiş olma, hekim veya cerrah tarafından verilen reçetenin üzerinde keyfi değişiklikler yapmama gibi koşullar aranmaktaydı (Yıldırım, Sert, 2010: 291-298). Belirtilen kurallar çerçevesinde bir eczanede bulunması gereken aletlerin hazır bulunmasıyla birlikte eczacı işletmesini açabilmekteydi. Tıbbi ilaçların hazırlanıp halka sunulduğu bu eczaneler dışında ecza ilaçlarını piyasaya sunan ticarethaneler de mevcuttu. Bu ticarethanelerin açılabilmesi için eczanede aranan şartların sağlanması istenmekteydi. Bu şartları sağlayarak İstanbul'da ecza ürünlerini satın almak ve satmak amacıyla kurulmuş olan şirketlerden biri de *Merkez Ecza Ticarethanesi Osmanlı Anonim⁴ Şirketi* adıyla 1913 yılında faaliyete geçmiş olan müessese olmuştur.

Merkez Ecza Ticarethanesi Osmanlı Anonim Şirketi'nin tüm yönleriyle incelenmesi amacıyla hazırlanmış olan bu çalışmada, şirketin kuruluş süreci, şirketin teşkilat yapısı ile yönetim erki, şirketin mali yapısı ve şirketin hukuki hakları ile tasfiye sürecine odaklanılmıştır. Bu çerçevede çalışmada şirketle ilgili birtakım sorulara cevap aranmıştır. Bu sorular, şirketin kimler tarafından kurulduğu, şirketin faaliyet göstermiş olduğu sektörün ne olduğu, şirketin teşkilat ile kadro yapılanmasının ne şekilde yapıldığı, şirketin mali yapısının nasıl işlediği ve son olarak şirketin sahip olduğu hukuki haklar ile tasfiye sürecinin nasıl gerçekleştiği şeklindedir. Bu sorulara yanıt ararken, daha çok şirketin işleyişi hakkında ayrıntılı bilgi veren şirket nizamnamesi ve bu nizamnamedeki bilgileri destekleyen diğer arşiv belgelerinden istifade edilmiştir. Ayrıca döneme dair genel durumu aktarabilmek için telif eserlere de müracaat edilmiştir.

2. MERKEZ ECZA TİCARETHANESİ OSMANLI ANONİM ŞİRKETİ

Şûrâ-yı Devlet'e yapılan müracaat doğrultusunda merkezi İstanbul'da olmak üzere ecza işlerinde kullanılan tıbbi ve kimyevi ya da diğer sağlık ilaçlarında kullanılacak olan maddelerin alım ve satım ticaretini yapabilmek için ruhsat talebinde bulunulmuştur. Bu talebin Şûrâ-yı Devlet, Nafia Dairesi, Maliye Dairesi ve Maarif Dairesi tarafından incelenmesi neticesinde ruhsatın verilmesi doğrultusunda karar alınmıştır. Bu karar doğrultusunda Şûrâ-yı Devlet ve Meclis-i Vükelâ, şirketin kuruluşu için 18 Aralık 1911 tarihinde ruhsatın verilmesini onaylamıştır. Bu kararın icra edilmesinde ise Ticaret ve Ziraat Nezareti yetkili

⁴ Hukuki, idari ve mali açıdan belirlenen görevleri yerine getirme koşuluyla birden fazla sermaye ortaklığıyla kurulan şirket türüdür. Her türlü ekonomik ve ticari faaliyette bulunabilmektedir (Dağ, 2023, s. 1115; Erdaş, 2017, s. 179).

kılınmıştır. Böylece şirketin kuruluş sürecine başlanması için bir nizamname hazırlanmıştır. Hazırlanmış olan bu nizamname dokuz bölüm ve altmış maddeden oluşmaktaydı. Bu nizamname genel olarak ticarethanenin kuruluş süreci, teşkilat yapısı, yönetim yapısı, hukuki hakları ve çalışma sahasının yanı sıra tasfiye edilme sürecine dair hükümleri içermektedir (BOA. MV. 226/42).

2.1. Şirketin Kuruluşu

Şirketin kuruluş dilekçesini veren kişi Eczacı Andre Miridis Efendi'dir. Daha sonradan nizamnamede yapılan değişiklikle birlikte şirkete ortak olanlar arasında Eczacı Jan Kalikobulos Efendi, Eczacı Vensan Caniti Efendi, Eczacı Liton İbroni Efendi, Eczacı Bazil Pareskobudis Efendi ve Eczacı Jansezarrebol Efendi yer almaktadır. Şirketin kuruluşuna dair bu isimler tarafından verilen dilekçenin incelenmesi sırasında ortaklardan olan Jan Kalikoyu Polid Efendi ile Kotives İstilavedis Efendi ortaklıktan çekilmiştir. Şirketin kuruluşuna dair kurucular adına vekillik görevi Kostantin Harfopolo Efendi tarafından yürütülmüştür (BOA. ŞD. 1235/14). Şirketin kuruluşu için başvuruda bulunan eczacıların birden fazla kişiden oluşmasına dair bilgilerden hareketle çok ortaklı bir şirket yapılanmasının oluşturulmaya çalışıldığı söylenebilir. Ayrıca 1839 yılından itibaren eczacılık sektöründe oluşturulmaya çalışılan yerellik faaliyetlerine rağmen ticarethanenin tüm ortaklarının gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarından oluşması dikkat çekmektedir.

Şirketin imtiyaz sahipleri ile Osmanlı hükümetinin ilgili kurumlarıyla gerçekleştirilen müzakereler neticesinde hazırlanan nizamnameye göre şirketin resmî unvanı *Ecza Merkez Ticarethanesi Osmanlı Anonim Şirketi* olarak belirlenmiştir. Şirketin idare merkezi İstanbul'du. Bu merkez ayrıca şirketin ilk ve tek şubesini açtığı yer olmuştu. Ancak ihtiyaç duyulması halinde Osmanlı Devleti'nin herhangi bir bölgesinde şube açabilme yetkisi tanınmıştı. Bu yetkinin yanı sıra işletmenin ülke sınırları dışında da şube açabilme hakkı bulunmaktaydı. Lakin gerek ülke sınırları içerisinde gerekse dışında şube açabilmesi için öncelikle şirketin Osmanlı hükümetine bilgi aktararak izin alması gerekmektedir. Bu durum ise şirketin Osmanlı hükümetinin denetimi altında olduğunu göstermektedir. Şirketin imtiyaz süresi otuz yıl olarak belirlenmişti. Ticari faaliyet alanı ise sağlık sektöründe kullanılan ilaçların hammaddesini oluşturan tıbbi ve kimyeviye maddelerini temin etmek, almak ve satmak olarak belirlenmişti (BOA. MV. 226/42). Şirkete ülke dışında şube açabilme hakkının tanınmış olması ticarethanenin uluslararası bir işletme olarak faaliyet içerisinde bulunabileceğini göstermektedir. Şirkete tanınan otuz yıllık imtiyaz hakkı ve şirketin faaliyete geçtiği tarihin 1913 yılı olmasına dair bilgilerden hareketle şirketin doğal süreçte feshedilme tarihinin 1943 yılı olduğu yorumu yapılabilir. Ancak bu yorumu destekler nitelikte bilgiler elde edilememiştir.

Şirketin kuruluş sürecini, faaliyet göstereceği sektör, resmî unvanı, idare merkezi, faaliyet göstereceği bölgeler ile müddete dair bilgilerin yanı sıra şirketin idaresi, mali yapısı ve feshedilme süreçlerine dair bilgilere de nizamnamede ayrıntılı

şekilde değinilmişti. Ancak buna dair bilgileri içeren nizamnamenin Şûrâ-yı Devlet, Maliye Dairesi ile Nafia Dairesi'ndeki görevliler tarafından incelenmesinden sonra nizamnamenin bazı maddelerinde değışikliğe gidilmesi kararı alınmıştı (BOA. ŞD. 1242/3). Bu karar çerçevesinde şirketin idare meclisi olan Heyet-i Umumiye Meclisi tarafından nizamnamenin beşinci, yedinci, onuncu, on sekizinci, kırkinci ve kırık beşinci maddelerinde değışikliğe gidilerek, on üçüncü maddenin ise tamamen ilga edilmesi doğrultusunda harekete geçilmiştir. Bu çerçevede nizamnamede gerekli olan düzeltmelerin yapılması için 14 Eylül 1912 tarihinde çalışmalar başlatılmıştır (BOA. BEO. 4145/31081). Buna göre nizamnamede ilga edilen on üçüncü madde şu şekilde ele alınmıştı; (BOA. A.) DVN. MKL. 55/13) Heyet-i Umumiye Meclisi'nin alacağı karar doğrultusunda hisse senetleri hamiline muharrer olmak üzere verilebilmektedir. Bu hisse senetleri ise şirketin sermayesi toplandıktan üç sene sonra verilebilecektir (BOA. İ. MMS. 159/10). Bu madde ilga edilerek hisselerle ait senetlerin şirket sermayesinin toplanmasından sonra tamamen hissedarlara verilmesinin önüne geçilmiştir.

Değışiklik yapılan beşinci madde daha önce şöyle ele alınmıştı; Şirketin sermayesi yirmi beş bin lira olarak belirlenmişti. Bu sermaye her biri beş altın kıymetinde beş bin hisseye bölünmüştü. Heyet-i Umumiye Meclisi bu sermaye miktarını bir defada veya birkaç defada elli bin liraya kadar arttırabilecekti (BOA. A.) DVN. MKL. 55/13). Eski hisse sahiplerinin sahip oldukları senetler ölçüsünde yeni senetlerden pay satın alabileceklerdi. Maddenin önceki halinde yapılan değışiklikle birlikte kuruluş sermayesi ile bu sermayenin hisse miktarları aynı bırakılmıştır. Ancak sermaye artırımını %50 oranıyla sınırlandırılmıştır. Eski hisse sahipleri ise daha öncekinde olduğu gibi daha önce sahip oldukları senetler ölçüsünde hisse alabileceklerdir (BOA. İ. MMS 159/10).

Yedinci madde daha önce hisselerin sahipleri tarafından yarısı verilinceye kadar senet sahibinin ismine kayıtlı olacak, yarısının verilmesi halinde ise senetler hamiline verilmesi ve gerek senetlerin kopyası gerekse senetlerin aslı şirketin damgasını taşıyan koçanlı bir deftere kaydedildikten sonra Meclis-i İdare'de bulunan iki aza tarafından imzalanarak kayıt altına alınması doğrultusunda hazırlanmıştı (BOA. A.) DVN. MKL. 55/13). Bu maddede yapılan değışiklikle birlikte şirketin hisselerine sahip olacak olan kişilerin eczacı olması şartı getirilmiştir. Senetlerin kayıtlarına dair bilgilerde değışiklik olmamakla birlikte senetlerini kaybeden hissedar zaman kaybetmeden mahalli Meclis-i İdare'ye haber verecektir. İhbarın yapılmasından üç ay içerisinde hisse sahibine yeni senet nüshaları verileceği kararlaştırılmıştır (BOA. İ. MMS. 159/10). Maddenin düzenlenen yeni haliyle hisselerle sahip olacak olan hissedarların eczacı olmasının eklenmiş olması mecliste söz sahibi olacak olanların işinin ehli olması gerektiği düşüncesinin hâkim olduğunu göstermektedir.

Onuncu madde daha önce senedin başka bir hissedara devredilmesi veya satılması halinde şirketin kayıt defterinde kaydedilerek senedin miktarı, senede dair bilgiler ve devreden veya satan hissedarın ismi ve senedi devir alacak olan kişinin ismi kayıt altına alınarak bu kayıt evrakına şirket müdürünün imza atacağı doğrultusunda düzenlenmişti (BOA. A.) DVN. MKL. 55/13). Bu maddede yapılan değişiklik ise şöyle gerçekleşmişti; Devredilmek veya satılmak istenen senetlere dair bilgiler, senetleri satan ve alan kişinin bilgileri kayıt altına alındıktan sonra satın alan ile satanın yanı sıra bir kişinin hazır bulunmasıyla birlikte tutulan kayıtlara imza atılmaktadır. Satış işlemleri ise senet veya hisse sahibinin satış yapacağına dair Meclis-i İdare'ye mektup yazarak bildirmektedir. Senetlerini veya hisselerini satmak isteyip de alıcı bulamayan hissedarın hisseleri şirket tarafından satın alınmaktaydı. Hisselerin satışına dair meclise yazılan mektubun üzerinden otuz gün geçmesinden sonra alıcı çıkmazsa hissedar hisselerini şirkete satacaktır (BOA. İ. MMS. 159/10). Hisse devrine dair muamelenin daha detaylı ele alınmış olmasıyla bu alanda yaşanacak olası belirsizliğin ortadan kaldırılması hedeflenmiştir.

On sekizinci madde daha önce Heyet-i Umumiye Meclisi'nin iki defa toplanmasından sonra Meclis-i İdare azasından bir veya birkaçının vefat etmesi ya da istifa etmesi durumunda herhangi bir sebepten dolayı bir veya birkaç azanın yerinin boşalması halinde Heyet-i Umumiye Meclisi boşalan yerlere geçici olarak aza tayin edebilecekti. Göreve başlaması ise toplanacak olan ilk Heyet-i Umumiye toplantısıyla gerçekleşmekteydi. Azaların tamamının sağlanması için iki aylık zaman tanınmaktaydı. İki aylık sürenin sonunda tüm azaların hazır bulunması zorunluydu (BOA. A.) DVN. MKL. 55/13). Yapılan değişiklik ise Heyet-i Umumiye Meclisi tarafından yukarıda belirtilen sebeplerden dolayı koltuğu boş kalan aza yerine yeni bir aza atılmasının geçici olarak yapılmasına dair hüküm çıkarılmıştır (BOA. İ. MMS. 159/10). Bu hükmün çıkarılmış olması azaların geçici olarak değil daimî aza olarak atanacaklarını göstermektedir.

Değişiklik yapılan bir diğer madde olan otuz sekizinci maddede Heyet-i Umumiye Meclisi'nde yer alan her bir hissedarın yerine vekil tayin edebilir (BOA. A.) DVN. MKL. 55/13) hükmü değiştirilerek bu vekilin sadece Heyet-i Umumiye Meclisi'nde yer alan azalar arasından seçilebileceği doğrultusunda düzeltilmiştir (BOA. İ. MMS. 159/10). Bu değişiklikte birlikte daha önce azalar dışında vekilin tayin edilebildiğini ancak yapılan değişiklikte birlikte vekil olarak görevlendirilecek olan kişinin şirket faaliyetlerine hâkim olan azalar arasından olması gerektiğinin önemsendiğini göstermektedir. Böylece vekil olan kişi toplantılara katılım sağladığında şirket faaliyetleri hakkında bilgi sahibi olan bir aza bilinciyle oyunu kullanması hedeflenmiştir.

Kırkıncı madde daha önce şöyle hazırlanmıştı; Otuz yedinci madde doğrultusunda Heyet-i Umumiye Meclisi'ne aza olarak tayin edilecek hissedarın toplantılara katılabilmesi için meclisin toplanmasından on gün önce hisselerini

meclise teslim etmek üzere davetname gönderilmekteydi. Bu davet doğrultusunda meclise verilen her bir hisse için hissedara hissedar adına düzenlenen bir duhuliyeye varakası verilmekteydi (BOA. A.) DVN. MKL. 55/13). Bu maddede ciddi bir değişiklik olmamakla birlikte hissedara verilecek olan duhuliyeye varakası ve hisselerini meclise devretmeleri için on gün önce davetname gönderilmesi doğrultusundaki hükümler onaylanmıştır (BOA. İ. MMS. 159/10).

Son olarak değişikliğin yapıldığı hükümler kırk beşinci maddede yer almaktadır. Buna göre her sene düzenli olarak toplanan Heyet-i Umumiye Meclisi'ne, Meclis-i İdare tarafından sunulan hesap ve kayıt defterleri müfettişler ve azalar tarafından bu toplantılarda görüşülmekteydi. Yapılan görüşmelerde bu hesapların kabulüne veya reddine karar verilmekteydi. Meclis-i İdare'de azalık görevini yapmak üzere tayinler yapılabilmekteydi. Heyet-i Umumiye Meclisi şirketin hesaplarına dair görüşmeler gerçekleştirmektedir. Müfettişlerin faaliyetlerini denetlemektedir. Gerekmeye halinde Meclis-i İdare'nin görevine son verebilmektedir. Sermayenin artırılması doğrultusunda karar alabilmektedir. Nizamnamede hükümlerin değiştirilmesi doğrultusunda karar verebilmektedir. Katılan azaların çoğunluğunun kabul oyu alınmadan Meclis-i İdare'nin tasfiyesi, sermayenin artırılması ve nizamnamede bazı hükümlerin değiştirilmesi doğrultusunda adım atamamaktaydı (BOA. A.) DVN. MKL. 55/13). Bu durum ise sermayenin artırılması, nizamnamede bazı hükümlerin değiştirilmesi veya şirketin tasfiyesi gibi önemli kararlarda çoğunluk ilkesinin arandığını ve sorumluluğun azalar arasında paylaştırılmaya çalışıldığını göstermektedir.

Bu maddede yapılan değişiklik ise şu şekilde cereyan etmişti; Her sene düzenli olarak toplanacak olan Heyet-i Umumiye Meclisi'nde, İdare Meclisi tarafından şirketin faaliyetlerine yönelik hazırlanan raporlar müfettişler tarafından meclise sunulmaktaydı. Mecliste yapılan görüşmeler neticesinde kabul veya reddedilebilirdi. Hisselerini ödeyemeyen ve hisse devri gerçekleştirmek isteyen azaların yerlerine Meclis-i İdare'ye yeni azalar tayin edebilmekteydi. Bu azaların ödeyecekleri ücretlerin belirlenmesi için müfettişler tayin edebilmekteydi. Şirket ile ilgili her türlü konuda Heyet-i Umumiye Meclisi son karar mercii olarak faaliyet yürütmekteydi. Gerekmeye halinde Meclis-i İdare'nin görevine son verebilmekteydi. Ancak bu doğrultuda kararın alınabilmesi için Heyet-i Umumiye Meclisi'nin toplantısına asaleten veya vekaleten katılmış olan azaların en az üçte birinin hazır bulunması ve hazır olanların da en az yarısından bir fazlasının onay vermesi halinde bu doğrultudaki karar kabul görmekteydi. Bu çoğunluk meclisin tasfiye edilmesi, sermayenin artırılması ve hisse senetlerinin hamiline verilmesi doğrultusunda alınan kararlar için aranmaktaydı (BOA. İ. MMS. 159/10). Meclisin tasfiye edilmesi, sermayenin artırılması veya hisse senetlerinin hamiline verilmesi hususlarında meclisin karar alabilmesi için en az azalardan üçte birinin hazır bulunması şartının

konulması bu konularla ilgili alınacak kararlarda oylamada bulunan aza sayısı arttırılmaya çalışılmıştır. Oysa maddenin bir önceki halinde bu gibi önemli konuların görüşülebilmesi için katılımcı hususunda hüküm belirtilmemiştir.

Bu doğrultuda nizamnamede yapılan değişikliklerden sonra şirket meclisi tarafından nizamnamenin son hali hazırlanıp 8 Şubat 1913 tarihinde tekrar Şûrâ-yı Devlet, Maliye Dairesi ile Nafia Dairesi tarafından incelenmek üzere ilgili makamlara iletilmiştir. Daha önce önerilen maddelerdeki hükümlerde değişikliklerin gerçekleştirildiğine karar verilerek nizamname, ilgili kurumlar tarafından onaylanmıştır (BOA. MV. 229/44). Onaylanan bu nizamname daha sonra Divan-ı Hümayun Dairesi'ne sunulmuştur (BOA. BEO. 3985/298829). Burada yapılan incelemeler neticesinde gerçekleştirilen değişiklikler yeterli görüldükten sonra onaylanmıştır. Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından 18 Şubat 1913 tarihinde tadil edilen nizamnameye dair iki nüsha hazırlanarak bunlardan biri İstanbul Mukavele Muharrirliğine diğeri ise Divan-ı Hümayun Odasında saklı tutulmak üzere gönderilmiştir (BOA. A.) DVN. MKL. 55/13). Böylece şirket resmî olarak 18 Şubat 1913 tarihinde nizamnamesini onaylatarak faaliyetlerine başlamıştır.

2.2. Şirketin Teşkilat Yapısı ile Yönetim Erki

Merkez Ecza Ticarethanesi Osmanlı Anonim Şirketi'nin yönetim merkezi İstanbul olmuştur (Gökatalay, 2015: 120). Şirket ticari faaliyetlerini icra etmek için ilk etapta İstanbul'da teşkilatlandırılacaktı. Ancak ihtiyaç duyulması halinde Osmanlı yönetiminin de onayını aldıktan sonra devletin diğer yerlerinde veya yabancı devletlerde de gerekli şartları sağlandıktan sonra şube açabilecekti. Bu gelişmeyle birlikte şirketin, planlar doğrultusunda büyüme göstermesi halinde ülke içerisinde veya ülke sınırları dışında şube açması için yasal bir engelin ortaya çıkmasının önü alınmıştır. Fakat şirkete tanınmış olan otuz yıllık imtiyaz müddetince sadece İstanbul'da merkez şubelerini işlettiği saptanmıştır (BOA. A.) DVN. MKL. 52/21). Bu bilgiden hareketle ticarethanenin İstanbul dışında ülkenin diğer vilayetlerinde veya yabancı devletlerde herhangi bir teşkilatlanma yapısına gitmediği söylenebilir. Bu durum ise şirketin ticari faaliyetlerde planlandığı gibi başarı elde etmediğini ve büyümeye gitmediğini göstermektedir.

Şirketin yönetim yapısına bakıldığında Heyet-i Umumiye Meclisi tarafından idare edilmekte olduğu görülmektedir. Bu meclis, şirkette hisse sahibi olan genel hissedarlardan oluşmaktaydı. Bu meclis her senenin ilk altıncı ayında şirketin merkezi olan İstanbul'da toplanmaktaydı. İstanbul'da toplantı yeri olarak seçilecek mekân ise Meclis-i İdare tarafından belirlenmekteydi. Toplantı genel olarak şirkete bağlı olan binada gerçekleştirilmekteydi. Ancak bu binanın konumu ve yapısıyla ilgili bilgiler elde edilememiştir. Bu toplantı dışında Meclis-i İdare'nin ihtiyaç duyması ve olağanüstü durumların yaşanması halinde Heyet-i Umumiye Meclisi'nin toplanması için çağrıda bulunabilmekteydi. Bu halde rutin olarak altı ayda bir toplanan meclisin olağanüstü durumlarda toplanabilmesi için Meclis-i İdare'nin

toplantı kararı almasının zorunlu olduğu söylenebilir. Aksi halde olağanüstü toplantının gerçekleştirilebilmesi için alternatif bir uygulama bulunmamaktadır. Bu toplantıların gerçekleştirilmesi sırasında salonda Ticaret Nezareti'nden bir memurun bulunması kararlaştırılmıştı. Bu memurun görevlendirilmesi için toplantının gerçekleştirilme tarihinden en geç on beş gün önce Ticaret Nezareti'ne memurun görevlendirilmesi için yazı yazılmaktaydı (BOA. A.) DVN. MKL. 52/21). Böylece Osmanlı hükümetinin şirket ile ilgili mecliste görüşülen konuları takip etmesi sağlanıyordu. Bir diğer ifadeyle hükümetin şirket üzerindeki denetimi gerçekleştirmesine imkân tanınmaktaydı.

Heyet-i Umumiye Meclisi'nde yer alacak olan üyeler hisse sahiplerinden oluşmaktaydı. Ancak tüm üyeler bu mecliste yer almamaktaydı. Heyet-i Umumiye Meclisi'nde aza olarak bulunacak olan hissedarın en azından asaleten veya vekaleten on hisseye sahip olması gerekmektedir. Bu durum ise mecliste koltuk sahibi olacak üyelerin aza olarak mecliste oy sahibi olabilmesinde sahip oldukları hisse miktarların belirleyici olduğunu göstermektedir. Bu hükümlerle, üyelerin aza olabilmesi için şirket hisselerine olan talebi arttırmanın hedeflendiği yorumu yapılabilir. Bu üyelerin sahip olduğu rey ise sahip oldukları hisse miktarları üzerinden belirlenmekteydi. Şöyle ki asaleten veya vekaleten on hisseye sahip olan her bir azanın bir rey hakkı bulunmaktaydı. Hissedarların sahip olabilecekleri rey sayısı ise on ile sınırlandırılmıştır. Hissedarın on rey hakkına sahip olabilmesi için yüz hisseye sahip olması gerekmektedir. Mecliste gerçekleştirilen toplantılara hissedarlar katılmaktaydı. Ancak bir hissedarın katılamaması durumunun zuhur etmesi halinde yerine vekil tayin edebilmekteydi. Bu vekilin ise meclise katılan diğer azalar arasından seçilmesi zorunluydu (BOA. A.) DVN. MKL. 52/21). Toplantılarda aza vekili olarak görevlendirilecek olan kişinin mecliste bulunan azalar arasından seçilmesinin zorunlu kılınmasıyla toplantıya katılacak olan aza vekillerin şirket yönetimi dışında yabancı birisi olmasının önüne geçilmiştir. Böylece oyunu kullanırken şirket faaliyetlerine vukûfiyeti göz önünde bulundurularak bilinçli şekilde oy kullanması sağlanacaktı.

Toplantılara katılacak olan hissedarlara toplantının gerçekleştirilme tarihinden bir ay önce davetname gönderilmek zorundaydı. Bu davetname gazetele ilan verilerek gerçekleştirilmekteydi. Böylece toplantının gerçekleştireceği mekân ile tarihe dair azalar bilgilendirilmekteydi. Gazetelere verilen bu ilanların toplantı tarih ve mekanının azalara duyurulmasının yanı sıra kamuoyunun da bu toplantılar hakkında bilgilendirilmeye çalışıldığı söylenebilir. Davetin yapılmasından sonra toplantının gerçekleştirilmesinden on gün önce hissedarların hisse miktarlarına dair bilgileri içeren evrakı şirkete iletmesi gerekmektedir. Zira Heyet-i Umumiye Meclisi'nin gerçekleştireceği toplantılara katılabilmek ve kullanacakları rey oranlarının belirlenmesinde sahip olduğu hisse miktarı ölçüt olarak alınmaktaydı.

Heyet-i Umumiye Meclisi'nin toplantısını gerçekleştirebilmesi için aza olarak belirlenmiş olan hissedarların sahip olduğu sermayenin en az dörtte birine sahip olan şahısların hazır bulunmasıyla gerçekleştirilmekteydi. Hazır bulunan kişiler asaleten veya vekaleten katılabilmekteydiler. İlk toplantısını gerçekleştirmek üzere toplanan meclisin belirlenen sermaye çoğunluğunu sağlayamaması halinde ikinci toplantı için çağrıda bulunmaktaydı. Bu toplantının gerçekleştirilmesi için birinci toplantıda aranan şartlar istenmekteydi. Ancak birinci toplantının aksine katılan azaların sahip oldukları sermaye miktarı ne olursa olsun toplantı gerçekleştirilmekteydi. İlk toplantıda görüşülmesi kararlaştırılmış olan konu müzakere edilmekteydi. Bu doğrultuda yapılan müzakereler kayıt altına alınmaktaydı. Birinci toplantı için belirlenen tarihte toplantının sağlanamaması halinde ikinci toplantının gerçekleştirilmesi için belirlenen süre iki toplantı arasındaki zaman dilimi on beş günden az, bir aydan fazla olmamalıydı (BOA. A.) DVN. MKL. 52/21). İkinci toplantı davetinde sermaye çoğunluğu ilkesinin aranmamış olması ve birinci toplantıda görüşülmesine karar verilen konun müzakere edilmesi, meclisin şirketin işleyiş fonksiyonunu olumsuz etkilememesi açısından almış olduğu önemli bir karar olarak değerlendirilebilir.

Toplantısını gerçekleştirecek olan bu meclisin başkanlığını Meclis-i İdare reisi yapmaktaydı. Doğal başkan olarak kabul edilmekteydi. Başkanın hazır bulunmaması halinde yerine meclise başkanlık etmek üzere Meclis-i İdare azalarından reisin vekili olan aza görevlendirilmekteydi. Heyet-i Umumiye Meclisi'nde aza olarak bulunan hissedarlardan en fazla hisseye sahip olan iki üye reyleri toplama görevini üstlenmekteydi. Bu toplantıda kâtip olarak vazife icra edecek olan memur ise toplantıya başkanlık eden reis ile reyleri toplamakla görevli olan azalar tarafından belirlenmekteydi (BOA. A.) DVN. MKL. 52/21). Bu bilgilerden hareketle meclisin toplantısını gerçekleştirmesi sırasında üyeler dışında salonda bir başkan, bir başkan vekili, reyleri toplayan iki aza ve bir kâtip olmak üzere toplamda beş görevlinin bulunmakta olduğu söylenebilir.

Heyet-i Umumiye Meclisi'nde görüşülen konular genellikle Meclis-i İdare tarafından belirlenmekteydi. Bu konular şirket sermayesine sahip olan hissedarlardan sermayenin yirmide birine sahip olanların bir araya gelerek müzakere etmeleri neticesinde belirmekteydi. Heyet-i Umumiye Meclisi'nin toplanmasından yirmi gün önce konunun bu azalar tarafından belirlenmiş olması gerekmektedir. Böylece toplantının gerçekleştirilmesinden önce konuyla alakalı araştırma yapma imkânı doğmuş olmaktadır. Görüşülecek olan konulara dair Meclis-i İdare tarafından bu doğrultuda hazırlanan cetvele eklenen konular mecliste görüşülmekte olup, cetvelde yer almayan konular mecliste kesinlikle görüşme gündemine alınmamaktadır (BOA. A.) DVN. MKL. 52/21). Bu durum ise Meclis-i İdare'nin Heyet-i Umumiye Meclisi'nin bir alt kurumu olarak görev icra ettiğini göstermektedir.

Toplantının gerçekleştirilmesinden önce şirket hesaplarına dair tutulan kayıt defterlerinin incelenmesi için Heyet-i Umumiye Meclisi tarafından hissedarlardan veya dışarıdan birkaç müfettiş tayin edilmekteydi. Görevlendirilmiş olan bu müfettişler aracılığı ile şirket hesaplarına dair denetimler yapılmaktaydı. Her sene düzenli olarak şirketin genel işleri ve genel hesaplarının görüşülmesi için toplanmakta olan meclis toplantısında bu müfettişler tarafından genel işler ve hesaplarla ilgili raporlar okunarak toplantıya başlanılmaktaydı. Bu raporlara dair görüşmeler yapıldıktan sonra oylamaya sunulmaktaydı. Oylama neticesinde raporlar ya kabul veya reddedilmekteydi (BOA. A.) DVN. MKL. 52/21).

Bu gibi işlemler dışında Heyet-i Umumiye Meclisi'nde gerçekleştirilen toplantılarda temettülerin tayin edilmesi, Meclis-i İdare azalarının değiştirilmesi, boşalan koltuklara yenilerinin atanması, İdare Encümen'in toplanması için her toplantıda azalardan alınacak olan ücret miktarının belirlenmesi, hesapların incelenmesi için görev yapacak olan müfettişlerin alacakları maaşların belirlenmesi, Meclis-i İdare'nin görevine son verilmesi ve şirketin genel işleri hakkında karar alınabilmesi gibi yetkilere sahipti. Görüldüğü gibi Heyet-i Umumiye Meclisi, şirket ile ilgili hayati kararları alan yönetim organı olarak işlemekteydi. Haliyle bu durum da meclisin alacağı kararların kati olmasını kaçınılmaz kılmıştır. Son karar mercii olmasından dolayı onaylamış olduğu kararlar sorgulanamazdı. Ancak bu kararların alınabilmesi için asaleten veya vekaleten şirket sermayesinin üçte birinin toplantıya katılmış olması ve bu toplantıya katılanlardan en azından sermayeye sahip olan hissedarların yarısından bir fazlasının kabul edilecek olumlu veya olumsuz görüşe oy vermesi gerekmektedir. Aksi halde yukarıda belirtilen yetkilerin yanı sıra sermayenin artırılması veya hisse senetlerinin sahiplerine verilmesi hususunda olumlu veya olumsuz yönde alınacak olan karar geçersiz olmaktadır. Heyet-i Umumiye Meclisi'nde alınan karar toplantıya katılmamış olan hissedarları da bağlamaktaydı (BOA. A.) DVN. MKL. 52/21). Heyet-i Umumiye Meclisi'nin yukarıda belirtilen birçok konu hakkında karar alma yetkisinin bulunmuş olması ve bu kararların kati olmasına dikkat çekilmesinden hareketle meclisin şirketin son karar mercii olduğunu göstermektedir.

Heyet-i Umumiye Meclisi'nde görüşülen konular kayıt evraklarına ve defterlere işlenmekteydi. Bu evrak ve defterler Heyet-i Umumiye Meclisi'nin toplantısına reislik eden, reyleri toplayan iki aza ve kâtip olarak vazife icra eden memur tarafından mühürlenerek imzalanmaktaydı. Toplantıya katılan tüm hissedarların isimlerine, ikametgâh adreslerine ve her birinin hamil olduğu hisse miktarlarına dair bilgiler bu defterlere kaydedilmekteydi. Bu defterde hissedarlara ait bilgilerin tutulduğu evraklar bu hissedarlar tarafından mühürlenerek imzalanmaktaydı. Bu kayıtlar hissedarlar tarafından talep edilmesi halinde ise ilgili olan hissedara verilmekteydi. Son olarak Heyet-i Umumiye Meclisi tarafından bu

doğrultuda tutulan kayıtlar Meclis-i İdare başkanı ve vekili tarafından imzalanmaktaydı (BOA. A.) DVN. MKL. 52/21). Kayıtların teferruatlı şekilde tutulmuş olması şirketin kayıt arşivine önem verdiğini göstermekle birlikte kayıtları isteyen her hissedara verilmesi ise şirket yönetiminin şeffaflık ilkesine önem verdiği şekilde yorumlanabilir.

Heyet-i Umumiye Meclisi dışında yürütme organı olarak faaliyet gösteren bir diğer meclis, Meclis-i İdare'dir. Bu meclis Heyet-i Umumiye Meclisi'nin bir alt yürütme organı olarak teşkilatlandırılmıştır. Bu mecliste en az beş en çok ise dokuz azanın bulunması gerekmektedir. Bu azalardan üçünün Meclis-i İdare'den ve eczacılardan oluşması zorunluydu. İlk üç sene zarfında görev yapacak olan Meclis-i İdare azaları Eczacı Andre Miridis Efendi, Eczacı Jan Kalikobulos Efendi, Eczacı Vensan Caniti Efendi, Eczacı Liton İbroni Efendi, Eczacı Bazil Pareskobudis Efendi ve Eczacı Jansezarrebol Efendi'dir. Bu azaların göreve başlaması için memuriyetlerinin Heyet-i Umumiye Meclisi tarafından tasdik edilmesi gerekmektedir. İdare Meclisi'nde yer alacak olan azanın her biri görevde bulunduğu müddet boyunca şirketin kırk hisse senedine sahip olması gerekmektedir. Sahip olmuş olduğu hisse senetlerini ise şirket sandığına teslim etmekteydi. Hissedarın bu senetleri geri istemesi durumunda memuriyeti döneminde satışa çıkarılabilmekteydi. Bu süreç boyunca senetlerin üzerine satışının yapılmayacağına dair bir damga vurulmaktaydı (BOA. A.) DVN. MKL. 52/21). Meclis-i İdare'yi oluşturan azalardan en az üçünün eczacı olarak seçilmesi zorunluluğu şirketin ecza işleriyle iştigal etmesinden kaynaklanmaktaydı. Böylece mecliste söz sahibi olanlar arasında eczacılık sektörünün içerisinde bulunan kişilerin de bulunması sağlanarak işinin ehli olanlarla meclis yönetilmeye çalışılmıştır.

Meclis-i İdare'de görev almış olan azanın görev süresi üç yıl olarak belirlenmişti. Görev süresi biten veya görev süresi bitmeden azalıktan ayrılmak isteyenlerin hisseleri başka birine havale edebilir veya hisselerin satışını yaparak hisseleri satın alan yeni azalar meclisteki yerini almaktaydı. Görev yapıp meclisten ayrılan azanın tekrar mecliste aza olarak bulunması için herhangi bir engel bulunmamaktaydı. Meclisin toplanmasına ihtiyaç duyulması halinde talep edilen her an toplanabileceği gibi genel olarak ayda bir toplantı düzenlemekteydi. Düzenli olarak ayda bir toplanan meclisin olağanüstü toplantılar gerçekleştirebilmesi için azaların meclis başkanına toplantı için başvurması ve başkanın gerek duyması halinde toplantı çağrısında bulunması yeterliydi. Toplantıda görüşülecek olan kanunun kabul edilebilmesi için aza sayısının en az yarısının toplantıya iştirak etmesi gerekmektedir. Görüşülen konunun kabul veya reddedilebilmesi için katılan azaların çoğunluk reyini arar. Reylerin eşit olması halinde ise toplantıya başkanlık eden azanın reyini belirleyici olmaktadır (BOA. A.) DVN. MKL. 52/21). Oylama neticesinde belirleyici olan oyun toplantıya başkanlık eden aza tarafından

kullanılmış olmasına değinilmesinden hareketle başkanların da oylamalarda oy kullanma hakkının olduğunu göstermektedir.

Meclis'te bulunan azaların bir veya birkaçının vefat etmesi, istifa etmesi ya da herhangi bir sebepten dolayı görevden ayrılması halinde boşalan koltuklara yeni azaların görevlendirilmesinde zaman kaybedilmeden gerekli atama yapılmaktaydı. Atanan bu azalar geçici aza statüsü ile görevlendirilmiş olacaktı. Ancak daha sonradan bu azalara Heyet-i Umumiye Meclisi tarafından uygun görülmesi halinde asalet verilmekteydi. Heyet-i Umumiye Meclisi ise bu azalara, sağlamaları gereken bazı koşulları yerine getirmiş olmaları ve haklarında yürütmüş olduğu araştırmalar neticesinde aza olmalarına engel bir durumun bulunmaması halinde bu asaleti vermekteydi. Meclisin yapacağı araştırma neticesinde asaletin verilmesinin uygun görülmemesi halinde ise meclis, yeni bir azayı asaleten tayin edebilecekti. Meclis-i İdare azaları kendi aralarından her sene düzenli olarak bir başkan ve başkan vekili seçmekteydiler. Bu görevliler dışında meclis dışından bir kâtip görevlendirilmekteydi. Toplantı sırasında görev icra eden memurlara bakıldığında Heyet-i Umumiye Meclisi'nin işleyişiyle benzerlik gösterdiği görülmektedir. Toplantının gerçekleştirilmesi veya meclisin toplanması halinde reis veya vekilinin hazır bulunmaması halinde azalardan biri meclise başkanlık edebilmekteydi. Azalar içerisinde yabancı devletlerde ikamet eden veya yabancı devletlere seyahat etmiş olanların yerine vekâleten görev yapacak olan birini görevlendirebilmekteydiler. Bu görevlendirmeler aza tarafından yapılmaktaydı. Ancak vekili olarak seçeceği kişinin meclis azaları arasından olması zorunluydu. Meclis'te vekaleti alan aza kendi oyu ve vekili olduğu azanın oyu olmak üzere en fazla iki oy kullanma hakkına sahip olacaktı (BOA. A.) DVN. MKL. 52/21). Bu bilgilerden hareketle bir vekil azanın birden fazla azanın vekilliğini yapamayacağı çıkarımında bulunulabilir.

Meclis-i İdare'nin görevlerine bakıldığında ise hiçbir kayda ve şarta tabi olmaksızın şirketin genel işlerinde sorumlu iktidar konumundaydı. Heyet-i Umumiye Meclisi'ne sunulan hesaplara dair raporları hazırlamaktaydı. Şirket ile ilgili yeni hükümler çıkarabilme yetkisine sahipti. Şirketin temettüsüne dair teklifte bulunabilme yetkisi vardı. Meclisin başkanlığını yapan kişi ise mahkemelerde şirketin vekili sıfatıyla görev almaktaydı. Bu durum da meclis başkanının şirketin doğal dava vekili olduğu şeklinde yorumlanabilir. Şirket ile ilgili yapılan işleri denetlemek ve hesapları kontrol etmek amacıyla vazifelendirilmiş olan görevlilerin tamamını kendi azalarından atayabildiği gibi birkaçını dışarıdan da tayin edebilmekteydi (BOA. A.) DVN. MKL. 52/21). Denetimi gerçekleştirecek olan kişilerin azalar arasından seçilmesinin yanı sıra aza olmayan kişilerden de dışarıdan seçilmiş olması meclisin ve azaların faaliyetlerinin tarafsız şekilde denetim altında tutulmaya çalışıldığını göstermektedir.

İdare Meclisi'nde görüşülen konulara dair kayıtlar zabıt defterlerine işlenmekteydi. Bu kayıtlar kontrol edildikten sonra meclise başkanlık eden aza ve hazır bulunan diğer azalar tarafından mühürlenerek imzalanmaktaydı. Kayıtların kabul görmesi ve resmîyet kazanabilmesi için reis veya onun vekilliğini yapanın yanı sıra en az bir aza tarafından imza edilmesi gerekmekteydi. Bu meclisin tutmuş olduğu kayıtların kontrol edildiği ve muhafaza edildiği bir Encümen İdaresi kurulmaktaydı. Encümen İdaresi, bir müdür ve görevlilerden oluşmaktaydı. Ancak bu görevlilerin sayıları ile ilgili bilgilere yer verilmemiştir. Encümen İdaresi'nin görevi genel olarak şirketin işleyişine nezaret etmek olarak belirlenmişti. Bu işlemleri denetlerken gerek görmesi halinde doğrudan memur ile müstahdemleri görevden alma yetkisine sahipti. Ayrıca İdare Meclisi tarafından alınan kararların icra edilmesini takip etmekteydi (BOA. A.) DVN. MKL. 52/21). Şirketin, Osmanlı hükümeti tarafından denetim altında tutulmasının yanı sıra Encümen İdaresi adıyla oluşturulmuş olan yapıyla da kendi faaliyetlerini denetime tabi tuttuğunu göstermektedir. Encümen İdaresi ile ilgili verilen bilgilerden hareketle bu meclisin, Meclis-i İdare'nin bir alt birimi olarak faaliyet yürüttüğü çıkarımı yapılabilir.

Encümen İdaresi ile ilgili sunulan teklifler Meclis-i İdare'de görüşülmekteydi. Bu teklifler Meclis-i İdare tarafından Heyet-i Umumiye Meclisi'ne arz edilmekteydi. Ayrıca Encümen İdaresi, Meclis-i İdare'nin Heyet-i Umumiye Meclisi'ne sunacağı şirketin yıllık bilançolarını hazırlamakla görevlendirilmişti. Encümen İdaresi her hafta düzenli olarak iki defa toplanmaktaydı. Ancak idarenin müdürlüğünü yapan kişi tarafından davette bulunması halinde olağanüstü toplantı da gerçekleştirilebilmekteydi. Müdürün davette bulunması için ise iki yol bulunmaktaydı. Bunlardan ilki müdürün toplantı ihtiyacı duyması halinde üyelere toplantı çağrısında bulunarak olağanüstü toplantıyı gerçekleştirmekteydi. İkincisi ise mecliste görev icra eden üyeler arasından gelen talebin müdürlük tarafından kabul edilmesiyle gerçekleştirilmekteydi. Gerçekleştirilen toplantı sırasında bir azanın toplantıya katılmaması halinde onun yerine Meclis-i İdare'den bir aza katılım sağlamaktaydı. Encümen İdaresi'nde görev yapanlara şirket hasılasından kendilerine verilen ücretin yanı sıra mecliste hazır buldukları her oturum için ayrıca ücret almaktaydılar. Alacakları bu ücret ise Heyet-i Umumiye Meclisi tarafından belirlenmekteydi (BOA. A.) DVN. MKL. 52/21). Buradan hareketle şirketin en alt yönetim organı olarak Encümen İdaresi'nin vazife icra ettiği söylenebilir.

Encümen İdaresi'nde müdürlük vazifesini icra edecek olan kişi Meclis-i İdare tarafından tayin edilmekteydi. Müdür şirketin genel işleri için yapılan harcamaları, Meclis-i İdare ve Encümen İdaresi'nde görev yapan memurların masraflarını ve şirketin genel işlerini takip etmekteydi. Genel olarak şirketi ilgilendiren her türlü ticari faaliyeti icra etmekteydi. Bu doğrultuda müdür tarafından tutulan kayıtları müdür dışında Encümen İdaresi'nden bir aza daha imzalamak zorundaydı. Encümen İdaresi'nde bulunan azanın imzalamaması halinde ise Meclis-i İdare'de bulunan bir

aza tarafından imza atılmaktaydı. Görevlendirilmiş olan müdürün hazır bulunmaması veya istifa etmesi halinde yerine Meclis-i İdare azalarından biri veya meclis tarafından görevlendirilecek olan bir memur, müdürün görevlerini icra etmekteydi. Müdür veya ona vekil olarak atanmış olan memurların oyları Meclis-i İdare'ye istişare ile iletilmekteydi, Encümen İdaresi'nde ise katılım sağlayarak oyunu bildirmesi gerekmekteydi (BOA. A.) DVN. MKL. 52/21). Bu durum da Encümen İdaresi'nde görevli olan azaların Meclis-i İdare toplantılarında yapılacak olan oylamalara katılımlarının zorunlu olmamakla birlikte Encümen İdaresi'nin toplantılarında yapılacak olan oylama oturumlarına bizzat katılmalarının zorunlu olduğunu göstermektedir.

Şirketin yönetim yapısıyla ilgili genel bir değerlendirme yapılacak olunursa yönetim yapısının üç meclis şeklinde teşkilatlandırıldığı, bunlardan en yetkili ve üst mercide bulunan yönetim erkinin Meclis-i Heyet-i Umumiye olduğu, onun bir alt kurumu olarak faaliyet gösteren yürütme organının Meclis-i İdare olduğu ve son olarak Meclis-i İdare'nin çatısı altında teşkilatlandırılan en alt mercide bulunan yürütme organın Encümen İdaresi olduğu söylenebilir.

2.3. Şirketin Mali Yapısı

Şirketin sermayesi yirmi beş bin lira olarak belirlenmiştir. Ancak daha önce de belirtildiği gibi Heyet-i Umumiye Meclisi'nde yapılan oylamada çoğunluğun sağlanması halinde bu tutar elli bin liraya kadar yükseltilebilmekteydi. Kuruluş sermayesi olarak belirlenen yirmi beş bin lira her biri beş altın kıymetinde olan beş bin hisseye ayrılmıştır. Yine Heyet-i Umumiye Meclisi'nde yapılan görüşmeler neticesinde bu hisse senetleri %50 oranında arttırılabilmekteydi. Hisselerin artırılması doğrultusunda kararın alınması halinde hissedarların daha önce sahibi oldukları hisse miktarı oranında yeni hisseler satın alabileceklerdi (BOA. A.) DVN. MKL. 52/21). Sermaye artırımına gidilmesi neticesinde şirkette hissedar sayısını arttırmadan mevcut olan hissedarların sahip oldukları hisse miktarlarında artış sağlanmaktaydı.

Şirketin kurulması için kuruluş sermayesi olarak belirlenmiş olan yirmi beş bin liranın en az %10'unun hissedarlar tarafından şirket sandığına teslim edilmiş olması gerekmekteydi. Bu sermayenin %10'unun şirket sandığına teslim edilmesiyle birlikte şirket resmî olarak kurulmuş sayılmaktaydı. Hisse sahiplerine ilk etapta sahip oldukları hisseler için geçici senetler verilmekteydi. Hissedarın payına düşen hisse miktarı ölçüsünde belirlenen taksitlerin yarısını ödemesi halinde geçici senetler yerine asıl senetler verilmeye başlanacaktı. Şirketin hissedarlara vermiş olduğu hisse senetlerinin bir tarafı Türkçe yazılırken diğer tarafı da Fransızca veya diğer yabancı lisanlarla kaleme alınmıştı. Yabancı devletlerde şube açılmasına dair hükmün yanı sıra hisse senetleri için hazırlanmış olan nüshaların Türkçe dışında yabancı dillerle yazılabileceğine dair hükmün belirlenmiş olması ise şirketin uluslararası bir kuruluş

olduğunun bir diğer kanıtı olarak gösterilebilir. Bu hisse senetlerinden iki nüsha hazırlanmaktaydı. İlk nüsha hisse sahibine teslim edilirken, diğer nüsha ise Ticaret ve Nafia Nezareti'ne teslim edilmekteydi. Sermayenin şirket sandığında kalmış olacak %90'lık oranı ise şirket sandığında saklı tutulmaktaydı. Bu miktarın toplanması için şirketin ihtiyaçlarına göre Meclis-i İdare kararıyla otuz gün öncesinde İstanbul veya ülkenin farklı vilayetlerinde bulunan beş farklı gazeteyle ilan verilerek hisseler satışa çıkarılarak bu miktar toplanmaktaydı (BOA. A.) DVN. MKL. 52/21). Şirket kazasında bulunan hisse senetlerinin satışı gazeteler aracılığı ile gerçekleştirilerek halka duyurulmaktaydı. Bu durum da hisse senetlerine sahip olmak isteyen her Osmanlı vatandaşının şirket nizamnamesinde belirlenen şartları sağlaması halinde hisse sahibi olabileceğini göstermektedir.

Hisselere sahip olacak olan kişilerin ise şirketin tıbbiye ve kimyeviye gibi ecza ürünlerini alıp-satmakla vazifelendirilmiş olmasından dolayı eczacılar arasından seçilmesine önem gösterilmişti. Eczacı olduğu tespit edilen kişilere gerek geçici gerekse asli senetlerin verilmesiyle birlikte şirket tarafından tutulan kayıt defterlerine işlenmekteydi. Bu defterlere şirkete ait olan damga vurulduktan sonra Meclis-i İdare'de görev alan en az iki aza tarafından mühürlenerek imzalanmaktaydı. Hisselere sahip olan hissedarların ayırt edilmesi için sıra numaraları verilmekteydi. Hissedarların hisselerine ait senetlerini kaybetmesi halinde zaman kaybetmeden Meclis-i İdare'ye durumu bildirmek zorundaydılar. Bu ihbarın yapılmasından sonra üç aylık zaman zarfında hissedarın kaybetme gerekçesini açıklamasıyla birlikte şirket tarafından kaybolan hisse senetlerinin yerine yeni nüshalar verilmekteydi. Daha önceki senetlerin geçersiz olduğuna dair sonradan verilen senetlerin üzerine notlar yazılmaktaydı (BOA. İ. MMS. 145/23). Kaybolan senetlerin yerine verilen yeni senetlerin üzerine notların düşülmüş olmasıyla birlikte yeni verilen bu senetlerin sıfırdan verilen senetler olmadığını göstermekle birlikte daha önce kaybolmuş olan senetlerin bulunması halinde geçersiz sayılmasını sağlamaktaydı. Böylece ortada fazladan senetlerin dolaşması engellenmeye çalışılmıştır.

Hisse senetlerine sahip olan hissedarların hisselerini başka bir hissedara satmak veya devretmek istemeleri halinde senede ait olan tüm taksitleri ödemiş olmaları gerekmekteydi. Aksi durumunda bu senetleri başka bir hissedara satamaz veya devredemezdi. Senetlere ait taksitlerin zamanında ödenmemesi halinde hissedarlar birtakım maddi yaptırımlara maruz bırakılmaktaydı. Şöyle ki, taksit günü gelmiş olmasına rağmen taksit bedelini ödemeyen veya ödemekte geç kalan hissedarlar ihtar edilmeksizin taksitin ödenmesi gerektiği günden itibaren başlamak üzere şirketin menfaatinin korunması doğrultusunda taksit miktarının %6 oranında faiz uygulanmaktaydı. Buna rağmen taksitleri ödemekten imtina eden hissedarlar hakkında şirket dava sürecini başlatabilmekteydi (BOA. İ. MMS. 145/23).

Başlatılan dava sürecinin neticelenmesiyle birlikte şirket bu hisse senetlerini hisse sahibine bildirmeksizin satışa çıkarabilmekteydi. Satılmasına karar verilen

hisse senetleriyle ilgili bilgiler gazetelere ilan verilmekteydi. Böylece hisseler alıcı bulunmaktaydı. İlan edildiği tarihten on beş gün içerisinde eski sahibinden veya yeni bir hissedar tarafından hisse senetlerinin satın alınmaması halinde eski sahiplerine ihtarda bulunma zorunluluğu olmamakla birlikte hisselerin satışı için şirket İstanbul Borsasına başvuruyordu. Bu borsanın da hisse senetlerine müşteri bulamaması halinde hisselerin satışı için müzayedeye düzenlenmekteydi. Müzayedede hisse senetlerinin bedeli en düşük fiyattan satışa açılmaktadır. En yüksek bedeli teklif eden şahsa hisseler satılmaktaydı. Böylece satış işlemi gerçekleştirilmiş olunacaktı. Satış işleminin gerçekleştirilmesinden sonra daha önce verilen senetler iptal edilmekteydi. Yeni hisse sahiplerine senetlerin eski numaralarını taşıyan yeni evraklar hazırlanarak satın alınmış olan hisseye tekabül eden meblağı ödemek şartıyla kendilerine iki senet verilecekti. Satış işleminin gerçekleştirilmesinden sonra hisseye ait olan miktardan şirkete ait olan borçlar ödendikten sonra kalan meblağ yeni hissedara teslim edilmekteydi. Hisselerin şirkete borçlu olması halinde bu borç yeni hissedardan karşılanmaktaydı (BOA. İ. MMS. 145/23). Hisse senetlerine ait olan borçların yeni hissedardan tahsil edilmesi doğrultusunda muamelenin uygulanmış olması hissedarın şirkete karşı borcunun şahsi olmadığı hisselerin şirkete karşı borçlandırıldığını göstermektedir.

Hisse senedinin başka bir hissedara havale edilmesi veya satılması halinde şirketin kayıt defterlerine kaydedilerek hisse senetlerini satan ile senetleri satın alan kişilerin bilgilerinin kayıtlara işlenmesinden sonra bu kişilerin yanı sıra müdürün imzasıyla kayıtlar tutulmaktaydı. Satışın gerçekleştirildiğine dair ibareler senetlere de işlenmekteydi. Hisselerini satmak isteyen hissedar hisselerin tümünü veya bir kısmını satmak isterse diğer hissedarlara teklif etmeden başka birine satamazdı. Satış işlemlerinden haberdar etmek için hissedar Meclis-i İdare'ye bir mektup yazmaktaydı. Bunun üzerine Meclis-i İdare ise satış işlemlerinden diğer hissedarları haberdar etmekteydi. Eski hissedar tarafından hisselerin satışına dair yazılan mektubun üzerinden otuz gün geçmiş olmasına rağmen hisseleri satın almak için talibin olmaması halinde hissedara hisselerini istediği kişiye satmasına izin verilmekteydi (BOA. İ. MMS. 145/23). Bu bilgilerden hareketle hisselerini satmak isteyen hissedarın olması halinde hisseleri satın alma önceliğinin hisse sahiplerine ait olduğunu göstermekteydi. Bu durum ise hisse senetlerinin mevcut olan hissedarlarda kalmasını, yabancı yeni bir hissedarın dahil edilmesine sıcak bakılmadığını göstermektedir.

Hisseler sahipsiz olmamakla birlikte şirkete ait hisseler bulunmamaktaydı. Her hissenin bir sahibi bulunmaktaydı. Hisselerini satmak isteyen hissedarların olması halinde ise yeni bir hissedarın bulunması zorunluydu. Hisselere sahip olan hissedarlar ise şirketin hazırlamış olduğu nizamname doğrultusunda hareket etmek zorundaydı. Ayrıca Heyet-i Umumiye Meclisi tarafından alınacak tüm kararlara

riayet etmek mecburiyetindeydi. Hisselere sahip olan hissedarların borçluları veya varisleri hiçbir şekilde şirketten hak talebinde bulunamazlar, şirketin işleyişine müdahale edemezler, borcu olanın alacağı karşılığında şirkete dava açamazdı. Ayrıca yeni hissedar şirketin her sene düzenli olarak yapmış olduğu kayıt defterlerini onaylamak ve şirket hukukuna uymak zorundaydı. Nitekim bu defterlerde hisse miktarlarının yanı sıra hisse senetlerinin borçlarına dair miktarlar da kayıt altına alınmaktaydı. Hisselere sahip olan hissedarlara hisse senetlerinin tümünün verilmesi Heyet-i Umumiye Meclisi'nin kararıyla gerçekleştirilmekteydi. Bu kararın alınabilmesi için şirket sermayesinin tümüne sahip olan azanın toplanmış olması ve aradan üç yılın geçmiş olması şartı aranmaktaydı (BOA. A.) DVN. MKL. 52/21).

Şirketin mali yıl başlangıcı ocak ayının başı olarak kabul edilirken, bitiş tarihi olarak ise aralık ayının sonu olarak belirlenmiştir. Şirketin mali yıl başlangıcı ile bitişinde devletin mali yıl başlangıcı ile bitişiyile eş zamanlı olmasına dikkat edilmiştir. Ancak birinci sene şirketin kuruluş senesi olması hasebiyle şirketin kuruluş tarihi mali yılın başlangıcı kabul edilirken mali yılın bitiş tarihi olarak ise ocak ayının otuz birinci günü olarak kararlaştırılmıştı. Meclis-i İdare her sene düzenli olarak şirketin faaliyetlerine yönelik hesapları, alacakları ve borçlarını içeren raporları hazırlayarak Heyet-i Umumiye Meclisi'nin toplanmasından kırk gün önce müfettişlere sunmak zorundaydı. Tutulan bu kayıtlar müfettişler tarafından incelendikten sonra meclise sunulmaktaydı. Mecliste yer alan her hissedar tarafından bu kayıtlar incelenebilmekteydi (BOA. A.) DVN. MKL. 52/21). Meclis-i İdare tarafından Heyet-i Umumiye Meclisi'ne sunulan raporların müfettişler tarafından kontrol edilmesi, Heyet-i Umumiye Meclisi'nin, Meclis-i İdare üzerinde denetim mekanizmasını işlettiğini göstermektedir. Ayrıca bu raporların talep eden her hissedar tarafından incelenebileceğine dair hükmün belirlenmiş olması şirketin şeffaflık ilkesi doğrultusunda idare edildiği şeklinde yorumlanabilir.

Şirketin temettü gelirlerine dair kaynak ise şirketin yıllık gelirlerinden temin edilmekteydi. Şöyle ki yıllık hasılatın elde edilmesiyle birlikte ilk etapta hissedarların hepsine sahip olmuş oldukları hisse miktarlarının %5 oranında faiz olarak ücret ödenmekteydi. Daha sonra geriye kalan miktardan %10'u ihtiyat akçesi şirket sandığına teslim edilmekteydi. Geriye kalan hasılatın %17'si mümessil hisse sahiplerine, %17,5'i Meclis-i İdare'de bulunan azalara, %5'i Meclis-i İdare tarafından oluşturulmuş olan Encümen İdaresi'nde görev yapan müdür ile memurlara ve son olarak ise %5'lik oran hisseye temettü olmak üzere hissedarlara verilmekteydi (BOA. A.) DVN. MKL. 52/21). Şirketin yıllık elde etmiş olduğu kâr marjının dağılımına bakıldığında en fazla hissenin Meclis-i İdare azalarına ve daha sonra ise mümessil hissesi sahiplerine verildiği görülmektedir. Bu durum da şirket gelirlerinden en fazla payın hissedarlara ait olduğunu göstermektedir. Şirketin kâr amaçlı kurulmasından dolayı şirket gelirlerinden en fazla gelire sahip olan kesim şirkete en fazla yatırım yapmış olan hissedarlar olmuştur.

Temettü gelirlerin yanı sıra üzerinde durulan bir diğer husus da ihtiyat akçesi olmuştur. İhtiyat akçesi daha önce de belirtildiği gibi temettü gelirlerinden bir kısmı ayrılarak oluşturulmaktaydı. Bu akçeler şirket sermayesinin tutarında denk gelecek halde toplanmaktaydı. Şirket sermayesi kadar ihtiyat akçesinin toplanmasıyla birlikte ihtiyat akçesi toplanmamaktaydı. İhtiyat akçesinin elde edilen kâr oranından toplanmaması halinde buraya ayrılan bütçe de hissedarlar arasında paylaştırılmaktaydı. Böylece ihtiyat akçesinin şirket sermayesine denk gelmesi demek hissedarların elde edecekleri kâr oranında artışın meydana geleceği anlamına gelmekteydi. Şirket sandığında tutulacak olan bu akçeler şirket ile ilgili olağanüstü bir durumun zuhur etmesi halinde kullanılacaktı. Şirketin genel işleri ile ilgili ihtiyat akçesinden harcamanın yapılması durumunda akçede meydana gelen eksilmenin tamamlanması için tekrar ihtiyat akçesi toplanmaktaydı. Şirket kazasında tutulan bu akçeler, şirketin tasfiye edilmesinden sonra ihtiyat akçesi hissedarlar arasında sahip olmuş oldukları hisse miktarlarıncaya taksim edilmekteydi (BOA. A.) DVN. MKL. 52/21). Hissedarlar tarafından şirket sandığında tutulan ihtiyat akçesinin şirketin tasfiye edilme kararının alınmasından sonra hissedarlar arasında sahip olmuş oldukları hisse miktarları oranında dağıtılması ihtiyat akçesinin asıl sahiplerinin hissedarlar olduğunu göstermektedir. Ancak şirketin faaliyette olduğu süreçte olağanüstü durumlarda da kullanılabilirdi. Bu durum ise ihtiyat akçesinin asıl sahibinin hissedarlar olmasına rağmen şirketin faaliyette olduğu müddetçe sarf etmek hakkının şirkete ait olduğunu göstermektedir.

Hissedarlara verilen hisseler arasında mümessil hisseleri de yer almaktaydı. Bu kapsamda şirkete ait bin adet mümessil hissesi teşkil edilmişti. Bu hisselerinden sekiz yüz adeti şirketin teşkilinde aktif rol oynayan beş ortağa verilmekteydi. Sekiz yüz adet mümessil hissesi kurucu ortaklar arasında kuruluş sermayesine sağlamış oldukları katkılar oranında dağıtılmıştır. Geriye kalan hisseler ise Meclis-i İdare azalarına verilmekteydi. İki yüz adet mümessil hisselerinin her biri hissedarlar arasında yirmi hisseye sahip olması karşılığında bir mümessil hissesi verilmekteydi. Mümessil hisselerine sahip olan bir hissedar bunları başka bir hissedara devredebilmekte veya satabilmekteydi. Mümessil hisseleri sahibine şirketin yönetimine müdahale etme hakkı tanımazdı. Bu mümessil hisselerinin %17,5'i temettü akçesi olarak şirket sandığına teslim edilmekteydi. Teslim edilen bu miktar şirketin faaliyette olduğu müddetçe şirket sandığında temettü akçesi olarak kalacaktı. Mümessil hisselerine sahip olan hissedar hiçbir zaman gerek şirketin alacağı borçlar gerekse ihtiyat akçesi üzerinde bir hak iddia edemeyecekti. Belirlenmiş olan bu mümessil hisseleri dışında yeni bir mümessil hissesi asla teşkil edilmeyecekti (BOA. A.) DVN. MKL. 52/21). Mümessil hissesine sahip olan hissedarların mümessil hisselerinden dolayı şirketin yönetim yapısına müdahale edemeyecek olması yönetimde yer almadıkları şeklinde yorumlanabilir.

2.4. Şirketin Hukuki Hakları ve Tasfiyesi

Şirkete tanınan yetkiler nizamname ile yasal güvence altına alınmıştı. Bu nizamnameye göre şirket kendi iç işlerinde hazırlanmış olduğu nizamname çerçevesinde hareket etmesine izin verilmiş olsa da bilhassa hissedarların kendi aralarında yaşayacakları süreçte hukuki manada Osmanlı Devleti'nde yürürlükte olan nizam ve talimatnameler doğrultusunda hareket edecekleri kararlaştırılmıştı (BOA. A.) DVN. MKL. 52/21). Osmanlı hükümeti ile şirket yönetimi arasında yapılan görüşmeler neticesinde şirketin faaliyetlerini belirleyen nizamnamede bu doğrultuda hükme yer verilmiş olması şirketin hukuki manada Osmanlı Devleti'ne tabi olacağı ve hukuk açısından ticari şirketler hukukunda ikiliğin oluşmasının önüne geçilmesi hedeflenmiştir.

Şirket ile ilgili meydana gelen davalarda Meclis-i İdare'nin aza olarak bulunup başkanlık görevini icra etmekte olan şahıs şirketin vekili olarak mahkemede bulunmaktaydı. Reisin hazır bulunmaması halinde ise onun vekili olarak görevlendirilmiş olan aza bu görevi icra etmekteydi. Her ikisinin de hazır bulunmaması halinde ise bu görev mecliste yer alan diğer azalardan biri tarafından yerine getirilmekteydi (BOA. A.) DVN. MKL. 52/21). Meclis-i İdare'nin başkanı mahkemelerde şirketin doğal temsilcisi olarak görülmesi şirket adına gerçekleştirilecek olan dava süreçlerinin en üst makamdan takip edileceği hususunda sergilenen hassasiyeti ortaya koymaktadır.

Şirketin tasfiye edilme sürecine bakıldığında ise şirketin tasfiye edilme, başka bir şirket ile birleştirilmesi, görev süresinin uzatılması veya başka birine devredilmesine dair karar Heyet-i Umumiye Meclisi tarafından alınmaktaydı. Şirketin görev süresinin uzatılması, sonlandırılması veya başka bir şirket ile birleştirilmesi ya da başka birine devredilmesi doğrultusundaki karar her ne kadar Heyet-i Umumiye Meclisi tarafından alınmış olsa da Osmanlı hükümetinin onay vermesi gerekmekteydi. Bu doğrultuda alınacak kararın Heyet-i Umumiye Meclisi'nde görüşülmesi için Meclis-i İdare, toplantı için Heyet-i Umumiye Meclisi'ne çağrıda bulunmaktaydı. Meclis-i İdare'nin şirketin feshine veya devamına karar verilmesi için Heyet-i Umumiye Meclisi'ni toplantıya çağırabilmesi için ise şirket sermayesinin dörtte üçünün yok olması gerekmekteydi (BOA. A.) DVN. MKL. 52/21). Bir diğer ifadeyle şirketin tasfiye edilme veya başka bir şirket ile birleştirilmesi ya da devredilmesi için toplantının gerçekleştirilmesi doğrultusunda kararın alınabilmesi için şirketin zarar etmiş olmasına bağlı olarak sermayesinin neredeyse tamamının yok olması gerekmektedir.

Toplantıya çağrılan Heyet-i Umumiye Meclisi'nin karar alabilmesi için şirket hisselerine sahip olan azaların en az üçte ikisinin toplantıya katılması zorunluydu. Aksi halde şirketin geleceğiyle ilgili alınacak kararın görüşülmesi için toplantı başlatılamamaktaydı. Üçte ikilik çoğunluğun sağlanması halinde toplanacak olan meclisin alacağı kararın kabul görmesi için Osmanlı hükümetinden de onay alınması

gerekmekteydi. Aksi halde meclisin alacağı karar kabul görmemekteydi (BOA. A.) DVN. MKL. 52/21). Bu bilgilerden hareketle şirketin feshi için azalar arasında çoğunluğun oyu aranarak sorumluluk paylaşımının arttırılmaya çalışıldığı söylenebilir. Ayrıca şirket yönetiminin alacağı kararın Osmanlı hükümeti tarafından onaylanmadığı müddetçe geçerli olmayacağının yasal güvence altına alınmış olması şirket ile ilgili hayati kararlarda son karar merciinin Osmanlı hükümeti olduğuna dikkat çekilmiştir.

Şirket sermayesinin dörtte üçünün yok olması üzerine yapılan çağrıyla toplanan Heyet-i Umumiye Meclisi gerçekleştirmiş olduğu toplantı neticesinde şirketin imtiyaz müddetine son verilmesi doğrultusunda karar alması üzerine şirketin tasfiye edilmesiyle ilgili işlemleri yapmak üzere bir veya birkaç memur görevlendirmekteydi. Bu memurlar şirketin hesaplarını inceleyerek çalışmalara başlamaktaydı. Bu işlemler sürerken tıpkı şirketin faaliyette olduğu dönemlerde olduğu gibi tasfiye edilme sürecinde de Heyet-i Umumiye Meclisi iktidar ve salahiyet sahibiydi. Atanmış olan bu memurların hesaplarını incelemelerini bitirdikten sonra Heyet-i Umumiye Meclisi ve Osmanlı hükümetinin izni doğrultusunda şirketin tasfiyesine veya başka bir şirket ile birleştirilmesine ya da başka bir işletmeciye devredilmesine karar vermekteydi. Bu doğrultuda şirkete ait olan senetler ve diğer evrakların devir işlemleri başlatılmaktaydı (BOA. A.) DVN. MKL. 52/21). Her ne kadar şirketin tasfiye edilme sürecine dair bilgiler elde edilememiş olsa da 1913 yılında kurulmuş olması ve kuruluş nizamnamesinde şirkete tanınan imtiyaz müddetinin otuz yıllık olmasından hareketle şirketin doğal sürecinin 1943 yılında sona erdiği söylenebilir. Ancak bu çıkarımı da destekler nitelikte bulgular elde edilememiştir.

3. SONUÇ ve ÖNERİLER

19. yüzyılın ortalarından itibaren ticari hayatta etkili olmaya başlayan anonim şirketlerin kurulması ve var olan mevcut şirketlerin modernleştirilme faaliyetleri Osmanlı Devleti'ndeki şirketleşme çalışmalarını da doğrudan etkilemiştir. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yaşanan bu etkilerin görüldüğü alanlardan biri de ecza sektörü olmuştur. Bu dönemde açılan anonim şirketler aracılığı ile ecza sektöründe meydana gelen ticari faaliyetler canlı tutulmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda faaliyet gösteren ticarethanelerden biri de *Merkez Ecza Ticarethanesi Osmanlı Anonim Şirketi*'dir. 1911 yılında başlatılan görüşmelerin 18 Şubat 1913 tarihinde neticelenmesiyle birlikte şirket İstanbul merkezli olarak kurulmuştur. Şirketin kurucuları Eczacı Andre Miridis Efendi, Eczacı Jan Kalikobulos Efendi, Eczacı Vensan Caniti Efendi, Eczacı Liton İbroni Efendi, Eczacı Bazil Pareskobudis Efendi ve Eczacı Jansezarrebol Efendi'dir. Şirketin faaliyetlerine yönelik bilgilerin elde edilememiş olmasına rağmen şirket işleyişi hakkında ayrıntılı bilgiler içeren nizamnamede yer alan hükümlerden hareketle genel olarak tıbbi ve kimyevi

hammadelerin ticaretiyle işgal edileceği belirtilmiştir. Ticarethane 1913 yılında faaliyetlerine başlamış olmakla birlikte görev sürecinin ne zaman sona erdiğine dair bilgiler mevcut değildir.

Şirketin yönetim erkine bakıldığında ise İstanbul merkezli iki meclis tarafından idare edilmekteydi. Bu meclislerden biri Heyet-i Umumiye Meclisi'yken diğeri de bir alt meclis olarak şirketin faaliyetlerini idare eden Meclis-i İdare'dir. Bu iki yönetime erki dışında Meclis-i İdare'nin bir alt kurumu olarak faaliyet gösteren Encümen İdaresi bulunmaktaydı. Heyet-i Umumiye Meclisi şirkette hisse sahibi olan hissedarlardan oluşmaktaydı. Ancak tüm hissedarlar meclisi aza olarak katılamamakla birlikte en az on hisseye sahip olan hissedarlar meclisin üyesi olarak kabul edilebilmekteydi. Her sene düzenli olarak altı ayda bir İstanbul merkez şubede toplantısını gerçekleştiren meclisin toplanması için Meclis-i İdare çağrıda bulunmaktaydı. Altı aylık düzenli toplantı programının yanı sıra olağanüstü toplantı da gerçekleştirilebilmekteydi. Bu toplantılarda Osmanlı hükümetini temsilen katılan memurlar aracılığı ile mecliste gerçekleştirilen görüşmeler hükümet tarafından denetlenmekteydi. Mecliste yapılan oylamada her bir azanın bir oy kullanma hakkı bulunmaktaydı. Meclise başkanlık ile başkan vekilliği yapacak olan kişi azalar tarafından kendi içlerinden seçilmekteydi. Mecliste görüşülecek olan konular daha önce Meclis-i İdare tarafından belirlenmekteydi. Karar alınabilmesi için oy çoğunluğu aranmaktaydı. Bu meclis şirketin en yetkili yürütme organı olmakla birlikte şirket ile ilgili her türlü konuda en nihai kararı verme konusunda tek yetkili mercidir.

Heyet-i Umumiye dışında faaliyet gösteren bir diğer yürütme organı Meclis-i İdare'dir. Heyet-i Umumiye Meclisi'nin bir alt organı olarak faaliyet yürütmektedir. Bu meclis en az beş en çok ise dokuz azadan oluşmaktaydı. Bu azalardan en az üçünün eczacılardan oluşması gerekmektedir. Mecliste ilk üç sene görev alacak olan azalar şu şekildedir; Eczacı Andre Miridis Efendi, Eczacı Jan Kalikobulos Efendi, Eczacı Vensan Caniti Efendi, Eczacı Liton İbroni Efendi, Eczacı Bazil Pareskobudis Efendi ve Eczacı Jansezarrebol Efendi'dir. Meclise üye olabilen azaların en az kırk hisseye sahip olmaları gerekmektedir. Azaların evrakları Heyet-i Umumiye Meclisi tarafından tasdik edildikten sonra göreve başlamaktadırlar.

Meclis-i İdare ayda bir toplantı düzenlemekle birlikte olağanüstü durumlarda da toplantılar gerçekleştirebilmekteydi. Meclis-i İdare'ye başkanlık edecek olan kişi Heyet-i Umumiye Meclisi'nde olduğu gibi azalar kendi aralarında oylama yoluyla belirlemekteydi. Meclis-i İdare şirketin genel işlerinden sorumlu iktidar konumundaydı. Bu nedenle şirketi ilgilendiren her türlü konuda karar almak için çalışmalar yürütebilmekteydi. Ancak bu kararların yürürlüğe girebilmesi için Heyet-i Umumiye Meclisi'nden onay alması gerekmektedir. Meclis-i İdare'nin tutmuş olduğu kayıtların hazırlanmasında ve kontrol edilmesinde görev yapan Encümen İdaresi ise şirketin en alt yürütme organı olarak değerlendirilebilir. Genel olarak

şirketin işleyişine nezaret etmekle birlikte ticari gelişmelerin gerçekleştirilmesiyle görevlendirilmiştir. Encümen İdare her hafta düzenli olarak iki defa toplanmaktaydı. Burada görev alacak olan memurlar Meclis-i İdare tarafından belirlenmekteydi. Görevleri karşılığında aylık ücret dışında her toplantı için de ayrıca ücret almaktaydılar.

Şirketin mali yapısına bakıldığında ise yirmi beş bin lira sermaye ile kurulmuştur. Bu sermaye Heyet-i Umumiye Meclisi kararıyla elli bin liraya yükseltilebilecektir. Bu sermaye her biri beş altın kıymetinde olan beş bin hisseye bölünmüştür. Hisseleri satın alan hissedarlara Türkçe ve Fransızca yazılarak verilmekteydi. Hissedarların ise tıbbi ve kimyevi alanında ticari faaliyetleri olan kişiler arasından seçilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur. Hisselerin şirketin nezaretinde başka birine devredilebilir veya satılabilmekteydi. Hisse senetleri karşılığında belirlenmiş olan taksitleri ödemekte geciken hissedarlara hisse miktarlarının %6'sı kadar faiz uygulanmaktaydı.

Şirketin mali yıl başlangıcı ocak ayının başı olarak belirlenmiştir. Bitişi ise aralık ayının sonu olarak ifade edilmiştir. Ancak ilk yıla istinaden mali yıl başlangıcı şirketin kuruluş günü olarak kabul edilmiştir. Şirketin ticari faaliyetlerinden elde edilen gelirden tüm masraflar düşüldükten sonra hissedarlara sahip olmuş oldukları hisse miktarlarının %5'i kadar faiz ödenmekteydi. Daha sonra kalan miktardan %10'u ihtiyat akçesi olarak şirket kasasına teslim edilmektedir. %17'si mümessil hisselerine sahip olan hissedarlara, %17,5'i Meclis-i İdare azalarına, %5'i Encümen İdaresi görevlilerine ve son olarak %5'i ise temettü olarak hissedarlar arasında pay edilmektedir. Şirketin kasasında bulunan ihtiyat akçesi ise temettü gelirlerinden temin edilmekteydi. İhtiyat akçesinin şirket sermayesine denk gelmesine kadar tahsil edilmeye devam edilmektedir. İhtiyat akçesi olarak kasada tutulan paranın şirketin tasfiye edilmesinden sonra hissedarlar arasında pay edilmektedir. Mümessil hisselerine bakıldığında ise bin adet olarak oluşturulmuştur. Bu hisselerden sekiz yüz adeti şirketin kuruluşunda aktif rol oynayan mümessil olarak nitelendirilen beş hissedar arasında pay edilirken, geri kalan iki yüz hisse ise yirmi hisseye ayrılarak satışa sunulmaktaydı.

Şirketin hukuki açıdan Osmanlı Devleti'nde yürürlükte olan kanunlara bağlı olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle şirketin hukuki manada yaşamış olduğu sorunların çözüm yeri Osmanlı mahkemeleri olmuştur. Bu mahkemelerde şirketi temsilen Meclis-i İdare başkanı katılmaktaydı. Şirketin tasfiye edilme sürecine bakıldığında ise şirketin tasfiye edilmesi, başka bir şirket ile birleştirilmesi, başka bir imtiyaz sahibine devredilmesi veya görev süresinin sonlandırılması kararı Heyet-i Umumiye Meclisi tarafından kararlaştırılmaktaydı. Bu kararın alınmasıyla birlikte Osmanlı hükümetinin onayından sonra uygulamaya alınmaktadır. Bu kararların alınması için toplantı çağrısı Meclis-i İdare tarafından gerçekleştirilmekteydi. Şirket

sermayesinin dörtte üçünün yok olması halinde şirketin feshedilmesine yönelik karar alınabilmekteydi. Bu kararın alınabilmesi için şirket hissesine sahip olan azalardan en az üçte ikisine sahip olan azaların katılım sağlaması gerekmektedir. Şirketin tasfiye edilmesinin kararlaştırılması halinde bir tasfiye komisyonu oluşturulmaktadır. Bu komisyon birkaç memurdan oluşmaktaydı. Komisyon şirkete dair hesapları ve işlemleri bitirdikten sonra evrakları Heyet-i Umumiye Meclisi'ne sunarak tasfiye edilme sürecini sonlandırmaktadır. Osmanlı hükümetinin de onay vermesiyle birlikte Heyet-i Umumiye Meclisi'nin de görevine son verilerek şirket tasfiye edilmiş olmaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi her ne kadar şirketin feshedilmesine dair bilgilere ulaşılabilmiş olsa da şirketin hukuki yetkilerini belirleyen nizamnamede şirketin imtiyaz hakkının otuz yıl olduğu belirtilmiştir. Şirketin faaliyetlerine 1913 yılında başlamasından hareketle olağanüstü bir gelişme yaşanmaması halinde şirketin doğal feshedilme tarihinin 1943 yılı olduğu yorumu yapılabilir. Ancak bu yorumumuzu destekler nitelikte bilgilerin elde edilemediğini de ifade etmek gerekir.

Etik Beyan

Çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında belirtilen tüm kurallara uyulduğu beyan edilmiştir.

Etik Kurul Onayı

Araştırmanın etik kurul izni gerektirmeyen araştırmalardan olduğu beyan edilmiştir.

Çıkar Çatışması ve Finansal Katkı Beyanı

Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması ve finansal katkı beyan edilmemiştir.

KAYNAKÇA

Aktar, S., Elgin Cebe, G. (2014). “Bitkisel Drogaların Aktar-Eczahane-Eczane Serüveni”, *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, XI, 45-46.

Baytop, T. (1981). “Selçuklular Devrinde Anadolu'da Eczacılık”, *I. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi Bildirileri*, Cilt II, İstanbul Teknik Üniversitesi Matbaası, İstanbul, 386-388.

Baytop, T. (1994). “Eczacılık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 10, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul, 386-388.

Çetin, O. (2006). *İlk Osmanlı Hastanesi: Bursa Yıldırım Darüüşşifası (Bursa Mahkeme Sicillerine Göre)*, 1. Baskı, Göz Nurunu Koruma Vakfı, İstanbul.

Dağ, M. (2023). “Geç Osmanlı İmparatorluğu'nda Milli Ekonomi Uygulamalarına Bir Örnek: Mut İttihad-ı Milli Ticaret Anonim Şirketi”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(3), 1114-132.

Erdaş, S. (2017). “Atatürk Dönemi Türk Ekonomisinde Yerel Sermaye Birikimi: Taşrada Kurulan Anonim Şirketler (1920-1938)”, *I. Uluslararası Türkiye*

Cumhuriyet'inin Ekonomik ve Sosyal Tarihi Sempozyumu, (26-28 Kasım 2017), Der. Erdem Ünlü, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 176-216

Gökatalay, S. (2015). "The Political Economy Of Corporations In The Late Ottoman Empire And Early Turkish Republic (1908 – 1929)", (Yüksek Lisans Tezi, The Graduate School Of Social Sciences Of Middle East Technical University.

Karayaman, M. (2008). "Türkiye'de Eczane Sayılarının Sınırlandırılması İlişkin Düzenlemeler ve Sonuçları", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, X(1), 115-135.

Kocacık, E. T., Dölen, E. (2019). "Osmanlı ve Cumhuriyet Türkiye'sinde Eczacı Kalfalarının Örgütlenme Gelişmeleri (1912-1949)," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 20(2), 75-102.

Özçelikay, G., Asil, E. (2001). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Klasik ve Modern Eczacılık Eğitim ve Öğretimi", *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim-Milletlerarası Kongresi Tebliğleri*, (12-15 Nisan 1999), Der. Hidayet Yavuz Nuhoğlu, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul, 437-445.

Şehsuvaroğlu, B. H. (1965). "Anadolu Türklerinde Eczacılık Öğretimine Bir Bakış ve İstanbul Eczacılık Fakültesi", *İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Mecmuası*, 1(90), 90-102.

Şehsuvaroğlu, B. N. (1970). *Eczacılık Tarihi Dersleri*, İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yayını, İstanbul.

Şekeroğlu, N. (2015). "Geçmişten Günümüze Aktarlık Mesleği ve Modern Aktarlık," *Baharat ve Aktar Kültürü Dergisi*, 1(2), 1-11.

Ünver, A. S. (1952). *Osmanlı Türklerinde Hekimlik ve Eczacılık Tarihi Hakkında*, 1. Baskı, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul.

Yaşayanlar, İ. (2015). "Osmanlı Bursa'sında Eczaneler, Eczacılar ve Ecza Tüccarları (1861-1919)", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(28), 113-130.

Yıldırım, N. (2010). "Osmanlı Eczacılığının Gelişme Sürecinde İlaç Hazırlayıp Satan Esnaf ve Sağlıkçılar", *Osmanlı Bilim Araştırmaları*, XI(1-2), 273-283.

Yıldırım, N., Sert, G. (2010). "Eczacılık Mevzuatımızın Tarihsel Sürecinde Eczane Açma/Eczacı Olma Koşulları ve Hekim-Eczacı İlişkisi (1852-1953)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, XI(1-2), 291-303.

Devlet Arşivleri Başbakanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO): 3985/298829, 4145/310841.

İrade-Meclis-i Mahsusa (İ. MMS): 159/10, 145/23.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV): 226/42, 229/44.

Sadaret Mukavelenameler (A.) DVN. MKL): 52/21, 55/13.

Şûrâ-yı Devlet (ŞD): 1235/3, 1242/3.

**ULUSLARARASI TİCARET İLE KİŞİSEL GELİR İLİŞKİSİ: SEÇİLMİŞ
YÜKSELEN PİYASA EKONOMİLERİ İÇİN NEDENSELLİK ANALİZİ**

*THE RELATIONSHIP BETWEEN INTERNATIONAL TRADE AND PERSONAL
INCOME: CAUSALITY ANALYSIS FOR SELECTED EMERGING MARKET
ECONOMIES*

Gökçen AYDINBAŞ*

*Geliş Tarihi: 14.07.2023
(Received)*

*Kabul Tarihi: 17.04.2024
(Accepted)*

ÖZ: Bu çalışmanın amacı, uluslararası ticareti temsil eden “*ticari açıklık*” ile istihdam oranı, sermaye stoku ve kişi başına GSYH ilişkisini yükselen piyasa ekonomileri arasından seçilen 9 ülke (Türkiye, Rusya, Çin, Singapur, Tayland, Güney Kore, Arjantin, Brezilya ve Güney Afrika) için 1991-2019 dönemine ait yıllık veriler ile incelemektir. Çalışmada panel nedensellik analizi gerçekleştirilmiştir. Çalışmada elde edilen bulgulara göre, aralarında çift yönlü nedensellik ilişkisi saptanan değişkenler; ticari açıklık ile kişi başına GSYH, ticari açıklık ile istihdam oranı ve sermaye stokudur. Sonuç olarak, her ne kadar uluslararası ticaret iktisadi büyüme için güçlü bir motor olarak kabul edilse bile sunduğu fırsatların eşit bir şekilde paylaşılmasını sağlayacak politikalara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu durum ise serbest ve adil ticareti teşvik etmeye yönelik gayretleri, yerel kalkınmanın desteklenmesinde eğitim ve altyapı yatırımlarının bir araya getirilmesini ve nihayetinde ülkeler ile küresel tarafları arasında karşılıklı yarar sağlayıcı bir ilişki kurulmasını gerektirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası Ticaret, İktisadi Büyüme, Panel Nedensellik Analizi.

ABSTRACT: This study aims to investigate the relationship between “*trade openness*” which represents international trade, and the employment rate, capital stock and GDP per capita for 9 countries selected among emerging market economies (Turkey, Russia, China, Singapore, Thailand, South Korea, Argentina, Brazil and South Africa) with annual data for the period 1991-2019. In this study, it was used the panel causality analysis. According to the findings of the study, the variables with bidirectional causality relationship are trade openness and GDP per capita, trade openness and employment rate and capital stock. In conclusion, even though international trade is recognized as a powerful engine for economic growth, policies are needed to ensure that the opportunities it offers are shared equally. This requires efforts to promote free and fair trade, a combination of education and infrastructure investments in support of local development, and ultimately a mutually beneficial relationship between countries and their global counterparts.

Key Words: International Trade, Economic Growth, Panel Causality Analysis.

* Dr., gkcnaydnbs@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9435-5387.

OPEN ACCESS

© Copyright 2024 Aydınbaş

EXTENDED ABSTRACT

International (political) economics have emerged as an important field in economic studies (including international trade). The history of international trade dates back to ancient times, but its role with the developments in the world; economic, political, and social sense has increased day by day. This study aims to investigate the relationship between “*trade openness*” which represents international trade, and the employment rate, capital stock and GDP per capita for 9 emerging market economies (Turkiye, Russia, China, Singapore, Thailand, South Korea, Argentina, Brazil and South Africa) with annual data for the period 1991-2019. In the study, firstly, the relationship between international trade and economic growth was discussed in the theoretical plane. In this respect, international trade has been looked at from a conceptual framework, and then the relationship between international trade and economic growth has been based on theoretical foundations. The empirical studies in the national and international literature on the subject were evaluated. Then, the econometric method used in the research was mentioned and the findings were interpreted. In the conclusion part, general information on the subject was given and discussions were made on the findings, and various policy recommendations were presented in this direction. The limitations of this study are the use of data set from 1991 to 2019 for 9 selected countries. The panel data analysis method has been used as an econometric method in the study. The analysis within the scope of panel data was carried out in five stages. In the first step of the analysis, cross-section dependence was tested with the Breusch-Pagan CD_{LM} (1980) test (as $T > N$). According to the cross-sectional dependence test result, the probability values for both the variables and the model are less than 0.05, so the H_0 hypotheses were strongly rejected and the existence of the cross-section dependence in the series was proven. When it comes to the second stage, whether all the variables used in the study contain a unit root was examined with the CIPS second generation panel unit root test that is one of the second generation panel unit root tests, Pesaran (2007).

According to the research findings obtained in this direction, the null hypothesis showing the unit root for all variables could not be rejected. Therefore, not all variables are stationary at the level. However, the variables became stationary when their first difference was taken. In the third stage, the results of the Pesaran and Yamagata (2008) homogeneity test were interpreted. The statistics presented in the delta tests revealed that the null hypothesis was rejected and the coefficients were not homogeneous. For this reason, the findings have proven that the selected country group has a heterogeneous structure. In the fourth stage, Westerlund (2007) panel cointegration test results were evaluated. The test results were statistically significant. Therefore, the null hypothesis that there is no cointegration between the variables was rejected and a cointegration relationship was determined between the variables. In the fifth stage, within the framework of the findings obtained according to the results of the Dumitrescu and Hurlin (2012) panel causality test, it was determined that there is a bidirectional causality relationship between trade openness and the gross domestic product per capita. However, a bidirectional causality relationship was determined between capital stock and employment rate, and the gross domestic product per capita. In addition, a bidirectional relationship was determined between capital stock and employment. A bidirectional relationship was determined between trade openness and capital

stock. In the study, it was determined that there is a bidirectional causality relationship between trade openness and employment rate.

International economic activities that constitute international trade are based on the purchase and sale of goods and services. However, with globalisation, technological developments and digitalisation, the elements and dimensions of international trade have also started to change. In the digital age we are in, the elements that change between international trade and international borders and regions are not limited to goods and services and capital. In addition to these elements, human factors (human), technological factors and factors related to information (informatics) are also subject to international trade. As a matter of fact, the relationship between international trade and economic growth is an extremely important issue for economists. The aim of this study is to examine the relationship between international trade and economic growth for 9 countries selected among emerging market economies using panel causality analysis of annual data for the period 1991-2019.

Based on the research findings, the null hypothesis that there is no cointegration between the variables is rejected and a cointegration relationship between the variables is determined. In the fifth stage, according to Dumitrescu and Hurlin (2012) panel causality test, a two-way causality relationship was found between trade openness and GDP per capita. In addition, the study also found a bidirectional causality relationship between trade openness and employment rate and capital stock.

Considering the integration process with the world from the point of view of developing countries such as Türkiye, these countries can become dependent on imports through international trade. As a result of the dependence of production on imports, a savings gap occurs and this situation leads to external deficits. Therefore, dependence on imports in a country can affect the fragility structure of the economy. In this context, while importing, markets and suppliers should be sought, especially where intermediate goods can be procured at a cheaper cost. From the export point of view, it is extremely important for a country's economy to increase the export of high-value-added and high-tech products and to reduce their imports. For this reason, developing countries should act to increase their investments and export high-value-added final goods by supporting and accelerating R&D studies for technological modernization and productivity increase. In addition, the imports of luxury goods should be carefully monitored, certain limits should be imposed on the transfer of foreign exchange resources abroad through this channel, exchange rates should be stabilized, excessive volatility in exchange rates should be prevented, industries with unique characteristics should be determined and priority incentives should be applied to these industries.

1. GİRİŞ

Coğrafi keşifler temelinde önemli ticaret yollarının oluşmasıyla geliştirilen uluslararası ticarete, sanayi devrimiyle beraber farklı yaklaşımlar (liberal politikalar) geçerlilik kazanmaya başlamıştır. Küresel ekonomik sistemde ise ülkelerin uluslararası ekonomik ilişkilerinden doğan birtakım zorunluluklar uluslararası ticaret yapmalarını gerektirmektedir. Bu bağlamda, küreselleşme olgusu ile ekonomik ve politik anlamda karşılıklı bağımlılığı artan ülkeler, birbirleriyle daha fazla ticari ilişkiler kurma ihtiyacı duymaya başlamıştır. Nitekim ülkelerin bu

gereksinimini karşılayan uluslararası ticaret; mal ve hizmetlerin, sermayenin, teknolojinin, bilginin ve hatta insanların uluslararası sınırlar veya bölgeler arasında değişimini/dolaşımını sağlamaktadır. Dolayısıyla uluslararası ticaretin gerçekleştirilmesi, ulusal ticarete kıyasla daha karmaşıktır. Bu açıdan, uluslararası ticareti kolaylaştırmak ve geliştirmek (büyütmek) maksadıyla son derece önemli uluslararası örgütler (örneğin Dünya Ticaret Örgütü) kurulmuştur.

Bu çalışmanın amacı, uluslararası ticareti temsil eden “*ticari açıklık*” ile istihdam oranı, sermaye stoku ve kişi başına GSYH ilişkisini yükselen piyasa ekonomileri arasından seçilen 9 ülke bazında 1991-2019 dönemine ait yıllık veriler ile araştırmaktır. Çalışmada panel nedensellik analizi (Dumitrescu ve Hurlin, 2012) uygulanmıştır. Ayrıca panel eş bütünleşme analizi ile belirlenen iktisadi değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişki istatistiksel olarak sunulacaktır. Nitekim bu çalışmanın orijinal yönü ve önemi, genellikle dijitalleşen dünyada öne çıkan ülkeler arasından seçilen yükselen ekonomiler için iktisadi büyümenin bir kaynağı olarak uluslararası ticaretin yanı sıra istihdam ve sermaye stokunun da ele alınarak ilgili değişkenler arası ilişkinin panel nedensellik analizi ile kanıtlanmasıdır. Nitekim kişi başına GSYH, istihdam oranı, sermaye stoku ve ticari açıklık oranı arasındaki etkileşimin anlaşılması, literatüre ciddi anlamda katkıda bulunabilecek ve politika yapıcıların iktisadi büyümeyi teşvik eden politikalar oluşturmalarına yardımcı olabilecektir. Örneğin politika yapıcılar, uluslararası ticaret ve istihdam oranı arasındaki ilişkiyi anlayarak uluslararası ticaretin faydalarına odaklanırken aynı zamanda istihdam yaratmayı da teşvik edici politikalar geliştirebilmektedir. Ayrıca politika yapıcılar, uluslararası ticaretin sermaye stoku üzerindeki etkisini analiz ederek de uzun vadeli iktisadi büyümeye katkıda bulunabilmekte ve yabancı yatırımları çekecek politikalar geliştirebilmektedir. Son olarak uluslararası ticarete açıklık, ülkelerin yeni pazarlara, teknolojilere ve fikirlere erişmesine olanak tanıdığından dolayı iktisadi büyümeye katkıda bulunmaktadır. Böylelikle politika yapıcılar, uluslararası ticaret kapsamında ticari açıklık oranı ile iktisadi büyümeye ilişkisini değerlendirerek açık ve istikrarlı ticaret rejimlerini teşvik edici politikalar geliştirebilmektedir.

Çalışmada ilk olarak teorik düzlemde uluslararası ticaret ve iktisadi büyüme ilişkisi ele alınmıştır. Bu bakımdan uluslararası ticarete kavramsal çerçeveden bakılmış, ardından da uluslararası ticaretin iktisadi büyüme ile ilişkisi teorik temellere dayandırılmıştır. Ardından ilgili konuda yapılan ulusal ve uluslararası literatürdeki uygulamalı çalışmalar değerlendirilmiştir. Daha sonra ise araştırmada kullanılan ekonometrik yöntem açıklanarak bulgular yorumlanmıştır. Sonuç kısmında ise konuya ilişkin genel bilgilendirmeler ile birlikte bulgulara ilişkin tartışmalar yapılmış ve bu doğrultuda da çeşitli politika önerilerinde bulunulmuştur.

2. TEORİK ÇERÇEVE

Ülkeler yalnızca nüfus ve coğrafi açıdan değil, aynı zamanda tarihsel geçmişi, politik ve ekonomik altyapısı, ekonomik gelişme düzeyi, kültürel ve benzeri anlamda birbirlerinden farklılaşmaktadır. Bu bakımdan da devletlerarası ilişkilerin; ekonomik, politik, kültürel, askeri, bilimsel, sportif olmak üzere birçok alanda gerçekleştiği görülmektedir. Bir disiplin dalı olarak uluslararası ekonomi, söz konusu ilişkilerden yalnızca ekonomiyle ilgili olanları ele almaktadır (Şen, 2008). Günümüz dünyasında, modern uluslararası ekonomi kapsamında çokuluslu üretim, ülkeler arası finansal akımlar ve dış ticaret hacminin ciddi boyutlara gelmesi gündem oluşturmaktadır (Ateş ve Gökmen, 2013, s. 50).

Küreselleşme ile birlikte uluslararası ekonomik ve siyasi ilişkiler bağlamında karşılıklı bağımlılık olgusuna odaklanılmıştır (Şen, 2008). Bu noktada, ekonomik boyutun küreselleşmenin en önemli bileşenleri arasında olduğunu belirtmek mümkündür. Çağdaş ekonomik küreselleşmenin bileşenleri “*günümüz uluslararası ticaretinin kendine özgü nitelikleri*” çerçevesinde değerlendirilmektedir. II. Dünya Savaşı sonrası döneme bakıldığında ise dünya gayrisafı yurt içi hasılası (GSYH) 6 kat artarken, dünya ticari eşya ihracatının ise 20 kat arttığı görülmüştür (Şahin, 2012, s. 8). Ayrıca mamul mallar ve hizmetler ihracatında da benzer bir artış gerçekleşmiştir. Savaş sonrasındaki dönemde dünya ticaretinde gerçekleşen bu artışın en önemli sebebi; ticaretin önündeki vergi, tarife ve kısıtlamaların hızla düşürülmesi, ilgili dönemde gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin dünya ticaretinde büründükleri önemli rolleri olmuştur (Bayar, 2008, s. 25-27).

Küreselleşme temelinde malların, hizmetlerin, bilginin, fikirlerin, teknolojinin, insanın, kültürün, paranın, suçun ve silahların sınırları aşarak dengesiz ve hızlı bir şekilde etkileşimi/dağılımıdır. Bir başka deyişle küreselleşme, uluslararası sermaye hareketliliğini, piyasaların birbirine açılımını ve ticaretin serbestleşmesini, uluslararası şirketlerin küreselleşmesini, kapitalist ekonominin dünyaya daha fazla açılımını olanaklı kılmaktadır (Erdoğan, 1999, s. 112). Küreselleşme kavramı, karşılıklı bağımlılık, batılılaşma, evrenselleşme, uluslararasılaşma, modernizasyon, liberalizasyon ve benzeri terimlerle aynı anlamda da kullanılabilir (Bayar, 2008, s. 25). Karşılıklı bağımlılık, dünya politikasında farklı ülkeler ve ülkeler arası aktörlerin karşılıklı etkileşimleri anlamına gelmektedir. Bu bağlamda da karşılıklı bağımlılık düşüncesinin temelinde, iletişim ve ulaşımındaki önemli gelişmeler ile dünyanın küçülerek küresel bir köye dönüşmesi ve ülkelerin birbirlerine artan bir hızla bağlı hale gelmeleri yatmaktadır. Karşılıklı bağımlılığa iktisadi açıdan bakıldığında da, dünyanın ekonomik anlamda iç içe geçmiş şekilde birbirine bağlı hale gelmesini ifade etmektedir. Bu nedenle, dünyanın bir tarafındaki, herhangi bir mal ya da hizmetin fiyatındaki değişiklik, öteki ülkedeki bir başka mal ya da hizmetin fiyatını etkilemektedir. Uluslararası ticaret açıklığı ve bu açıklığın devamlılığı neticesinde uluslararası piyasalara bağımlı

tüketicilerin oluşacağı, ticaret ile ilgilenen özel kişiler için ise etkinlik kazançları sağlanacağı, liberal düşüncede karşılıklı bağımlılık için geçerli bir varsayım olarak nitelendirilmektedir. Liberallerin bu varsayımları, esasında yıllar önce Montesquie tarafından ele alınmıştır. Ona göre, ticaretin en doğal neticesi, barışa öncülük etmesidir, aralarında ticari ilişkiler olan iki ülke, birbirlerine bağımlı olmakta, dolayısıyla da birinin satın almaktan, ötekisinin ise satmaktan çıkarı bulunmakta ve bu birliktelikler de, karşılıklı gereksinimden doğmaktadır (Şen, 2008, s. 453-458).

Uluslararası ticareti, ulusal ticarettten ayıran en temel etken hükümetlerin uyguladıkları farklı uluslararası ticaret politikaları olmaktadır. Uluslararası ticaret amaçlarına yönelik ülkelerin aldığı kararlar, önlemler ve bunları uygulamaya çalışması, uluslararası ticaret politikalarını oluşturmaktadır. Bu bakımdan uluslararası ticaret politikaları, ekonomiler için makro düzeyde en önemli araçlarından biridir. Sonuç olarak insanların gereksinimleri sürekli artmakta ve bu gereksinimleri karşılama gayreti ise ülkeleri uluslararası ticarete yöneltmektedir.

İktisat politikalarının temel gayesi, ulusal ekonomiyi canlandırarak büyümeyi sürdürülebilir kılmak iken, uluslararası ticaret ise bu amacın gerçekleştirilmesinde önemli bir kanal olmaktadır. Bu kanal sayesinde bir ülkedeki ekonomik büyüme ve daralma öteki ülkeleri etkilerken, her ülkenin de büyüme maksatlı başka ülkelerle ekonomik ilişkiler kurması gerekmektedir. Küreselleşme ve liberalizasyon eğilimlerindeki artış neticesinde de dünya ekonomilerinden otarşi (kendi kendine yeterlilik) politikasını sürdüren ekonomi kalmamış, bütün ülkeler hızlı bir şekilde birbirlerine entegre olmaya başlamıştır (Uğur ve Dallı, 2021, s. 1-2). Bu süreç, ülkeler arası ticareti arttırarak uluslararası ticaretin ekonomiler açısından önemini ortaya koymuştur. Bu nedenle, günümüz küresel dünyasında uluslararası ticaret, iktisadi büyümenin itici gücü olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla iktisadi büyümenin gerçekleşmesinde önemli rolü olan “uluslararası ticaret”, ülkelerin ekonomik gücünü temsil eden göstergelerden biridir (Güvenoğlu ve Erçakar, 2019, s. 289-291; Türüoğlu, 2019, s. 13). Nitekim bir ülke için önemli bir gelir kaynağı ve gelişmişlik göstergesi olarak uluslararası ticaret, temel gereksinimleri etkin biçimde karşılamakta; toplumların refah seviyelerini ve yaşam standartlarını arttırmaktadır. Uluslararası ticaret, iç piyasa gereksinimlerini karşılayarak ekonomik etkinliği arttırmakta; ulusal ekonomide üretilen ürünlerdeki fazlalığa yönelik pazar oluşturarak piyasa hacmini genişletmekte ve bu şekilde de rekabet ortamı meydana getirmektedir (Okşak ve Dağılğan, 2020, s. 79). Ayrıca bir ülkenin uluslararası ticaret açısından gelişebilmesi, kullandığı teknoloji düzeyi ve uzmanlaşmasıyla ilişkilendirilebilmektedir. Bu nedenle ekonomiler bir taraftan, uluslararası ticaret yoluyla iktisadi büyüme düzeylerini artırma gayretindedir (Şerefli, 2016, s. 136). Öte taraftan ise uluslararası ticaret, sadece ekonomik değil; politik anlamda da ülkelerin öteki ülkelere kıyasla daha söz sahibi olmasına, zenginleşmesine, büyümesine imkân tanımaktadır. Nitekim gerek politik gerekse ekonomik açıdan güçlü bir ülke için

uluslararası ticarete ve uluslararası ticaret politikalarına önem verilmesi gerekmektedir (Türlüoğlu, 2019).

Uluslararası ticaret teorisi, Klasik İktisat Okulu/Klasik Liberalizmin kurucu ismi olarak kabul gören, Adam Smith'in "*Ulusların Zenginliği (The Wealth of Nations)*" eserine dayanmaktadır. Bu eserde, serbest dış ticaret ile uluslararası uzmanlaşmanın faydalı tarafları ele alınmıştır. Bu eserde öne çıkan Adam Smith'in "*Mutlak Üstünlükler Teorisi (Theory of Absolute Advantages)*"nin, farklı mallarda iki ülkenin maliyet üstünlüğüne sahip olması durumunda geçerlidir. Bu bağlamda, emek maliyetinin homojenliği varsayımı altında bir ülkenin, mutlak olarak daha düşük maliyet ile ürettiği malın üretiminde uzmanlaşarak daha yüksek maliyet ile ürettiği malı ise ithal etmesi gerekmektedir (Smith, 1776). Ancak bu teori, mutlak olarak aynı ülkenin birden fazla malı daha düşük maliyet ile üretmesi halinde, serbest uluslararası ticaretin nasıl gerçekleşeceğinin açıklanması bakımından yetersiz kalmıştır. Dolayısıyla da, söz konusu açığı kapatması ve ardından gelen teorilerin gelişimine katkıda bulunması açısından uluslararası ticaret teorisinin temelini esasında David Ricardo'nun "*Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi (Theory of Comparative Advantages)*" olduğu genel kabul görmektedir. Bu teori, birden fazla malın üretimi açısından bir ülkenin diğer bir ülkeden daha verimli olması halinde, görece olarak üretimini daha düşük maliyet ile gerçekleştirdiği malda uzmanlaşması gerektiği üzerine kurulmuştur. Klasik Teori'nin ardından Neo-Klasik iktisatçılar, Ricardo'nun Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi'ndeki varsayımlarından yola çıkarak önemli bazı eksiklikleri giderecek açılımlarda bulunmuştur. Uluslararası ticaretin açıklanmasında Klasik Teori'nin eksik kaldığı bir başka önemli unsur, karşılaştırmalı üstünlükleri, emeğin verimliliğindeki farklılıklar ile ilişkilendirdiği halde, uluslararası emek verimlilikleri farklılıklarının nedenlerine çok fazla dikkat çekmemiş olmasıdır (Ricardo, 1821). Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi'nin bu eksikliği ise E. Heckscher ve B. Ohlin tarafından geliştirilen "*Faktör Donanımı Teorisi (Theory of Factor Endowment)*" ile giderilmiştir.

Heckscher, Ohlin ve Samuelson (H-O-S) için karşılaştırmalı üstünlükler ile ticari akımların temel sebebi, nispi faktör oranlarının kullanımıyla dış ticaret kuramlarının geliştirilmesine katkıda bulunmasıdır. Heckscher-Ohlin, karşılaştırmalı üstünlük modeline emekle birlikte ikinci bir üretim faktörü olarak sermayeyi de dahil etmektedir. Dolayısıyla Heckscher ve Ohlin tarafından geliştirilen modelde, dış ticareti etkileyen faktörler arasında "*sermaye*" de bulunmaktadır. H-O Teorisine göre, bir ülke zengin olduğu üretim faktörünü daha yoğun şekilde kullanan mallarda karşılaştırmalı üstünlük sağlamaktadır. Bu teoriye göre, aynı malın üretiminde her ülke için aynı üretim teknolojisinin kullanıldığı ve böylece aynı mallarda aynı üretim fonksiyonunun geçerli olduğu öne sürülmektedir. Ayrıca teori, her ülkenin üretimi esnasında görece bol ve ucuz olan faktörünü daha fazla kullandığı malı ihraç, üretiminde görece kıt ve pahalı olan faktörünü yoğun

şekilde kullandığı malı ise ithal edeceği üzerine kurgulanmıştır (Heckscher, 1919; Ohlin, 1933).

Paul Romer'in içsel teknolojik gelişme modelinde, uluslararası ekonomik bütünleşme sürecine giren ülkelerin toplam beşeri sermaye stokunun artacağı savunulmaktadır. Bu yaklaşım ile ekonomik büyümenin kaynaklarından teknolojik gelişmeye vurgu yapılmıştır. Teknolojik gelişme ve sermaye birikimi, verimlilik artışına neden olmaktadır. Nitekim bu modelde, özellikle nispeten yüksek beşeri sermaye stokuna sahip ülkeler ile ekonomik bütünleşmenin büyüme açısından son derece elzem bir unsur olduğu öne sürülmektedir (Romer, 1990, s. 71-79). 1991 yılında Grossman ve Helpman tarafından yayınlanan "*Global Ekonomide Inovasyon ve Büyüme (Innovation and Growth in the Global Economy)*" adlı eserde ise "*Dinamik Karşılaştırmalı Üstünlük (Dynamic Comparative Advantage)*" modeli açıklanmaktadır. Bu yaklaşım ile uluslararası ticaretin yapısının ülkelerin gerçekleştirmiş olduğu Ar-Ge yatırımları ve yeni icatların miktarına göre değiştiği öne sürülmektedir. Ayrıca Grossman ve Helpman'ın modelinde ekonomik büyümenin kaynağı, Ar-Ge faaliyetleri neticesinde ara malları çeşitliliği veya kalitesini arttıran yenilik olgusudur. Yeniliğin içselleştirildiği söz konusu modelde Ar-Ge faaliyetlerinde beşeri sermaye son derece önemli bir unsur olarak kabul edilmektedir. Grossman ve Helpman (1991)'in dışı açık küçük ekonomi (small open economy) modeline göre, bir ülkenin ticareti dengede iken, beşeri sermaye yoğun mal ithal etmesi halinde, bu malın nispi fiyatı düşmektedir. Bu durumda, beşeri sermayenin yerel maliyeti azalırken, uluslararası ticaret dolaylı bir şekilde iktisadi büyümeyi arttırmaktadır. Bir ülkenin beşeri sermaye yoğun mal ihraç etmesi halinde ise, bir taraftan beşeri sermayenin nispi fiyatı artarken; öte taraftan da elde edilebilir beşeri sermaye stoku daralmaktadır. Eğer bu durum söz konusu olursa da, uluslararası ticaret iktisadi büyüme üzerinde olumsuz etki bırakmaktadır (Türker, 2009, s. 88-90).

Özetle, teoride iktisadi büyümenin kaynakları genellikle emek, sermaye, iş gücü, bilgi, teknoloji ve uluslararası ticaret olarak sıralanabilmektedir. Uluslararası ticaret sayesinde bir ülkenin öteki ülkelere mal ve hizmet ihraç edebilmesi mümkün olmaktadır. Bu durum ise yerli ürünlere olan talebi arttırmaya yardımcı olmakta ve böylece üretim artışı ile birlikte iktisadi büyümeyi sağlamaktadır. Ayrıca, uluslararası ticaret vasıtasıyla yeni teknolojilerin, fikirlerin ve üretim yöntemlerinin yerel ekonomiye girmesi sağlanabilmekte ve bu şekilde de iktisadi büyüme katkıda bulunulabilmektedir.

Esasında uluslararası ticaret ve iktisadi büyüme ilişkisi iki yönlü olmakta, uluslararası ticaret büyümeyi etkilerken, büyüme de uluslararası ticarete tesir etmektedir. Uluslararası ticaret üretkenlik, verimlilik artışına, teknoloji erişimine ve geniş alanda kullanımına imkân tanıyarak iktisadi büyümeyi olumlu etkilemektedir (Yılmaz, 2010, s. 246). İktisadi büyümenin uluslararası ticaret ile ilişkisi, ihracata

dayalı büyüme hipotezi ve ithalata dayalı büyüme hipotezi biçiminde adlandırılan iki yaklaşıma dayanmaktadır (Korkmaz ve Aydın, 2015, s. 49). İhracata dayalı büyüme modelleri, 1960'lı yıllarda büyümenin temel kaynağını “uluslararası ticaret” olarak görmüştür. Bu sebeple II. Dünya Savaşı sonrası, gelişmiş ve gelişme sürecinde olan ülkeler, ihracata dayalı büyüme modeline yönelmeye başlamıştır. Bu ülkeler, özellikle de ihracatın büyümeye sağladığı katkıdan dolayı ithal ikamesine dayalı stratejileri terk etmiştir (Köksal, 2016, s. 1).

Uluslararası ticaretin bileşenleri, ihracat ve ithalat olarak bilinmektedir. İhracat, verimlilik artışı ve ölçek ekonomileri ile iktisadi büyümeyi olumlu etkilemektedir. İthalat ise sermayenin azalan maliyetini ve ülkenin üretim aşamasında gereksinim duyduğu ara malları ve sermaye malları çeşitliliğini sağlayarak iktisadi büyümeyi olumlu etkilemektedir (Okşak ve Dağılğan, 2020, s. 79). Ancak ithalatın en önemli özelliği, gelişmekte olan ülkelerde “teknoloji transferi, enerji ve üretim” açısından gerekli malların ithalat yoluyla elde edilmesiyle ortaya çıkmaktadır (Gülmez, 2019, s. 2). İthalat ve ihracatın yanı sıra politik, sosyal, kültürel ve teknolojik gelişmişlik düzeyleri de uluslararası ticareti etkileyen unsurlar olarak ortaya çıkmaktadır (Köksal, 2016, s. 2).

İhracat ve ithalattaki artış, ölçek ekonomilerine geçişi sağlamakla beraber teknolojik ilerlemeler, dijitalleşme ile iş gücü verimliliğini ve istihdamı arttırmakta, iktisadi büyümeyi olumlu etkilemektedir (Aytaç ve Akduğan, 2012, s. 56). Bu bakımdan uluslararası ticaret, hem geniş kitlelere ihracat yaparak hem de ara ve sermaye malı gibi girdilerin alınmasına imkân tanıyarak üretimi arttırmakta; iktisadi büyümeyi sağlamaktadır (Değer ve Pata, 2017, s. 32).

Sonuç olarak uluslararası ticaret, sermaye stoku kanalıyla iktisadi büyüme üzerinde olumlu bir etki bırakabilmektedir. Şöyle ki uluslararası ticaret, bir ülkede mevcut sermaye miktarını arttırarak üretkenliğin artmasına ve iktisadi büyümeye katkıda bulunabilmektedir. Uluslararası ticaret ile ülkeye yabancı yatırım ve teknoloji getirilebilmekte, böylece verimlilik artırılabilen ve bir ülkenin mal ve hizmet üretme kapasitesi genişletilebilmektedir. Daha fazla sermaye ile işletmeler çıktılarını arttırabilmekte ve faaliyetlerini genişletebilmekte ve sonuçta daha yüksek iktisadi büyüme sağlanabilmektedir. Ayrıca uluslararası ticaret, yerli işletmeler için yeni pazarlar yaratarak yatırımların artmasına ve istihdam yaratılmasına da olanak tanımaktadır. Bununla birlikte istihdam, iş gücü gibi unsurlar da uluslararası ticaret yoluyla iktisadi büyümenin desteklenmesinde çok önemli bir rol oynayabilmektedir. Bu anlamda uluslararası ticaretin sunduğu fırsatlardan yararlanmak adına beşeri sermayenin (insanların) gerekli bilgi ve becerilerle donatılması neticesinde küresel olarak rekabet etmeleri ve iktisadi büyümenin faydalarından yararlanmaları sağlanabilmektedir.

3. LİTERATÜR İNCELEMESİ

Küresel dünyada ülkeler uyguladıkları iktisadi, sanayi politikaları ile ekonomik anlamda büyümek ve refah düzeylerini yükseltmek arzusundadır. Dolayısıyla da gelişmiş ve gelişmekte olan fark etmeksizin uluslararası ticaret, tüm ülkelerin büyüme hedeflerine ulaşmaları açısından son derece önemli bir role sahiptir. Nitekim ülkeler arası ticaretin gelişmesiyle, üretilen mal ve hizmet miktarında artış yaşanmaktadır. Ayrıca uluslararası ticaret ve iktisadi büyüme arasındaki ilişkiye bakıldığında, coğrafi keşifler (önemli ticaret yollarının geliştirilmesi) ve sanayi devriminden beri ekonomistlerin ilgilendiği bir konu olduğu dikkat çekmektedir. Özellikle 19. yüzyılın ortaları ve sonrası dönemde, uluslararası ticaretin iktisadi büyüme üzerinde olumlu etkisi olduğu genel anlamda kabul görmektedir (Özcan, 2019). Literatüre ilişkin olarak hazırlanan Tablo 1’de uluslararası ticaret ve iktisadi büyüme ilişkisi üzerine yapılan çalışmalar ele alınmıştır:

Tablo 1: Uluslararası ticarete ilişkin uygulamalı literatür tablosu

Yazar (lar)	Yöntem	Periyot, Ülke/Ülke Grubu	Değişkenler	Bulgu (lar)
Bahmani-Oskooee ve Niroomand (1999)	Johansen Nedensellik Testi Analizi	1960-1992, 59 ülke	Dışa Açıklık, İktisadi Büyüme	Çalışmada 19 ülke için dışa açıklık ile iktisadi büyüme arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu saptanmıştır.
Afxentiou ve Serletis (2000)	Granger Nedensellik Yöntemleri	1970-1993, Gelişmekte Olan Ülkeler (50)	Reel İhracat Artışı, Reel GSMH Artışı	Çalışmada reel ihracat artışı ve reel GSMH artışı arasında ihracata dayalı büyüme teorisini destekleyici şekilde bir ilişki bulunamamıştır.
Anoruo ve Ahmad (2000)	Johansen Eş bütünlük Testi ve Hata Düzeltme (ECT) Modeli	1960-1997, 5 Ülke (Endonezya, Filipinler, Tayland, Singapur ve Malezya)	Dışa Açıklık, Ekonomik Büyüme	Çalışmada tüm ülkeler için dışa açıklık ve büyüme değişkenlerinin eş bütünlük, hata düzeltme modelinde ise dışa açıklık ve büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi saptanmıştır.
Hatemi-J (2002)	Granger Nedensellik Analizi	1960-1999, Japonya	İhracat, Ekonomik Büyüme	Çalışmada ihracat ile iktisadi büyüme arasında karşılıklı bir ilişki tespit edilmiştir.
Jin (2003)	Granger Nedensellik Analizi	1953-1999, Kuzey Kore	Dışa Açıklık, GSYH	Çalışmada serbest ticaretin olduğu 1974 öncesi dönem için GSYH ile dışa açıklık arasında güçlü bir nedensellik ilişkisinin olduğu saptanmıştır.

Karras (2003)	Panel Veri Analizi	1951-1998, 56 Ülke & 1960-1997, 105 Ülke	Dışa Ekonomik Büyüme	Açıklık, Ekonomik Büyüme	Çalışmada her iki seri için de dışa açıklığın iktisadi büyümeyle istatistiksel açıdan anlamlı ve pozitif yönde etkilendiği belirlenmiştir.
Özer ve Erdoğan (2006)	Granger Nedensellik Analizi	1987-2006, Türkiye	Reel Büyüme, İhracat	Ekonomik İthalat, İhracat	Çalışmada, ihracattan iktisadi büyümeyle doğru nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.
Kurt Berber (2008)	Nedensellik Analizi, VAR ve Varyans Ayrıştırma Yöntemi	1989-2003, Türkiye	Dışa Ticaret İthalatı, İhracat Artışı), Büyüme	Açıklık (Dış Hacminin ve RGSMH'ya İhracat Ekonomik Büyüme	Çalışmada uluslararası ticaret ile GSMH artış oranı ve ithalatın GSMH'ya oranı ile GSMH artış oranı arasında çift yönlü, ihracattaki büyüme oranından GSMH artış oranına doğru ise tek yönlü bir ilişki belirlenmiştir.
Aktaş (2009)	Johansen bütünlük Testi Analizi	Eş 1996-2006, Türkiye	İhracat, Ekonomik Büyüme	İthalat, Ekonomik Büyüme	Çalışmada kısa vadede ithalat- ihracat, ithalat-GSYH, ihracat-GSYH arasında çift yönlü bir nedensellik bulunurken; uzun vadede ihracattan ithalata, ithalattan ihracata, büyümeden ithalata ve büyümeden ihracata nedensellik varken, ithalattan büyümeyle ve ihracattan büyümeyle doğru nedensellik ilişkisi olmadığı saptanmıştır.
Omisakin vd. (2009)	Toda-Yamamoto Nedensellik Testi ve ADRL Sınır Testi Yaklaşımı	Eş 1970-2006, Nijerya	Ticari İktisadi Büyüme	Dışa Açıklık, İktisadi Büyüme	Çalışmada, ticari dışa açıklık ile iktisadi büyüme arasında pozitif yönde bir ilişki, kısa vadede ise ticari dışa açıklıktan büyümeyle doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi belirlenmiştir.
Ağayev (2011)	Pedroni bütünlük Testi ve Granger Nedensellik Yöntemleri	Eş 1994-2008, Eski Sovyetler Birliği Geçiş Ekonomileri "12 Ülke"	İhracat, Büyüme	Ekonomik Büyüme	Çalışmada ihracattan büyümeyle doğru bir nedensellik ilişkisinin olmadığı belirlenmiştir.
Lorde (2011)	Johansen bütünlük Testi ve ECM Yöntemleri	Eş 1960-2003, Meksika	İktisadi İhracat	Büyüme, İhracat	Çalışmada iktisadi büyümeden ihracata doğru bir eş bütünlük ilişkisi bulunmuştur.

Gries ve Redlin (2012)	GMM Tahmini, Panel Eş bütünlük ve Hata Düzeltme Modelleri	1970-2009, 158 Ülke	Kişi Başına GSYH Büyümesi, Açıklık	Dış	Çalışmada düşük ve yüksek gelirli ülkelerin farklı ticaret yapılarından kaynaklı olarak iktisadi büyüme üzerinde farklı etkileri olduğu saptanmıştır.
Soukiazis ve Antunes (2012)	Panel Veri Analizi	1980-2004, Avrupa Birliği (14) Ülkesi	Beşeri Ticaret, Sermaye Büyüme	Dış Ekonomik	Çalışmada, beşeri sermaye ve dış ticaret kombinasyonunun iktisadi büyümeye ciddi ölçüde tesir ettiği sonucuna varılmıştır.
Belloumi (2014)	Granger Nedensellik Analizi	1970-2008, Tunus	Ticaret, Büyüme	Ekonomik	Çalışmada kısa vadede ticaret ile iktisadi büyüme arasında önemli bir nedensellik ilişkisinin olmadığı sonucuna varılmıştır.
Chang, vd. (2014)	Panel Nedensellik Analizi	1996-2011, Güney Afrika (9 Bölge)	İhracat, Büyüme	Ekonomik	Çalışmada “Gauteng, Mpumalanga, Kuzey Batı ve Batı Cape” için büyümede ithalatın etkili olduğu saptanmıştır.
Alaoui (2015)	Granger Nedensellik Analizi ve VECM Testi	1980-2013, Fas	İthalat, Büyüme	Ekonomik	Çalışmada ithalat ile büyüme arasında ilişkinin varlığı belirlenmiştir.
Bakari ve Mabrouki (2017)	Granger Nedensellik Testi Analizi	1980-2015, Panama	İhracat, Ekonomik Büyüme	İthalat,	Çalışmada hem ihracat hem de ithalat değişkenlerinin iktisadi büyüme pozitif yönde etkilediği sonucuna varılmıştır.
Örgün ve Pala (2017)	Panel Eş bütünlük, Modeli	1996-2013, AB Ülkeleri “28 Ülke”	Enerji Tüketimi, Açıklık, Büyüme	Dış Ekonomik	Çalışmada, kısa dönem için ticari açıklıktan büyüme doğru çift yönlü, enerji tüketiminden ekonomik büyüme doğru ise tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna varılmıştır.
Devkota (2019)	Johansen Eş bütünlük ve VECM Analizi	1996: Q1-2019: Q2 (çeyreklik), Hindistan	İhracat, Ekonomik Büyüme	İthalat,	Çalışmada, gerek ihracat gerekse ithalatın iktisadi büyüme etkisi olmadığı sonucuna varılmıştır.
Okşak ve Dağılğan (2020)	Sistem Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi Tahmincisi (Sistem GMM)	2005-2017, Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler	İhracat, Ekonomik Büyüme	İthalat,	Çalışmada gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için iktisadi büyümedeki artış ile ithalatın ve ihracatın da artacağı belirlenmiştir.
Reddy (2020)	Granger Nedensellik Analizi	1980-2019, Hindistan	İhracat, Ekonomik Büyüme	İthalat,	Çalışmada, gerek ihracat gerekse ithalat değişkenlerinin iktisadi büyüme pozitif yönde etkilediği saptanmıştır.

Literatür değerlendirildiğinde, uluslararası ticaret ile iktisadi büyüme arasında aynı yönlü ilişki, genel bir kanı olarak görülmektedir. Ancak uluslararası ticaretin iktisadi büyüme açısından önemsiz veya ters yönde bir etki oluşturabileceğini ortaya koyan çalışmalar da mevcuttur. Literatürü detaylıca ele aldığımızda, dışa açıklık, ticari açıklık ile iktisadi büyüme arasında pozitif yönlü bir ilişki bulgusunun elde edildiği çalışmalar; Bahmani-Oskooee ve Niroomand (1999), Omisakin vd. (2009) tarafından yapılan çalışmalar olmuştur. Ayrıca dışa açıklık, ticari açıklık ile iktisadi büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisinin saptandığı çalışmalar ise 1960-1997 yıl aralığında Endonezya, Filipinler, Tayland, Singapur ve Malezya olmak üzere 5 ülke üzerine incelemede bulunan Anoruo ve Ahmad (2000) ile 1996-2013 yıl aralığında AB üyesi 28 ülke bazında araştıran Örgün ve Pala (2017) tarafından yapılmıştır. Bununla birlikte Omisakin vd. (2009) kısa vadede ticari dışa açıklıktan büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit ederken, Belloumi (2014) ise kısa vadede ticaret ile iktisadi büyüme arasında önemli bir nedensellik ilişkisi bulamamıştır. Nitekim uluslararası ticaretin iktisadi büyümeye etkileri gerçekleştiği dönem aralığına, ülkenin ekonomik yapısına ve gelişmişlik düzeyine bağlı olarak farklılık gösterebilmektedir. Bu çalışmanın orijinal yönü ve önemi, yükselen ekonomiler bazında uluslararası ticareti temsil eden “*ticari açıklık*” ile istihdam oranı, sermaye stoku ve kişi başına GSYH ilişkisini belirlenen dönem (1991-2019) ve uygulanan yöntem (panel nedensellik analizi) ile ortaya koymasındadır. Konuya genel olarak bakıldığında, uluslararası ticaretin istihdam oranı, sermaye stoku ve ticari açıklık oranı etkileşiminin anlaşılması, iktisadi büyüme literatürüne önemli katkı sunabilmektedir. Böylece politika yapımcılar, ilgili faktörleri dikkate alan politikalar geliştirerek ülkelerinde sürdürülebilir ve kapsayıcı iktisadi büyümeyi teşvik edebilecektir.

4. VERİ SETİ ve MODEL

Uluslararası ticareti temsil eden “*ticari açıklık*” ile istihdam oranı, sermaye stoku ve kişi başına GSYH ilişkisinin panel nedensellik analizi kapsamında incelendiği analizde, yükselen piyasa ekonomileri arasından seçilen 9 ülke (Türkiye, Rusya, Çin, Singapur, Tayland, Güney Kore, Arjantin, Brezilya ve Güney Afrika) için 1991-2019 dönemine ait yıllık veriler kullanılmıştır. Çalışmada yükselen piyasa ekonomileri arasından seçilen ülkeler aynı zamanda dijitalleşen dünyanın gerekliliklerine hızla ayak uydurabilen ülkelerdir. Dolayısıyla ülke seçimi bu doğrultuda yapılmıştır. Uluslararası ticaret ile kişisel gelir ilişkisinin incelediği bir analiz kapsamında yükselen piyasa ekonomileri arasından dijitalleşme sürecinde öne çıkanların seçilme nedenini şu şekilde açıklamak mümkündür: Dijitalleşme sürecinde önem arz eden ülkeler, genel olarak yüksek katma değerli ürünler üretmeyi amaçlamaktadır. Böylece söz konusu ürünler uluslararası ticarete daha yüksek fiyatlarla satılabilmekte ve bu şekilde kişisel gelirin artmasına katkıda bulunabilmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada uluslararası ticaret ve kişisel gelir

arasındaki ilişki yükselen piyasa ekonomilerinden seçilmiş dijitalleşmede önemli ülkeler bazında incelenmiştir. Bu ülkeler ekonomilerini hızla modernleştirmekte, altyapılarını geliştirmekte ve küresel olarak rekabetçi hale gelebilmek adına dijital yeteneklerine ciddi anlamda yatırım yapmaktadır. Sonuç olarak bu ülkeler, ticaret, yatırım ve inovasyon için önemli merkezler haline gelerek hızla büyüyen tüketici pazarlarından, düşük maliyetli iş gücü havuzlarından ve en son teknolojilerden yararlanmak isteyen artan sayıda çok uluslu şirketi ve yatırımcıyı kendilerine çekmeyi başaramaktadır. Ayrıca, bu ülkeler çok çeşitli ekonomik modelleri, politik sistemleri ve kültürel geçmişleri temsil ederek küresel ticaret topluluğuna ek bir karmaşıklık ve zorluk düzeyi getirmektedir. Bu sebeple, ilgili ülkelerin kendilerine özgü güçlü yönlerini, zorluklarını ve fırsatlarını anlamak, uluslararası ticaret yapmak isteyen işletmeler, politika yapımcılar ve yatırımcılar için son derece önemlidir. Bu ülkeler, e-ticaret ve dijital eğlence gibi dijital ürün ve hizmetlere olan talebi arttıran geniş ve büyüyen bir orta sınıfa sahiptir.

Çalışmada kullanılan veriler için ilgili yıl aralığının seçilme nedeni, istihdam oranı değişkenine 1991 yılı itibarıyla ulaşılması ve sermaye stoku değişkeninin 2019 yılına kadar kaydedilmiş olmasıdır. Analizde kullanılan veriler, Penn Dünya Tablosu ve Dünya Bankası veri tabanı sisteminden temin edilmiştir. Bu çalışma için etik kurul onayına gereksinim duyulmamaktadır. Çalışmada kurulan model aşağıdaki gibidir:

$$GDPC_{it} = \alpha_{0i} + \beta_1(EMP)_{it} + \beta_2(CS)_{it} + \beta_3(TRD)_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Modelde; birim (ülke) “*i*”; zaman (yıl) “*t*”; katsayı “ *β* ”; sabit terim “ *α* ”; hata terimi ise “ *ε* ” ile temsil edilmektedir.

Tablo 2’de, değişkenler ve bu kapsamdaki açıklamalar ile veri kaynaklarına yer verilmiştir. Değişkenlerden kişi başına GDP ve sermaye stoku birim olarak “*ABD Doları*”, ticari açıklık ve istihdam ise “*oran (%)*” olarak çalışmaya dâhil edilmiştir. Çalışmada iktisadi büyüme için gerekli istihdam, sermaye stoku ve uluslararası ticaret değişkenleri arasındaki ilişkinin incelenmesi adına ilgili değişkenler belirlenerek modele dâhil edilmiştir. Bahmani-Oskooee ve Niroomand (1999), Omisakin vd. (2009), Anoruo ve Ahmad (2000), Örgün ve Pala (2017) gibi yazarların çalışmaları da dışa açıklık, ticari açıklık, ticaret ile iktisadi büyüme ilişkisi üzerine yapılmıştır.

Tablo 2: Değişkenler hakkında bilgiler

Değişken	Değişken Türü	Açıklama	Veri Kaynağı
GDPC	Bağımlı Değişken	Kişi başına GSYH	
EMP	Kontrol Değişken	15+ Nüfus İstihdam Oranı	Dünya Bankası-World Bank (WB)
TRD	Bağımsız Değişken	Ticari Açıklık	
CS	Kontrol Değişken	Sermaye Stoku	Penn Dünya Tablosu-Penn World Table (PWT)

Çalışmada uluslararası ticareti temsil etmek adına “*ticari açıklık*” değişkeni kullanılmıştır. Bunun nedeni; ticari açıklık değişkeninin, bir ülkenin dış dünya ile ticaret yapma derecesini gösteren bir ekonomik gösterge olmasıdır. Nitekim ticari açıklık, genellikle bir ülkeye ait ithalat ile ihracat toplamının GSYH’ye oranı anlamına gelmektedir.

Tablo 3’te kişi başına GSYH, 15 yaş ve üstü istihdam oranı, sermaye stoku ve ticari açıklık değişkenlerine yönelik gözlem sayısı, ortalama, standart sapma, minimum ve maksimum seviyelerine yer verilmiştir.

Tablo 3: Tanımlayıcı (özet) istatistik sonuçları

Değişken	Gözlem	Ortalama	Standart Sapma	Minimum	Maksimum
GDPC	261	12458.39	12433.5	975.461	61373.65
EMP	261	57.431	10.039	36.8	77.16
CS	261	8771183	13600000	221056.5	81600000
TRD	261	87.159	98.913	13.753	437.326

5. YÖNTEM ve BULGULAR

Çalışmanın ekonometrik analiz kısmı, beş aşamadan oluşmaktadır. Değişkenler, Penn Dünya Tablosu ve Dünya Bankasından temin edilmiştir. Öncelikle yatay kesit bağımlılığı, zaman boyutu kesit boyutundan büyük olduğundan ($T > N$) dolayı Breusch ve Pagan (1980) tarafından oluşturulan LM testi ile sınanmıştır. İkinci aşamada ise değişkenlerin birim kök içerip içermediği, ikinci nesil panel birim kök testlerinden “*CIPS panel birim kök testi*” ile sınanmıştır. Üçüncü aşamada, Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından oluşturulan homojenlik testi, eğim katsayıları homojen veya homojen değil biçiminde sınanmıştır. Dördüncü aşamada, değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkisi, yatay kesit bağımlılığını hesaba katan Westerlund (2007) panel eş bütünleşme testi çerçevesinde uygulanmıştır. Son aşamada, Dumitrescu ve Hurlin (2012) testi ile seriler arası nedensellik ilişkisi sınanmıştır.

Panel analizlerde yatay kesit bağımlılığının hesaba katılması gerekmektedir ki, aksi halde mevcut analizler hatalı neticeler verebilmektedir (Chudik ve Pesaran, 2013, s. 2). Tam bu noktada, yatay kesit bağımlılığının yapılacak birim kök ve eş bütünleşme testleri seçilirken gerek değişkenler bazında gerekse model için ele alınması son derece elzemdir. Yatay kesit bağımlılığı testleri “*H₀: Kesitler arası bağımlılık yoktur*” hipotezine dayanarak kurgulanmaktadır. Bu bakımdan, H₀ hipotezinin reddedilememesi halinde “*birinci nesil panel birim kök testleri*” ile H₀ hipotezinin reddedilmesi halinde ise “*ikinci nesil panel birim kök testleri*” ile analize devam edilmektedir (Baltagi, 2008, s. 284).

Birinci nesil birim kök testlerinde, yatay kesit birimlerinin bağımsızlığı ve bir birime gelen şoktan tüm yatay kesit birimlerinin aynı seviyede etkilendikleri belirtilmektedir. Ancak günümüzde uluslararası ekonomilerin birbiriyle etkileşimli olduğu bilindiği üzere, paneli oluşturan yatay kesit birimlerinden birine gelen bir

şoktan birimlerin farklı seviyede etkilenmesi daha gerçekçi bir yaklaşım olarak görülmektedir. Bu nedenle de, yatay kesit bağımlılığını dikkate alan ikinci nesil birim kök testleri geliştirilmiştir. Her bir yatay kesite (ülkelere) ait birim kök test istatistikleri ortalamasının alınmasıyla panelin geneli için birim kök test istatistiği CIPS elde edilmektedir (Pesaran, 2007). Ardından değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin belirlenmesi adına yatay kesit bağımlılığını dikkate alan ve heterojenliğe izin veren bir test olan Westerlund (2007) panel eşbütünleşme testi uygulanmaktadır. Esasında söz konusu test, hata düzeltme terimine (Error Correction Term “ECT”) dayalı bir test olarak bilinmektedir. Eş bütünleşme analizi öncesinde bu testten güvenilir bulgular elde edebilmek adına eş bütünleşme denklemindeki eğim katsayısının homojen veya heterojen olduğunun belirlenmesi gerekmektedir. Panel veri analizi çerçevesinde, Dumitrescu ve Hurlin (2012) testi sayesinde zaman boyutunun kesit boyutundan büyük veya küçük olması fark etmeden etkin sonuçlara ulaşılabilmektedir. Çalışmada seriler arası nedensellik ilişkisine yönelik sınamada, Dumitrescu ve Hurlin (2012) tarafından geliştirilen yöntem uygulanmıştır. İlgili yöntemin avantajlıları, paneli oluşturan ülkeler arası yatay kesit bağımlılığını ve heterojenliği hesaba katabilmesi, zaman boyutunun yatay kesit boyutundan (N) büyük ya da küçük olduğunda uygulanabilmesi ve dengesiz panel veri setlerinde de etkin sonuçlar verebilmesidir. Dumitrescu ve Hurlin testinin başka bir özelliği ise eş bütünleşik ilişkinin varlığında ve söz konusu ilişki bulunmadığında analiz edilebilmesidir. Araştırma bulguları aşağıda incelenmiştir.

Tablo 4’ten yatay kesit bağımlılık test sonuçları takip edilebilmektedir. Tablo 4’ten de görüldüğü üzere, hem değişkenler hem de model için olasılık değerleri 0.05’ten küçüktür, dolayısıyla da H_0 hipotezleri, güçlü bir biçimde reddedilmiş olup serilerde yatay kesit bağımlılığının varlığı kanıtlanmıştır. Öyleyse paneli teşkil eden ülkeler arasında yatay kesit bağımlılığı mevcuttur ve bu nedenle ülkelerden birinde meydana gelen makroekonomik şoklar (değişiklikler) öteki ülkeleri de etkilemektedir. Bu neticeden ötürü çalışmanın sonraki aşamalarında, yatay kesit bağımlılığını hesaba katan panel birim kök testleri ile panel eş bütünleşme analiz yöntemlerinin kullanılması gerekmektedir.

Tablo 4: Yatay kesit bağımlılık testi sonuçları

Test	Her Bir Değişken ve Model için Yatay Kesit Bağımlılığı Testi Sonuçları	
	Breusch-Pagan CD_{LM} (1980)	
<i>Değişkenler ve Model</i>	<i>İstatistik Değeri</i>	<i>Prob. Değeri</i>
GDPC	888.315***	0.000
EMP	150.452***	0.000
CS	849.181***	0.000
TRD	368.671***	0.000
MODEL: GDPC=f(EMP, CS, TRD)	688.668***	0.000

Paneldeki ülkeler arasında yatay kesit bağımlılığı test edildikten sonra, çalışmada yer alan değişkenlerin tümünün birim kök içerip içermedikleri, ikinci nesil panel birim kök testlerinden biri olan Pesaran (2007) CIPS ikinci nesil panel birim kök testiyle incelenmiştir. Bu doğrultuda elde edilen bulgular, Tablo 5'ten takip edilmektedir. Bu tabloya göre, tüm değişkenler için birim kökü belirten sıfır hipotez reddedilememiştir. Dolayısıyla da değişkenlerin tümü düzeyde durağan değildir. Ancak değişkenler, ilk farkları alındığında durağan hale gelmiştir.

Tablo 5: CIPS panel birim kök testi sonuçları

CIPS İstatistiği		
Değişkenler	Düzyey	Fark
GDPC	-1.686	-3.661
EMP	-1.434	-3.581
CS	-1.295	-2.945
TRD	-1.245	-2.819
Kritik Değerler		
	%1	-2.21
	%5	-2.33
	%10	-2.57

Tablo 6'da Pesaran ve Yamagata (2008) homojenlik testi sonuçlarına yer verilmiştir. Bu tablodan da izlendiği üzere, Delta testlerinde sunulan istatistikler, boş hipotezin reddedildiğini ve katsayıların homojen olmadığını ortaya koymaktadır. Bu nedenle elde edilen bulgular, seçilen ülke grubunun heterojen bir yapıda olduğunu kanıtlamaktadır.

Tablo 6: Homojenlik test sonuçları (Pesaran ve Yamagata, 2008)

Model		
Test	T istatistiği	Prob. Değeri
Delta_tilde	16.827***	0.000
Delta_tilde_adj	18.497***	0.000

Pesaran ve Yamagata (2008) testinin yanı sıra literatürde sıklıkla kullanılan Swamy S homojenlik testinin sonuçları da aşağıda paylaşılmıştır:

Test of parameter constancy: $\chi^2(32) = 26375.61$ Prob > $\chi^2 = 0.0000$

Nitekim Swamy S homojenlik test sonucu ile de Pesaran ve Yamagata (2008) homojenlik testini destekler şekilde panelin heterojen panel olduğu kanıtlanmaktadır.

Tablo 7: Panel eş bütünleşme test sonuçları (Westerlund, 2007)

İstatistik	Değer	Z-Değeri	Prob. Değeri
Gt	-0.990	-3.956	0.009***
Ga	-4.885	-2.594	0.005***
Pt	-5.754	-0.726	0.003***
Pa	-8.931	-0.673	0.010***

Westerlund (2007) tarafından geliştirilen dört panel eş bütünleşme testi Tablo 7'de sunulmuştur. Tablo 7'ye göre Westerlund (2007) panel eş bütünleşme test

sonuçları değerlendirilmiştir. Bu tablodan da takip edildiği gibi yapılan test sonuçları, istatistiksel olarak anlamlı çıkmıştır. Dolayısıyla değişkenler arasında eş bütünleşme olmadığı üzerine kurulan sıfır hipotez reddedilmiş olup değişkenler arasında bir eş bütünleşme ilişkisi belirlenmiştir. Bu durum da uzun dönemli ilişkilerin varlığına işaret etmektedir. Eyüboğlu vd. (2021) tarafından gelişmekte olan ülkeler için enerji verimliliği, yenilenebilir enerji ve iktisadi büyüme etkileşiminin test edildiği çalışma ile de Westerlund (2007) testinin yatay kesit bağımlılığı ve heterojenlik durumuna robust olduğu desteklenmektedir. Ayrıca BRICS-T ülkeleri örneği üzerinden Ayyıldız ve Üzümcü (2022) tarafından doğrudan yabancı sermaye yatırımları ile iktisadi büyüme ilişkisinin incelendiği çalışmada eğitim katsayılarında heterojenliğe izin veren ikinci kuşak panel eşbütünleşme testi olarak Westerlund (2007) testine yer verilmiştir. Dritsaki ve Dritsaki (2023) tarafından G7 ülkelerinde sağlık harcamaları, CO₂ emisyonlar ve iktisadi büyüme arasındaki ilişkinin incelendiği çalışmada her iki duruma karşı da robust olduğu kanıtlanmaktadır.

Tablo 8’de Dumitrescu ve Hurlin (2012) panel nedensellik test sonuçları görülmektedir. Test neticesinde elde edilen bulgulara dayanarak ticari açıklık ile kişi başına GSYH arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi belirlenmiştir. Bu tespit, Jin (2003), Kıran ve Güreş (2011), Örgün ve Pala (2017) tarafından yapılan çalışmaları destekler niteliktedir. Ancak söz konusu bulgu, Omisakin vd. (2009) tarafından yapılan çalışmada ticari açıklıktan büyümeye doğru tek yönlü bir ilişki tespiti noktasında farklılaşmaktadır. Bununla beraber istihdam oranı ve kişi başına GSYH arasında iki yönlü bir nedensellik ilişkisi saptanmıştır. Söz konusu bulgu, Tekbaş (2019), Beşer ve Öztürk (2019) tarafından yapılan çalışmaların bulgularını desteklemektedir. Ayrıca sermaye stoku ile istihdam oranı arasında, ticari açıklık ile sermaye stoku arasında çift yönlü ilişki tespit edilmiştir. Ancak ilgili bulgular, Tekbaş (2019) tarafından yapılan çalışma ile ticari açıklıktan sermaye stokuna doğru tek yönlü ve istihdamdan (emekten) sermayeye doğru tek yönlü ilişki tespiti noktasında çakışmaktadır. Bunun yanı sıra çalışmada, ticari açıklık ile istihdam oranı arasında da iki yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmuştur.

Tablo 8: Panel nedensellik test sonuçları (Dumitrescu ve Hurlin, 2012)

Boş Hipotez	W İstatistiği	Z-bar İstatistiği	Prob. Değeri	Karar
EMP \Rightarrow GDPC	6.078	4.783	0.000***	İstihdam Oranı \Rightarrow Kişi başına GSYH
GDPC \Rightarrow EMP	5.188	3.686	0.000***	Kişi başına GSYH \Rightarrow İstihdam Oranı
CS \Rightarrow GDPC	2.619	0.517	0.605	Sermaye Stoku \Rightarrow Kişi başına GSYH
GDPC \Rightarrow CS	11.212	11.116	0.000***	Kişi başına GSYH \Rightarrow Sermaye Stoku
TRD \Rightarrow GDPC	5.788	4.425	0.000***	Ticari Açıklık \Rightarrow Kişi başına GSYH
GDPC \Rightarrow TRD	7.184	6.147	0.000***	Kişi başına GSYH \Rightarrow Ticari Açıklık
CS \Rightarrow EMP	5.621	4.220	0.000***	Sermaye Stoku \Rightarrow İstihdam Oranı
EMP \Rightarrow CS	4.925	3.361	0.000***	İstihdam Oranı \Rightarrow Sermaye Stoku
TRD \Rightarrow EMP	2.201	0.002	0.000***	Ticari Açıklık \Rightarrow İstihdam Oranı
EMP \Rightarrow TRD	8.073	7.245	0.000***	İstihdam Oranı \Rightarrow Ticari Açıklık
TRD \Rightarrow CS	4.804	3.212	0.001***	Ticari Açıklık \Rightarrow Sermaye Stoku
CS \Rightarrow TRD	4.502	2.840	0.004***	Sermaye Stoku \Rightarrow Ticari Açıklık

Not: ***, **, * sırasıyla, %1,%5,%10 düzeyinde anlamlılığı temsil etmektedir.

4. SONUÇ ve ÖNERİLER

Uluslararası ticareti oluşturan uluslararası ekonomik faaliyetler temelinde, mal ve hizmet alım satımına dayanmaktadır. Ancak küreselleşme, teknolojik gelişmeler ve dijitalleşme ile birlikte uluslararası ticaretin unsurları, boyutları da değişmeye başlamıştır. İçinde bulunduğumuz dijital çağda, uluslararası ticaret ile uluslararası sınırlar ve bölgeler arasında değişen unsurlar, yalnızca mal ve hizmet, sermaye ile sınırlı tutulmamaktadır. Bu unsurların yanı sıra günümüzde beşeri faktörler (insan), teknolojik faktörler ve bilgiye (bilişime) ilişkin faktörler de uluslararası ticarete konu olmaktadır. Nitekim uluslararası ticaret ile iktisadi büyüme ilişkisi, iktisatçılar için son derece önemli bir konu olarak gündeme gelmektedir. Bu çalışmanın amacı, uluslararası ticareti temsil eden “*ticari açıklık*” ile istihdam oranı, sermaye stoku ve kişi başına GSYH ilişkisini yükselen piyasa ekonomileri arasından seçilen 9 ülke için 1991-2019 dönemine ait yıllık veriler ile panel nedensellik analizi uygulayarak incelemektir. Bu ülkeler, küresel ekonominin dijitalleşmesine hızla adapte olan yükselen piyasa ekonomileri oldukları için uluslararası ticareti incelerken önemlidir.

Araştırma bulguları kapsamında Dumitrescu ve Hurlin (2012) panel nedensellik testi sonucuna göre ticari açıklık ile kişi başına GSYH arasında iki yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Ayrıca çalışmada, ticari açıklık ile istihdam

oranı ve sermaye stoku arasında da çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu belirlenmiştir. Çalışmada elde edilen sonuçlar neticesinde sunulabilecek politika önerileri ise şu şekilde sıralanmaktadır: Ticari açıklık ile teknoloji transferinin artırılması da mümkündür. Bu doğrultuda yapılan yenilikler, bir ülkede iktisadi büyümeyi ve kişi başına GSYH'yi arttırabilmektedir. Ayrıca ticari açıklığın ortaya çıkardığı rekabet ortamında iş gücünün rekabetçi kalabilmesi adına eğitim ve beceri gelişimine yönelik politikalar uygulanmalıdır. Son olarak ticari açıklık ile sermaye stoku ilişkisini güçlendirmek adına yerel ve yabancı yatırımları çekmeye yönelik politikalar uygulanabilir.

Ülkelerin, uluslararası ticareti geliştirme amacına yönelik olarak çeşitli politikalar uygulamaları ve meydana gelebilecek olumsuz koşul(lar)dan korunmak adına etkin bir küresel pazarlama stratejisi geliştirmeleri gerekmektedir. Öncelikle iyi bir pazar araştırması yapılmalı, ihracat yapılmak istenen ülke hakkında yeterince bilgi edinilmelidir. Tam da bu noktada, uluslararası ticarete katılan ülkeler açısından uluslararası piyasalar ile bağlantıların kuvvetlendirilmesi, imalat sektörüne ağırlık verilmesi ve bununla birlikte de daha fazla doğrudan yabancı yatırım çekilmesi son derece önemlidir. Ayrıca bir ülkede, üretim yapan/yapacak olan firmaların, işçilerin eğitim seviyelerinin artırılması ve mevcut becerilerinin daha üst seviyelere çıkarılması gerekmektedir. Bunun için de üretim yapacak kişilerin üretim için teşviki, Ar-Ge faaliyetleriyle inovasyona yönlendirilmesi ve benzeri uygulamalar gerçekleştirilmelidir.

Dünya ile entegrasyon sürecine, (bilhassa da) Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler açısından bakıldığında, bu ülkelerin uluslararası ticaret yoluyla ithalata bağımlı hale gelmeleri söz konusu olabilmektedir. Üretimin ithalata bağımlılığı neticesinde, tasarruf açığı oluşmakta ve bu durum, dış açıklara yol açmaktadır. Dolayısıyla bir ülkede ithalata bağımlılık, ekonominin kırılganlık yapısını etkileyebilmektedir. Bu bağlamda ithalat yapılırken, özellikle ara malların daha ucuz maliyet ile temin edilebileceği pazarlar, tedarikçiler aranmalıdır. İhracat tarafından bakıldığında ise bir ülke ekonomisi için katma değeri yüksek, ileri teknoloji ürünlerin ihracatının artırılarak, ithalatının ise azaltılması son derece önemlidir. Bu sebeple gelişmekte olan ülkeler teknolojik modernizasyon ile verimlilik artışı için Ar-Ge çalışmalarını destekleyerek ve hızlandırarak söz konusu yatırımlarını artırma ve katma değeri yüksek nihai mallar ihraç etme hedefiyle hareket etmelidir. Ayrıca (özellikle de) lüks malların ithalatının dikkatlice takip edilmesi ve döviz kaynaklarının bu kanal ile yurt dışına aktarımına belirli miktarlarda sınırlama getirilmesi, döviz kurlarına istikrar kazandırılması, kurlarda aşırı oynaklığın önlenmesi, kendine özgü niteliklere sahip endüstrilerin belirlenerek bu endüstrilere yönelik öncelikli teşvik uygulamasına gidilmesi gerekmektedir.

Sonuç olarak uluslararası ticaret, özellikle küresel ekonomiye daha fazla katılım yoluyla ekonomilerini genişleterek hayat standartlarını iyileştirme

hedefindeki ülkeler için uzun zamandır iktisadi büyümenin temel itici gücüdür. Bu durum esasında yeni pazarlara ve hammaddelere erişim, rekabet artışı, inovasyon teşviki, ölçek ekonomileri ve benzeri sağladığı avantajlar ile mümkün olmaktadır. Nitekim çalışmanın analizi kapsamında elde edilen bulgular, uluslararası ticaret ve iktisadi büyüme ilişkisini doğrulamaktadır. Dolayısıyla ülkelerin iktisadi büyüme seviyelerini arttırabilmek adına uluslararası ticarete önem vermeleri gerektiğini söylemek mümkündür.

Bu çalışmada kullanılan veriler bazında belirtilen yıl aralığının seçilme sebebi, istihdam oranı değişkenine 1991 yılından itibaren ve sermaye stoku değişkenine ise 2019 yılına kadar ulaşılmıştır. Bu kapsamda çalışmanın sınırlıklarını; seçilen 9 ülke (Türkiye, Rusya, Çin, Singapur, Tayland, Güney Kore, Arjantin, Brezilya ve Güney Afrika) için 1991-2019 yılları arasındaki veri setinin kullanılması biçiminde ifade etmek mümkündür. İleride “*teknolojinin, dijitalleşmenin uluslararası ticaret ve iktisadi büyümeye etkisi*” ile “*uluslararası ticaret ve firma verimliliği*” üzerine ekonometrik analiz içerikli bilimsel araştırmaların yapılması önerilmektedir.

Etik Beyan

Çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında belirtilen tüm kurallara uyulduğu beyan edilmiştir.

Etik Kurul Onayı

Araştırmanın etik kurul izni gerektirmeyen araştırmalardan olduğu beyan edilmiştir.

Çıkar Çatışması ve Finansal Katkı Beyanı

Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması ve finansal katkı beyan edilmemiştir.

KAYNAKÇA

Afxentiou, P. C. ve Serletis, A. (2007). Output growth and variability of export and import growth: International evidence from granger causality tests. *The Developing Economies*, 38(2), 141-163. <https://doi.org/10.1111/j.1746-1049.2000.tb00874.x>

Ağayev, S. (2011). İhracat ve ekonomik büyüme ilişkisi: 12 geçiş ekonomisi örneğinde panel eşbütünleşme ve panel nedensellik analizleri. *Ege Akademik Bakış*, 11(2), 241-254. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/eab/issue/558757>

Aktaş, C. (2009). Türkiye'nin ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik analizi. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18, 35-47. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kosbed/issue/25702/271210>

Alaoui, A. E. (2015). Casualty and cointegration between export, import and economic growth: Evidence from Morocco. *Journal of World Economic Research*, 3(4), 83-91. <https://doi.org/10.11648/j.jwer.20150403.14>

Anorua, E. ve Ahmad, Y. (2000). Openness and economic growth: Evidence from Selected Asian Countries. *The Indian Economic Journal*, 47(3), 110-117. <https://doi.org/10.1177/0019466220000313>

Ateş, D. ve Gökmen, G. S. (2013). Bir akademik disiplin olarak uluslararası politik ekonominin sınırları. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(1), 45-71. <https://doi.org/10.5578/JSS.5336>

Aytaç, A. ve Akduğan, U. (2012). Dış ticaret ve ekonomik büyüme üzerine bir nedensellik analizi: 2001-2011 Türkiye örneği. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2), 55-70. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/trakyasobed/issue/30218/326229>

Ayyıldız, F. V. ve Üzümcü, A. (2022). Doğrudan yabancı sermaye yatırımları-iktisadi büyüme ilişkisi: BRICS-T ülkeleri örneği. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 18 (1), 28-40. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/esad/issue/70716/1103472>

Bahmani-Oskooee, M. ve Niroomand, F. (1999). Openness and economic growth: An empirical investigation. *Applied Economics Letters*, 6, 557-561. <https://doi.org/10.1080/135048599352592>

Bakari, S. ve Mabrouki, M. (2017). Impact of exports and imports on economic growth: New evidence from Panama. *Journal of Smart Economic Growth*, 2(1), 67-79. Erişim adresi: <https://jseg.ro/index.php/jseg/article/view/70/60>

Baltagi, B. H. (2008). *Econometric analysis of panel data*. Chichester: John Wiley & Sons Ltd.

Bayar, F. (2008). Küreselleşme kavramı ve küreselleşme sürecinde Türkiye. *Uluslararası Ekonomik Sorunlar Dergisi*, 32, 25-34. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bitlissos/issue/3711/49107>

Belloumi, M. (2014). The relationship between trade, FDI and economic growth in Tunisia: An application of autoregressive distributed lag model. *Economic Systems*, 38, 269-287. <https://doi.org/10.1016/j.ecosys.2013.09.002>

Beşer, N. Ö. ve Öztürk, S. (2020). Petrol fiyatlarında değişkenlik ve iktisadi büyüme: petrol ithal eden ülkeler üzerine bir analiz. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 12(1), 68-84. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ebd/issue/52769/692626>

Chang, T., Simo-Kengne, B. D. ve Gupta, R. (2014). The causal relationship between imports and economic growth in nine provinces of South Africa: Evidence from panel granger causality tests. *Journal of Economic Cooperation and Development*, 35(2), 71-90. Erişim adresi: <http://hdl.handle.net/2263/43874>

Chudik, A. ve Pesaran, M. H. (2013). Common correlated effects estimation of heterogeneous dynamic panel data models with weakly exogenous regressors. *CESifo Working Paper* No. 4232. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2316329>

Değer, M. K. ve Pata, U. K. (2017). Türkiye’de dış ticaret ve karbondioksit salınımı arasındaki ilişkilerin simetrik ve asimetrik nedensellik testleriyle analizi.

Doğuş Üniversitesi Dergisi, 18(1), 31-44. Erişim adresi:
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/doujournal/issue/>

Devkota, M. L. (2019). Impact of export and import on economic growth: Time series evidence from India. *Dynamic Econometric Models*, 19, 29-40. <https://doi.org/10.12775/DEM.2019.002>

Dritsaki, M. ve Dritsaki, C. (2023). The relationship between health expenditure, CO₂ emissions, and economic growth in G7: Evidence from heterogeneous panel data. *Journal of the Knowledge Economy*, <https://doi.org/10.1007/s13132-023-01349-y>

Dumitrescu, E. I. ve Hurlin, C. (2012). Testing for granger noncausality in heterogeneous panels. *Economic Modelling*, 29(4), 1450-1460. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2012.02.014>

Erdinç, Z. (1999). Küreselleşmenin istihdama etkileri. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (3), 111-120. Erişim adresi:
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/dpusbe/issue/4745/65110>

Eyüboğlu, K., Akdağ, S. ve Özçelik, M. (2021). Gelişmekte olan ülkelerde enerji verimliliği, yenilenebilir enerji ve ekonomik büyüme etkileşiminin test edilmesi. *Tarsus Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(1), 29-36. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/taaubf/issue/68464/1070035>

Gries, T. ve Redlin, M. (2012). Trade openness and economic growth: A panel causality analysis. *International Conference of RCI and Krishna Institute of Engineering and Tecnology* (s. 16-18). India: Apea Riview.

Grossman G. M. ve Helpman E. (1991). *Innovation and Growth in the Global Economy*, England: Massachusetts Institute of Technology, edition 1, 1-0262570971. doi:10.2307/2554862.

Gülmez, Z. (2019). *Dış ticaretin ekonomik büyüme ve istihdam üzerindeki etkisi*. (Yüksek Lisans Tezi). Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karaman.

Güvenoğlu, H. ve Erçakar, M. E. (2019, Nisan). *Dış ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi: Türkiye uygulaması* [Tam metin]. ICOAEF'19. V. International Conference on Applied Economics and Finance & Extended With Social Sciences kapsamında sunulan bildiri, Kyrenia/North Cyprus, 289-300.

Hatemi-J, A. (2002). Export performance and economic growth nexus in Japan: A bootstrap approach. *Japan and the World Economy*, 14(1), 25-33. [https://doi.org/10.1016/S0922-1425\(01\)00071-8](https://doi.org/10.1016/S0922-1425(01)00071-8)

Heckscher, E. E. (1919). The Effect of Foreign Trade on the Distribution of Income. *Economisk Tidskrift*. Reprinted in Heckscher, E.E & Ohlin, B. (1991). *Heckscher-Ohlin Trade Theory*. (Translated, Edited and Introduced by Flam, H. & Flanders, H.J.). Cambridge, Mass.: The MIT Press.

Herrerias M. J. ve Orts, V. (2010). Is the export-led growth hypothesis enough to account for China's growth? *China and World Economy*, 18(4), 34-51. <https://doi.org/10.1111/j.1749-124X.2010.01203.x>

Jin, J. C. (2003). Openness and growth in North Korea: Evidence from time series data. *Review of International Economics*, 11(1), 18-27. <https://doi.org/10.1111/1467-9396.00365>

Karras, G. (2003). Trade openness and economic growth can we estimate the precise effect? *Applied Econometrics and International Development*, 3(1), 7-25. Erişim adresi: https://ideas.repec.org/a/eea/aeinde/v3y2003i3_1.html

Kıran, B. ve Güriş, B. (2011). Türkiye'de ticari ve finansal dışa açıklığın büyüme etkisi: 1992-2006 dönemi üzerine bir inceleme. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(2), 69-80. Erişim adresi: <https://hdl.handle.net/11421/212>

Korkmaz, S. ve Aydın, A. (2015). Türkiye'de dış ticaret-ekonomik büyüme ilişkisi: Nedensellik analizi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10(3), 47-76. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oguiibf/issue/56480/785213>

Köksal, M. (2016). *Dış ticaret ve ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye örneği*. (Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Kurt, S. ve Berber, M. (2008). Türkiye'de dışa açıklık ve ekonomik büyüme. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 22(2), 57-80. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniiibd/issue/>

Lorde, T. (2011). Export-led growth: A case study of Mexico. *International Journal of Business, Humanities and Technology*, 1(1), 33-44. Erişim adresi: <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/95557/>

Ohlin, B. (1933). *Interregional and International Trade*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Okşak, Y. ve Dağılğan, G. (2020). Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde dış ticaret, büyüme ve ekonomik özgürlük ilişkisi üzerine ampirik bir analiz. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 06(03), 79-89. Erişim adresi: <https://www.ibaness.org/bnejss/>

Omisakin, O., Oluwatosin, A. ve Ayoola, O. (2009). Foreign direct investment, trade openness and growth in Nigeria. *Journal of Economic Theory*, 3(2), 13-18. Erişim adresi: <https://medwelljournals.com/abstract/?doi=jeth.2009.13.18>

Örgün, B. O. ve Pala, A. (2017). Enerji tüketimi, dışa açıklık ve ekonomik büyüme ilişkisi: 28 Avrupa Birliği ülkesi için panel granger nedensellik analizi. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, (623), 9-20. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/fpeyd/issue/48022/607319>

Özcan, İ. (2019). *Dış ticaret hacmi ile ekonomik büyüme arasındaki asimetrik ilişkinin analizi: Türkiye örneği*. (Yüksek Lisans Tezi). Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.

Özer, M. ve Erdoğan, L. (2006). Türkiye’de ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkilerin zaman serisi analizi. *Ekonomik Yaklaşım*, 17(60-61), 93-110. <https://doi.org/10.5455/ey.10619>

Pesaran, M. H. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross section dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 22(2), 265-312. <https://doi.org/10.1002/jae.951>

Pesaran, M. H. ve Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of Econometrics*, 142(1), 50-93. <https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2007.05.010>

Reddy, K. K. (2020). Exports, imports and economic growth in India: An empirical analysis. *Theoretical and Applied Economics*, 4(625), 323-330. Erişim adresi: [https://ideas.repec.org/a/agr/journal/v4\(625\)y2020i4\(625\)p323-330.html](https://ideas.repec.org/a/agr/journal/v4(625)y2020i4(625)p323-330.html)

Ricardo D. (1821). *On the Principles of Political Economy and Taxation*. 3rd Ed. London: John Murray.

Romer, P. M. (1990). Endogenous Technological Change, *The Journal of Political Economy*, 98(5), 71-101.

Smith A. (1776). *The Wealth of Nations*. New York: The Modern Library.

Soukiazis, E. ve Antunes, M. (2012). Foreign trade, human capital and economic growth: An empirical approach for the European Union Countries. *The Journal of International Trade & Economic Development*, 21(1), 3-24. <https://doi.org/10.1080/09638199.2012.643013>

Şahin, S. (2012). *Türkiye’nin öncülük ettiği ekonomik birleşmeler KEİ, ECO ve D-8 örnekleri*. Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat.

Şen, A. (2008). Uluslararası sistemde ekonomi-politika etkileşimi. (Ed.: İ. Bal). *“Değişen Dünyada Uluslararası İlişkiler”* içinde (s. 453-462). (2. baskı). Ankara: Lalezar Kitabevi.

Şerefli, M. (2016). Dış ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi: Türkiye örneği. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(3), 136-143. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iibfdkastamonu/issue/29634/318365>

Tekbaş, M. (2019). Kamu harcamalarının ekonomik büyüme üzerine etkisi: 1990-2017 Türkiye örneği. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 11(4), 2412-2424. <https://doi.org/10.20491/isarder.2019.749>

Türker, M. T. (2015). İçsel büyüme teorilerinde içsel büyümenin kaynağı ve uluslararası ticaret olgusuyla ilişkisi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (25), 87-94.

Türlüoğlu, E. (2019). *Türkiye’de ekonomik büyüme dinamikleri: Ekonomik büyüme ve dış ticaret ilişkisi nedensellik analizi*. (Yüksek Lisans Tezi). Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.

Uğur, B. ve Dalli, T. (2021). Dış ticaretin ekonomik büyümeye etkisi: G-20 ülkeleri örneği. *Karadeniz Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 1-18. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kared/issue/>

Westerlund, J. (2007). Testing for error correction in panel data. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 69, 709-748. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0084.2007.00477.x>

Yılmazer, M. (2010). Doğrudan yabancı yatırımlar, dış ticaret ve ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye üzerine bir deneme. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(1), 241-260. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cbayarsos/issue/4070/53766>

**OSMANLI İKTİSAT GELENEĞİNDE TÜRKİYE’NİN KALKINMASININ
TEMELLERİNİ ARAMAK**

*SEARCHING FOR THE FOUNDATIONS OF TURKEY’S DEVELOPMENT IN
THE OTTOMAN ECONOMIC TRADITION*

Talha KUTAY*, Munise Tuba AKTAŞ**

*Geliş Tarihi: 26.10.2023
(Received)*

*Kabul Tarihi: 17.04.2024
(Accepted)*

ÖZ: Türkiye’de otantik kalkınma iktisatçılarının bulunduğu iddiasını taşıyan bu çalışmada Türkiye’nin kalkınmasının “kendi topraklarından doğan iktisat düşüncesinde aranması” amaçlanmaktadır. Bu sayede Türkiye’nin son 100 yılda yaşadığı kalkınma sorunlarını yerelde olanın bilinç ve sağduyusuyla çözmek mümkün olabilecektir. Her ne kadar Cumhuriyet farklı bir yapıyı ifade etse de İmparatorluğun hafızası ve Osmanlı insanın düşünce yapısı kuruluşunda önemli rol oynamıştır. Bu bağlamda Türkiye’nin kalkınmasının Osmanlı’nın iktisat geleneği incelenmeden anlaşılacağı çalışmanın diğer bir iddiasıdır. Osmanlı iktisat geleneği içinde yer alan bütün düşünürlerin çalışma kapsamında ele alınması mümkün olmamıştır. Bu nedenle Ahmed Midhat, Namık Kemal ve Ziya Gökalp’in iktisat düşüncesi ayrıntılı olarak ele alınacak ve düşünürlerin görüşleri ışığında Türkiye’nin kalkınma sorunlarına yönelik önerileri tartışılacaktır. Sonuç olarak, yazarların Avrupa-merkezci bakış açısından sıyrılarak, Osmanlı İmparatorluğunun özgünlüğüne dikkat çektikleri ve kalkınma perspektiflerinin günümüze ışık tuttuğu anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İktisadi Kalkınma, Osmanlı İmparatorluğu, Türkiye

ABSTRACT: In this study, which claims the presence of authentic development economists in Turkey, the aim is to seek Turkey’s development within the economic thought that arises from its own land. In this way, it may be possible to address Turkey’s development challenges over the past 100 years with the awareness and insights of those who are rooted in the local context. While the Republic represents a different structure, the memory of the Empire and the thought patterns of Ottoman people have played a significant role in its establishment. In this context, another claim of the study is that the development of Turkey cannot be understood without examining the economic tradition of the Ottoman Empire. It has not been possible to cover all the thinkers within the tradition of Ottoman economics. Therefore, the economic thought of Ahmed Midhat, Namık Kemal, and Ziya Gökalp will be discussed in detail, and recommendations regarding Turkey’s development issues will be debated in the light of the views of these thinkers. As a result, it has been understood that the authors, by

*Yüksek Lisans Öğrencisi, Anadolu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İktisat Bölümü, talhakutayfb@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4005-3222.

**Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, mtturker@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1541-4639.

OPEN ACCESS

© Copyright 2024 Kutay & Aktaş

getting rid of the Eurocentric perspective, draw attention to the originality of the Ottoman Empire and their development perspectives shed light on the present day.

Key Words: Economic Development, Ottoman Empire, Türkiye

EXTENDED ABSTRACT

The Eurocentric development approach, which envisions a single and linear path to development, has not only failed to solve the development problems of less developed countries but also has exacerbated them. In this context, implementing policies that take into account the uniqueness of each country is of paramount importance. These policies can be formulated by the authentic economists of the less developed countries themselves. In this study, which claims the presence of authentic development economists in Turkey, the aim is to seek Turkey's development within the economic thought that arises from its own land. In this way, it may be possible to solve Turkey's development issues of the past 100 years with the awareness and wisdom of what is local. Although the Republic represents a different structure, the memory of the Empire and the thought structure of the Ottoman people have played a significant role in its establishment. In this context, another claim of the study is that the development of Turkey cannot be understood without examining the economic tradition of the Ottoman Empire.

In this study, the development perspectives of Ahmed Midhat, Namık Kemal, and Ziya Gökalp, who are writers belonging to the Ottoman economic tradition, are examined through their primary works. In this context, within the framework of economic development, the views of thinkers who deal with the development process in sociological, cultural and economic terms were examined by scanning the national literature.

When the thoughts of the examined authors are collectively reviewed, it is particularly emphasized that the British economy, which is seen as a linear development path by the mainstream development approach, is not valid from the perspective of the Ottoman Empire. In this regard, the authors draw attention to the uniqueness of the Ottoman economic structure and provide policy recommendations. The writers, who were influenced by the tumultuous environment and wars of their time, place a significant emphasis on national economy and protectionism in their development perspectives. It can be observed that there is a positive attitude towards protectionism in all of the authors. However, the degree of protectionism varies among the writers. For example, Ahmed Midhat emphasizes the need for high tariffs on imports to promote domestic industry in the Ottoman Empire, while Namık Kemal suggests that European countries would not allow this and that domestic industry should be developed within the framework of free trade. Although Midhat advocates the imposition of high tariffs on imports, he also states that these tariffs would remain in effect until the Ottoman Empire reaches the level of European countries. Ziya Gökalp, on the other hand, emphasizes that the entry of foreign capital without political conditions would not be problematic for the country. Unlike the other writers, Gökalp's inclination towards a more protectionist economic structure is more pronounced. He especially adopts a corporatist economic framework and emphasizes that individual ownership is legitimate as long as it serves social ownership. The only missing point in the thoughts of the writers who emphasized early on that the principles of British economics would not be valid for the Ottoman Empire is their failure to realize the dependency relationship created by free trade.

This is a common oversight, and the main reason for it is that the theoretical foundations of this dependency were established in later periods.

As of today, it has become increasingly apparent that the English economy may not be applicable to developing or less developed countries, particularly Turkey. The increasing level of dependence of developing or less developed countries on developed countries demonstrates that these mentioned countries cannot prosper while remaining within the framework of free trade. While it may not be possible to outright reject free trade, it is crucial for less developed countries to gain competitiveness. In this context, protectionism remains an important policy to consider in today's world. From this perspective, the authors' development perspectives shed light on our present day.

It is not possible to mention all authors who are part of the Ottoman economic tradition in this study, as a result, not every author has been included within the scope of the study. The selection of these authors is based on the weight of their works in addressing economic issues, with their original thoughts being significant during their respective periods.

As Demircioğlu and Erbaş (2018:30) conveyed, it is necessary to consider the Ottoman and Republican periods as a rupture and, after this rupture, as a process that has both continuities and discontinuities to some extent. In this context, solving Turkey's development problems over the past 100 years and outlining a perspective for the next 100 years can be possible through discussing the development perspectives of authors who are part of the Ottoman economic tradition. With this perspective, past experiences and policies will shed light on shaping the path of future national development.

The study has examined the perspectives of authors belonging to the Ottoman economic tradition regarding development through their own works, and it did not directly address the development process. When reviewing the literature, it is noticeable that there are few studies that extensively investigate the thoughts of authors from the Ottoman economic tradition on development. Understanding and explaining the problems encountered in the development process by focusing on the perspectives of locally nurtured thinkers within the national socio-economic and political context is of great importance. From this perspective, it is believed that the study will fill an important gap in the literature.

1. GİRİŞ

Kapitalist sistemin bir çıktısı olarak ülkeler arasında gelişmişlik ve az gelişmişlik olarak tanımlanabilecek bir ikilik meydana gelmiştir. Bu ikiliği ortadan kaldırmak ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan yıkımı ve ülkeler arasındaki gelir farklılıklarını azaltmak amacıyla kalkınma iktisadı adıyla bir disiplin ortaya çıkmıştır. Fakat bu yakınsatma ana akım kalkınma yaklaşımının Avrupa-merkezci bakış açısı barındırmasından dolayı az gelişmiş ülkelerin kalkınma sorunlarını çözememiştir. Bunun en önemli nedeni Avrupa-merkezci yaklaşımın toplumsal gelişmenin doğrusal bir yol izlediğini öngörmesidir. Fakat insanlık herhangi bir tarihsel zamanda farklı boyutlar, kültürel biçimler ve maddi gelişme düzeylerine sahip farklı toplumlardan oluşmaktadır (Nişancıoğlu, 2013). Ülkelerin geçirdikleri toplumsal ve politik değişimlerin farklı olması nedeniyle hiçbir ekonomik teori her zaman ve mekanda her toplum için evrensel çözümler sunamamaktadır. Çözumsuzlüğün bir çıktısı olarak Yapısalcılık ve Bağımlılık Okulu gibi teoriler ve kapitalist kurumlara alternatif olarak ortaya çıkan Dünya Sosyal

Forumu gibi oluşumların ortaya çıkmasıyla kalkınmayı yerelde aramaya dair çalışmalar artmaya başlamıştır. Az gelişmişlik sorununu üçüncü dünyanın bakış açısıyla ele alan Bağımlılık Okulu sadece gelişmiş ülkelerden değil, üçüncü dünya ülkelerinden de otantik kalkınma (gelişme) iktisatçılarının çıkabileceği düşüncesini bünyesinde barındırmaktadır (Öztürk, 2015).

Türkiye’de de otantik kalkınma iktisatçılarının bulunduğu iddiasını taşıyan bu çalışmada Türkiye’nin kalkınmasının “kendi topraklarından doğan iktisat düşüncesinde aranması” amaçlanmaktadır. Bu sayede Türkiye’nin son 100 yılda yaşadığı kalkınma sorunlarını yerelde olanın bilinç ve sağduyusuyla çözmek mümkün olabilecektir. Her ne kadar Cumhuriyet farklı bir yapıyı ifade etse de İmparatorluğun hafızası ve Osmanlı insanın düşünce yapısı kuruluşunda önemli rol oynamıştır. Bu bağlamda Türkiye’nin kalkınmasının Osmanlı’nın iktisat geleneği incelenmeden anlaşılamayacağı çalışmanın diğer bir iddiasıdır. Demircioğlu ve Erbaş (2018: 30)’nda aktardığı üzere, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinin bir kırılma olarak ve bu kırılma sonrasında belli anlamda hem devamlılıkları/süreklilikleri olan hem de kopuşları olan bir süreç olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Osmanlı iktisat geleneği içinde yer alan bütün düşünürlerin çalışma kapsamına dahil edilememesi nedeniyle sadece Ahmed Midhat, Namık Kemal ve Ziya Gökalp’in çalışmalarına odaklanılmıştır. Ele alınan yazarların eserleri üzerinden Türkiye’nin kalkınma sorunlarına yönelik hangi çözüm önerilerinin ortaya koyulabileceği tartışılmıştır.

2. OSMANLI İKTİSAT GELENEĞİNİN ORTAYA ÇIKTIĞI EKONOMİK YAPI

III. Selim itibarıyla çeşitli liberalleşme faaliyetleri görülse bile iktisadi liberalizm tam olarak Tanzimat’ın ilanı ile birlikte Osmanlı İmparatorluğuna girmeye başlamıştır. III. Selim döneminde görülen liberalleşme faaliyetleri Batının zorlamasından veya esinlenmeden öte devam eden buhran ve dengesizlikleri ortadan kaldırmak için gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde gerçekleştirilen liberalleşme faaliyetleri II. Mahmud döneminde beklenen sonuçları vermemiştir. Ayrıca bu dönemde İngiltere ve Rusya kendi çıkarları için Osmanlı’dan ticarete serbestliği sağlamasını talep etmişlerdir (Sayar, 2021). Örneğin 1829 yılında imzalanan Edirne antlaşmasının yedinci maddesinde eskiden de olduğu gibi Rus halkının denizde Osmanlı ülkesinde serbestçe ticaret yapabilecekleri ve Rus bayrağı taşıyan ticaret gemilerinin hiçbir kontrolden geçmeden Osmanlı sularında ticaret yapabilecekleri ifade edilmekteydi (Gök, 2008: 67). Aynı şekilde İngiltere tarafından da Osmanlı önemli bir pazar olarak görülmekte ve serbest ticaretle birlikte Osmanlı ekonomisi üzerindeki Rus etkisinin kırılması amaçlanmaktaydı (Sayar, 2021).

Osmanlı İmparatorluğu 16. yüzyıldan itibaren yabancı tüccarlara özel önem vermiştir. Batı’da uygulanan merkantilist politikalara aykırı olacak şekilde ihracatın

sınırlandırılması ve sadece aşırı bolluk olduğunda ve iç talep karşılandığında ihracata olumlu bakılması sanayi alanındaki sermaye birikimini olumsuz etkilemiştir. Özellikle yabancı tüccarlara yönelik verilen imtiyazlar sermayenin yabancılarda toplanmasına neden olmuştur (Şener, 2007). Osmanlı'nın ticaretin serbestleşmesini öngören Balta Limanı Sözleşmesi gibi birçok sözleşmeyi imzalamasının bir sonucu olarak İngiltere'nin bir dizi teknolojik malı ülkeye girmiş, Hristiyanlar ekonomik güç elde etmiş ve küçük esnaftan oluşan Osmanlı Müslüman orta sınıf olumsuz etkilenmiştir (Kuştemir Kaya ve Oktik, 2022). Bundan dolayı hükümet tarafından yerli esnafı desteklemek için 1840'li yılların ortasından itibaren iç gümrükler hafifletilmiştir (Kızıltoprak, 2012). 1838 yılında imzalanan Balta Limanı Sözleşmesi Osmanlı ekonomisinde yapısal bir değişikliğe gidişin tescili olan Tanzimat ile ekonomik liberalizmin içselleştirilmesinin başlangıcı olarak görülmektedir. Her ne kadar İngiltere Osmanlı'nın ticarete serbestliği uygulamasını talep etse de aynı dönemde İngiltere'de ithalatı kısıtlayıcı kanun (Corn Law) yürürlüktedir. Tanzimat'ın temeli olan iktisadi hürriyetçiliğin toplumda temellenmeden yukarıdan aşağıya bir şekilde getirilmesi iktisadi hürriyetçiliğin levanten ve gayri müslümler tarafından uygulanmasına neden olmuştur (Sayar, 2021).

18. yüzyıldan itibaren geliştirilmeye çalışılan sanayi, merkezi otoritenin gücü, özel teşebbüsün yetersizliği ve merkantilist anlayış gibi nedenlerden dolayı başlangıçta devlet tekelinde kalmıştır. Aynı zamanda devletin sanayi girişimleri üzerindeki merkezîyetçi kontrolü sanayinin belirli sanayi kollarında ve şehirlerde toplanmasına yol açmıştır. Bu durum ise sanayideki teknolojik verimliliği düşürmüştü, sanayinin dar alanda ve esnaf tipi örgütlenme şeklinde kalmasına neden olmuştur (Şener, 2007: 57-58). Devlet sanayisinin oluşumu için 1804 yılında Beykoz Kağıt Fabrikası, 1810 yılında Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası, 1827 yılında İplikhane-i Âmire, 1830 yılında Feshane-i Amire, 1833 yılında Feshane Fabrika-ı Hümayun ve İzmit Fes İmalathanesi, 1830'lu yıllarda İslimiye Çuha Fabrikası, 1837 yılında Dolmabahçe Fişek Fabrikası, 1834 yılında İzmir Kağıt Fabrikası, 1840 yılında Çubuklu Billur Fabrikası, 1842 yılında Balıkesir Çuha Fabrikası ve Samakov Demir Tesisleri, 1843 yılında Zeytinburnu Demir Fabrikası ve Yedikule Şimendifer Fabrikası, 1850 yılında ise Bakırköy Basmahanesi, Zeytinburnu ve Bakırköy sanayi kompleksleri, Çubuklu Billur Fabrikası, Beşiktaş Demir Dökümhanesi, Balıkesir Çuha Fabrikası, Büyükdere Kiremit Fabrikası, Unkapanı Askeri Tahniyesi ve Bağdat Baruthanesi gibi çeşitli alanda faaliyet gösteren fabrikalar kurulmuştur (Memiş, 2015; Kurt, Kuzucu, Çakır, Demir, 2016; Karaaslan, 2017). Aynı zamanda özel teşebbüse yönelik imtiyazlar verilmiş ve bunun sonucu olarak küçük ve büyük ölçekli fabrikalar işlemeye başlamıştır (Şener, 2007).

Yıllardır süregelen devlet müdahalesi, narh, tarife, imtiyaz, berat vb. gibi ticari ve ekonomik girişimleri kısıtlayıcı yöntemler, devlet kademesindeki rüşvet, iltimas gibi yolsuzlukları pekiştirmiş ve Osmanlı devlet geleneğinin kısır döngüsü çözülmedikçe iktisadi yaşamda önemli atılımların gerçekleşmeyeceği görüşü

giderek yaygınlaşmıştır. Bu kısır döngüyü çözmeye yönelik ilk adım, 1908 yılında ilan edilen İkinci Meşrutiyet ile birlikte atılmış, Osmanlı'da siyasi ve ekonomik liberalizm yeşerme olanağı bulmuştur. Ekonomik yapının liberalleştirilmesine yönelik önemli adımlar atılarak, yabancı sermayeye geniş olanaklar sağlanmıştır. Özellikle siyasi hürriyetçilik ile birlikte birey ön plana çıkarak, reaya kavramının önemini yitirmesi devlet karşısında birey olarak varlığını sürdüremeyen reyanın teşebbüste bulunması açısından oldukça önemlidir. Devletin mali nedenlerle ekonomik hayata müdahalesi uzun dönemde ülke ekonomisi için sakıncalar doğurmuş, yüksek vergilerin üreticiyi caydırması ülkenin yoksullaşmasına neden olmuştur. Bu yüzden devlet anlayışına yeni bir boyut kazandırılmış ve “mali devlet” anlayışı yerine “iktisadi devlet” anlayışı yerleşmiştir. Fransız İhtilali'nden gelen Ulusçuluk akımına rağmen bu dönemde özellikle Osmanlıcılık temel kimlik olarak benimsenmiştir (Toprak, 1995).

İkinci Meşrutiyet'in sağladığı hürriyet ortamı kısa sürmüştür; Bulgaristan'ın bağımsızlığı, Avusturya – Macaristan'ın Bosna Hersek'i ilhakı, Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşı ve Edirne'nin işgali Jakoben geleneğin başkaldırısı için ortam hazırlamış ve İttihat ve Terakki 1913 yılında gerçekleştirdiği Babıali Baskını ile iktidara el koymuştur (Toprak, 1995). Önceki dönemde uygulanan, Müslüman-Türk esnafı koruyan devlet müdahaleciliğinin sonlanması, lonca gibi dayanışma kurumlarının kapanmasına neden olmuş, ticaret yabancıların ve gayrimüslimlerin eline geçmiştir. Kapitülasyonlar ile elde ettikleri güç ile birlikte Avrupa devletlerinin himayesine girip topluma yabancılaşmış ve güçlü bir ticaret oligarşisi oluşturmuşlardır. Yabancı tüccarların iç pazarda sattığı ve satın aldığı malların üzerindeki vergilerde indirim yapılmış, tüccara istediği yere yerleşme özgürlüğü tanınmış, kişisel vergilerden muaf tutulmuş ve Osmanlı yasalarının dışında kalmışlardır. Yabancı tüccarların elde ettikleri bu güçten yerli tüccarlar olumsuz etkilenmiş, geleneksel el sanatları artan tavizli ithalat karşısında rekabet edemeyip çözümlenirken, öte yandan hammaddelerin ihracatı yerli üreticinin hammaddeye erişimini kısıtlamıştır. Kapitülasyonlar ile oluşan yarı-sömürgeleşmiş yapı, Avrupa'nın büyük devletlerinin imparatorluğu paylaşma girişimlerine hız kazandırmıştır (Kazgan, 2006).

Ulusçuluğun yayılmaya başlamasıyla birlikte Osmanlıcılık kimliği çözülmeye başlamış ve Osmanlı'daki bütün unsurların din, cinsiyet, mezhep farklılığına bakılmaksızın birliğini savunan İttihat-ı Anasırı söyleminin geçersizleştiğinin farkına varılmıştır. Buradan hareketle İttihat ve Terakki, Anadolu'ya yönelen Müslüman-Türk eşrafi temel alan bir iktisadi politika belirlemiş ve “Milli İktisat” düşüncesine ortam hazırlanmıştır (Toprak, 1995). “Milli İktisat” görüşü, savaşın yarattığı kıtlık koşullarından yararlanarak ve devlet desteğiyle bir yerli ve milli burjuvazinin yetiştirilmesi gerektiğini; bunun hem mümkün hem de kalkınma ve

modernleşme için zorunlu olduğunu öne sürmüştür (Boratav 2018: 29). Bu dönemin savaflara denk gelmesi dolayısıyla hem savaş ekonomisi yönünde tedbirler alınırken hem de “Milli İktisat” düşüncesi bağlamında ticareti yabancı ve gayrimüslimlerin elinden alabilecek bir politika benimsenmiştir. Azınlıklara ve Avrupalılara karşı yerli malı kullanma kampanyaları, şirketleşerek sanayileşme girişimleri, milli bankacılık hareketinin başlatılması, milli burjuva yetiştirme çabaları önceki dönemlerde ekonomide kurulan yabancı tüccar egemenliğini kırma çabaları olarak görülmektedir (Toprak, 1995).

Mali gümrük politikası her ne kadar devlet hazinesine önemli bir gelir sağlamış olsa da vergi mükelleflerinin ödeme gücünü günden güne sınırladığı için, “iktisadi” nitelikli koruyucu bir dış ticaret politikası gündeme gelmiştir. Yerli şirketlerin gelişimi önünde engel olarak duran kapitülasyonların kaldırılması bahsi geçen politika değişikliği için oldukça önemlidir. Kapitülasyonların kaldırılması için gerekli ortamı da Birinci Dünya Savaşı hazırlamış ve 9 Eylül 1914 tarihinde kapitülasyonlar tek taraflı olarak feshedilmiştir. Ardından kambiyo rejimi başta olmak üzere dış ticarete ve iç ekonomide devletçi bir politika izlenmeye başlanmıştır. Bu korumacı politikalarla birlikte savaşların ekonomide yaratacağı kayıp, sınırlı bir değer kaybıyla atlatılmıştır. Bu politikalara ek olarak, Düyun-ı Umumiye'nin faaliyetleri askıya alınarak, yabancı şirketler denetim altına alınmış hatta bazı şirketler millileştirilmiştir. Müslüman-Türk esnafa pay senedi devredilerek anonim şirketler kurdurulmuştur. Bu girişimler sonucunda ticaret artık Müslüman-Türk eşrafa geçmiş, devlet iktisadiyatıyla gayrimüslimler ve yabancılar piyasadan tasfiye edilirken anonim şirketler giderek ekonomiye hâkim olmuştur (Toprak, 1995). Birinci Dünya Savaşı'nın bitimine kadar genellikle milliyetçi ve bağımsızlıkçı kadrolar iktidarda olmakla birlikte, bunlar, uluslararası sermayenin ve büyük devletlerin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki kurumsallaşmış ve güvence altına alınmış denetim, müdahale ve baskı mekanizmaları karşısında çaresiz kalmışlar; sonunda “büyük güçlerden hangisine yanaşmak ehvendir?” sorusuna sığınmışlardır (Boratav, 2018: 25).

Her ne kadar bahsi geçen dönemde milli iktisat politikalarının uygulandığı görülse de Cumhuriyetin kuruluşuna kadar Osmanlı İmparatorluğu sadece siyasal bağımsızlığını politik olarak koruyabilmiş, ekonomik açıdan büyük ölçüde sömürgeci emperyalist ülkelere bağlanan yarı sömürge ülkelerinde görülen ilişkilere benzer bir ilişki göstermiştir (Kurmuş, 2012).

3. OSMANLI İKTİSAT GELENEĞİNDE KALKINMA PERSPEKTİFLERİ

Karl Polanyi iktisadi biçimselci ve özselci olmak üzere iki şekilde tanımlamaktadır. Biçimselci tanım günümüzde ana akım iktisat yaklaşımı tarafından sıklıkla kullanılan ekonomi tanımıdır. Bu tanıma göre ekonomi, kıt kaynaklarla bireylerin sınırsız ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. Özselci tanım ise ekonomiyi, insanla çevresi arasında insanlar tarafından kurulmuş insanların isteklerini

karşılıyan maddi araçların arzının sürekliliğini sağlayan bir süreç olarak tanımlanmaktadır (Çakmak, 2011: 95). Kısaca özselci tanım insanın doğasına ve hemcinslerine dayanmakta ve onun doğal ve sosyal çevresiyle olan ilişkisine atıfta bulunmaktadır (Polanyi'den Aktaran Akan, 2015: 96). Biçimselci tanım doğrudan piyasacı toplumların ekonomiye bakışlarını açıklarken, özselci tanım hem piyasacı hem de piyasacı olmayan toplumlar için ortak bir çerçeve sunmaktadır. Biçimselci tanımın kabulü, iktisadi düşünceye katkıyı sadece, değişimin ve değişimi belirleyen fiyat mekanizmasının işleyişini açıklamakla sınırlandırılmasından dolayı bu tanım Osmanlı ve benzeri toplumların iktisat geleneğini açıklayamamaktadır (Çakmak, 2011). Bu tanım temel alındığında Osmanlı iktisat geleneğine mensup yazarlardan Batı ekolüne benzer çalışmalar ortaya koyulması beklenmekte ve Osmanlı iktisat geleneğinin olmadığı şeklinde bir anlayış ortaya çıkmaktadır.

Sayar (2021)'a göre Osmanlı insanı devlete, dine, töre ve geleneklere itaatkar, zayıf tüketim alışkanlıklarına sahip dünyayı kendi haline terk eden bir birey olarak tanımlanmaktadır. Bu insan tipinin mülkiyet ve toprak rejimi, vergileme, fiyat rijitidesi, sikke tahsisi gibi normatif unsurlarla kurduğu ilişki Osmanlı'nın dış tazyik ve telkinler karşısında başarıyla ayakta kalabilmesine katkıda bulunmuştur. Özellikle reel unsurlardan öte normatif unsurlarla kurulan ilişki modern iktisadın Osmanlı'da yaygınlaşmamasının en önemli nedenlerinden biridir. İlmî faaliyetin Allah'a ulaşmak için bir yol olarak görülmesi maddenin kendi haline terk edilmesine, tahayyül ve mistisizmin (islami batini tasavvuf) tefekkür ve spekülatif düşüncenin önüne geçmesine yol açmıştır. Bundan kaynaklı olarak medreselerde okutulan iktisat, Osmanlı'nın en güçlü devirlerinden çöküşe değin, hiç bozulmadan, Aristo geleneğine sadık kalınarak 'tasnif-ı ulûm'¹ içindeki yerini 'ilm-i tedbir-i menzil'² olarak almıştır (Sayar, 2021: 66). İktisadın ahlaki ilimler içinde erimesi iktisadın değişen şartlara uyacak tutarlı çözümler getirmesini engellemiş ve normatif politikalar üretecek kanalların tıkanmasına yol açmıştır.

Osmanlı aydınları tek bir alanda uzmanlaşmak yerine her bilgi dalıyla ilişki kurmuşlardır. İktisatta bu bilgi dallarından biridir. Namık Kemal'in kendisi için sarf ettiği aşağıdaki ifadesi dönemin diğer Osmanlı aydınları için de geçerlidir.

“... Biz olsa olsa edebiyatçılarız en uygun tabirle hurdefuruşuz³. Ebucehil'lik gösterecek kadar cahil değilsek de çok bilgili olduğumuzu söyleyecek kadar da alim değiliz (Aktaran Sayar, 2021: 332).”⁴

Osmanlı'da “iktisatçı” olarak adlandırılabilen bir grubun olmayışı özellikle kurumsallaşmış bir Osmanlı iktisat geleneğinin oluşmasını engellemiştir. İktisadi

¹ Bilimlerin sınıflandırılması anlamına gelmektedir.

² Ev ekonomisi anlamına gelmektedir.

³ Az şey bildiği halde yüksekte atan anlamına gelmektedir (Ozön, 1971).

⁴ Yazarlar tarafından sadeleştirilmiştir.

meselelerin ilk önce gazetelerde işlenmeye başlaması iktisadi bilginin üretimini yüzeyselliğe hapsedmiş, Batıda görülen “rahip-iktisatçı” yerine Osmanlı’da “gazeteci-iktisatçı” örnekleri görülmüş, iktisadi bilgi felsefesizlik ikliminde üretilmiş günlük politikanın dışında iktisadi bilgi üretimi yapılamamıştır (Çakmak, 2011: 266). Konuyla ilgili Sungu (1943) şöyle yazmaktadır:

“Aslında gerek 1870’lerde gerekse sonralarında “iktisatçı” diyebileceğimiz bir zümre oluşmamıştır. O dönemde iktisatçılık bir avuç Osmanlı entelektüelinde pek de seçilmeyen bir düşünce boyutudur. Bu zevatı “iktisatçı” addetmek biraz da araştırmacıların bir çöl kuraklığında dolaşırken onlara bu tevcihi yapmaktan geri kalmamaları sonucudur (Aktaran Özveren, 2017: 18).”

Osmanlı döneminde kalkınma literatürü içinde değerlendirilebilecek çalışmalar kalkınma yazınının henüz sistematik bir çalışma alanına dönüşmediği ve Batı’da sosyolojinin kurumsallaşmaya başladığı yıllara denk gelmektedir. Osmanlı’da iktisatla ilgili yazın Tanzimat’la birlikte kendisini göstermiş ve yabancı iktisat yazarlarından tercüme yapılmış, gazete ve dergilerde iktisadi konulara yer veren tercüme ve telif yazılar yayımlanmaya başlamıştır. Ceride-i Havadis Gazetesinde Münif Paşa, Tercüman-ı Ahval Gazetesinde İbrahim Şinasi Bey, Terakki Gazetesinde Nurettin Bey, Muhbir Gazetesinde Ali Suavi ve Mecmua-i Fünun Dergisinde Mehmet Şerif Efendi iktisat üzerine yazılar yayımlamışlardır. Aynı zamanda Mizan-ı İctihad, İbret, Basiret, Hürriyet, Ulum, İttihat ve İnkılap gibi gazetelerde; Mecmua-i Ebuzziya, İktisadiyat Mecmuası, Ulum-ı İktisadiye, İctimaiye Mecmuası, Yeni Mecmua ve Türk Yurdu gibi dergilerde iktisadi meseleler hakkında yazılar yayımlanmıştır. 19. yüzyılın son çeyreğinde ve 20. yüzyılın başında İstanbul’da çıkan Times, Morning Post, La Turquie, Levant Herald, Levant Times gibi yabancı yayın organları da Osmanlı iktisat düşüncesinin gelişimine katkı sağlamışlardır (Çakmak, 2011: 112). Tanzimat dönemine kadar uzanan kalkınma tartışmaları “memleket nasıl kurtulur?” sorusu üzerinden yürütülmüştür. Bu da iktisadi yalnız bir bilim değil, aynı zamanda bir zanaat olarak görmelerine hatta, iktisadi, soyut ve evrensel yasalara sahip bir bilim alanı olmaktan çok güncel sorunlara çözüm getirecek bir zanaat olarak algılamalarına neden olmuştur (Çakmak, 2011:102). Tanzimat’ın ilanı Osmanlı’nın kendisini Batı karşısında yenilmiş hissetmesinin ilk tezahürüdür (Demircioğlu ve Erbaş, 2018: 29). Bu yenilmişlik hissi her ne kadar o dönem yazarlarının düşüncelerinde Batıya öykünmenin diğer bir tanımlamayla örnek almanın esintilerini taşısa da -aşağıda daha ayrıntılı olarak tartışılacağı üzere- yazarlar kendilerini Avrupa merkezci düşüncenin sınırlarına hapsedmeyerek Osmanlı İmparatorluğu açısından özgün yorumlar ortaya koymaya çalışmışlardır. Her ne kadar “örnek alma” dezavantajmış gibi görülse de iktisat ve iktisadi düşünce tarihi alanındaki çalışmalar daha gelişmiş ülkelerin örnek alınmasının önemli kalkınma stratejilerinden biri olduğunu ortaya koymuştur (Ağır, 2017: 49).

18. yüzyıldan itibaren Süleyman Penah Efendi, Ebubekir Râtib Efendi, Behiç Efendi, Sadık Rıfat Paşa, Münif Paşa, İbrahim Şinasi Bey, Nurettin Bey, Ali Suavi, Mehmet Şerif Efendi, Namık Kemal, Sakızlı Ohannes, Mehmet Cavid Bey, Ahmed Midhat, Akyiğitzade Musa, Tekin Alp, Hüseyin Hilmi ve Ziya Gökalp gibi birçok yazar iktisat meseleleriyle ilgili yazılar kaleme almışlardır (Ağır, 2017; Çakmak, 2011). Çakmak (2011), iktisadi meseleler üzerindeki çalışmalarının ağırlığını telif eserlerin oluşturmasından ve kendi dönemlerine özgün düşünceler sunmalarından dolayı Namık Kemal, Sakızlı Ohannes, Mehmet Cavid, Ahmed Midhat, Akyiğitzade Musa, Ziya Gökalp, Tekin Alp ve Hüseyin Hilmi'nin Osmanlı'daki iktisadi düşüncenin evrimine en fazla katkı sağlayan iktisat düşünürlerinden olduğunu aktarmaktadır. Çalışmanın devamında Ahmed Midhat, Namık Kemal ve Ziya Gökalp'ın kalkınma perspektifleri ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

3.1. Ahmed Midhat Himayeci Usul Yaklaşımı

Ahmed Midhat her ne kadar edebi eserleriyle tanınsa da 1880 yılında yayımladığı “*Ekonomi Politik*” ve 1891 yılında yayımladığı “*Düğümün Çözümü (Hallü'l-Ukad)*” başlıklı iktisat yazıları dönemin önemli metinleridir. “*Ekonomi Politik*” başlıklı metinde, ekonominin tanımlarından bahis açarak başlayan Ahmed Midhat, ardından servet, sermaye, mübadele, ihracat ve ithalat gibi konulara değinip son bölümde Osmanlı İmparatorluğu açısından himayeciliğin (korumacılığın) neden önemli olduğunu açıklamaktadır (Ahmed Midhat, 2005: 98).

İnsanların mal mübadelelerinin hem ülke içinde hem de ülkeler arasında yasaklanmaması gerektiğini ifade eden Ahmed Midhat, bir zamanlar Avrupa'nın bir beldesinden diğer beldesine mal mübadelesinin “yasaklılık” derecesine varacak şekilde kayıtlarla tutulduğunu belirtmektedir. “Cenab-ı Hakk'ın kullarının saadetleri için yarattığı genel ve tabii servet” vurgusunu yapan Ahmed Midhat, sıcak memleketlerde yetişen mahsullerin soğuk memleketlerde, dağlık yerlerde yetişen mahsullerin ovalık yerlerde yetişmediğini belirtmektedir. Aynı şekilde madenlerde farklı bölgelerden çıkmaktadır. Bu açıdan Ahmed Midhat, bir yerden çıkan malı veya yetişen ürünü başka bir yere nakletmenin engellenmesinin veya zorlaştırılmasının kalkınma ve bolluk için zararlı olduğunu düşünmektedir. Rekabeti de bir malın geniş kitlelerce kullanılması imkânını sağlaması açısından olumlu olarak gören Ahmed Midhat ilerlemeyi, herkesin medeni nimetlerden (şeker) bol bol nimetlenmiş olması olarak tanımlamaktadır (Ahmed Midhat, 2005). Rekabetin karşıtı olan tekel konusuna da parmak basan Midhat, monopol ile mesai erbabının engellenmesinin medeni toplumun gerilemesine yol açacağını ifade etmektedir.

Ürünün ülke içindeki fiyatı ile dışarıdaki fiyatı eşitse gümrük vergisi koymanın gereksiz olacağını ifade eden Ahmed Midhat, eğer ülke içindeki fiyat dışarıdaki fiyattan daha azsa da gümrük vergisi koymanın abes olacağını belirtmektedir. Ülke içindeki fiyat dışarıdakine göre daha yüksek ve gümrük vergisi

koyuluyorsa bu durumun halka hizmet olmayıp zarar vereceğini belirten Ahmed Midhat, birkaç fabrikatörün özel yararı için genel zarara izin verilmesinin kabul edilemeyeceğini belirtmektedir. Gümrük vergisi konulmasının kaçakçılıkta artış yaratacağına da değinen Ahmed Midhat, bu konuyla ilgili olarak Belçika ve Fransa arasında ithalat ve ihracata konulan fahiş vergileri örnek vermektedir. İki ülke arasında koyulan fahiş gümrük vergileri aslında birbirlerinin ülkesine girmesini istemedikleri ürünlerin girişini engellememiş, ürünler kaçak bir şekilde ülkeye girmiştir. Ahmed Midhat'ın bu düşüncesi İkinci Dünya Savaşı itibariyle kullanılmaya başlanan kayıt dışı ekonomi kavramına işaret etmektedir. Birden fazla nedeni olmakla birlikte kayıt dışı ekonominin oluşmasının bir nedeni de vergi yükünün fazla olmasıdır. Sugözü (2010)'nün çalışmasının bulgularına göre vergi yükündeki azalmalar, kayıt dışı ekonomi oranının düşmesine imkân sağlayacaktır. Buradan hareketle Ahmed Midhat'ın kayıt dışı ekonomi kavramına vurgu yaptığı söylenebilir.

İhracat ve ithalatın önemine değinen Ahmed Midhat, örneğin altın veya demir üretiminde uzmanlaşan memleketlerde bir yerden sonra altın veya demir stoklamının bir işe yaramayacağını vurgulamakta ve önemli olanın memlekette kıt olan ürünü ülkeye getirmek olduğunu belirtmektedir. Özellikle para suretinde olan altın ve gümüşün ülkede gereğinden fazla çoğalmasına servet denilemeyeceğini belirten Ahmed Midhat, paranın çoğalmasının, paranın kadri ve değerini azaltacağını ifade etmektedir. Ayrıca ticaret sonucu oluşan ihracat fazlasının Mont-Blanc Tüneli ve Süveyş Kanalı gibi büyük işlerin gerçekleştirilebilmesi için biriktirilebileceğini vurgulamaktadır (Ahmed Midhat, 2005: 145).

Eserinde yukarıdaki konuların teorik açıdan tartışmasını yapan Ahmed Midhat, sonrasında bu konuların Osmanlı İmparatorluğu açısından mümkünlüğünü tartışmaya açmaktadır. Osmanlıların askeri bir millet olarak ortaya çıktığını belirten Ahmed Midhat, kazanılan ticari başarıların genelde Türk ve Müslüman unsurlardan öte gayri-Müslüm unsurlar tarafından sağlandığını belirtmektedir. Özellikle ticari başarının durmadan ilerlemesi, askeri unsurların iş birliği ile sağlanmıştır. Örneğin tüccarları taciz eden Rodos Şövalyeleri yenilgiye uğratılmıştır. Fethedilen yerlerden alınan haraçlar ticaretin gelişimine olanak sağlamıştır. Savaş sonucu kazanılan ganimetin ekonomi politik açısından servet olarak görülemeyeceğini ifade eden Ahmed Midhat, asıl kalıcı olan servetin sanatkar ve tüccar olan milletlerin servetleri olduğunu belirtmektedir (Ahmed Midhat, 2005).

Bir memlekette hükümetlerin birinci görevinin ziraat, sanayi ve ticaret konusunda himayecilik olduğunu söyleyen Ahmed Midhat, ziraat, ticaret ve sanayinin korunup himaye edilmemesi durumunda halkın zayıf düşüp, devletin de büyüklüğünü kaybedeceğini vurgulamaktadır. Maden ve ormanlar gibi stratejik sektörlerin yabancı sermayeye karşı himaye edilmesi ülke ekonomisinin kendi kendine yeterliliği açısından oldukça önemlidir. Bunun bilincinde olan Ahmed Midhat, maden imtiyazlarının kaç tanesinin bizim Osmanlılara ihale olduğu

sorusunu sormaktadır. Bu sorunun cevabı olarak orman ve maden işletmeye kabiliyetli değiliz dendiğini ifade etmekte ve ardından kabiliyetli olana kadar madenlerin korunması gerektiğini belirtmektedir:

“Biz bugün kabiliyetli değil isek, henüz kabiliyetli ve reşit olmayan yer çok demeyiz. Biz kabiliyet kazanıncaya kadar vatanımızda gömülü olan hazinelerin korunmasını da iddia edebiliriz. Ya bundan yirmi otuz yıl sonra, biz kabiliyet kazandığımız zaman servet kaynaklarının tümü yabancılar tarafından istila edilmiş olursa? O zaman kabiliyetimizi nereye sarf edelim? Kabiliyetimizi sarf edecek yer aramak için Afrikalar’a, Amerikalılar’a, Avusturalyalılar’a mı gidelim? (Ahmed Midhat, 2005: 153)”

Osmanlı’yı Avrupa ile rekabet etmeye davet etmenin otuz yaşında bir baba yiğidin dört yaşındaki bir çocuğa meydan okuması anlamına geldiğini ifade eden Ahmed Midhat, Osmanlı açısından rekabetin şu an için mecburiyet olmadığını belirtmektedir. Fransa ile Belçika ve bunlar ile İngiltere arasında ithalat ve ihracat serbestliğinin olabileceğini ifade eden Ahmed Midhat, bu memleketlerin ziraat, sanayi ve ticaret konularında rekabet edebilecekleri kadar ilerlediğini vurgulamaktadır. Emekleme çağında olan Osmanlı sanayisinin himaye edilmesi gerekmektedir. Aksi durumda ithalatın yerli sanayiye zayıflatma imkânı vardır. Ahmed Midhat’a göre dış ticaretle Osmanlı’nın yerli sanayi ve ticaretini canlandırmak mümkün değildir. Bunun için ithalat üzerine yüksek vergiler konulmalıdır (Ahmed Midhat, 2005). Yabancılar yönelik koyulan bu vergiler, iç sanayinin gelişmesi için teşvik sağlayacaktır. Ancak Osmanlı’da yerli üretimin dış rekabete karşı korunması merkezi devlet için bir öncelik olarak görülmemiştir. Pamuk (2014)’un vurguladığı gibi 19.yy boyunca mamul mal ithalatının genişlemesi loncalar çerçevesinde örgütlenen zanaatkarlar üzerinde geriletici etkiler yaratmış, loncaların işe konularında önemini kaybetmelerine yol açmıştır (Pamuk, 2014: 93). Ahmed Midhat’ın bu tespiti oldukça önemlidir ve günümüze ışık tutmaktadır. Her ne kadar gelişmiş ülkeler karşılaştırmalı üstünlükler teorisine dayanan salt dış ticaret teorisinin az gelişmiş ülkeleri kalkındıracağını belirtse de bu ülkeler kalkınmalarını kapalı bir ekonomik yapı içinde gerçekleştirmişlerdir. Küçükömer (1966)’e göre bu ülkeler sanayide yeterli birikimi sağlayınca iç ekonomiden ve özellikle dünya ekonomisinden daha fazla yararlanmak için serbestiyi savunmuşlardır. Küçükömer, serbest ticaretle ilgili bu dar çerçeve aşılmadan az gelişmiş ülkeler açısından kalkınmanın mümkün olmayacağını ifade etmektedir. Serbest ticaret ortamında az gelişmiş ülkelerin Batı ülkeleri seviyesinde kalkınmaları mümkün olmamakta ve gelişmiş ülkeleri yakalamayacakları için aralarındaki makas sürekli açılmaktadır (Küçükömer, 1994). Amin (2019)’in de ifade ettiği gibi az gelişmiş ülkelerin (çevre ülkelerin) fethedecekleri bir Amerika’larının olmaması nedeniyle bu kalkınma modeli çevre ülkelerde tekrardan üretilememektedir. Az gelişmiş ülkelerin içinde buldukları koşulların 18. ve 19. yüzyıldaki kapitalist

ülkelerin dış ilişkilerinden ve koşullarından farklı olduğunu belirten Boran (2016) da az gelişmiş ülkelerin sömürgelere veya iktisadi ilişkilerle sömürdüğü, kendine bağımlı kıldığı nüfuz bölgelerine sahip olmadığı için bu yoldan sermaye birikimi sağlama imkânlarının olmadığını vurgulamaktadır. Chang (2021)'inde ifade ettiği üzere hemen hemen bütün bugünün kalkınmış ülkeleri yetişme dönemlerinde bebek sanayi korumasından faydalanmışlardır. Bebek sanayi koruma politikasının uygulanmasının kalkınmalarının başarılı olmasının temel nedeni olduğu doğrudan söylenemezken, dikkate değer şekilde, on sekizinci yüzyıl Britanyası'ndan yirminci yüzyıl Kore'si'ne bebek sanayi korumasına yönelik önlemlerle başarılı büyümenin elde edildiği, devamlılık arz eden tarihi bir modelden söz edilebilmektedir (Chang, 2021: 117). Buradan hareketle Ahmed Midhat'ın emekleme çağına olan Osmanlı sanayisinin himaye edilmesi gerektiği düşüncesi az gelişmiş ülkelerin gelişmekte olan ülkeler karşısındaki konumunu açıklamakla birlikte Yapısalcı Yaklaşım ve Bağımlılık Okulu'nun öne sürdüğü görüşlerle ve yukarıda bahsedilen yazarların düşünceleriyle benzerlik göstermektedir.

3.2. Milli İktisat Usulü: Namık Kemal

Cumhuriyeti kuran kadro dahil olmak üzere Yeni Osmanlılar hareketinden, Jön Türklerden, İttihat ve Terakki'den itibaren neredeyse bütün talebeler, aydınlar, medrese ve tekke mensupları, edebiyatçılar, şairler, siyasetçiler, “memleketi kurtarma” sevdasına düşenler Namık Kemal'i açıktan veya gizli okuyarak yetişmiş, onun hissiyatına sahip olmuş, hatalarını ve sevaplarını benimsemiştir (Kara, 2019: 6). Namık Kemal, çağdaşlarından farklı olarak yazılarında İslam şeriatını ve Osmanlı tecrübesini özellikle vurgulamıştır. Siyaset, hukuk, din ve iktisat gibi çeşitli konularda yazan Namık Kemal'in, iktisat ile ilgili yazıları İbret ve Hürriyet Gazetelerinde yayımlanmıştır. Namık Kemal, Osmanlı toplumunun kültürel-zihni unsurlarının Batı kurumlarının inşasına ne derece imkân sağladığına dair bir analiz ortaya koyarken, aynı zamanda bu unsurları milliyetçi bir şuur ile yeniden şekillendirme çabası içine girmektedir. Hâkim iktisat yazınının Osmanlı örneğine ne derece uygun olduğunu inceleyen Namık Kemal, hâkim iktisat anlayışının uygulanabilirliği üzerinden reform önerileri ortaya koymaktadır (Ağır, 2017). Namık Kemal'in sıkı sıkıya bağlı olduğu bir değer teorisinin olmayışı onun iktisat düşüncesinde ve olguların tahlilinde çok derin bir boşluğu beraberinde getirmiştir. Fakat yine de Namık Kemal'in düşüncesindeki iktisat boyutu 19. yüzyıl düşünce tarihimizle uğraşanların ihmal edemeyeceği bir ağırlıktadır (Sayar, 2021).

“İstikbal” başlıklı yazısında Osmanlı ile Avrupa'yı karşılaştıran Namık Kemal, aralarındaki kültürel farklılığın Osmanlı'nın az gelişmesine neden olduğunu ifade etmektedir. Avrupa'nın uzun dönemli planlar yapmasını gelişmişliğinin temeli olarak gören Kemal, bu minvalde Osmanlı insanının kültüründen doğan “kısa dönemli” yaklaşımına eleştirel bakmakta ve Osmanlı insanının geleceğe dönük bir ilerleme kaygısı taşımadığına dikkat çekmektedir. Avrupa insanının uzun dönemli

yaklaşımıyla, Osmanlı insanının kısa dönemli yaklaşımının karşılaştırmasını şu şekilde ifade etmektedir:

“Onlar beş yüz sene sonra makinelerini idare için gereken kömürün tedarikine şimdiden çare düşünüyorlar. Biz beş gün sonra midemizin hareketi için varlığı gerekli olan gıdanın üretim sebeplerini bile düşünmüyoruz. ... Onlar gerekirse kendi karınlarını aç bırakıyorlar. Çocuklarının fikrini besliyorlar. Bizde düğününde ahbaba ziyafet verememek korkusuyla çocuklarımızı mektebe başlatmıyoruz da bilginin nimetinden mahrum ediyoruz (Namık Kemal, 2019: 40).”⁵

“Vatan” başlıklı yazısında da sermaye birikiminin olmaması durumunda kalkınmanın olmayacağı düşüncesini eleştiren Namık Kemal, serveti oluşturanın emek (sa’y) olduğunu belirtmekte ve ülkede bayındırlığın gelişmediğini söyleyenlere ise Avrupa’nın da 100-200 sene önce Osmanlı gibi olduğunu, emek ile bugüne geldiklerini ifade ederek, “Emek ile orada yapılan şeyler burada neden yapılmaz?” sorusunu sormaktadır (Namık Kemal, 2019a). Ülgener (2016), Namık Kemal’in bu düşüncesinin püriten ahlakı andırıldığını öne sürmektedir. “Terakki” başlıklı yazısında da kendi sorduğu soruya cevap vermekte ve birkaç sene içinde İstanbul’u Londra veya Rumeli’yi Fransa haline getirmenin mümkün olmadığını belirterek, bu seviyeye gelmenin iki asır içinde mümkün olabileceğini ifade etmektedir (Namık Kemal, 2019b). Anlaşılabileceği üzere Namık Kemal, Avrupa karşısında kendisini küçük görenlere de iyimser bir tutum ile çözümün olduğunu belirtmektedir. Aynı yazıda “Biz ilerlemeye başlarsak Avrupa mani olur.” diyenleri de eleştiren Namık Kemal, Avrupa’da, bir ulusun ilerlemesinin her ulusun ilerlemesine hizmet edeceğini anlamayan kimsenin kalmadığını belirtmektedir (Namık Kemal, 2019a). Burada aslında Namık Kemal’in hâkim dış ticaret teorisi ile aynı minvalde düşündüğünü söyleyebiliriz. Hâkim dış ticaret teorisi de özellikle uzmanlaşmayı ön plana koyarak, ülkelerin birbirlerinin kalkınmasına yönelik katkıda bulunacağını vurgulamaktadır. Bu görüşün geçerliliğine yönelik tartışmalar hala sürmekte olup Namık Kemal de aslında “Avrupa bizi engeller.” düşüncesine sahip olup, atalete düşenleri hareket etmeye çağırılmaktadır. “Mülkümüzün Servetine Dâ’ir” başlıklı yazısında da Avrupa’da bazı düşünürlerin Osmanlıların sanat açısından yeteneksiz olduğuna dair düşünceye sahip olduğunu ifade eden Namık Kemal, bunun kötü bir düşünce olduğunu belirtmekte ve Osmanlı’nın Romalılar ve Araplar kadar eser bırakmamasının nedeninin Tanzimat’a kadar ülkenin devlet tesisi ve savaşlarla uğraşmasından kaynaklandığını belirtmektedir (Namık Kemal, 1992). Tanzimat’tan sonra hükümetin kimseyi bir girişime teşvik etmediğini kimsenin de kendiliğinden bir girişime teşebbüste bulunmadığını ifade etmektedir (Namık Kemal, 1992). “Terakki” yazısında aynı zamanda kanaat etmenin yanlış

⁵ Yazarlar tarafından sadeleştirilmiştir.

anlaşıldığını, kanaat etmenin emeği faaliyeti geçirdikten sonra elde edilen kazançla yetinmek olduğunu belirtmekte ve şöyle demektedir:

“Bir hırka ile bir lokma nasip oldu mu tükenmeyen bir hazineye sahip olunmuş fikrine kapılarak köşesinde rahatına düşkün bir şekilde yan gelip zevke bakmak sevap hükmünde tutuluyor (Namık Kemal, 2019b: 219).”⁶

Namık Kemal’in eleştirdiği bu durum sadece Osmanlı özelinde geçerli olmayıp o dönem diğer bölgelerde de geçerlidir. Ülgener (2016a)’in de vurguladığı üzere Ortaçağ ekonomi hayatının en ziyade gelişmiş olduğu yerlerde bile, iktisadi faaliyet basit bir geçim temini amacıyla sınırlandırılmıştır. Ülgener’in düşüncesini kanıtlarcasına Evliya Çelebi de “sağında solunda nice bin sanat ehli “El emeğiyle kazanan, Allah’ın sevgili kuludur” [Hadis-i Şerif] deyip lokma ve hırka parası kazanma kaygısına düşmüşlerdir (Evliya Çelebi, :598)” demektedir.

“Mülkümüzün Servetine Dâ’ir” başlıklı yazısında Avrupa iktisat düşüncesinin genel geçer bir ilke olarak görülmesini eleştiren Namık Kemal, gerçekten her ne işte olursa olsun faydanın hürriyette olduğunu, lakin bazı aksamalardan ötürü bu ticaret hürriyetinin Osmanlılar açısından zarara neden olduğunu belirtmektedir. Namık Kemal’in vurguladığı üzere zamanında Osmanlı milleti tarım ve zanaatta kendi yağıyla kavururken, 20-30 senede Avrupalılara verilen ticaret hürriyetiyle bu durum yok olmuştur. Devlet ticaret hürriyetini ülkede sanat ve ticaretin tamamıyla çöktüğü bir dönemde ilan etmiştir. Ardından Avrupalılar ve üretilen mallar Osmanlıya yığılmıştır. Malların kıymetli ve ucuz olması ülkede üretilen malların itibarını düşürmüştür. Namık Kemal’inde ifade ettiği üzere devlet, herkesi kendi halinde bıraksa ve biraz da eğitimin gelişmesine katkı sunsaydı büyük bir ihtimal halkın yeteneği tabiatın katkısıyla birleşecekti. Böylece zanaatla uğraşanlar Avrupa’yla rekabet edecek mallar üretebileceklerdi. Ayrıca zanaat için lazım olan ziraat ürünlerini Osmanlı’nın feyz ve bereketi için dışardan getirmeye mecbur olmadıkları gibi diğer taraftan bölgenin tabiat ve eğilimlerine vakıf olduklarından dolayı belki Avrupa’ya bile üstün gelebilirlerdi (Namık Kemal, 1992: 40). Bu açıdan Namık Kemal, Ahmed Midhat’la aynı minvalde düşünmektedir. Bahsi geçen yazıda hükümetin sayısız memuriyet açtığını belirten Namık Kemal, liyakat aranmadan, gelen herkesin memurluğa kabul edildiğini belirterek, bu durumun halkın zihninde “dünyada memuriyetten kolay başka bir iş yok” şeklinde bir algıya neden olduğunu ifade etmektedir (Namık Kemal, 1992). Bu durum özellikle milli servetin gerilemesine neden olmaktadır. Namık Kemal’le benzer şekilde Ülgener (1991)’de devletin oy kaygısı gibi iktisat dışı faktörlerle gerekmediği halde memur kadroları ihdas etmesinin gizli işsizliği arttırdığını vurgulamaktadır. Bu da Namık Kemal’in eleştirdiği durumun ilerleyen süreçlerde de yaşandığını ve Türkiye’nin önemli sorunlarından biri haline geldiğini göstermektedir.

⁶ Yazarlar tarafından sadeleştirilmiştir.

“*Sanat ve Ticaretimiz*” başlıklı yazısında da ülkemizde çıkan hammaddenin çoğunun ve tarım ürünlerinin belki binde dokuz yüz doksan dokuzunda ülkemizde, üstat [zanaatçı] eli görmeksizin Avrupa’ya ihraç edildiğinin düşünülmesinin insanı acıklı bir hale soktuğunu [ciğer-hûn] belirtmektedir. Namık Kemal, Osmanlı’da yabancı tüccarının konumunun güçlenmesinin zararlı olduğunu belirtmesine karşın bu ifadeden sonra korumacı bir politika önermemektedir. Elimizde pek bir sanat ve ticaret imkânı kalmadığını belirterek, “kalsaydı ve kendi üretimimizle geçinseydik ne kazanacaktık ne kadar ilerleme kaydedecektik?” diye soran Namık Kemal, ardından ithalat ve ihracat dengesinin ülkede serveti çoğaltacağı düşüncesinin yanlış olduğunu ifade edip, Avrupalıların korumacı bir dış ticaret politikasına izin vermeyeceğini belirtmektedir. Aslında Midhat’ın aksine Namık Kemal, yüksek gümrük vergilerinin çözüm olmayacağını, asıl yapılması gerekenin serbest ticaret içinde kalarak yerel üretimin artırılması olduğunu vurgulamaktadır (Namık Kemal, 2019c; Namık Kemal, 1992). Ayrıca Namık Kemal, “*Usul-i Meşverete Dâ’ir Geçen Nümerolarda Münderic Mektûbların Altıncısı*” başlıklı yazısında, ticaret serbestisine karşı oluşunun altın ve gümüşün ülke içinde kalmasını sağlamak amacı gütmeyeceğini, altın ve gümüşün bir vasıta olduğunu, ithalatın paranın dışarı çıkması sebebiyle değil, ülkede gelir getiren faaliyetleri sekteye uğrattığından dolayı arzu etmediğinin altını çizmektedir (Namık Kemal, 1992a). Son olarak, “*Ziraatimiz*” başlıklı yazısında ülkelerin zenginliğe tarım ile ulaşmadığını, sanat ve ticaret ile ulaştığını ifade eden Namık Kemal, mevcut durumunda fabrikaların ve sermayenin yetersizliğinden ötürü acil ve ilk yapılması gerekenin tarımı ıslah etmek olduğunu belirtmektedir (Namık Kemal, 2019d).

3.3. Milliyetçi İktisat: Ziya Gökalp

Ziya Gökalp, İmparatorluk’tan Cumhuriyete geçiş sürecine tanık olmuş ve dönemin diğer düşünürleri gibi yaşanan bunalımdan kurtulabilmek için çeşitli öneriler kaleme almıştır. Ziya Gökalp’in, özgün noktası bunalımdan çıkış için Türk, İslam ve Batı değerlerinin kavramlarıyla bir sentez oluşturmaya çalışmasıdır. Ayrıca Ziya Gökalp, gelenekselcilik-çağdaşlık (muasırlaşma), süreklilik-değişim, milliyetçilik-enternasyonalizm ve İslamcılık-laiklik ikilemlerini çağdaş yazarlardan çok daha ölçülü bir şekilde ele alabilmiştir (Parla, 1993). Bu bağlamda tarihsel, sosyolojik, kültürel ve ekonomik açıdan çözümler sunan Ziya Gökalp’in ekonomi düşüncesini solidarist korporatizm⁷ oluşturmaktadır. Türkiye’deki egemen

⁷Korporatizm hem liberalizmin bireyciliğini hem de Marksistlerin sosyal sınıfların varlığı, sınıf çatışması ve emek-sermaye ilişkileri düşüncesini reddetmekte ve ulusal çıkarın devlet-işveren-işçi üçgeni içinde gerçekleşeceğini ileri sürmektedir. Bu da siyasal temsil ve karar alma düzeyinde gevşek ya da sıkı korporatif kurumsal yapılarla sağlanır (Parla, Taha, Ziya Gökalp, *Kemalizm ve Türkiye’de korporatizm*, İletişim Yayınları, 1993, s. 8). Solidarist korporatizm ve faşist korporatizm olmak üzere iki alt türü bulunur. Solidarist korporatizm

korporatist düşüncenin ilk ve hala en yetkin sistematik düşünürü Ziya Gökalp'tir (Parla, 1993: 8). Ziya Gökalp'in düşüncesinin oluşumunda Emile Durkheim, Fransız ekonomist Paul Cawes ve Alman ekonomist Friedrich List etkili olmuştur (Parla, 1993). Her ne kadar korporatist düşüncenin somut olarak uygulanma çabaları Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda gerçekleşmiş olsa bile kuramsal temelleri 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzanmaktadır. Cumhuriyet döneminin önemli iktisatçılarından olan Sabri Ülgener geçmiş dönemlerde List-Gökalp çizgisinde uygulanan iktisat politikalarının irrasyonel taraflarından rahatsız olmuş ve bunu Keynesçi planlama anlayışıyla rasyonel bir çizgiye çekmeye çalışmıştır (Dinçaslan, 2021).

“*Türkçülüğün Esasları*” başlıklı kitabının “*İktisadi Türkçülük*” başlıklı bölümünde eski Türklerin iktisada önem verdiklerini vurgulayan Ziya Gökalp, Türklerin geçmişte sahip oldukları bu iktisadi refaha gelecekte de sahip olmaları gerektiğini ve kazanılacak servetlerin eski yaşamlarında olduğu gibi kamuya ait olması gerektiğini belirtmektedir. Türklerin hürriyeti ve istiklali sevdikleri için komünist (iştirakçi), eşitlikçi olduklarından dolayı da bireyci kalamayacaklarını belirten Ziya Gökalp, Türklere en uygun sistemin tesanütçülük (solidarizm) olduğunu vurgulamaktadır. Bu sistemde ferdi mülkiyet toplumsal dayanışmaya hizmet ettiği müddetçe meşru kabul edilmektedir. Ferdi mülkiyetin yanı sıra kamunun refahına odaklanan toplumsal mülkiyette sistem içinde yer almaktadır. Kamunun refahını temin için her ne gerekiyorsa yapılacağını belirten Ziya Gökalp, toplumsal servetin yeter seviyeye ulaştığı durumda halktan vergi almaya ihtiyaç kalmayacağını belirterek, hiç olmazsa vergilerin sayısının ve miktarının azaltılabileceğini ifade etmektedir (Ziya Gökalp, 1990).

“Ülkemiz, bir ziraat yurdudur, biz ziraatçı bir millet olarak kalmalıyız.” şeklindeki düşünceleri eleştiren Ziya Gökalp, ziraatı hiçbir zaman elden bırakmayacağımızı lakin çağdaş bir millet olmak istiyorsak, kesinlikle büyük sanayiye sahip olmamız gerektiğini ifade etmektedir. Bu bağlamda Türklerin iktisadi ülküsünü “ülkeyi büyük sanayiye kavuşturmak” olarak tanımlamaktadır. Ülkünün hayata geçirilmesi için geçerli olan yolun himayecilik olduğunu vurgulayan Ziya Gökalp, bu yolda “milli iktisat” kuramlarının rehberlik edeceğini belirtmektedir. Sanayi ülkesi olması nedeniyle İngiltere'nin mamul mallarını ihraç etmeye ve ilkel maddeleri ithal etmeye muhtaç olduğunu ifade eden Ziya Gökalp, İngiltere için faydalı olanın açık kapı siyaseti olduğunu vurgulamaktadır. İngiltere için faydalı olan bu politikanın, az gelişmiş ülkeler tarafından uygulanması, bu ülkelerin ekonomik açıdan bağımlı kalmasına neden olmaktadır. Açık kapı siyasetinin faydalı olması için bu ülkelerin milli sanayilerini oluşturması gerekmektedir. Amerika ve Almanya gibi ülkeler büyük sanayilerini oluşturduktan sonra açık kapı siyasetini

daha çoğulcu ve ılımlı bir devletçi yapıya sahipken, faşist korporatizm tekçi ve totaliterdir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Parla, a.g.e.

izlemişlerdir (Ziya Gökalp, 1990). Ziya Gökalp'in bu vurgusu oldukça önemlidir. Dış ticaretin serbestleşmesinin yaratacağı bağımlılığı erken bir tarihte ortaya koymaktadır. Bu kapsamda Ziya Gökalp'in görüşü, Ahmed Midhat ve Namık Kemal'in görüşleriyle benzerlikler göstermektedir.

Ziya Gökalp, "*İktisada Doğru*" başlıklı makalesinde iktisadî başka toplumsal faaliyetlerin temeli olarak görmektedir. Çünkü bir toplumda, her gün tüketileceği yiyeceğini düşünmek zorunda olmayan insanlar bulunmazsa, o toplumda alimlerin, sanatkarların ve filozofların yetişmesi mümkün değildir. İnsanın bir taraftan karnını doyurmak için hoşlanmadığı bir kunduracılık işiyle (hurfetle) uğraşarak para kazanmaya çalışması, diğer taraftan nefsinin ilme, sanata, felsefeye adanması mümkün değildir (Ziya Gökalp, 1982: 34). Türkiye'de iktisadın gelişmesinin zengin bir sınıf meydana getirmediğinden ötürü, yalnız zevk aldıkları işlerle uğraşan kişilerin sayısının pek az olduğunu belirten Ziya Gökalp, Türkiye'de büyük alimlerin, sanatkarların, filozofların yetişmemesinin nedeninin iktisadî hayatımızın çok geri olmasından kaynaklandığını ifade etmektedir. Bir ülkede iktisadî hayat ne kadar gelişirse, iş bölümü de o derece gelişmiş olacaktır. İş bölümünün derinleşmesiyle de meslekler ihtisaslaşmış hale gelecektir. Ayrıca başka toplumsal faaliyetlerin gelişmesi de her birinin zengin bir bütçeye sahip olmasıyla ilişkilidir. O halde, iktisada verilecek ehemmiyet, yalnız maddî refahı temin etmekle kalmayacak, yüksek faaliyetlerin mümkün olmasına da zemin hazırlayacaktır (Ziya Gökalp, 1982: 37).

"*Musahabe-i İktisadiyye – Dışten Artmaz, İçten Artar*" başlıklı yazısında tasarruf konusunda yanlış anlaşılmaya dikkat çeken Ziya Gökalp, iktisadın sadece tasarruftan ibaret olmadığını vurgulamaktadır. Gerekli olmayan şeyleri satın almamayı, alışverişte aldanmamayı ve ufak tefeğin boş yere sarfına meydan vermemenin tasarrufun makbul şartlarından olduğunu belirtirken, yaşam için çok gerekli olan ihtiyaçlardan da para esirgemenin delilik olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca, servetin tasarrufla oluşmayacağını belirtmekte ve serveti oluşturanın emeğin ve emek ürünlerinin artması olduğunu ifade etmektedir. Tarlalardan az ürünün hasat edildiğini ifade eden Ziya Gökalp, miktar azlığına ek olarak, nakliye masraflarının artmasından dolayı, tahılların pahalıya satıldığını belirtmekte ve elde edilen kârın bizi doyurmadığını ifade etmektedir. Çok satmanın ucuz satmaya, ucuz satmanın ise ucuz üretmeye bağlı olduğunu ifade eden Ziya Gökalp, az masrafla çok mahsul almak için tedbirler düşünülmesi gerektiğini belirtmekte ve bu tedbirleri, makinelerin ülkeye getirilmesi ve şirketlerin kurulması olarak sıralamaktadır. Gökalp'e göre makineler az emekle iş gören cansız amelelerken, şirketler ise az sermaye ile büyük teşebbüslere girişen manevî şahıslardır (Ziya Gökalp, 1976: 25). Mahsullerin ucuz şekilde hasat edilebilmesi için saban, orak ve harman makinelerinin çiftliklere girmesi gerekirken, Avrupa ürünleriyle rekabet edebilmek

için de demirci, marangoz, dokumacı, ipekçi ve öteki esnafın makine kullanması gerekmektedir. Fakat büyük makineleri satın almaya bir kişinin sermayesi yetmeyeceğinden ötürü, bu ancak birçok kişinin sermayelerinin birleştirilmesiyle mümkün olmaktadır. Bir sanatkâr ise tek başına istediği kadar müşteriyi bulamazken, bir şirket şubeler vasıtasıyla mallarını daha fazla kişiye satabilmektedir. Gelişmiş ülkelerde de serveti meydana getiren makine ve şirketlerdir (Ziya Gökalp, 1976). Bu bağlamda baktığımızda özellikle zengin ülkelerin kalkınma sürecinde makine ve şirketler önemli yer tutmaktadır. Gökalp, makineler ile ilgili şu öneriyi yapmaktadır:

“Fakat bu konuda Yüce Hükümet’in (Hükümet-i Senniye’nin) de bir teşebbüsü lazımdır. O da Ziraat Bankası tarafından şehir merkezinde ziraat ve sanayi makineleri için bir depo tesisi ve burada her vakit bir makinistin bulundurulmasıdır. Bu mağazada herkes taksit suretiyle istediği makineyi alabilir. Makineler bozulursa makinist karşılıksız bir şekilde tamirine aracılık edeceğinden, kullanma şeklide ziraat muallimi tarafından gösterileceğinden hiçbir güçlük kalmaz. Talep arza tabi olduğundan bu müessesenin ziraat ve zanaat alemlerinde çok ilerleme meydana getireceğine şüphe yoktur. (Ziya Gökalp, 1976: 25-26)”⁸

Ziya Gökalp, “İktisadi Mucize” başlıklı yazısında Tanzimat’tan beri uygulanan İngilizlere ait iktisat kuramlarının, eski ekonomik yapının yıkılmasına ve yeni oluşan ekonomiye girişe mani olduğunu belirterek, hükümetin desteği olmadan Türklerin iktisadi hayatta ilerlemelerinin mümkün olmadığını vurgulamaktadır. Bugün ise Manchester iktisadiyatının, yalnız İngiltere’nin iktisadi hayatına uygun olduğunun anlaşıldığını ifade eden Ziya Gökalp, Türkiye’de büyük sanayinin oluşturulmasına şiddetle ihtiyaç duyulduğunu ifade etmekte ve bunun gerçekleşmesi için hükümetin, il idarelerinin ve belediyelerin teşebbüslerine ihtiyaç duyulduğunu vurgulamaktadır. Bu teşebbüsler sonucu kurulan fabrikalara ise kişilerden veya şirketlerden talep olan çıkarsa, onlara satılarak yeni fabrikaların en baştan kurulacağını belirtmektedir (Ziya Gökalp, 1982a). Benzer şekilde “İktisadi İnkılap için Nasıl Çalışmalıyız” başlıklı makalesinde de çağdaş devletin büyük sanayiye sahip olan bir devlet anlamına geldiğini vurgulamakta ve bunun için Türkiye’nin milli bir sanayiye sahip olmaya çalışması gerektiğini ifade etmektedir. Özellikle İngilizlerin ruhunda bulunan teşebbüs hissini, Osmanlı insanında doğmasını beklemeden, milli bir hamle ile büyük sanayinin oluşturulması gerektiğini belirtmektedir. Fakat bunu yaparken tedrici bir şekilde kalkınmanın merhalelerini takip etmek yerine, Avrupa’nın en son gerçekleşen bilimsel ilerlemelerinden yararlanarak işe başlanması gerekmektedir. Gökalp, bu süreçte devletin aktif rol oynamasını özellikle vurgulamaktadır. Avrupa emperyalizminin ferdi kapitalizme dayandığını ifade eden Ziya Gökalp’a göre devlet kapitalizminin oluşumuna yönelik politikaların uygulanmasıyla, kapitalist olarak adlandırılan “münkir” bir sınıfın

⁸ Yazarlar tarafından sadeleştirilmiştir.

oluşumu da engellemiş olacaktır. Bu açıdan devlete ahlaki bir görev yüklenmektedir (Ziya Gökalp, 1982b).

Ziya Gökalp, “*Teşkilatçılar*” başlıklı yazısında Türkler’in askeri ve siyasi hayatta olduğu gibi neden iktisadi hayatta başarı gösteremediğini sormakta ve bunun cevabı olarak müteşebbis sınıfının eksikliğini vurgulamaktadır. Sermaye, emek ve tabiat zenginliğinin önemli faktörler olmasına karşın, bu faktörleri üretime kanalize edecek olan müteşebbis sınıfının olmaması ilerlemeye ket vurmaktadır. Müteşebbis sınıfının oluştuğu fakat sermaye ve tekniklerin olmaması halinde müteşebbislerin ne iş yapacakları sorusuna ise müteşebbislerin öncelikle anonim şirketler veya kooperatifler kurmaları durumunda bütün halkın onların peşinden koşacağını ifade etmektedir (Ziya Gökalp, 1980).

“*Türklerin En Zayıf Noktası ve En Kuvvetli Noktası*” başlıklı makalesinde ise uzmanların eksikliğine dikkat çeken Ziya Gökalp, bunun nedeninin işbölümünün yeterince gelişmemiş olması olarak ifade etmektedir. Gökalp, eksikliğin giderilmesi için en kolay tedbirin Avrupa’dan uzman getirmek olduğunu ifade etmekte ve “ben, Avrupa sermayesinin memleketimize girmesinden korkmadığım gibi, Avrupa’nın siyasi mahiyette olmayan hakiki uzmanlarına da tamamıyla güvenirim (Ziya Gökalp, 1980a: 108)” demektedir. “*Ecnebi Sermayesi*” başlıklı makalesinde de siyasi şartları olmayan yabancı sermayenin ülkeye girmesinin hiçbir mahzuru olmadığını vurgulamaktadır (Ziya Gökalp, 1980b).

4. SONUÇ

Ele alınan yazarların düşünceleri birlikte incelendiğinde, ana akım kalkınma yaklaşımı tarafından doğrusal bir kalkınma yolu olarak görülen İngiliz iktisadiyatının Osmanlı İmparatorluğu açısından geçerli olmadığı özellikle vurgulanmaktadır. Bu açıdan yazarlar Osmanlı’nın ekonomi yapısının özgünlüğüne dikkat çekerek, politika önerisinde bulunmaktadır. Yazarların çalışmalarına dayalı olarak yapılan incelemede, genel itibarıyla kalkınmanın belirleyicileri arasında öne çıkan sanayileşme, sermaye birikimi, beşeri sermaye, dış ticaret, yabancı sermaye, tarım konuları hakkındaki görüşlerine rastlanmaktadır. Yaşadıkları dönemin kargaşalı ortamından ve savaşlardan etkilenen yazarların kalkınma perspektiflerinde milli iktisat ve himayecilik önemli bir yer tutmaktadır. Yazarların tamamında himayeciliğe yönelik olumlu bir tavrın olduğu görülmektedir. Fakat himayeciliğin seviyesi yazarlara göre farklılık göstermektedir. Örneğin, Ahmed Midhat Osmanlı’daki yerli sanayinin gelişmesi için ithalata yüksek vergiler koyulması gerektiğini vurgularken, Namık Kemal Avrupa ülkelerinin buna izin vermeyeceğini ve yerli sanayinin serbest ticaret içinde geliştirilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Ahmed Midhat her ne kadar ithalata yüksek vergiler konulmasını savunsa da bu vergilerin Osmanlı’nın Avrupa ülkelerinin seviyesine gelene kadar yürürlükte kalacağını belirtmektedir. Ziya Gökalp’te siyasi şartları olmayan yabancı

sermayenin ülkeye girmesinin sakıncalı olmadığını vurgulamaktadır. Diğer yazarların aksine daha korumacı bir ekonomik yapıya yönelim Ziya Gökalp'in düşünce yapısında daha belirgindir. Özellikle korporatist bir ekonomik yapı benimseyen Gökalp, ferdi mülkiyetin toplumsal mülkiyete hizmet ettiği müddetçe meşru olduğunu vurgulamaktadır. İngiliz iktisadiyatının ilkelerinin Osmanlı açısından geçerli olmayacağı düşüncesini erken bir tarihte vurgulayan yazarların düşüncelerinde serbest ticaretin yarattığı bağımlılık ilişkisi tam anlamıyla kavranamamaktadır. Bu olağan bir durum olmakla birlikte en önemli nedeni bahsi geçen bağımlılığın daha geç dönemlerde kuramsal temellerinin atılmış olmasıdır.

Günümüze gelindiğinde ülkeye özgü koşulların ve ülke kaynaklarının ulusal kalkınma hamlesinde dikkate alınmasının gereği daha fazla görünür olmuştur. Gelişmekte olan veya az gelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelerle aynı kulvarda farklı koşullarda yarışma çabası değişik bağımlılık ilişkilerini de beraberinde getirmektedir. Bu ilişkiden kurtulmak için ülkelerin kalkınma stratejileri ulusal ve küresel koşullar gözetilerek tasarlanmalıdır. Makaleye konu olan yazarların da vurguladığı gibi az gelişmiş ülkelerin sanayileşmeleri ulusal kalkınmanın başarılmasında oldukça önemli bir aşamadır. Ayrıca ülkeler ulusal kaynakların sürdürülebilirliğini sağlayacak şekilde yeraltı kaynaklarını işlemeli ve değerlendirmelidir. Anlaşıldığı üzere yazarların kalkınma perspektifleri günümüz sorunlarına da ışık tutmaktadır. Bu çalışma belli başlı yazarların görüşleri temelinde geçmişten günümüze ulusal kalkınmaya yönelik yaklaşımları sunmaya çalışmıştır. Ancak konunun derinliği ve kapsamı düşünüldüğünde, bu yaklaşımların incelenen çalışmaların kapsamı doğrultusunda nispeten sınırlılık göstereceği açıktır. Öte yandan ulusal kalkınma açısından hâlâ güncelliğini koruyan ve tartışılan konulara geçmişten deneyim ve düşünce aktarımının ulusal kalkınma politikasının nasıl şekillendirilmesi gereğine ilişkin tartışmalara ışık tutacağı söylenebilir. Ayrıca bu çalışmanın Türkiye'nin kalkınma yoluna ilişkin araştırmaları canlandırması ve bu alanda yapılan ulusal çalışmaların ortaya çıkarılmasına katkı sunması beklenmektedir.

Etik Beyan

Bu çalışmada "Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi" kapsamında belirtilen tüm kurallara uyulduğu beyan edilmiştir.

Etik Kurul Onayı

Araştırmanın etik kurul izni gerektirmeyen araştırmalardan olduğu beyan edilmiştir.

Çıkar Çatışması ve Finansal Katkı Beyanı

Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması ve finansal katkı beyan edilmemiştir.

Yazarlık Katkı Beyanı

Çalışmanın tüm aşamaları yazarlar tarafından tasarlanmış ve hazırlanmıştır.

KAYNAKÇA

- Ağır, S. (2017). Osmanlı iktisat düşüncesinde bir kalkınma stratejisi olarak örnek alma. *Türkiye’de İktisadi Düşünce* içinde. Derleyen: M. Erdem Özgür, Alper Duman & Alp Yücel Kaya. İstanbul: İletişim Yayınları, 49-52.
- Ahmed Midhat (2005). *İktisat metinleri*. Hazırlayan: Erdoğan Erbay & Ali Utku. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Akan, S. (2015). Polanyi’nin modern iktisatın insan anlayışına eleştirileri. *İnsan ve Toplum*, 5(10), 93-112.
- Amin, S. (2019). *Samir Amin anlatıyor: Ezilen halkların, sömürülen sınıfların organik aydını*. Çeviren: Fikret Başkaya. Hazırlayan: Demba Moussa Dembele. İstanbul: Yordam Kitap.
- Boran, B. (2016). *Türkiye ve sosyalizm sorunları*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Boratav, K. (2018). *Türkiye iktisat tarihi 1908-2015*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Chang, H. J. (2021). *Kalkınma reçetelerinin gerçek yüzü*. Çeviri: Tuba Akıncılar Onmuş. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çakmak, D. (2011). *Osmanlı iktisat düşüncesinin evrimi: Societas ve Universitas gerilimi*. İstanbul: Libra Kitap.
- Demircioğlu, Z., & Erbaş, H. (2018). İlkler: Türkiye’de gelişme yazınının kökleri. *Türkiye’de Gelişme/Kalkınma Yazınından Bir Seçki* içinde. Derleyen: Hayriye Erbaş. Ankara: Palme Yayınevi, 28-50.
- Evliya Çelebi (2006). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi seyahatnamesi 3. cilt 2. kitap*. Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman & Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Gök, F. Y. (2008). *1828-1829 Osmanlı Rus savaşında Doğu Anadolu* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya.
- Gökçalp, Z. (1982). İktisada doğru. *Makaleler VII* içinde. Hazırlayan: M. Abdulhaluk Çay. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 34-40.
- Gökçalp, Z. (1982a). İktisadi mucize. *Makaleler VII* içinde. Hazırlayan: M. Abdulhaluk Çay. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 163-165.
- Gökçalp, Z. (1982b). İktisadi inkılap için nasıl çalışmalıyız?. *Makaleler VII* içinde. Hazırlayan: M. Abdulhaluk Çay. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 170-172.
- Gökçalp, Z. (1990). *Türkçülüğün esasları*. Hazırlayan: Mehmet Kaplan. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kara, İ. (2019). Sunuş. *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri* içinde. Hazırlayan: Nergiz Yılmaz Aydoğdu & İsmail Kara. İstanbul: Dergah Yayınları, 5-8.
- Karaarslan, B. (2017). *XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı Devleti’nde sanayileşme gayretleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyonkarahisar.
- Kazgan, G. (2006). *Tanzimattan 21. yüzyıla Türkiye ekonomisi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kızıltoprak, A. A. (2012). *1330 tarihli Rusumat Salnamesi’ne göre Osmanlı gümrükleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Kurmuş, O. (2012). *Emperyalizmin Türkiye’ye girişi*. İstanbul: Yordam Kitap.

- Kurt, M., Kuzucu, K., Çakır, B., & Demir, K. (2016). 19. yüzyılda Osmanlı sanayileşmesi sürecinde kurulan devlet fabrikaları: bir envanter çalışması. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 40, 245-278.
- Kuştemir Kaya, S., & Oktik, N. (2022). Osmanlı'nın son döneminde sanayileşme ve modernleşme: Beykoz örneği. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 18(36), 697-727.
- Küçükömer, İ. (1966). *Gelişmiş ve az gelişmiş ülkelerin ilişkileri üzerine (politik iktisada dönüş denemesi)*. İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Küçükömer, İ. (1994). *Düzenin yabancılaşması*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Memiş, Ş. (2015). *19. yüzyılda bir sanayileşme stratejisi olarak uluslararası fuarlar: Osmanlı örneği* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Namık Kemal (1992). Mülkümüzün servetine dâ'ir. *Nâmık Kemâl'in "Hürriyet Gazetesindeki Makaleleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) içinde. Hazırlayan: Ali Donbay. Selçuk Üniversitesi, Konya, 37-45.
- Namık Kemal (1992a). Usul-i meşverete dâ'ir geçen nümerolarda münderic mektûbların altıncısı. *Nâmık Kemâl'in "Hürriyet Gazetesindeki Makaleleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) içinde. Hazırlayan: Ali Donbay. Selçuk Üniversitesi, Konya, 142-148.
- Namık Kemal (2019). İstikbâl. *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri* içinde. . Hazırlayan: Nergiz Yılmaz Aydoğdu & İsmail Kara. İstanbul: Dergah Yayınları, 39-42.
- Namık Kemal (2019a). Vatan. *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri* içinde. . Hazırlayan: Nergiz Yılmaz Aydoğdu & İsmail Kara. İstanbul: Dergah Yayınları, 474-479.
- Namık Kemal (2019b). Terakki. *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri* içinde. . Hazırlayan: Nergiz Yılmaz Aydoğdu & İsmail Kara. İstanbul: Dergah Yayınları, 212-220.
- Namık Kemal (2019c). Sanat ve ticaretimiz. *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri* içinde. Hazırlayan: Nergiz Yılmaz Aydoğdu & İsmail Kara. İstanbul: Dergah Yayınları, 279-283.
- Namık Kemal (2019d). Ziraatimiz. *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri* içinde. . Hazırlayan: Nergiz Yılmaz Aydoğdu & İsmail Kara. İstanbul: Dergah Yayınları, 299-304.
- Nişancıoğlu, K. (2013). The Ottoman origins capitalism: uneven and combined development and Eurocentrism. *Review of International Studies*, 40(2), 325-347. <https://doi.org/10.1017/S0260210513000181>
- Özon, M. N. (1971). *Osmanlıca – Türkçe sözlük*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Öztürk, N. (2015). *Kalkınma kuramlarına eleştirel bir yaklaşım*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Özveren, E. (2017). İster istemez karşılaştırmalı ve dışa bağımlı iktisadi düşünce tarihimiz: gözlemler ve sorunlar. *Türkiye'de İktisadi Düşünce* içinde. Derleyen: M. Erdem Özgür, Alper Duman & Alp Yücel Kaya. İstanbul: İletişim Yayınları, 13-48.
- Pamuk, Ş. (2014). *Türkiye'nin 200 yıllık iktisadi tarihi*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Parla T. (1993). *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de korporatizm*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sayar, A. G. (2021). *Osmanlı iktisat düşüncesinin çağdaşlaşması*. İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- Sugözü, İ. H. (2010). Kayıtdışı ekonomiyi önlemede vergi politikaları (1980-2004 Türkiye Örneği). *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 10(19), 171-193.

- Şener, S. (2007). Osmanlı sanayileşme süreci ve bu süreçte özel girişimin rolü. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(3), 56-90.
- Toprak, Z. (1995). *Milli iktisat – milli burjuvazi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ülgener, S. F. (1991). *Milli gelir, istihdam ve büyüme*. İstanbul: DER Yayınları.
- Ülgener, S. F. (2016). İktisadi hayatta zihniyetin rolü ve tezahürleri. *Makaleler* içinde. Hazırlayan: Ahmed Güner Sayar. İstanbul: Derin Yayınları, 19-53.
- Ülgener, S. F. (2016a). İktisadi yenilenmemizin zihniyet muhasebesi. *Makaleler* içinde. Hazırlayan: Ahmed Güner Sayar. İstanbul: Derin Yayınları, 254-268.
- Ziya Gökalp (1976). Musahabe-i iktisadiyye. *Makaleler I* içinde. Hazırlayan: Şevket Beysanoğlu. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 23-26.
- Ziya Gökalp (1980). Teşkilatçılar. *Makaleler IX* içinde. Hazırlayan: Şevket Beysanoğlu. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 111-115.
- Ziya Gökalp (1980a). Türklerin en zayıf noktası ve en kuvvetli noktası. *Makaleler IX* içinde. Hazırlayan: Şevket Beysanoğlu. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 106-110.
- Ziya Gökalp (1980b). Ecnebi sermayesi. *Makaleler IX* içinde. Hazırlayan: Şevket Beysanoğlu. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 164-167.

**INNOVATION AND PRODUCTIVITY RESEARCH IN THE LAST FIVE
DECADES: A BIBLIOMETRIC ANALYSIS**

*İNNOVASYON VE ÜRETKENLİK ARAŞTIRMALARININ SON ELLİ YILI:
BİBLİYOMETRİK BİR ANALİZ*

Derya ÇELİK*

*Geliş Tarihi: 25.09.2023
(Received)*

*Kabul Tarihi: 14.02.2024
(Accepted)*

ABSTRACT: Purpose: This study aims to reveal research trends by revealing the evaluation in this field by making a holistic analysis of academic studies that have examined the concepts of innovation and productivity in the last five decades. This analysis aims to reveal the general structure of academic studies that deal with the concepts of innovation and productivity. **Methodology:** Articles searched in the ‘‘Social Science Citation Index (SSCI)’’, ‘‘Science Citation Index Expanded (SCI-EXPANDED)’’ and ‘‘Emerging Sources Citation Index (ESCI)’’-in the ‘‘Web of Science (WoS)’’ database, researching innovation and productivity together between 1980-2023. It was analysed and mapped using the VOSviewer 1.6.19 software and manual methods. Co-occurrence Keyword Analysis, Document Co-citation Analysis and manual analysis methods were used in the mapping. **Findings:** This study reveals how research in innovation and productivity has developed over the last five decades and what trends it has. It has been determined that the most published areas are Economy, Management and Business. The most frequently used keywords were found to be "innovation", "productivity", "research-and-development", "growth", "performance" and "impact". The most published topics on a cluster basis are "impact", "innovation and productivity", "growth", "research and development" and "performance", respectively. In the document co-citation analysis, it was determined that the publication in which all publications were linked included the study titled "Research, Innovation and Productivity: an econometric analysis at the firm level", published by Crépon et al. (1998). This information can be a valuable resource for future research and policy-making and can be used to drive innovation and productivity progress. **Originality:** While the study is the first and only content analysis to reveal the combined trends in this field by examining the "innovation and productivity" studies together, it is thought that the results obtained can guide researchers and professionals.

Key Words: Innovation, Productivity, Bibliometric Analysis, VOSviewer

* Dr., MEF University, deryacelik.mail@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7985-9787.

OPEN ACCESS

© Copyright 2024 Çelik

ÖZ: Amaç: Bu çalışma, son elli yılda inovasyon ve üretkenlik kavramlarını inceleyen akademik çalışmaların bütüncül bir analizini yaparak bu alandaki araştırma eğilimlerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu analiz çalışması aynı zamanda inovasyon ve üretkenlik kavramlarını ele alan akademik çalışmaların genel yapısını da ortaya koymayı amaçlamaktadır. **Metodoloji:** “Web of Science (WoS)” veri tabanında “Social Science Citation Index (SSCI)”, “Science Citation Index Expanded (SCI-EXPANDED)” ve “Emerging Sources Citation Index (ESCI)” atf indeksinde taranan, 1980 -2023 yılları arasında inovasyon ve üretkenliği bir arada çalışan makaleler bu çalışmada kullanılmıştır. Bulgular, VOSviewer 1.6.19 yazılımı ve manuel yöntemler kullanılarak analiz edilerek haritalandırıldı. Haritalamada Birlikte Oluşum Anahtar Kelime Analizi, Döküman Ortak Atıf Analizi ve Manuel Analiz yöntemleri kullanılmıştır. **Bulgular:** Bu çalışma, inovasyon ve üretkenlik araştırmalarının son elli yılda nasıl geliştiğini ve hangi eğilimlere sahip olduğunu ortaya koymaktadır. En çok yayın yapılan alanların Ekonomi, Yönetim ve İşletme olduğu saptanmıştır. En sık kullanılan anahtar kelimeler "innovation", "productivity", "research-and-development", "growth" “performance” ve "impact" olduğu bulunmuştur. Cluster bazında en çok yayın yapılan konuların sırasıyla “impact”, “innovation and productivity”, “growth”, “research and development” ve “performance” olduğu bulunmuştur. Döküman Ortak Atıf analizinde tüm yayınların birbirine bağlandığı yayının Crépon vd. (1998) yılında yayımladığı “Research, Innovation and Productivity: an econometric analysis at the firm level” isimli çalışmasının yer aldığı tespit edilmiştir. Bu bilgi, gelecekteki araştırmalar ve politika oluşturmak için değerli bir kaynak olabilir, inovasyon ve üretkenlik araştırmalarının gelişimini yönlendirmek için kullanılabilir. **Özgünlük:** Çalışma “inovasyon ve üretkenlik” çalışmalarını bir arada inceleyerek bu alandaki ortak eğilimleri ortaya koyan ilk ve tek içerik analizi olmakla birlikte, elde edilen sonuçların araştırmacılara ve profesyonellere yol gösterici olabileceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: İnovasyon, Verimlilik, Bibliyometrik Analiz, VOSviewer

1. INTRODUCTION

In recent years, interest in innovation and productivity studies has increased noticeably. Due to its significant interest, researchers have extensively studied innovation and its links to economic growth. It is a widely explored topic in the literature, as understanding how innovation drives economic progress is crucial for advancing economies (Pece et al., 2015: 462). Similarly, the importance of productivity in enhancing operational, organizational, industrial, and national competitiveness has been widely acknowledged (Phusavat, 2013: 23). Efficiently managing all input sources, including labour, capital, energy, and raw materials, is a critical determinant of productivity growth within an industry (Okafor, 2013: 245). Moreover, both innovation and productivity stand as pivotal factors contributing to economic prosperity and overall success.

Bibliometric analysis has become increasingly popular in the field of business research in recent years (Donthu et. al., 2021: 285). The term "bibliometrics", which means "the use of mathematical and statistical techniques in the analysis of books and other forms of communication", was introduced to the literature by Pritchard

(1969) (Estabrooks et. al., 2004: 294). Bibliometric analyses, commonly known as bibliometrics, offer valuable insights into expanding literature and disseminating knowledge within specific academic research domains. By employing empirical data and quantitative analysis, bibliometrics traces formal communications manifested in published literature, thereby facilitating the examination of publication patterns within a given field. Fundamental to this approach is the underlying assumption that research papers serve as vehicles for sharing knowledge generated through scientific research (Okubo, 1997: 8-9).

Bibliometric analysis is a quantitative method used to study and analyse scientific literature based on bibliometric data. It includes analysing the publication and citation patterns of articles, books, and journals to measure scientific research's impact (Donthu et al., 2021: 286). The utilization of transparent and repeatable search and review procedures results in enhanced reliability of outcomes and decreased subjective bias of literature reviews, as suggested by several studies (Bretas & Alon, 2021:52). Additionally, this method can discern the presence of collaborative networks among researchers within the field or identify individual scholars working in isolation. Furthermore, an increase in the number of references per paper can indicate the progressive maturation of the field as a recognized scientific discipline over time (Estabrooks et al., 2004: 294). Bibliometrics is a widely utilized approach in various fields, including economics (Bonilla et al., 2015), innovation (Fagerberg et al., 2012), entrepreneurship (Landström et al., 2012), management (Podsakoff et al., 2008), and marketing (Martínez-López et al., 2018). By utilizing these metrics, bibliometrics enables researchers to assess the body of literature in a given field (Khan et al., 2021: 296).

In the literature, there are separate bibliometric studies on the concepts of innovation and productivity, which are widely used. However, no bibliometric analysis study has been found in the literature that examines the concepts of “innovation and productivity” simultaneously. Based on this gap, the current study aims to reveal how innovation and productivity research has developed in the last fifty years and what trends it has. Due to the rapid changes in the field of innovation, the existence and number of academic studies in this field are also increasing. This provides us with the opportunity to evaluate the current literature. The biggest motivation of this study is to reveal the relationship between innovation and productivity in terms of academic studies in this age where transformation is accelerating. Based on this gap in the literature, the need to carry out studies that deal with the concepts of “innovation and productivity” together between 1980-2023 in a way that covers all fields arose. To locate the certain literature, search was defined based on two specific keywords together. This research condition includes all published papers that contain the expression “innovation and productivity” simultaneously in “title” as it is the question of this study. However, strict inclusion

and exclusion criteria were also defined on purpose. Within the scope of this study, book chapters, conference proceedings and other similar documents in WoS databases were not evaluated. For this purpose, the articles scanned in the “Social Science Citation Index (SSCI)”, “Science Citation Index Expanded (SCI-EXPANDED)” and “Emerging Sources Citation Index (ESCI)” between 1980 and 2023 on the Web of Science database were examined. In addition, this study did not focus on a particular area. In order to observe the intellectual development and evolution of the concept more accurately, no field distinction has been made in the current study.

In analysing the data obtained, maps related to the data were presented using the VOSviewer 1.6.19 software version. Coherent fields of work are often examined using commonly employed techniques such as co-citation and co-occurrence methods. In the current study, these methods describe the fundamental structures of innovation and productivity studies within the literature. This analysis aims to reveal the general structure of academic studies that deal with the concepts of innovation and productivity.

The next sections of the study are structured as follows: In the next section, there is a literature review on the concepts of innovation and productivity. The following sections are devoted to the study's method, findings and results.

2. CONCEPTUAL FRAMEWORK

In this section, the concepts of Innovation and Productivity are examined. Studies examining the two concepts together have taken place in the literature since 1980.

2.1. Innovation

Joseph A. Schumpeter emphasised the significance of innovation and defined it as a novel product that has yet to be introduced to the market. Additionally, he recognised innovation as a fresh approach to production, utilising new raw materials, exploring new business sectors, adopting innovative financial methods, and implementing novel organisational structures (Schumpeter, 1934: 66). Many of the studies in the following years reference Schumpeter's first definition (Barutçugil, 2019: 15).

Nowadays, the most accepted definition of innovation comes from the Oslo Manual published jointly by the OECD and Eurostat (Vural, 2022: 308). According to the Oslo Manual, innovation is defined as "the realisation of a new or significantly improved product (good or service) or process, a new marketing method or a new organisational method in business practices, workplace organisation or external relations"(OECD & Eurostat, 2005: 46; OECD & Eurostat, 2018: 20). In the basic dynamic of innovation, there are innovations that are not only new but also transformed into an economic and social added value (Karabulut & Karamızrak,

2020: 63). In this sense, accepting innovation as the most critical factor for businesses also depends on the profit obtained from it.

However, today it cannot be thought that this economic situation is shaped independently by environmental or social conditions. For this reason, it is inevitable for the concept of innovation to transform into the idea of sustainable innovation, which includes environmental and social dimensions, to realise sustainable development. In recent years, the issue of sustainable innovation has been at the top of the agenda of many companies (Çalık, 2021:186).

2.2. Productivity

The German scientist Georgius Agricola used the concept of productivity for the first time in the literature (Suiçmez, 2002: 170). Productivity, commonly defined as the ratio of output to input in the economics literature, is closely related to the use of resources and value creation. In other words, productivity measures how effectively production inputs such as labour and capital are used to produce at a certain level in an economy (Krugman, 1994: 1). The concept of productivity is sometimes used synonymously with efficiency, and high productivity calculated at the enterprise level indicates that that organization is effective (Özer, 2017: 8).

Dividing outputs by inputs allows us to assess the productivity of resource utilization in producing desired outputs. This analysis provides valuable insights into how effectively inputs, which serve as resources, are employed to generate the desired outcomes. These insights serve as a basis for analysing and improving resource allocation. One can observe the resulting impact on output levels by enhancing resource efficiency. If the perspective is reversed, the analysis can be approached from a control standpoint, enabling better management and regulation of resource utilization during production (Phusavat, 2013: 25). Productivity measurements may also vary depending on the calculation unit and the input type. It can be calculated based on a single, multiple, or entire input. Based on the number of inputs taken into account, it is called partial productivity, multi-factor productivity, and total productivity (Aydın, 2018: 47).

According to some scientific discussions, productivity is regarded as a key variable influencing economic production activities, making it the most crucial factor (Tangen, 2002: 18). Productivity is a key performance measure for processes and businesses, as well as for industries and economies (Krajewski et al., 2010: 19). To comprehend the factors driving productivity, it is essential to understand that economies can achieve medium and long-term growth through three avenues: expansion of the workforce, overall improvement in productivity, and an increase in the proportion of economic activity in high-productivity industries (Atkinson, 2013: 4). Research on productivity is essential for developing and implementing effective strategies to improve in these areas.

3. METHODOLOGY

This section gives information about the details of the procedure and data, types of analysis based on the current bibliographic study and the VOSviewer software program used.

3.1. Procedure and Data

In the current research, the contents indexed in Web of Science (WoS) were used as a database. While determining the data set of this research, only journals were selected because journals were perceived as “qualified information sources”. “Book chapters”, “conference papers”, and other similar documents in WoS databases were not evaluated. This current research is based on top-ranked articles that have seen competitive reviews and can provide reliable findings (Akbari et al., 2020: 1809). This research condition covers all journal articles containing the phrase “Innovation and Productivity*” in “Titles”, such as the question of this study. This research condition also seeks to identify the connections between journal articles that specifically explore the relationship between innovation and productivity. Therefore the search will focus on “titles” of articles that include the keywords “Innovation and Productivity” together.

The search was based on “all years” to get a wide range of journal data. In the research conducted on May 3, 2023, by selecting “all fields” with the keyword “innovation and productivity”, 37.344 research results were reached. The earliest documents retrieved from WoS date back to 1980. Applying a selection criterion of “titles” with the keyword “innovation and productivity,” 727 research results were obtained on May 3, 2023. When refining the indexes “SSCI”, “SCI-Expanded”, and “ESCI”, that number dropped to 619. When refined the document types to only “journals”, that number dropped to 528. The dataset comprised 528 documents, with 96.59% of them being published in the English language. There were a total of 18 papers in other languages, such as Spanish (12), German (2), Russian (2), Arabic (1), and French (1), which were not included in this study. When non-English publications were eliminated, 510 published documents from 1980–2023 were collected.

In this last data set obtained, the WoS database determined that there were documents from various research areas. The majority of the publications, comprising approximately 82.74% of the total documents in the WoS collection, were concentrated in the fields of “Economics” (238) at 46.667%, “Management” (102) at 20%, and “Business” (82) at 16.078%. These three categories emerged as the most productive areas within the WoS collection. The other areas in the top ten areas were “Environmental Sciences” (53) %10,392, “Environmental Studies”(35) %6,863, “Green Sustainable Science Technology”(23) %4,510, “Development Studies”(21) %4,118, “Engineering Industrial”(19) %3,725, “Regional Urban Planning”(18) %3,529, “Multidisciplinary Sciences”(16) %3,137.

The main organizations in our sample were “Maastricht University” (17 records), “University of London” (11), “University of California System” (9), “University of California Berkeley” (8), “Arizona State University” (7), “Seoul National University” (7), “Udice French Research Universities” (7) “Consiglio Nazionale Delle Ricerche” (6) and “Indian Institute of Technology System IIT System” (10).

Firstly, on this data set obtained from WoS, the Number of Publications by Year and The Number of Citations by Year were examined, and their graphics were created. In addition, the data set was examined in the context of the analysis to be made in VOSviewer on the WoS database. Co-occurrence Keyword Analysis and Document Co-citation Analysis were performed with the same data set transferred to the VOSviewer database. The visual maps created through the program were provided to visualize the variables associated with the maps.

3.2. Analytical Methods

The techniques used in bibliometric studies can be categorized as relational or evaluative techniques (Benckendorff & Zehrer, 2013: 126). The current study used relational techniques that explore relationships within research, such as keyword co-occurrence and co-citation documents analysis. An evaluative approach was used to evaluate the development and change of publications through descriptive analyses (Agapito, 2020: 3). Co-citation and co-occurrence analyses are commonly used methods to consider coherent fields of work (Akbari et al., 2020: 1808). As advised in the literature, bibliometric analyses were combined with manual studies (Sinkovic, 2016: 330). This process is detailed in the analysis section.

3.2.1. Co-citations Analysis

The word co-citation is used to refer to two separate processes in various science mapping studies (Boyack & Klavans, 2010: 2391). Co-citation methods measure the frequency with which two documents are cited together and are commonly used techniques to identify areas of consistent work. Two articles that are frequently cited jointly are also highly cited separately. Examining patterns of co-citations allows for detailed mapping of the relationship between key ideas, as these types of articles are assumed to form the foundations of a field. (Small, 1973: 265). This mapping reveals the common perception of all researchers working in that field and the structure of the field, not the judgment of a small group of experts. This method is accepted as dynamic and objective as it changes with the shifts in the focus of research efforts in a field (Culnan, 1987: 343). This provides a more objective way of modelling the intellectual structure of scientific specializations (Small, 1973: 266). Thanks to the co-citation analysis, it is understood that it is possible to identify the past sources that are related to each other, although they do not cite each other (Zan, 2019: 504).

In co-citation analysis, the unit of analysis is either authors or documents. Since the same author is likely to work in more than one sub-field, this study is based on the latter, as the author's common citation patterns may need to reveal the structure of the field. Unlike authors, documents are less likely to be included in multiple sub-domains (Özçınar, 2015: 44). Besides this, co-citation clustering approaches derive significant advantages from the utilization of external references, as these references can also constitute elements within common citation sets (Boyack & Klavans, 2010: 2391).

3.2.2. Co-occurrence Analysis

Co-occurrence analysis, analysing the relationships between terms based on their frequency of occurrence together in a given dataset, such as a set of scientific articles. VOSviewer identifies clusters of terms that frequently co-occur and represents them as coloured clusters in the network map. Terms that are closely related or often mentioned together will be placed closer to each other on the map (Van Eck & Waltman, 2023: 5-6). The concept of co-occurrence in publications refers to the frequency of association between one author's keyword and another. Through lexical analysis, this co-transition creates a network of themes and their relationships, representing a field's conceptual domain (Agapito, 2020: 4).

Keyword analysis helps identify the most commonly discussed topics in bibliometric analysis, and it has been found that articles covering multiple disciplines tend to have a more significant impact (Ellegaard & Wallin, 2015: 1809). Co-occurrence keyword analysis reveals a network of themes representing the conceptual domain of a field and the relationships between them. This type of semantic map facilitates researchers in comprehending the cognitive framework underpinning the research. Such a series of maps produced for different periods helps to understand the changes in this conceptual area (Köseoğlu et al., 2016: 183). This research employs co-occurrence keyword analysis to track the evolution of the conceptual field and map the thematic progression within the domain of innovation and productivity.

3.3. Software

VOSviewer is a computer program designed to construct and investigate maps derived from network data. While its primary purpose is the analysis of scholarly records, VOSviewer can be applied to various types of network data, including social networks. The most outstanding feature of VOSviewer is its particular emphasis on the graphic display of bibliometric maps (Van Eck & Waltman, 2010: 523). By employing VOSviewer, researchers gain valuable insights into academic literature's structural and thematic aspects and other networked information domains.

The program offers three types of visualisation maps: network, overlay and density visualisation. These maps allow users to explore and analyse co-authorship, co-occurrence, citation, bibliographic coupling, and co-citation links (Arruda et al.,

2022: 392). The network visualisation view presents concepts by their significance. The concept's importance is indicated by the size of the label and the circle, with larger sizes denoting greater importance. Additionally, the circle's colour represents the cluster to which the term belongs. The density visualisation view demonstrates the significance of specific regions on the map by considering the number of related items. Researchers can select the cluster density view within the density visualisation, which reveals how items are grouped into clusters and their respective densities (Sinkovics, 2016: 333). In the overlay visualisation map, item colours are determined by transforming their scores into colour values within a specified range. These colour values are then matched with the values in the overlay colours file, and the item's colour is determined by interpolating between two colours in the file. (Van Eck & Waltman, 2023: 44). All three types of visualisation maps are used in the current study by their purpose.

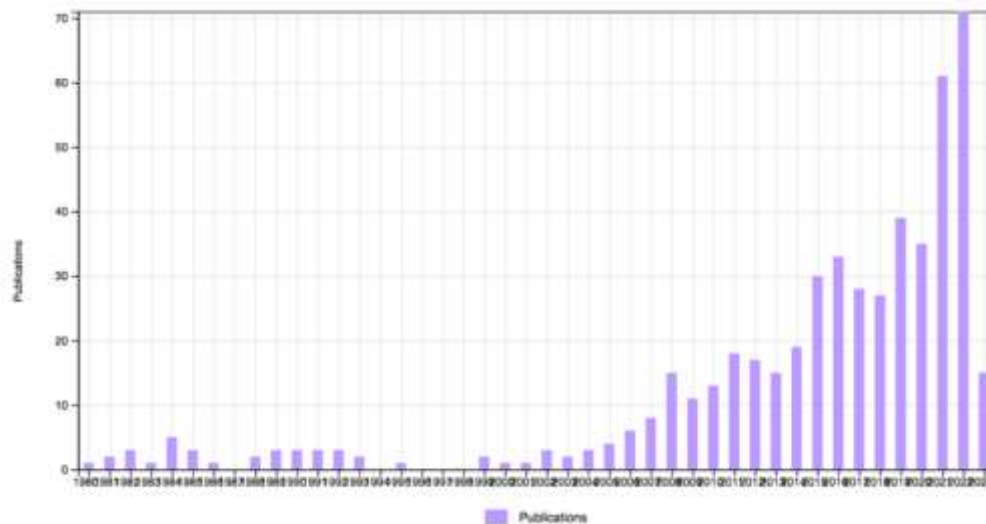
4. FINDINGS

This section gives information about the details of findings of analysis based on the current bibliographic study.

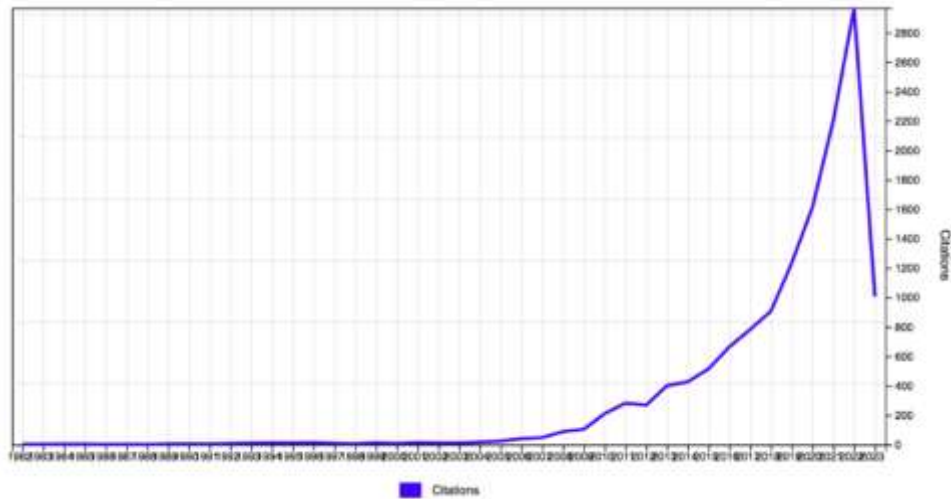
4.1. Publication Trends

In the Web of Science database, 510 (n=510) studies were found on the topic of “innovation and productivity” and published between 1980-2023. The distribution of the studies conducted over the years is shown in Table 1.

Table 1: Number of Publication by Year

It was determined that most publications were published in 2022 (n=71). The number of publications in 2023 will become apparent after the end of the year.

Table 2: Number of Citations by Year

Although the number of publications has fluctuated, it is understood that there have been more publications in the last decades (ten years) compared to before 2013. To express numerically, it has been observed that 373 of a total of 510 publications, i.e. 73,137%, were published in the last ten years.

4.2. Co-occurrence Keyword Analysis

In this section, the co-occurrence analyses are made in line with the purpose of the research. Concept association of the studies included in the research was carried out in the keyword analysis unit, and the results were mapped as in the section below.

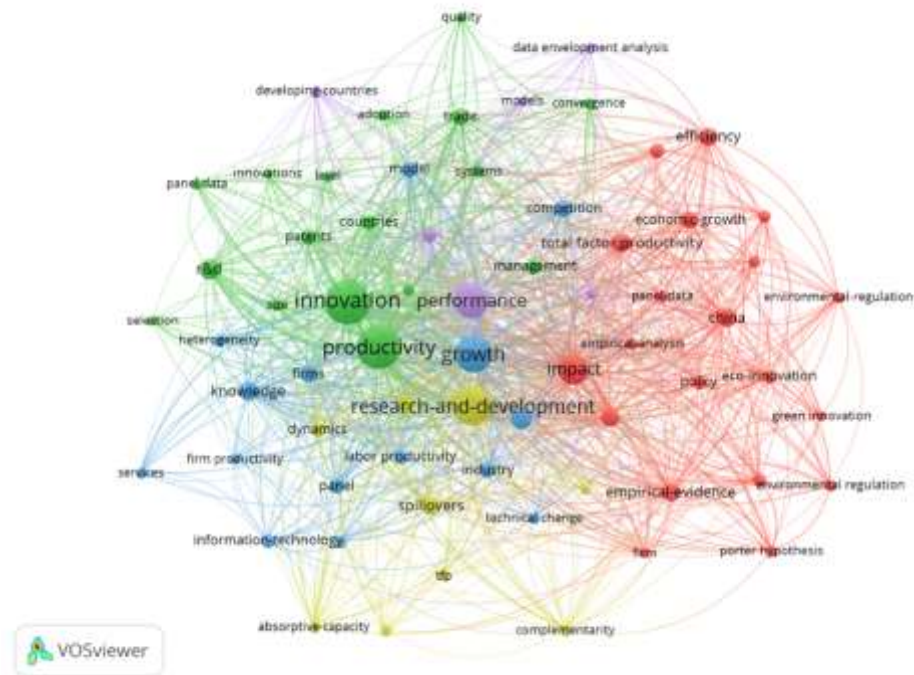

Figure 1: Co-occurrence of Keywords on Innovation and Productivity Researches Network Visualization

A total of 1859 keywords were found in the studies on "innovation and productivity" between 1980 and 2023 in the Web of Science database. When the found keywords are evaluated within the minimum ten repetition constraints, 67 keywords have been identified. According to this analysis, "innovation" 175 times, "productivity" 171 times, "research-and-development" 137 times, "growth" 119 times, "performance" 109 times, "impact" 83 times, "technology" 42 times, "r&d" 36 times, "china" 35 times, "total factor productivity" 34 times, "knowledge" 33 times, "efficiency" 31 times, "determinants" 29 times, "spillovers" 29 times, "empirical evidence" 28 times, "investment" 27 times, "competition" 26 times, "trade", "economic growth" and "firms" 25 times were used. This analysis shows us which variables are used more intensely in the literature with "innovation and productivity". These findings help researchers who want to study this subject contribute differently to the literature.

Table 3: Core topic in each cluster

Author Keywords	Occurrences	Total Link Strength
Innovation	175	700
Productivity	171	660
research-and-development	137	642
Growth	119	502
Performance	109	494
Impact	83	398
Technology	42	182
r&d	36	168
China	35	140
total factor productivity	34	113
Determinants	29	148
Spillovers	29	122
empirical evidence	28	169
Investment	27	126
Competition	26	103
Trade	25	125
economic growth	25	101
Firms	25	100

Table 3 details the total link strength of the keywords, while Figure 2 shows the density visualization. When both are examined together, it is seen that six words stand out. The first six keywords with the most repeated and high total link strength are innovation (occurrences=175, total link strength=700), productivity (occurrences=171, total link strength=660), research-and-development (occurrences=137, total link strength=642), growth (occurrences=119 times, total link strength=502), performance (occurrences=109 times, total link strength=494), impact (occurrences=83 times, total link strength=398), respectively.

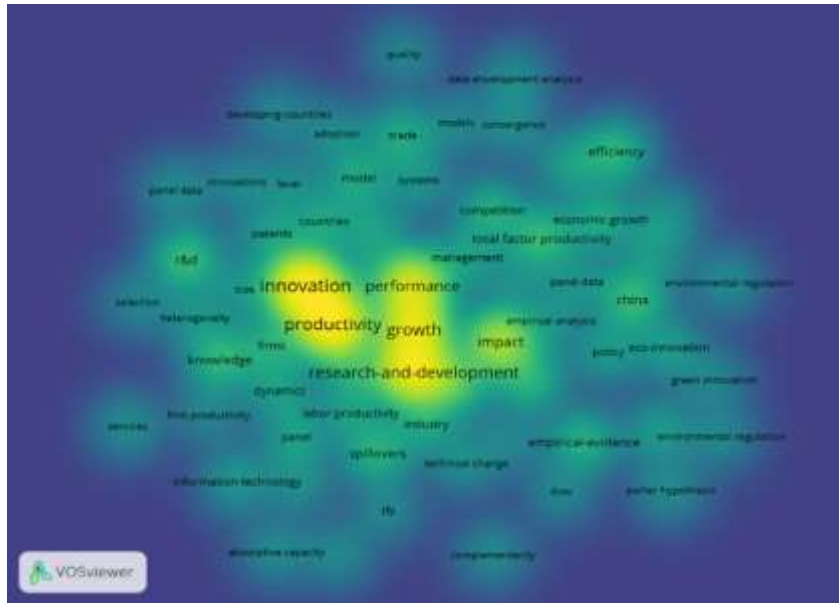

Figure 2: Co-occurrence of Keywords on Innovation and Productivity Researches Density Visualization

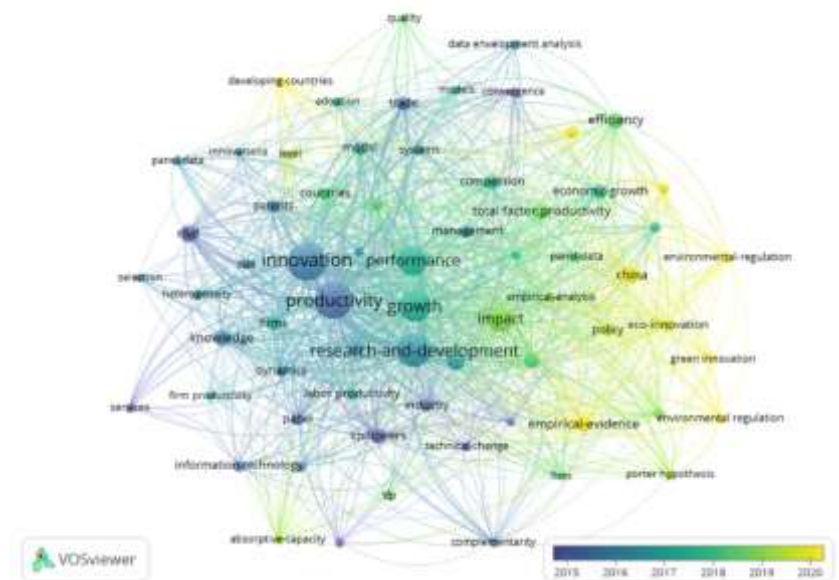

Figure 3: Co-occurrence of Keywords on Innovation and Productivity Researches Overlay Visualization

The colour scale that opens from dark blue to yellow in Figure 3 represents time (Gökmenoğlu & Yavuz, 2020: 240). When the change of keywords over time is examined, it is seen that the most used keywords are also used in the 2015-2020 time period.

At this stage, the keywords are grouped into five clusters. In order to analyse the clusters, the data set in WoS was downloaded, and the keywords, titles and abstracts in each cluster were examined. Table 4 shows five clusters gathered around a main topic within themselves. These topics are “impact”, “innovation and productivity”, “growth”, “research and development”, and “performance”. The first cluster encompasses keywords such as China, CO2 emissions, competitiveness, determinants, eco-innovation, economic growth, efficiency, empirical analysis, empirical evidence, environmental regulation, firm, foreign direct investment, green innovation, impact, panel data, policy, Porter hypothesis, technological innovation, and total factor productivity, is indicative of the theme “impacts of innovation and productivity”. The second cluster is about “innovation and productivity core topics”. This cluster includes keywords in the core field, including innovation, innovations, productivity, management, adoption, level, panel data, selection, convergence, countries and firm-level keywords such as patents, r&d, quality, size, systems, manufacturing firms and trade. The next cluster contains keywords related to “growth”, including competition, firm productivity, firms, growth, industry, knowledge, technology and labour productivity. The fourth cluster revolves around keywords associated with “research and development”, while the fifth cluster is primarily centred on the theme of “performance”.

Table 4: Main Topics in Clusters

Cluster	Keywords and Main Topic Details
Cluster I	20 items: china, co2 emissions, competitiveness, determinants, eco-innovation, economic-growth, efficiency, empirical-analysis, empirical-evidence, environmental regulation, firm, foreign direct-investment, green innovation, impact, panel-data, policy, porter hypothesis, technological innovation, total factor productivity. Main Topic: Impact
Cluster II	17 items: adoption, convergence, countries, innovation, innovations, level, management, manufacturing firms, panel-data, patents, productivity, quality, r&d, selection, size, systems, trade. Main Topic: Innovation and Productivity
Cluster III	15 items: competition, firm productivity, firms, growth, heterogeneity, ict, industry, information-technology, knowledge, labor productivity, model, panel, services, technical change, technology. Main Topic: Growth
Cluster IV	9 items: absorptive-capacity, complementarity, dynamics, firm-size, information technology, investment, research-and-development, spillovers, tfp. Main Topic: Research and Development
Cluster V	6 items: cdm model, data envelopment analysis, developing countries, firm performance, models, performance Main Topic: Performance

4.3. Document Co-citation Analysis

Figure 4 depicts the cited references associated with innovation and productivity. The network comprises 18,756 cited references, each of which has received a minimum of 20 co-citations. This significant citation count has led to the inclusion of 39 nodes representing particular articles within the network. According to the co-citation investigation, three distinct clusters were identified. The map reveals a total of 686 links, indicating the relationships between different references, with an aggregate link strength of 4031. In Figure 4, each cluster is visually distinguished by a unique colour. Figure 4 shows a network with three interconnected clusters: A, B, and C. These clusters are linked based on the findings presented in the research paper titled ‘‘Research, Innovation and Productivity: an econometric analysis at the firm level’’, authored by Crépon et al. in 1998. The network structure displayed in Figure 4 offers a relatively straightforward representation of the interconnections between these clusters.

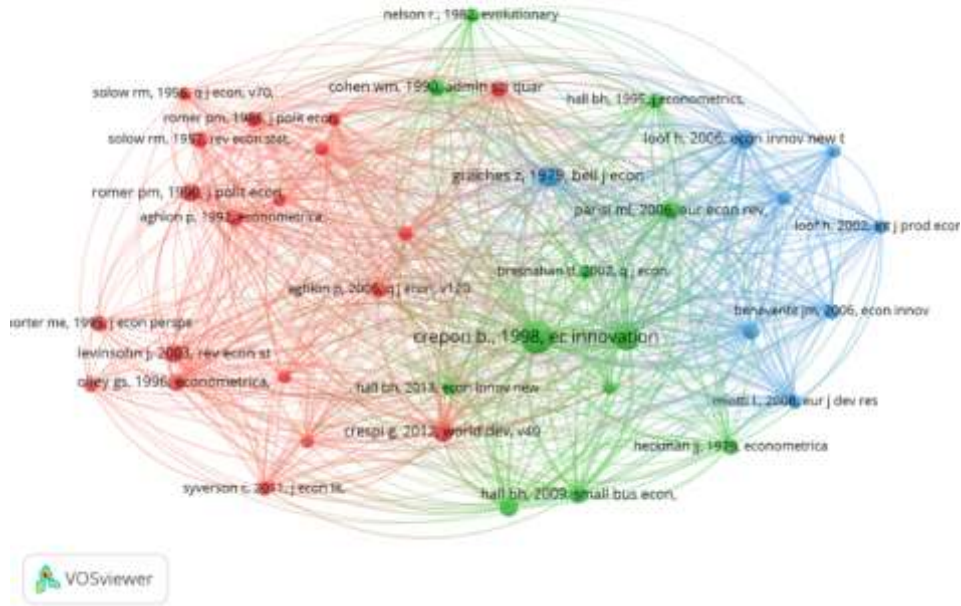

Figure 4: Co-citation Analysis of Documents on Innovation and Productivity Researches Network Visualization

The number of co-citations for more than one study of the same documents with other authors was calculated in this map. According to this, Crepon (1998) 123 citations, Griffith (2006) 86 citations, Griliches (1979) 57 citations, Lööf (2006) 47 citations, Crespi (2012) 45 citations, Parisi (2006) 43 citations, Hall (2009) 43 citations, Levinsohn (2003) 43 citations, Mohnen (2013)) 42 citations, Romer (1990) 40 citations, Olley (1996) 37 citations, Cohen (1990) 36 citations, Chudnovsky (2006) 33 citations, Cohen (1989) 33 citations, Solov (1957) 33 citations, Porter (1995) 32 citations, Aghion (1992) 31 citations, Benavente (2006) 28 citations, Aghion (2005) 28 citations, Heckman (1979) 27 citations were received.

Figure 5 shows the Clusters Density Visualization of Co-citation Analysis of Documents on Innovation and Productivity Researches. This map helps us understand clusters. As can be easily seen from the map, the papers examining innovation and productivity together are basically gathered under 3 clusters.

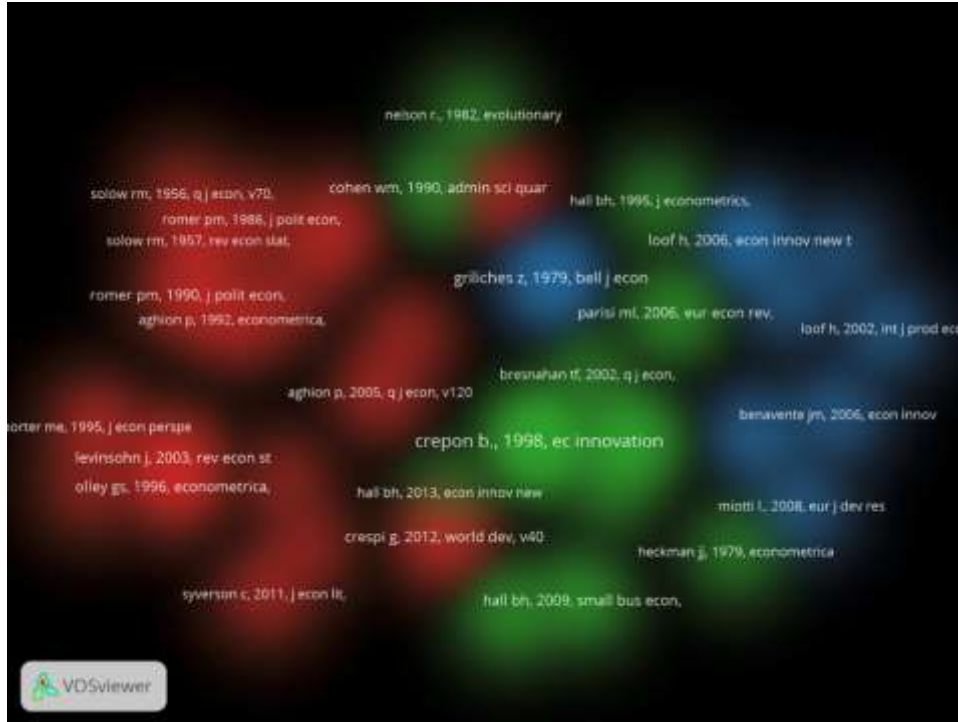

Figure 5: Co-citation Analysis of Documents on Innovation and Productivity Researches Clusters Density Visualization

Table 5 gives the author/references, links, total link strengths and co-citation details of the studies in these clusters. These studies listed in Table 5 were brought together manually, as suggested in the literature. The first five papers with the highest "total link strength" representing each cluster were also manually examined in this table. As a result of this examination, it has been observed that the studies in Cluster A are in the field of "Economic Studies", the studies in Cluster B are in the area of "Innovation and Productivity Studies", and the studies in Cluster C are in the field of "Production Economies". In all clusters, it has been observed that there are studies on a firm basis, on a country basis, and on a cross-country basis.

Cluster A consists of economic studies. Among them, Crespi and Zuniga (2011), which has the highest total link strength with the number 309, deals with the world development theme. This study used microdata from innovation surveys to investigate the determinants of technological innovation and its impact on firm labour productivity in six Latin American countries (Crespi & Zuniga, 2011: 273). Levinsohn and Petrin (2003), one of the studies that stand out with 202 total link strength in the second place in this cluster, categorized their studies in the field of Economic Studies (Levinsohn & Petrin, 2003: 317). The following research by

Cohen and Levinthal (1989) has a total link strength of 189. In their work, the duo examines innovation and learning as outputs of R&D with economic models over a large sample (Cohen & Levinthal, 1989: 569). The fourth study is by Olley and Pakes (1996), with 184 total link strengths. In this study, which examines productivity dynamics, the development of productivity at the factory level for the industry is analysed with economic models (Olley & Pakes, 1996: 1263). The fifth study by Romer (1990) has a total link strength of 178. This study analyses how knowledge provides a direct return equal to its private marginal productivity for long-run economic growth (Romer, 1990: 1027).

The central theme of the studies in Cluster B is Innovation and Productivity Studies. It has been observed that the analysis unit of the studies in this cluster is mainly firm level, but there are also studies in the country and continent units. Being at the centre of all networks with the 730 Total Link Strength, Crepon et al. (1998) are also included in this cluster. This article examines the links between productivity, innovation and research at the firm level (Crepon et al., 1998: 115). Griffitti et al. (2006) study ranked second in this cluster with 600 Total Link strengths. This study examined innovation's role in productivity in some European countries (Griffitti et al., 2006: 483). The Total Link Strength of the Parisi(2006) study, ranked third in this cluster, is 320. The analysis unit of this study is firm level. This study provides empirical evidence of the impact of R&D on innovation and the impact of different types of innovation on productivity (Parisi et al., 2006: 2037). Mohnen and Hall's (2013) study with the theme of Technological Change has 311 Total Link Strength. This study focused on the effects of technological and non-technological innovations on firms' productivity (Mohnen & Hall, 2013: 47). The fifth study, Hall et al. (2009), has a total link strength of 287. This study presented a structural innovation model considering R&D expenditures and productivity measures (Hall et al., 2009: 13). Another remarkable study in this cluster is the study of Cohen & Levinthal (1990). The unit of analysis of this study is the final level. The study examines the critical importance of firms' absorptive capacity for innovation capability as a function of their previous relevant knowledge level (Cohen & Levinthal, 1990: 128).

The studies in Cluster C are mainly united under the main theme of "production economies". In this cluster, it has been observed that there are researches at the firm level or country level as an analysis unit. The highest Total Link Strength, 387 in this cluster, belongs to the study of Lööf and Heshmati (2002). This firm-level study examines the relationship between innovation and firm performance (Lööf & Heshmati, 2002: 61). The following study is Griliches (1979), with 367 total link strength, and is on productivity growth (Griliches, 1979: 92). The third study is Chudnovsky et al. (2006) related to the subject of firm behaviour, and it has 289 Total Link Strengths (Chudnovsky et al., 2006: 267). On the other hand, Miotti et al. (2008) is a study comparing transcontinental countries based on innovation and has

Solov (1956)	32	81	21								
Solov (1957)	34	128	33								
Syverson (2011)	36	146	26								

TLS: Total Link Strength; CC: Co-citation

5. CONCLUSION

The current research investigated “innovation and productivity” trends between 1980–2023. In this way, it aims to reveal the general structure of academic studies dealing with innovation and productivity. This study includes 510 papers published in the WoS database and analyses these two subjects together. The initial record in this field dates back to 1980, and since then, the number of publications has shown a consistent upward trend, reaching 510 documents published in the year 2023. In 2022, a significant number of publications (n=71) were recorded. However, the number of publications for 2023 will only be known after the year concludes. Over the last ten years, there has been a noticeable increase in publications compared to before 2013, indicating a rising trend in recent years. The publication count has experienced fluctuations, but the overall trend shows a clear upward trajectory in the past decade.

This study obtained some interesting results by analysing the Co-occurrence Keyword and the Document Co-citation. According to co-occurrence keyword analysis, the most used keywords are innovation, productivity, research and development, growth, performance and impact. The five theme clusters determined by the current study also showed compatibility with these words. In the first cluster, the prominent theme word was impact. In the second cluster, innovation and productivity, growth in the third cluster, research and development in the fourth cluster and performance in the fifth cluster came to the fore. These thematic groups clearly illustrate the trends in research that combine innovation and productivity over the past five decades. By analysing the document co-citation, a network of three clusters was found. The main themes of these clusters were economic studies, innovation and productivity studies, and production economies studies. In the middle of this network map, Crepon et al. (1998) initiated a series of empirical research. It was observed in the maps that economic studies were carried out intensively by the researchers working together on innovation and productivity concepts. In addition, the document analysis showed that these studies were carried out at the firm, country, and international levels. In this sense, the results of this study emphasized the importance of innovation and productivity studies for world development and economic growth.

To our knowledge, there has not been any bibliometric study examining "innovation and productivity" research together in the literature. Most of the existing bibliometric analysis studies on innovation and productivity focus on specific areas.

(Technological innovation, open innovation, research productivity, green productivity, etc.). In this sense, the results of the current study could not be compared with similar research results in the literature. However, this critical case shows that the meaningful results produced by the current research fill this crucial missing gap in the literature.

This study examined only high-index journal documents in the WoS database. Future research may include other work, such as book chapters, conference proceedings, etc., which are excluded from this research. They can also repeat the search by merging other databases other than WoS. This current study exclusively focused on articles in the English language. Future work may examine issues in innovation and productivity, including research in other languages. In this study, a quantitative method was applied to a certain number of articles. Still, some manual and qualitative techniques were also used to transform these results, as suggested by the literature. In cases where bibliometric analysis techniques are developed further in future research, the research can also be conducted purely quantitatively. Since innovation and productivity are global phenomena, it would be good practice for future researchers to conduct studies investigating how total factor productivity is affected by them and how to manage it. Additionally, examining the relationship between these two concepts and sustainability will contribute to current academic discussions.

Ethical Declaration

In this study, all the rules stated in the “Higher Education Institutions Scientific Research and Publication Ethics Directive” were followed.

Ethics Committee Approval

The author declare that the research is one of the studies that does not require ethical committee approval.

Conflict of Interest and Funding

No conflict of interest and funding has been declared by the author.

REFERENCES

- Agapito, D. (2020). The senses in tourism design: A bibliometric review. *Annals of Tourism Research*, 83(2020), 102934.
- Akbari, M., Khodayari, M., Khaleghi, A., Danesh, M., & Padash, H. (2021). Technological innovation research in the last six decades: a bibliometric analysis. *European Journal of Innovation Management*, 24(5), 1806-1831.
- Arruda, H., Silva, E. R., Lessa, M., Proença Jr, D., & Bartholo, R. (2022). VOSviewer and bibliometrix. *Journal of the Medical Library Association: JMLA*, 110(3), 392.
- Atkinson, R. D. (2013). Competitiveness, innovation and productivity. *The Information Technology & Innovation Foundation*, 2013(August), 2-7.
- Aydın, S. (2018). “İşletmelerde Üretim Stratejisi ve Verimlilik”, Üretim Yönetimi (Editör: Kağncıoğlu, C.H.), *Anadolu Üniversitesi Yayınları*, Eskişehir, 32-55.

- Barutçugil, İ. (2020)., Stratejik İnovasyon Yönetimi, *Kariyer Yayıncılık* (1), İstanbul
- Benavente, M. J. (2006). The role of research and innovation in promoting productivity in Chile. *Economics of innovation and New Technology*, 15(4-5), 301-315.
- Benckendorff, P., & Zehrer, A. (2013). A network analysis of tourism research. *Annals of Tourism Research*, 43, 121-149.
- Boyack, K. W., & Klavans, R. (2010). Co-citation analysis, bibliographic coupling, and direct citation: Which citation approach represents the research front most accurately?. *Journal of the American Society for information Science and Technology*, 61(12), 2389-2404.
- Bretas, V. P., & Alon, I. (2021). Franchising research on emerging markets: Bibliometric and content analyses. *Journal of Business Research*, 133, 51-65.
- Chudnovsky, D., López, A., & Pupato, G. (2006). Innovation and productivity in developing countries: A study of Argentine manufacturing firms' behavior (1992–2001). *Research Policy*, 35(2), 266-288.
- Cohen, W. M., & Levinthal, D. A. (1989). Innovation and learning: the two faces of R & D. *The Economic Journal*, 99(397), 569-596.
- Cohen, W. M., & Levinthal, D. A. (1990). Absorptive capacity: A new perspective on learning and innovation. *Administrative Science Quarterly*, 128-152.
- Crépon, B., Duguet, E., & Mairesse, J. (1998). Research, innovation and productivity: an econometric analysis at the firm level. *Economics of Innovation and new Technology*, 7(2), 115-158.
- Crespi, G., & Zuniga, P. (2012). Innovation and productivity: evidence from six Latin American countries. *World Development*, 40(2), 273-290.
- Culnan, M. J. (1987). Mapping the intellectual structure of MIS, 1980-1985: A co-citation analysis. *Mis Quarterly*, 341-353.
- Çalık, E. (2021). Türkiye'deki İmalat İşletmelerinin Sürdürülebilir İnovasyon Faaliyetleri. *Verimlilik Dergisi*, (3), 185-201.
- Doğan, T. G. B., Doğan, S., & Aykan, E. (2021). Liderlik tarzlarının bibliyometrik analizi. *Erciyes Akademi*, 35(1), 161-189.
- Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N., & Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines. *Journal of Business Research*, 133, 285-296.
- Ellegaard, O., & Wallin, J. A. (2015). The bibliometric analysis of scholarly production: How great is the impact?. *Scientometrics*, 105, 1809-1831.
- Estabrooks, C. A., Winther, C., & Derksen, L. (2004). Mapping the field: a bibliometric analysis of the research utilization literature in nursing. *Nursing Research*, 53(5), 293-303.
- Gökmenoğlu, M., & Yavuz, İ. S. (2022). Kamu Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisine Yönelik Çalışmaların Bibliyometrik Ağ Analizi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (52), 231-252.
- Griffith, R., Huergo, E., Mairesse, J., & Peters, B. (2006). Innovation and productivity across four European countries. *Oxford Review of Economic Policy*, 22(4), 483-498.
- Griliches, Z. (1979). Issues in assessing the contribution of research and development to productivity growth. *The Bell Journal of Economics*, 92-116.

- Hall, B. H., Lotti, F., & Mairesse, J. (2009). Innovation and productivity in SMEs: empirical evidence for Italy. *Small Business Economics*, 33, 13-33.
- Jefferson, G. H., Huamao, B., Xiaojing, G., & Xiaoyun, Y. (2006). R&D performance in Chinese industry. *Economics of innovation and New Technology*, 15(4-5), 345-366.
- Karabulut, K. & Karamızrak B. (2020). “Rekabet Piyasasında İnovasyonun Rolü”, İnovasyon üzerine araştırmalar (Editör: Keser E.), (2020)., *Ekin Yayınları*, Ankara, 2020, 61-82.
- Khan, M. A., Pattnaik, D., Ashraf, R., Ali, I., Kumar, S., & Donthu, N. (2021). Value of special issues in the Journal of Business Research: A bibliometric analysis. *Journal of Business Research*, 125, 295–313.
- Kovacs, A., Van Looy, B., Cassiman, B. (2015), “Exploring the scope of open innovation: a bibliometric review of a decade of research”, *Scientometrics*, 104(3), 951-983.
- Koseoglu, M. A., Rahimi, R., Okumus, F., & Liu, J. (2016). Bibliometric studies in tourism. *Annals of Tourism Research*, 61, 180-198.
- Krajewski, L. J., Ritzman, L. P., & Malhotra, M. K. (2010). Operations management: Processes and supply chains (12th Edition). *Pearson*, New Jersey.
- Krugman, P. (1994). Defining and measuring productivity. *The Age of Diminishing Expectations*.
- Levinsohn, J., & Petrin, A. (2003). Estimating production functions using inputs to control for unobservables. *The Review of Economic Studies*, 70(2), 317-341.
- Lindvall, M., Muthig, D., Dagnino, A., Wallin, C., Stupperich, M., Kiefer, D., & Kahkonen, T. (2004). Agile software development in large organizations. *Computer*, 37(12), 26-34.
- Lööf, H., & Heshmati, A. (2002). Knowledge capital and performance heterogeneity:: A firm-level innovation study. *International Journal of Production Economics*, 76(1), 61-85.
- Lööf, H., & Heshmati, A. (2006). On the relationship between innovation and performance: A sensitivity analysis. *Economics of Innovation and New Technology*, 15(4-5), 317-344.
- Miotti, L. Raffo, J., & Lhuillery, S., (2008). Northern and southern innovativity: a comparison across European and Latin American countries. *The European Journal of Development Research*, 20, 219-239.
- Mohnen, P., & Hall, B. H. (2013). Innovation and productivity: An update. *Eurasian Business Review*, 3(1), 47-65.
- Okafor, B. E. (2013). Analysis of Impact of Labour and Input Material on Productivity. *International Journal of Engineering and Technology*, 3(3), 245-257.
- Okubo, Y. (1997). Bibliometric indicators and analysis of research systems: Methods and examples. *STI Working Papers Paris: OECD*.
- Olley, S., & Pakes, A. (1992). The dynamics of productivity in the telecommunications equipment industry., *National Bureau of Economic Research*, 64(6), 1263-1297.
- OECD & EUROSTAT (2005), *Oslo Manual: Guidelines for Collecting and Interpreting Innovation Data*, 3rd Edition, The Measurement of Scientific and Technological Activities, Paris.

OECD & EUROSTAT (2018), Oslo Manual 2018: Guidelines for Collecting, Reporting and Using Data on Innovation, 4th Edition, The Measurement of Scientific and Technological Activities, OECD Publishing, Paris/Eurostat, Luxembourg.

Özçınar, H. (2015). Mapping teacher education domain: A document co-citation analysis from 1992 to 2012. *Teaching and Teacher Education*, 47, 42-61.

Özer, M. A. (2017). Örgütsel Verimlilik Yolunda "Mükemmelliği" Arayan İşletmeler. *Verimlilik Dergisi*, (3), 7-28.

Parisi, M. L., Schiantarelli, F., & Sembenelli, A. (2006). Productivity, innovation and R&D: Micro evidence for Italy. *European Economic Review*, 50(8), 2037-2061.

Pece, A. M., Simona, O. E. O., & Salisteanu, F. (2015). Innovation and economic growth: An empirical analysis for CEE countries. *Procedia Economics and Finance*, 26, 461-467.

Phusavat, K. (2013). Productivity management in an organization: measurement and analysis. *To Know Press Monographs*. ToKnowPress, 978-961-6914-05-5.

Roblek, V., Dimovski, V., Mesko, M., & Peterlin, J. (2022). Evolution of organisational agility: a bibliometric study. *Kybernetes*, 51(13), 119-137.

Romer, P. M. (1986). Increasing returns and long-run growth. *Journal of Political Economy*, 94(5), 1002-1037.

Schumpeter, J. (1934), The Theory of Economic Development, with a new introduction by: An Inquiry Into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle, *Transaction Publishers*, 0878556982.

Sinkovics, N. (2016). Enhancing the foundations for theorising through bibliometric mapping. *International Marketing Review*, 33(3), 327-350.

Small, H. (1973). Co-citation in the scientific literature: A new measure of the relationship between two documents. *Journal of the American Society for information Science*, 24(4), 265-269.

Suiçmez, H. (2002). Verimlilik ve Etkinlik Terimleri (Tarihsel Bakış). *Mülkiye Dergisi*, 26 (234), 169-183.

Tangen, S. (2002). Understanding the concept of productivity. *In Proceedings of the 7th Asia-Pacific Industrial Engineering and Management Systems Conference*, Taipei, 18-20.

Van Eck N. J. and Waltman L. (2020). "Software survey: VOSviewer, a computer program for bibliometric mapping," *Scientometrics*, 84(2), 523-538.

Van Eck, N. J., & Waltman, L. (2023). VOSviewer manual. Manual for VOSviewer version 1.6.19. *Universteit Leiden*.

Vural, H. (2022). Pazarlama ve İnovasyon. *Balkan & Near Eastern Journal of Social Sciences (BNEJSS)*, 08 (Special Issue), 308-316.

Zan, B. U. (2019). Doğrudan atıf, ortak atıf ve bibliyografik eşleşme yaklaşımlarına dayalı olarak araştırma alanlarının değerlendirilmesi. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 14(2), 501-516.

**ALKOL/MADDE BAĞIMLISI KARDEŞE SAHİP OLMAK:
NİTEL BİR ARAŞTIRMA¹**

*HAVING AN ALCOHOL/SUBSTANCE ADDICTED SIBLING:
A QUALITATIVE RESEARCH*

Fatma Büşra DURNA*, **Gamze ÖZBAYRAK****, **Ömer Miraç YAMAN*****

*Geliş Tarihi: 27.10.2023
(Received)*

*Kabul Tarihi: 11.03.2024
(Accepted)*

ÖZ: Bu çalışmada alkol/madde bağımlısı kardeşe sahip olma deneyiminin duygusal ve davranışsal izdüşümlerinin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Bu amaçla çalışmada nitel araştırma yöntemi tercih edilirken; bağımlı bireyin kardeşi olma özelliğine sahip toplam 13 katılımcı ile yüz yüze ve online görüşmeler sağlanmış olup elde edilen veriler üzerinde toplam 48 adet kodlama yapılmış ve bu kodlamalar 3 ana tema altında birleştirilip, betimsel analiz yöntemiyle analiz edilmiştir. Araştırma sonucunda bağımlı kardeşlerinin olumsuz duygular deneyimledikleri, bağımlı ile aynı hanede yaşadıklarından ötürü bazı risk faktörleri ile karşı karşıya oldukları, bunun için bazı tedbirler aldıkları ve yaşamlarını bağımlılık ekseninde planladıkları ortaya çıkarılmıştır. Bağımlı bir kardeşe sahip olan bireylerin aile içinde ebeveyn rolü üstlenebildikleri anlaşılmış ve kardeşleri ile anne-baba arasında aracı olabildikleri görülmüştür. Alkol/madde bağımlıları ile yürütülen çalışmalarda abilerin/ablaların da sürece dâhil edilmelerinin hane içindeki düzenin sağlıklı şekilde yürütülmesi açısından önem arz ettiği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Alkol, Madde, Bağımlılık, Kardeş

ABSTRACT: In this study, it was aimed to reveal the emotional and behavioral projections of the experience of having an alcohol/substance addicted sibling. For this purpose, while the qualitative research method was preferred in the study; Face-to-face and online interviews were conducted with a total of 13 participants who have the characteristics of being the siblings of the addicted individual, and a total of 48 codings were made on the data obtained, and these codings were combined under 3 main themes and analyzed by descriptive analysis method. As a result of the research, it has been revealed that addicted siblings experience negative emotions, they are faced with some risk factors because they live in the same household with the addict, they take some precautions and plan their lives on the axis of addiction. It has been understood these people can assume the role of parents in the family and they can act as intermediaries between their siblings and parents. In the studies conducted

¹ 505872 sayılı karar ile 17.10.2022 tarihinde, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu'ndan "Alkol/Madde Bağımlısı Kardeşe Sahip Olmak: Nitel Bir Araştırma" çalışması için etik kurul izni alınmıştır.

* Psikolog, f.busradurna@gmail.com, ORCID: 0009-0006-5101-2986.

** ozbayrakgamze.tr@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0636-0683.

*** Prof. Dr., İstanbul Cerrahpaşa Üniversitesi, omermirac@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9989-8575.

OPEN ACCESS

© Copyright 2024 Durna & Özbayrak & Yaman

with alcohol/substance addicts, it is thought that the inclusion of older brothers/sisters in the process is important in terms of maintaining a healthy household order.

Key Words: Alcohol, Substance, Addiction, Sibling

EXTENDED ABSTRACT

In this article, the concept of addiction is examined. Alcohol/substance addiction has become an increasing problem in Türkiye (Duyan and Gövebakan, 2021: 11). The sociological, psychological and physiological causes of this problem have been examined; It has been stated that factors such as the lack of love and interest of family members towards the addict, the influence of friends, and the presence of other addicted individuals in the family increase addiction (Yıldırım, 2008; Başkurt, 2003; Bot, 2005: 930). Alcohol/substance addiction is a problem that negatively affects the family economically and socially (Alban, 2018: 50). Co-dependence can be seen among individuals who do not accept addiction in the family, and this may negatively affect the family. Addiction can also cause the family to face financial problems (Geniş, 2020:2).

Alcohol/substance abuse affects family members in different ways. While parents usually take an encouraging role in treatment, siblings directly experience the effects of addiction (Barnard, 2007: 47). Having a dependent sibling has risks, and this may increase the likelihood of the non-dependent sibling becoming addicted (Trim et al., 2006: 391). Losses and traumas experienced by the non-dependent sibling may affect the sibling's relationships and worldview (Hovard et al., 2010: 465).

When the literature is examined, it is seen that there are many studies on the family of the addicted individual, but less focus is placed on the thoughts and experiences of the sibling of the addicted individual. Therefore, this research aims to examine how siblings of alcohol/substance addicted individuals are affected by this process, how they experience this process, their feelings and thoughts, and their relationship with their parents.

This research provides an important perspective to understand the difficulties and experiences of individuals with dependent siblings. According to the findings of this study, difficulties and experiences emerged under three main themes as a result of the interviews with the participants who had an addicted sibling: Family Relationships, Alcohol/Substance Use and Crime History in the Family, Effects of Having an Alcohol/Substance Addicted Sibling. Themes such as family relationships, alcohol/substance use and criminal history, and the effects of having a dependent sibling should be taken into account to provide support to dependent siblings and to understand the needs of families.

In this study, it was aimed to understand the experiences and feelings of individuals who have an alcohol or substance addicted sibling, and according to the results of the research, it was observed that the family relationships of the participants affected by addiction were problematic and many participants experienced a conflicted home life. It was determined that many of them had problems with their fathers and were treated indifferently by their family members.

It has also been found that addicted individuals have problems in family relationships, which is compatible with previous studies. It is seen that conflicts within the family increase especially during the adolescence period of the addicted person. In this period, the value judgments of individuals begin to change and they take their parents as an example. However,

parents reacting with anger may cause the addiction problem to deepen and remain unresolved (Duyan, 2021).

It has been observed that relations among family members, especially with the father rather than the mother, are negative and that the father is excluded from the addiction process after addiction. This situation reveals that the relationship that was not healthy before the addiction got worse after the addiction process.

When the relations with the dependent sibling were examined, it was determined that the communication was good before the addiction, but problems were experienced after the addiction. It is known that sudden outbursts of anger are more common in addicted individuals, which can make communication difficult (Agha et al., 2008:2). Sudden temper tantrums and increased irritability of addicted individuals may prevent parents and siblings from communicating with the addicted person (Uludüz, 2022).

Another result obtained in the research is the presence of violence in the family. According to the information given by the participants, it was determined that chronic fights were frequently experienced at home and that the father generally used violence against other members. In this case, it was seen that the participants tried to protect the dependent sibling against his mother and father and assumed the roles of protector, savior and defender. Siblings struggling with addiction try to support other family members while dealing with their dependent siblings' problems. However, these roles can become wearisome over time and cause these individuals to neglect their own needs.

Research results also revealed that individuals with dependent siblings experience emotional difficulties. Emotional reactions such as anger, shame, guilt, anxiety and depression are common. These individuals often find it difficult to share their inner feelings and are hesitant to seek support. As a result, their own emotional health may be affected.

In addition, there are effects on the social relations of individuals with dependent siblings. Effects such as social isolation, problems in friendships and limiting the sense of trust with others have been observed. These individuals often try to hide the problems in their families and have to deal with the stress and anxieties inside while trying to lead a normal life outside. The research emphasizes the importance of getting support for individuals with dependent siblings. Getting support from sources such as professional help, therapy, or support groups can help these individuals maintain their emotional health and build their own lives. In addition, strengthening the communication and support system within the family plays an important role in the process of coping with the addiction problem.

It is important to understand the experiences of individuals with dependent siblings, and to raise awareness about this issue, in order to support these individuals and to get help when necessary. Raising awareness on this issue among family, health professionals and society will help individuals struggling with addiction to lead their lives in a healthier way.

1. GİRİŞ

Bağımlılık; sözlük anlamı açısından incelendiğinde birey ile nesnenin arasında oluşan, kişinin seçimiyle başlayan ve her ne kadar bireyin kendi hür iradesi ile başlasa da zamanla bu iradenin ortadan kalktığı, süreklilik özelliği taşıyan bir ilişkidir (Sargın, 2011: 55). Birey ile nesne arasındaki bu ilişki, beynin ödül mekanizması ile ilgili bir hastalık olarak görülmektedir (Wang ve ark., 2020: 2).

Alışveriş, sosyal medya ve akıllı telefon, oyun, patolojik kumar, internet, sigara, yeme bağımlılıkları, alkol ve madde bağımlılığı gibi pek çok bağımlılık türü bulunmaktadır (Eryılmaz ve Deniz, 2019). Bu araştırmada alkol/madde bağımlılığı üzerinde durulacaktır.

Alkol/madde bağımlılığı, klinik olarak belirgin bir bozulmaya veya sıkıntıya yol açan, alkol/madde kullanımının uyumsuz bir örüntüsü olarak devam eden bağımlılık türüdür (Voges ve ark., 2013: 2) ve Türkiye’de zamanla artan bir sorun haline gelmiştir (Duyan ve Gövebakan, 2021: 11). Bu sorunun sosyolojik, psikolojik ve fizyolojik nedenleri başta olmak üzere çeşitli boyutları ele alınmakla beraber boyutların ne olduğuna yönelik yapılan birçok çalışma (Başkurt, 2003; Yıldırım, 2008) da mevcuttur. Örneğin alkol/madde bağımlılığına yol açan nedenler arasında arkadaş etkisi (Bot, 2005: 930), aile üyelerinin bağımlı kişiye yönelik sevgi, ilgi, rol model veya rehber olma konularında göstermiş oldukları eksiklik (Elliot ve ark., 2012: 2) ya da aile içerisinde alkol/madde kullanan başka bireylerin var oluşu bulunmaktadır (Begum ve ark., 2019: 2). Benlik saygısında meydana gelen düşüş, ilişkiler ve sosyal beceriler açısından oluşan yetersizlik hissi, akran ve aile ilişkilerinde bozulmalar alkol/madde bağımlılığı riskini arttıran diğer faktörlerdendir (Alban, 2018: 47). Bireylerin alkol/madde bağımlılığına sebep olan faktörleri ele almanın yanı sıra bağımlı bireyin ailesinin bu süreçten nasıl etkilendiği de göz önünde bulundurulmalıdır.

Alkol/madde bağımlılığı aileyi birçok bağlamda etkileyen; hem ekonomik hem de sosyal yönden olumsuz, derin ve şiddetli etkiler bırakarak ailenin işlevini bozan; diğer hastalıklarla kıyaslandığında aileye ve topluma ağır yükler getiren bir sorun olarak görülmektedir (Alban, 2018: 50). Alkol/madde bağımlılığı sebebiyle aile içerisinde meydana gelmesi muhtemel bir durum da bağımlılığı bir rahatsızlık olarak görmeyen aile üyesinin bu durumu kabul etmemesi anlamına gelen eş bağımlılıktır. Bağımlı birey ailenin bu tutumunu kendi çıkarları adına kullanabileceği gibi bu durum patolojik bir sürece de dönüşerek aileyi olumsuz etkileyebilmektedir (Scaturo, 2000). Alkol/madde bağımlılığı aileyi yalnızca psikolojik ya da sosyolojik olarak etkilememekte, aynı zamanda bağımlı bireyin tedavi masrafları için yapılan harcamalardan dolayı maddi sorunlara da yol açabilmektedir (Geniş, 2020: 2).

Alkol/madde bağımlılığının etkileri ailede yoğun olarak hissedilmekle birlikte, her üye bu sorunu farklı deneyimleyebilmektedir. Örneğin evlatlardan birinin bağımlı olduğu ailelerde, ebeveynler genellikle tedaviye teşvik edici rolüne bürünmektedirler (Tracy ve ark., 2010: 260). Ebeveynler arasında da bağımlılık sürecindeki rolleri açısından farklılıklar görülmekte ve özellikle annenin, babadan daha aktif rol üstlendiği belirtilmektedir (Aktürk ve Yaman, 2022: 2). Öte yandan bağımlı bireyin kardeşleri de bağımlılığın etkilerini doğrudan deneyimleyen bir

diğer gruptur. Bağımlı bireyin kardeşi olmak, ailedeki diğer üyelere kıyasla daha farklı riskleri bünyesinde taşımaktadır. Zira bu durum, bağımlı olmayan kardeşin de bağımlı olması ihtimalini artırmaktadır (Trim ve ark., 2006: 391). Bununla beraber sağlıklı bir kardeş ilişkisinde olması gereken sırdaşlık, koruyuculuk, yol gösterici ve destekleyici olma gibi unsurlar; kardeşlerden birinin bağımlı olduğu ilişkilerde var olamamaktadır (Barnard, 2007: 47). Oysa ki bağımlı bir kardeşe sahip olmak ve bağımlılık süresince onun yaşamına şahitlik etmek, bir travma yolculuğu ve genellikle sessiz bir kayıptır. Söz konusu kardeş ilişkilerinde neyin olmadığı (örneğin anlamlı bir ilişki) kadar neyin olduğu da (örneğin kaos ve tartışma) önemlidir. Ve bu durum bağımlı olmayan kardeşin gelecekteki ilişkileri ile dünya görüşünü etkileyebilmektedir (Hovard ve ark., 2010: 465).

Bağımlılık literatürü ulusal ve uluslararası boyutta incelendiğinde, bağımlı bireyin ailesi ile ilgili çok sayıda çalışmanın yapıldığı görülmektedir (Demirbaş ve ark., 2009; Erdim, 2019; Güngör ve ark., 2013; Kültür ve ark., 2006; Roth, 2010; Öztürk ve ark., 2015; Prabhu vd., 2014). Söz konusu çalışmalar ve benzerleri incelendiğinde aile üyeleri olarak yoğunlukla anne ve babadan bahsedildiği, bağımlı bireyin kardeşinin düşünce, duygu ve davranışları hakkında bilgi edinilmediği anlaşılmaktadır. Literatürdeki bu sınırlılıktan yola çıkılarak bu çalışmada alkol/madde bağımlısı bireylerin kardeşlerinin psikolojik, fizyolojik ve sosyal olarak bu süreçten nasıl etkilendiği, bu sürecin içerisinde hangi duygu ve düşünceleri deneyimlediği ve ebeveynleriyle ilişkilerinin incelemesi amaçlanmıştır.

2. YÖNTEM

2.1. Araştırmanın Modeli ve Deseni

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Nitekim çalışmada alkol/madde bağımlısı bireylerin kardeşlerinin; bağımlı birey ile ilişkilerinde neleri deneyimlediklerini, bağımlı bir abiye/ablaya/kardeşe sahip olmanın nasıl hissetmelerine zemin hazırladığını anlamak amaçlanmıştır. Araştırmanın amacına ulaşılması için nitel araştırma yönteminin; mülakat yapma imkanı sunması, belirlenen konuyu yorumlamak üzere bir yaklaşıma sahip olması, olayları ve durumları bağlam içinde değerlendirmesi ve katılımcının öznel bakış açısına önem vermesi (Altunışık vd., 2010: 302; Karataş, 2015: 2) gibi özellikleri uygun görülmüştür. Bu nedenle çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır.

Bununla beraber çalışmada nitel araştırma yönteminin araştırma desenlerinden biri olan fenomenolojik desen kullanılmıştır. Fenomenolojik desen, bir fenomenin nasıl tecrübe edildiğine yönelik bireylerde ortaya çıkan temel farklılıklara dayanmaktadır (Yıldız ve ark., 2012: 6). Bu çalışmada da alkol/madde bağımlısı bireylerin kardeşlerinin, bağımlılık eksenindeki yaşam deneyimlerini anlamak için fenomenolojik desen türünün uygun olacağı düşünülmüştür.

2.2. Veri Toplama Yöntemi

Nitel araştırma yönteminde en birincil veri toplama yöntemlerinden biri derinlemesine mülakattır (Tekindal ve Arsu, 2020: 27). Zira bu yöntem ile araştırılan konu hakkında detaylı bilgi edinilebilmektedir. Derinlemesine mülakat sürecinde, hem araştırmacı hem de katılımcının karşılıklı ortak çabaları sonucunda bilgi ve anlam inşa edilmektedir (Holstein ve Gubrium 2004: 141). Görüşmeyi gerçekleştiren araştırmacının süreç içerisinde aktif rol alıyor oluşu, derinlemesine mülakat yöntemini diğer görüşme türlerinden ayıran bir özelliktir (Johnson, 2002: 109).

Araştırmada kullanılan derinlemesine mülakat yönteminde yarı yapılandırılmış soru formu tercih edilmiştir. Zira yarı yapılandırılmış soru formu; araştırmacıya, yeterince aydınlatılmadığını düşündüğü konular için ek soru sorma esnekliği tanımaktadır. Soru formunun hazırlanmasında literatürdeki konuya dair bilgiler taranmış, iki akademisyenle istişare edilmiş ve soruların son hali belirlenmiştir. Bir diğer veri toplama yöntemi gözlemdir. Mülakatlar sırasında fiziksel şartlar, katılımcının bedensel ve duygusal tepkileri gözlemlenmiş; elde edilen yazılı notlar ile mülakat süreci desteklenmiştir (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 40-41).

Yarı yapılandırılmış soru formu; kardeşlerin bağımlılığı öğrenme süreçleri, kardeşleri ile ilişkileri, ebeveynlerinin tutumu ve bağımlılık öyküsünü anlamlandırma biçimleri şeklinde dört temel üzerinde hazırlanmıştır. Sorular hazırlanırken bağımlılık alanında çalışan bir sosyal hizmet uzmanına danışılmış ve önerileri doğrultusunda, bağımlı bir kardeşe yaşamının birey üzerindeki duygusal etkilerini daha iyi anlayabilmek adına sorulara eklemeler yapılmıştır. Formda sosyodemografik sorular bulunmakla birlikte toplam 18 soru yer almaktadır.

Derinlemesine mülakatlardan önce her katılımcı araştırmanın amacı, yöntemi, gizlilik ve gönüllülük ilkeleri hakkında bilgilendirilmiştir. Yüz yüze yapılan görüşmelerin yanı sıra bazı katılımcılarla çevrimiçi görüşmeler gerçekleştirilmiş, araştırmacılar tarafından yapılan mülakatların ses kaydına alınması tercih edilmiştir. Onaylayan katılımcılarla yapılan mülakatlar sesli kayıt altına alınmıştır. Ses kaydını onaylamayan katılımcılarla yapılan görüşmeler araştırmacı tarafından not edilerek belgelendirilmiştir. Bir mülakat ortalama 40 dakika sürmüştür. Mülakatlar katılımcıların tercih ettikleri mekân ve zamanlarda gerçekleştirilmiştir.

2.3. Araştırma Grubu

Araştırma grubu alkol/madde bağımlısı bireylerin ablaları, abileri ve kardeşlerinden oluşmaktadır. Söz konusu grup için araştırmada birlik sağlanması açısından yalnızca kardeş ifadesi kullanılmıştır. Ancak hangi katılımcının, bağımlı ile ne düzeyde yakınlığının olduğunu anlaşılmaması için bu bilgilere Tablo 1'de yer verilmiştir.

Araştırma grubu oluşturulurken üç farklı nitel araştırma örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Bunlardan birisi konu ile ilgili olduğu düşünülen kişilere doğrudan gidilen uygun amaçlı örnekleme yöntemi, ulaşılan katılımcılardan başka katılımcılara yönlendirme yapılan kartopu örnekleme yöntemi ve verilerin doyum noktasına ulaşılan kadar toplanmaya devam edilmesini gerektiren kuramsal örnekleme yöntemidir (Baltacı, 2018). Bu bağlamda uygun amaçlı örnekleme yöntemi doğrultusunda AA (Adsız Alkolik) ve NA (Adsız Narkotik) gruplarının açık toplantılarına katılım sağlanmış, grup üyelerine araştırma hakkında bilgi verilmiş ve 2 katılımcıya bu gruplar üzerinden ulaşılmıştır. Araştırma sürecinde 5 katılımcıya bağımlılık alanında çalışmalarda bulunan psikolog/psikolojik danışmanlarla iletişime geçilerek ve yapılan diğer yönlendirmeler sonucunda, 3 katılımcıya Facebook ve Instagram gibi sosyal mecralarda oluşturulan bağımlı yakınları ile ilgili kişi ya da gruplardan ulaşılmıştır. Yapılan mülakatlarda veri doygunluğu noktasına ulaşılamaması nedeniyle saha araştırmasına devam edilmiştir. Farklı kurum ve kuruluşlarla da görüşülerek 3 kişiye daha ulaşılmıştır.

Araştırmaya katılmayı gönüllü olarak kabul eden toplam 13 kişi ile derinlemesine mülakat gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların yaş ortalaması 33'dür. 9 kadın, 4 erkek katılımcı mevcuttur. Katılımcılara ilişkin demografik bilgiler detaylı olarak Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1: Katılımcıların Sosyodemografik Bilgileri

İsim	Yaş	Cinsiyet	Bağımlı Bireyin	Bağımlılık Türü
K-1	26	Erkek	Kardeşi	Alkol
K-2	36	Kadın	Kardeşi	Alkol
K-3	41	Kadın	Kardeşi	Madde
K-4	31	Kadın	Kardeşi	Madde
K-5	24	Erkek	Kardeşi	Madde
K-6	51	Kadın	Ablası	Madde
K-7	37	Kadın	Ablası	Madde
K-8	29	Kadın	Kardeşi	Madde
K-9	33	Erkek	Abisi	Madde
K-10	20	Erkek	Abisi	Madde
K-11	20	Kadın	Kardeşi	Madde
K-12	20	Kadın	Kardeşi	Madde
K-13	48	Kadın	Ablası	Madde

2.4. Veri Analizi

Araştırma süresince kayıt altına alınan mülakatlar toplam 235,97 dakika sürmüştür. Ses kayıtlarının yazıya aktarılmasıyla toplam 83 sayfa yazılı doküman elde edilmiştir. Bu dokümanlar Maxqda Nitel Veri Analiz Programına aktarılmıştır.

Gizlilik koşullarının korunması amaçlanarak katılımcıların isimleri yerine K1,K2 şeklinde numaralara yer verilmiştir. İlgili program üzerinde her belge kodlanmış olup toplam 48 adet kod elde edilmiş; elde edilen kodlar ilgili olduğu düşünülen ve en çok değinilen aile içi ilişkiler, ailedeki alkol/madde kullanım ve suç öyküsü, alkol/madde bağımlısı kardeşe sahip olmanın etkileri adlı üç ana tema altında birleştirilip betimsel analiz yöntemiyle analiz edilmiştir. Aile içi ilişkiler ana temasının altında “kardeşlerin anne-babalarıyla ilişkisi”, “katılımcıların bağımlı kardeş ile ilişkileri” ve “aile içi şiddet öyküsü” adlı üç alt tema; alkol/madde bağımlısı kardeşe sahip olmanın etkileri ana temasının altında “duygusal etkiler” ve “davranışsal etkiler” adlı iki alt tema bulunmaktadır. Bu yöntemde örnekleme, veri toplama, analiz ve yeniden sunma tekniklerinin eklettik bir kombinasyonu (Sandelowski, 2000, s. 334) söz konusudur. Toplanan veriler araştırmacı yorumu ile sunulabilmektedir. Analiz sırasında araştırmanın amacının dışına çıkılmamasına dikkat edilmiştir. Nihayetinde toplam 3 ana temaya ulaşılmıştır.

Kod Sistemi	Memo	Frekans
Kod Sistemi		316
1.Aile İçi İlişkiler		0
1.1. Kardeşlerin anne ve babasıyla arasındaki ilişki		98
1.2. Bağımlı kardeş ile ilişkiler		55
1.3. Aile içi şiddet öyküsü		18
2.Ailedeki Suç ve Alkol/Madde Kullanım Öyküsü		15
3.Alkol/Madde Bağımlısı Kardeşe Sahip Olmanın Etkileri		0
3.1. Duygusal etkileri		91
3.2. Davranışsal etkileri		39

2.5.Sınırlılıklar

Araştırma sürecinin en büyük sınırlılıklarından biri örneklem grubuna ulaşma konusunda yaşanmıştır. Zira AA (Adsız Alkolik) ve NA (Adsız Narkotik) açık toplantılarına katılım sağlanmış ancak genelde bağımlının kendisinin veya anne-babasının toplantıya geldiği görülmüştür. Bağımlı yakınlarının yer aldığı kendine destek grubu olan Al-Anon (Alkolik Yakınları) Grubunun ise açık toplantıları araştırma sürecinde gerçekleştirilmediği için bu gruptan katılımcıya ulaşılabilmiştir. Diğer kurum ve kuruluşlarda da alkol/madde bağımlısı bireylerin kardeşlerinin görünür olmadığı anlaşılmıştır. Bu nedenle yaklaşık 3 aylık saha sürecinde toplam 13 katılımcıya ulaşılmıştır. Elde edilen veriler 13 katılımcı ile sınırlıdır.

2.6.Etik Uygunluk

Araştırmanın etik ilkelere uygun yürütüldüğüne dair onay, İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu'ndan 17.10.2022 tarih ve 505872 sayılı karar ile alınmıştır.

3. BULGULAR

3.1. Aile İçi İlişkiler

Yapılan analiz sonucunda katılımcıların aile içi ilişkilerine yönelik ortak bilgiler verdikleri tespit edilmiştir. Birçok katılımcının aile içi ilişkileri çatışmalı ve sağlıklı olarak belirlenmiştir. Bu durumun kardeşinin bağımlı olduğunu öğrenen katılımcılar için daha fazla zorluk oluşturduğu anlaşılmıştır.

“Neden dersiniz, bizim ailevi sorunlar var. Bundan dolayı abimin öyle bir kötü bir şeye düşmesi benim için çok kötü bir yıkım oldu.” (K5)

Nitekim katılımcıların ifadelerine bakıldığında bazılarının çatışmalı ebeveyn ilişkisinin sonucunda parçalanmış ailede büyüdükleri de öğrenilmiştir. Katılımcıya göre anne ve babası arasındaki sorunların bağımlı kardeşi ile kendisinin çocukluk döneminde olumsuz izler bıraktığı görülmektedir:

“Annemiz ve babamız çok küçük yaşımızdan beri, yani ablam da hatırlar ben de hatırlarım, bir şey yapamazlar, geçinemezlerdi. Biz de böyle bir hep kavgaların içinde büyüdük hep sıkıntılarının içinde büyüdük. Onların da hani bize de psikolojik olarak eminim çeşitli yansımaları çocukken de oldu. Eminim hala da vardır üstümüzde. Bu şekilde. Zaten sonra da boşandılar.” (K2)

Genel anlamda aile ilişkilerine yönelik olumsuz örüntülerin olduğu anlaşılmıştır. Bunun yanı sıra daha özelden kardeşlerin anne-babalarıyla ilişkisi, katılımcıların bağımlı kardeşleriyle ilişkileri ve aile içindeki şiddet öyküsü olmak üzere 3 farklı alt tema çıkmıştır.

3.1.1. Kardeşlerin Anne-Babalarıyla İlişkileri

Yapılan görüşmeler sonucunda katılımcının ve bağımlı kardeşinin, anne-babalarıyla aralarındaki ilişkinin sağlıklı ilişki olmadığı, evlatların ebeveynleri tarafından anlaşıldıklarını ve sevildiklerini hissetmedikleri sonucuna ulaşılmıştır. Bu durum yalnızca bağımlı kardeşin değil, katılımcıların da ebeveynleri tarafından benzer tutumlara maruz kaldıklarını ifade etmektedir.

“Biz anne babası çok sorunlu çocuklarız ya, öyle söyleyeyim. Benim annem babam çok sorunlu insanlardı. Üzücüydü, yıkıcıydı yani anlaşılmamak diye bir şey var. Ya ben onları anlamıyordum. Onlar da bizi anlamıyordu.” (K4)

“Yani dediğim gibi hani her insanın bir belli bir süreci olur. Herkes sıkıntılardan geçer. Kimse dört dörtlük değil yani. Ama nedir belli bir dönem. Belli bir dönem bir sıkıntısı olur. Sonra her şey rayına oturur diye düşünüyorum ama bizim (ailenin) hiç öyle bir şey olmadı. Yani sürekli devam eden sıkıntılar hiç bitmeyen, daha çok büyüyen (sorunlardı)...” (K8)

Anne ve babaları ile olan ilişkileri kıyaslandığında, katılımcıların annelerinden ziyade babalarıyla yaşadıkları problemlere daha fazla değindikleri dikkat çekmiştir. Katılımcılar bu noktada özellikle bağımlı kardeşleri ile babalarının arasındaki ilişkinin sağlıklı ilişki olmadığını dile getirmişlerdir. Nitekim

katılımcılardan biri de babalarının bağımlı kardeşlerinin küçüklüğünden itibaren bağımlı olduğuna dair söylemlerini ifade etmiştir:

“Böyle sıkıntılar da var. Babamla arası hiç düzelmedi. Daha da bozuldu. Öyle... Babam çok sertti yani, hep evin içerisinde zorbalıkla, kurallarla... Baba olmadı ki, olmadı baba yani. Hani hiç sarıldıklarını görmedim mesela.” (K6)

“Babam böyle, ben babamı böyle tanımlıyorum, dışarıdaki âlim evdeki zalimdi. Komşumuzun çocuklarını gördüğünde ‘aa kuşum canım nasılsın iyi misin’ falan diye hâl hatır soran, eve geldiğinde de en ağır küfürleri edip aşağılayan, onunla aynı sofraya oturup yemek dahi yemeyen bir babaydı. Yani... (ağlıyor). Hiçbir şekilde takdir etmez aşağılar, hep dışladı babam... Benim kardeşim on yaşındayken, on iki yaşındayken babam hep şey derdi ona, ‘sen balicisin, sen tinercisin’. Kavga ederdi, evden kovardı, ‘git git köprü altına git’ derdi. Ve benim kardeşim bunları duyarak büyüdü.” (K7)

3.1.2. Katılımcıların Bağımlı Kardeş İle İlişkileri

Araştırma sonucunda katılımcılarla bağımlı kardeşleri arasındaki ilişkinin bağımlılık sürecinden önce daha yakın ve sevgiye dayalı olduğu öğrenilmiştir. Fakat bağımlılıktan sonra aralarında uzaklaşmaların meydana geldiği ve kardeşlerin iletişim kurmaktan kaçındıkları anlaşılmıştır. Bu durum, bağımlılığın kardeşler arasındaki ilişkiyi zedeleyici bir unsur olduğunu göstermektedir.

“Çünkü kardeşim her tuttuğunu koparan, her işi becerebilen, bana hep sahip çıkan, benim mesela bir üzüntüm olsun, biz sanki hissi kablel vuku ile şey yaparız, haberleşiriz yani arar beni, arayan beni... O şey koptu. Onu, onun kopmuş olduğunu hissetmekten dolayı üzgünüm. Gerçekten koptu yani. O son üç senedir. Koptu o. Yani önceden, üç sene (bağımlılık) öncesine kadar öyle değildi yani.” (K6)

“Kardeşleriyle ilişkisi çok güzeldi ama. Ya o haldeyken farklı birine dönüşüyordu. Çok hızlı hareket eden, çok hızlı konuşan ya da nasıl deyim işte bir şey söylediğinde, eğer olmazsa, onu yapmazsan sana saldıran ya da bağırır çağıran, ses tonunu kontrol edemeyen birisiydi.” (K4)

“Normal abiler gibi değil, sonuçta aramızda bir mesafe var şu an. Böyle abi kardeş gibi değiliz pek.” (K11)

3.1.3. Aile İçi Şiddet Öyküsü

Katılımcıların olumsuz özelliklere sahip aile ilişkilerinde şiddet olgusunun da var olduğu belirlenmiştir. Söz konusu şiddetin ve kavga ortamının kronik bir hal aldığı ve uzun süre devam ettiği anlaşılmıştır.

“Benim annem, kendisine anneler gününde aldığım bir heykel, eski heykellerin içi dolu olurdu böyle oyuncak heykellerin, şimdi artık boş oluyor içi, onunla kafama vurup, yüzünü kanatıp sonra yüzümü silip, sonra git babana göster diyecek bir kadındı mesela benim annem, birçok şiddetle ve dayakla büyüdü.” (K4)

“Evde her gün bir kavga, huzursuzluk, sıkıntı (vardı).” (K8)

Bağımlı bireyin kardeşi olan katılımcılar, şiddetin var olduğu söz konusu ortamlarda kardeşlerini korumaya çabalamaktadırlar. Katılımcıların ifadelerine bakıldığında ebeveynlerine karşı kardeşini “koruyucu”, “kurtarıcı”, “savunucu” rollerini üstlenmek zorunda kaldıkları anlaşılmıştır. Bu roller ev içinde bağımlı bireyin kardeşi olmaya yönelik kritik roller olarak görülmektedir.

“Çünkü (kardeşinin) çocukluğu hep dayak yiyerek geçti. İşte ben onu hep dayaktan kurtarmaya çalışan bir abla, babamdan kurtarmaya çalışan bir abla (oldum).” (K6)

Bazı katılımcıların ise kardeşlerinin bağımlı olduğu süreçte ise onun iyileşmesi için anne ve babasına karşı mücadele içine girdiği anlaşılmıştır.

“Sürekli tartışıyorduk evde. Yani kardeşim çıktığı zaman, bak anne çıkmasın, anne para vermeyin, bu çocuk yanlış işler yapıyor. Yani sürekli bir tartışma içindeydik. Bu sefer onlar da bana yükseliyordu. Ben de aileme karşı yükseliyordum. Bu şekil yani.” (K9)

3.2.Ailedeki Alkol/Madde Kullanım ve Suç Öyküsü

Yapılan görüşmelerden elde edilen verilere göre bazı katılımcılar evde alkol/madde kullanım geçmişi olan bireyler olduğunu ve bunun da kardeşlerinin bağımlılık sürecine etki ettiğini belirtmişlerdir.

“Annemin babası. O da baya alkolikti, anne tarafında aslında şey var hani çok içen insan var.” (K2)

“Benim babam alkol bağımlısıydı, yani araştırma yaparken bu da dikkatinizi çeker. Madde bağımlılarının çocukluğu muhakkak kötüdür. Muhakkak orada bir baba yoktur yani. Bizim babamız da içer, içer, sabaha kadar kavga ederdi.” (K7)

“Ya benim bir tane abim var evde. O da kullanıyor. Ama tabii diğeri gibi çok şey düşen bir tip değil yani.” (K8)

Bazı katılımcılar ise geçmişte doğrudan kendilerinin alkol/madde kullanımlarının olduğunu fakat bağımlılığa dönüşmediğini, hâlihazırda ise alkol/madde kullanımını sonlandırdıklarını ifade etmişlerdir.

“Ben askerden önce ben de bu pisliklere bulaşmışım. Ben çok şükür bağımlı olmadan atlattım. Çevremi değiştirdim. O şekilde kurtuldum.” (K10)

“Benim de uyuşturucu geçmişim var diye 6 yıl, 6 yıldır da içmiyorum.” (K4)

Bağımlılık ve suç öyküsü genelde beraber görülmektedir. Nitekim katılımcıların ifadelerine bakıldığında da ailelerinde bağımlılığın yanı sıra suç öyküsünün de olduğu görülmektedir. Ailede olan suç öyküsünün, ailedeki diğer bireylerin bağımlılık davranışı geliştirmesine zemin hazırladığını söylemek mümkündür.

“Zaten tutuklandı, 2019’da cezaevine girdi. Hem satıcı hem kullanıcı olarak girdi.” (K6)

“Sonra cezaevine girdi çıktı iki sene. Torbacı olarak yakalandı.” (K3)

3.3.Alkol/Madde Bağımlısı Kardeşe Sahip Olmanın Etkileri

Araştırmanın ana odağında yer alan alkol/madde bağımlısı bir kardeşe sahip olma deneyimine yönelik katılımcılar, 2 alt tema etrafında şekillenen deneyimlerinden bahsetmişlerdir. Bunlardan ilki mutsuzluk, acı, tedirginlik gibi hislerini ifade ettikleri duygusal etkilerdir. Bir diğeri ise şiddet, davranış ve evden kaçma gibi olumsuz davranış örüntülerinin yer aldığı davranışsal etkilerdir.

3.3.1.Duygusal Etkiler

Alkol/madde bağımlısı kardeşi olan bireylerin hissettikleri en yoğun duygunun üzüntü olduğu anlaşılmıştır. Zira katılımcılar kardeşlerinin bağımlılıktan kurtulamamalarını “acziyet hali” olarak ifade etmektedir. Bu acziyet halini giderememelerini ve yalnızca izlemek zorunda kalmalarından dolayı üzüldüklerini belirtmişlerdir.

“Sadece onun o aciz halini görmek beni çok üzüyor. Yani böyle şimdi size söylerken bile hani kendimi zor tutuyorum. Yani şurama (kalbime) bir şey oluyor.” (K6)

“Kötü hissettiriyor. Çünkü aslında onunla birlikte yaşayan ve onunla birlikte büyümüş bir insan olarak onu en iyi tanıyan insan olduğumu düşünüyorum. Hayattaki en iyi tanıyan insan olduğumu düşünüyorum. Biraz üzücü.” (K2)

“Çok üzücü, elden bir şey gelmiyor, izliyorum sadece.” (K13)

“Çok acı verici, yani neden bu diyorsunuz. Neden, neden yani, neden bunu tercih ettiğini hiç anlayamadım. Çok büyük bir acı çekiyorsunuz.” (K7)

Öte yandan görüşme sırasında katılımcılarda depresif ruh halinin hâkim olduğu gözlemlenmiştir. Mülakatlar sırasında da katılımcılarda omuz düşüklüğü, bedensel çökkünlük ve halsizlik gibi depresif ruh haline ilişkin somatik izlerin olduğu belirlenmiştir. Katılımcıların kardeşlerinin bağımlı oluşunun ve bu sebeple yaşadıkları sürecin de bu duygu durumu üzerinde etkili olduğu tahmin edilmektedir.

“Takmasan da olmuyor, taksan da olmuyor. Böyle bir kısır döngünün içinde depresif halde gelip gidiyordum yani.” (K1)

“Son iki yıldır aşırı derece çöktüm ben yani. Halen de devam ediyor bu yani zayıfladım. İşe kendimi doğru düzgün veremiyorum.” (K9)

Bazı katılımcıların ise kardeşlerinin bağımlı olmalarından dolayı sosyal dışlanma yaşadıkları ve sosyal çevrelerindeki diğer insanlar tarafından olumsuz yargılanacaklarını düşündükleri anlaşılmıştır.

“Yalnız hissediyorum, millete insanlara güveni kırılmış bir şekilde yani sevgi çevresi kalmamış. Bu şekilde hissediyor yani insan. Benim hayatımda şu an kız arkadaşım yok ama olmuş olsa, yani aynı semtten olacak sonuçta. Burada bunu da tanıyorlar yani. Tanımayan yok. Benim kardeşim olarak. Şimdi annesi, babası da illaki yaşlısı, genci hepsi tanıyor beni. Bunu da tanıyor. O yüzden ben şimdi örneğim size gelsem kız istesem, siz bunu tanıyorsunuz. Verir misiniz?” (K10)

Bununla beraber bağımlı kardeşin, alkol/madde alıp almadığına yönelik yoğun şekilde kaygı ve tedirginlik yaşadıkları, bu nedenle kardeşlerinin hal ve hareketlerini takip ettikleri ve bu sebeple yorgunluk hissettikleri öğrenilmiştir.

“İşte bakıyorsunuz bir bira bardağın içine çay koymuş içiyor. Lan acaba içki mi içiyor, yine mi diye hani insan sürekli bir travma yaşıyor. Pasif agresif oldum. Bir şey yapamadım, bir şey yapmak istiyorsun, yapamıyorsun. Ne yapacaksınız, neyle?” (K1)

Ayrıca bağımlı bireyi takip etmenin kendilerine “kardeşinin annesi” gibi hissettirdiği de öğrenilmiştir.

“Ben bazen gerçekten böyle hani çocuğum yok ama çocuğummuş gibi, hani şey derler ya anne olunca işte kalbin hep şey, öyleyim onun için. Otuz beş yaşındayım. Ama hala onun nasıl hissettiğini anlamak için ya da ona nasıl yardımcı olabilirim, bunları düşünüyor olmak benim için çok yorucu oluyor.” (K2)

“Kardeşinin annesi” gibi olmaktan dolayı katılımcılardan birinin evlenmediği, evlenmeyi evden ve bağımlılık sorunundan kaçış olarak anlamlandırıldığı öğrenilmiştir. Katılımcının kardeşinin bağımlılığının daha fazla ilerlemesinden korktuğu için de evlenerek evden ayrılmak istemediği anlaşılmıştır:

“Ben evlenemedim şu an bekârım. Onun yüzünden artık evlenme psikolojisinden de vazgeçtim. Şimdi arkamda annem babam var. Evlensem kaçış gibi bir şey olacak. Yarın bir gün ben evlendim, aileden uzaklaştım. Bu sefer kardeşim daha kötü olacak. Hani bu psikoloji olduğu için evlenemiyorum da.” (K9)

3.3.2. Davranışsal Etkileri

Alkol/madde bağımlısı bir kardeşe sahip olmanın davranışsal etkileri incelendiğinde bazı katılımcıların ev ortamındaki huzursuzluk ve bağımlı kardeşe yaşanan sorunlardan dolayı evden ayrılmak istedikleri öğrenilmiştir. Bu nedenle bazı katılımcılar evdeki problemlerden kaçış olarak erken yaşta evlenmek zorunda kaldıklarını belirtmişlerdir. Katılımcıların ifadelerinden evliliklerinde de sorunlar yaşadıkları ancak ailelerinin evindeki sorunlara kıyasla bu sorunların daha yaşanabilir olduğu anlaşılmıştır.

“Hatta bu yüzden ben on sekiz yirmi yaşlarında falan işte evlilik yapmak zorunda kaldım. Evden bir kaçış olarak. Yani çok şöyle benim bu ikinci evliliğim. Ben on yedi yaşında biriyle evlendim. O da abimin yüzünden oldu. Çünkü evde her zaman bir kavga gürültü, benden büyük biriydi. Hani ne oldu? O dışarıda bana ilgisi iyi oldu. Ne bileyim. Çocuksun yani. On yedi, on altı, on yedi yaşında bir insan ne bekliyorsun? Hani kim ilgi gösteriyorsa ona tam kayma zamanındasın. Ama bu da beni yanlış birine itti.” (K8)

“Ben evlenip kaçtım. Benim en güzel kurtuluşum o oldu. Benim için bir kurtuluştu. Her ne kadar evliliğimde yanlış giden bir şeyler olsa da kurtulmuştum ama kardeşim kurtaramadı kendini.” (K7)

Bir diğerk katılımcı ise abisinin bağımlılık davranışıyla mücadele ettiğini, abisinin alkol/madde kullanımına son vermesi için çeşitli yöntemler denediğini fakat bunların başarısız sonuçlandığını dile getirmiştir. Abisinin bağımlılık tedavisi gerçekleşmediği için ise katılımcının evdeki sorunlarla baş edemediği ve bu nedenle ailesinden ayrı bir eve taşındığı öğrenilmiştir:

“Öğrendiğimde, hani gözümün önünde eriyordu. Kötü oldum. Dedim abi dedim, gel dedim karşıya gidelim dedim. Toplayalım eşyanı dedim. Ben sana dedim, iş miş ayarlarım dedim, beraber kalalım dedim. Dayanamıyordum. Hani gördüğüm zaman gene hemen alıp götürüyordum onu. Dedim abi sen ne yapıyorsun dedim. Ayılmaya bak dedim. Dinlen dedim. Kendine gel. Otur düşün dedim. Böyle istemiyorum bak seni dedim. Ben dedim artık çok yoruldu. Gidiyorum dedim. Eşyanı topladım. Gittim karşıdan ev tuttum. Yani kendi hayatıma bakmaya başladım. Yoksa beni de aşağı çekiyordu.” (K3)

Bazı katılımcıların ise alkol/madde bağımlısı kardeşlerinin davranışlarını öngöremedikleri için can güvenliklerini tehdit altında hissettikleri anlaşılmıştır. Bu nedenle kendilerini korumak adına kapı kilitleme ve saklanma gibi davranışlar geliştirdikleri belirlenmiştir. Bununla beraber kardeşlerinin alkol/madde ihtiyaçlarını karşılamak için ev içerisinde hırsızlığa başvurdukları ifade edilmiştir. Bu nedenle katılımcılardan bazıları eşyalarını, çantalarını, cüzdanlarını saklamak zorunda kalmaktadırlar:

“Kendimce artık kendi önlemimi aldım yani kapımı kilitliyorum. Telefonumu alıp kapmasın ya da cüzdanımdan kredi kartlarını, cebimden para falan almasın diyerekten bunları yapıyorum yani kendimce önlem almaya kalkıyorum. Yani az önceki dediğim gibi evden çıkarken kapımı kilitleyip çıkıyorum. Evde yatacak olsam kapımı kilitleyip yatıyorum. Yani çalışıyoruz öyle.” (K10)

“Tedirgindik yani, çantamı saklama ihtiyacı duyuyordum abimden. Ondan sonra aynı şekilde annem cüzdanını saklama ihtiyacı duyuyordu. Bizi tehdit ediyordu, ondan sonra, ben zaten yaşamıyorum diyordu. Sizi öldürürüm diyordu. Vesaire vesaire. Negatif bir enerji evin içerisinde, tedirginlik. O kapıyı çaldığında bile acaba bize şey yapacak mı?” (K4)

Öte yandan katılımcılardan birinin alkol/madde bağımlısı kardeşinin kendisini madde kullanmaya teşvik ettiği ve katılımcının bu nedenle birkaç kez madde kullandığı öğrenilmiştir:

“Bir de mesela yanımda içiyor ya. Duman altı oluyorsun. İçmesen bile kafan güzel oluyor. Ya da teşvik ediyor seni. Diyor ki ya şey bak bu mal çok güzel. Bu şöyle, bu böyle falan diyor. Hani kurunun yanında yaş da yanıyor. Sonra bana dedi işte ben dedi artık dedi esrar falan içiyorum dedi. Nasıl bir şey dedim? Dedi işte hani kafası alkol gibi ama daha temiz. Hani yemiyorsun, içmiyorsun. Sadece bunu çekiyorsun, temiz dedi. Ben de denedim. Bir iki içtim.” (K3)

4. TARTIŞMA - SONUÇ

Bu çalışmada alkol/madde bağımlısı kardeşe sahip bireylerin, tüm bu bağımlılık süreci boyunca neler yaşadıklarını ve neler hissedip neler düşündüklerini; düşünsel ve davranışsal düzlemde neler deneyimlediklerini anlamak amaçlanmıştır. Araştırma sonucunda, kardeşlerinin bağımlılığından muzdarip olan katılımcılar çatışmalı bir ev yaşantısına sahip olduğu, birçoğunun ise özellikle baba figürü tarafından anlaşılma noktasında sorun yaşadıklarını ifade etmişlerdir ve katılımcılara aile üyeleri tarafından ilgisiz davranıldığı öğrenilmiştir. Yapılan pek çok araştırmada da bağımlı bireylerin aile ilişkilerinde sorunların yaşandığı görülmüştür (Bozkurt, 2015; Cohen ve Densen-Gerber, 1982; Reinaldo ve Pillon, 2008: 533; Yaman, 2014: 106; Zeng, 2021: 5). Bu sorunlar özellikle bağımlı kişinin ergenlik döneminde olduğu süreçte artmaktadır. Zira ergenlik döneminde, değer yargıları farklılaşmaya başlamakta, bireylerin kendilerini özdeşleştireceği en önemli modeller ebeveynleri olarak görülmektedir. Ancak ebeveynlerin öfkeli olmaları, bağımlılık sorununun kilitlenmesine ve çözümsüz kalmasına yol açmaktadır (Duyan, 2021). Aile üyeleri içinde anne, baba ve bağımlı birey ile olan ilişkiler incelendiğinde, benzer şekilde sağlıklı ilişkinin kurulamadığı anlaşılmıştır. Bazı araştırma sonuçlarında da benzer bulgular elde edilmiştir (Ünal, 2021, s. 37). Özellikle anneden ziyade baba ile olan olumsuz ilişki, bağımlılıktan önce varlığını gösterse de bağımlılıktan sonra da babanın bağımlılık sürecinin dışında tutulmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla zaten bağımlılıktan önce olumlu seyretmeyen ilişkinin, bağımlılık sürecinden sonra daha da kötüye gittiği anlaşılmaktadır. Günel'tay'ın (2017: 74) yaptığı araştırmada da küçümseyici ve olumsuz davranışlar sergileyen babaların, küçümseyici / kusur bulucu tutum sahibi olmayan babalara göre çocuklarda madde bağımlılığını pozitif yönde yordadığı görülmüştür.

Katılımcıların bağımlı kardeşleri ile olan ilişkileri incelendiğinde ise bağımlılıktan önce iletişimlerinin iyi olduğu ancak bağımlılıktan sonra problemler yaşamaya başladıkları belirlenmiştir. Zira alkol/madde kullanan bireylerde meydana gelen ani öfke patlamalarının kullanmayan bireylere nazaran daha sıklıkla gözlemlendiği bilinmektedir (Agha ve ark., 2008: 2). Bununla beraber, madde kullanımı olan maddeye yönelik bağımlılık geliştiren bireylerde ani öfke nöbetleri ve artan sinirlilik hali gibi durumlar, hem ebeveyni hem de kardeşlerin kişiyle iletişim kurmasını engelleyebilmektedir (Uludüz, 2022). Dolayısıyla bağımlılık doğrultusunda aile üyeleri ile ilişkisel sorunların yaşandığı anlaşılmaktadır. Yapılan araştırmalarda bağımlı bireylerin bağımlılık sebebiyle sosyal bağlarının zayıflayabileceği ve şiddete meyledebildikleri belirtilmiştir (National Institute on Drug Abuse, 2007: 3).

Araştırmada ulaşılan sonuçlardan bir diğeri de aile içinde şiddetin olduğunun öğrenilmesidir. Elde edilen veriler doğrultusunda hanelerde kronik hal alan kavgaların olduğu ve genellikle babanın diğer üyelere şiddet uyguladığı

belirlenmiştir. Bu gibi durumlarda katılımcıların, bağımlı bireyi annesine ve babasına karşı korumaya yöneldikleri, bu nedenle bağımlılık süreçlerinde; koruyucu, kurtarıcı, savunucu rollerini üstlendikleri ve kimi zaman kendilerini ebeveyn gibi hissettikleri belirlenmiştir. Yürütülen başka bir çalışmada bu noktaya değinilmiş olup bağımlı kişinin kardeşinin bağımlılık sürecinde sürekli annesi, babası ve kardeşi arasında aracı olmak zorunda hissettiği; bu sürecin yalnızca kardeşiyle arasındaki ilişkiyi değil annesi ve babasıyla arasında olan ilişkiyi de etkilediği gözler önüne serilmiştir (Howard, 2010: 12).

Aile ilişkilerine yönelik son olarak aile içerisinde bağımlı kardeşin haricindeki üyelerin de alkol/madde kullanım öykülerinin olduğu anlaşılmıştır. Bu durum aile içindeki diğer üyelerin de alkol/madde kullanım riskini taşımaktadır. Güneltay'ın (2017: 22) araştırması sonucunda da bireyin alkol/madde kullanım durumunun, ailesindeki diğer üyeler için risk teşkil ettiği belirlenmiştir. Benzer olarak Derin ve arkadaşlarının (2021: 122) yaptığı çalışmada da bağımlı ebeveynlerin çocuk yetiştirme stillerinin olumsuz olduğu ve ailedeki ergenlerin de alkol/madde kullanmasına zemin hazırladığı görülmüştür. Aile üyelerinin geçmiş yaşantılarına bakıldığında, bazı bağımlıların ailelerinde suç öyküsünün de olduğu tespit edilmiştir. Bu doğrultuda bazı yakınların cezaevi geçmişleri olduğu anlaşılmıştır. Dolayısıyla alkol/madde kullanımı için ailedeki suç öyküsünün risk faktörleri arasında yer aldığı belirtilebilir.

Katılımcıların bağımlının kardeşi oldukları için deneyimledikleri olayların ve duyguların neler olduğu bu araştırmanın ana amacı olarak belirlenmiştir. Bu bağlamda bakıldığında katılımcıların bazı ortak duygusal ve davranışsal deneyimlerinin olduğu görülmüştür. Katılımcıların bağımlı kardeşe sahip oldukları için yoğun üzüntü ve acı hissettikleri fark edilmiştir. Zira katılımcılar, kardeşlerinin sağlığının yerinde olmamasından ve bu durumu iyileştirecek güce sahip olamamalarından kaynaklı acizyet halinde hissetmektedirler. Bununla beraber katılımcıların ifadelerine göre bağımlı kardeşe yardım edememenin ve yardım çabalarının sürekli sonuçsuz kalmasından kaynaklı depresif hissettirdiği belirlenmiştir. Yapılan başka bir çalışmada da alkol/madde bağımlısı bir kardeşe sahip olmanın depresyon belirtilerini beraberinde getirdiği, abinin/ablanın kendisini toplumdan izole edebildiği, kendisine yabancılaştığı ve yanlış anlaşılma hissettiği ortaya çıkarılmıştır (Wounden, 2021). Bir diğer çalışmada da üyelerinden birinin alkol/madde bağımlısı olduğu ailelerde psikolojik sorunların ortaya çıkma riskinin daha yüksek olduğu söylenmektedir (Barnard, 2006: 20).

Bağımlılık, bireyin çevresi tarafından dışlanmasına yol açmaktadır (Tektaş Soy ve Kocataş, 2020: 80). Ancak çalışmamız sonucunda yalnızca bağımlı bireyin değil, bağımlının abisinin/ablasının/kardeşinin de sosyal dışlanma hissettikleri belirlenmiştir. Bir diğer çalışmada da bağımlı kişi haricindeki üyelerin de sosyal

dışlanma hissettikleri ifade edilmiştir (Başar vd., 2022: 46). Sosyal dışlanmanın yanı sıra katılımcılar bağımlı bir kardeşe sahip oldukları için yoğun kaygı ve korku hissettiklerini de dile getirmişlerdir. Zira bağımlı bireyin kendilerine zarar vereceğinden, eşyalarını gasp edeceğinden vb. durumlardan dolayı tedirginlik yaşamaktadırlar. Bunun yanı sıra bağımlı bireyin davranışlarını öngöremedikleri için sürekli tetikte oldukları ve herhangi bir tehlike anında kendilerini korumaya odaklandıkları anlaşılmıştır. Öte yandan söz konusu kaygı ve korkuyu minimize etmek için katılımcıların, bağımlı bireyin hal ve hareketlerini izlemeye oldukları ve onu takip ettikleri belirlenmiştir. Bu durum bağımlı kardeşe sahip kişilerin eş bağımlılık yaşadığını işaret etmektedir. Nitekim eş bağımlılık; diğer insanlara güvenme konusunda zorluklar yaşanması, güvensizlikten kaynaklanan korku hissedilmesi ve bu nedenle de çevredeki insanların davranışlarına yoğun şekilde odaklanılması anlamına gelmektedir (Winter, 2018:6). Katılımcıların da benzer davranış örüntüleri olduğu tespit edilmiş ve bağımlı kardeşlerine karşı farkında olmadıkları bir şekilde eş bağımlılık geliştikleri belirlenmiştir. Bununla beraber katılımcıların kendilerini bağımlı bireyin ebeveyni gibi hissedebildiği öğrenilmiştir. Dolayısıyla aile içindeki rollerin karıştığı, ebeveynlerin yerine getirmediği sorumlulukları genellikle bağımlı bireyin abisinin/ablasının üstlendiği anlaşılmıştır. Öyle ki bazı katılımcılar; bu durumdan dolayı evlenmemekte, evden ayrıldıkları takdirde aile üyelerini mevcut sorunla baş başa bırakacaklarını düşünüp bundan kaçınmaktadır. Dolayısıyla bağımlı kardeşe sahip bireylerin aile içindeki rollerinde değişiklikler yaşadıklarını ve kendi yaşamlarını bu durum çerçevesinde planladıklarını belirtmek mümkündür.

Kardeşler arasında hissedilen söz konusu olumsuz duyguların, aile sistemindeki alt sistemlerden biri olan kardeş alt sisteminin homeostazis (denge) halini sürdürmesini zorlaştırdığı söylenebilir. Halbuki kardeş ilişkileri kişinin sürdürebileceği en uzun soluklu ilişkiler arasında yer almaktadır (Volling ve Blandon, 2003). Dolayısıyla kardeşler arasındaki olumsuz duyguların kronik hale gelmesinin uzun vadede ilişkilerini yıpratıcı olabileceği söylenebilir.

Bağımlı kardeşe sahip olmanın davranışsal etkileri incelendiğinde bazı katılımcıların, aile içindeki sorunların çözümüne destek olmak için evlenmekten kaçınan katılımcıların aksine, mevcut problemlerle sağlıklı şekilde baş edemediklerini düşündükleri ve evden ayrılmak istedikleri belirlenmiştir. Söz konusu kişilerin bağımlılık kaynaklı sorunlardan uzaklaşmak için erken yaşta evlendikleri ve evliliklerinde ciddi problemler yaşadıkları görülmüştür. Yapılan bir çalışmada, genç yaşta evden ayrılan bireylerin çocukluk dönemlerinde evde sorunlu davranışlara ve uyumsuz aile içi ilişkilere maruz kaldıkları; bu sebeple evden erken yaşta ayrılıyor olma ihtimallerinin daha yüksek olduğunun öne sürülmesi de bu verileri destekler niteliktedir (Bayraktar, 2007). Dolayısıyla katılımcıların bazılarının göre evlilik, aile içindeki bağımlılık kaynaklı sorunlardan kaçış olarak anlam

kazanmıştır. Öte yandan evden ayrılmak için evliliği tercih etmeyen ve ailesinden farklı bir eve taşınan katılımcılar da mevcuttur. Sonuç olarak bağımlı kardeşe sahip olmanın getirdiği sorunlar baş edilemez boyuta geldiğinde, katılımcıların evden ayrılma yoluna gittikleri belirlenmiştir. Bağımlı bireyin abisi/ablası olmanın, ebeveyni olmaktan farkı burada görünür olmaktadır. Zira aynı aile içindeki ebeveynler sorunlardan dolayı evi terk etme, evden ayrılma yahut bağımlı evlatları ile farklı evlerde yaşama seçeneğini tercih edememektedir. Ebeveynlerin tutumu daha çok aileyi bir arada tutma ve bağımlılığın tedavisinin gerçekleşmesi şeklinde seyretmektedir. Zira bağımlılık tedavisinin başarılı sonuçlanmasındaki en büyük etkenlerden biri ailedeki ebeveyn alt sisteminin tedavi sürecine dâhil edilmesidir (Dar, 2019: 62). Ancak araştırmamız sonucunda bağımlı bireyin abisi/ablası olduğunda evi terk etme davranışının tercih edilebilir bir çözüm olduğu görülmüştür.

Öte yandan bağımlı kardeşe sahip olmanın; ev içinde para çalınmasını ve bağımlı bireyin aile üyelerine zarar verici davranışlar sergilemesini beraberinde getirdiği tespit edilmiştir. Bir hanede bağımlı bireyin yaşıyor oluşunun yalnızca bağımlı kişiyi değil aile üyelerini de ruhsal, bedensel ve ekonomik açıdan olumsuz yönde etkilediği bilinmektedir (Duyan ve Gövebakan, 2021: 43). Bu nedenle katılımcıların hane içinde kendilerini korumaya yönelik önlemler aldıkları, özel eşyalarını sakladıkları, can güvenliklerini teminat altına almak için buldukları odanın kapılarını kilitledikleri öğrenilmiştir. Dolayısıyla aynı hane içinde bağımlı bir kardeşe beraber yaşamaktan dolayı hane içinde çeşitli davranışsal önlemler aldıkları anlaşılmaktadır.

Davranışsal etkiler incelendiğinde yalnızca birisinin, bağımlı kardeşi tarafından uyuşturucu madde kullanmaya teşvik edildiği, katılımcının geçmiş zamanda bu nedenle madde kullandığı belirlenmiştir. Nitekim yapılan bir araştırmada kardeşler arasında etkilenmelerin olabileceği ve bu sebeple alkol/madde kullanmayan kardeşin de kullanmaya başlayabileceği kanıtlanmıştır (Koçanlı, 2020: 9).

Sonuç olarak yapılan araştırmada neticesinde alkol/madde bağımlısı kardeşe sahip olan bireylerin, diğer aile üyelerinden daha farklı duygu ve davranış deneyimleri olduğu tespit edilmiştir. Bağımlı kardeşe sahip bireylerin aile içinde ebeveyn rolü üstlenebildikleri, bağımlı birey ile ebeveynler arasında aracı olabildikleri, bağımlı bireyin tedavisini destekleyebildikleri görülmüştür. Öte yandan bağımlı ile aynı hanede yaşadıkları takdirde bazı davranışsal riskler ile karşı karşıya oldukları, kendilerini korumak adına çözüm yolları ürettikleri tespit edilmiştir. Dolayısıyla alkol/madde bağımlıları ile yürütülen çalışmalarda abilerin/ablaların da sürece dâhil edilmelerinin hane içindeki düzenin sağlıklı şekilde yürütülmesi açısından önem arz ettiği düşünülmektedir. Bununla beraber

bağımlılıkla ilgili yapılacak araştırmalarda abilerin/ablaların, ebeveynlerden farklı kategoride ele alınmasının daha nitelikli araştırmalar yapılmasına zemin hazırlayacağı belirtilebilir.

Etik Beyan

Bu çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında belirtilen tüm kurallara uyulduğu beyan edilmiştir.

Etik Kurul Onayı

Araştırmanın etik ilkelere uygun yürütüldüğüne dair onay, İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu’ndan 17.10.2022 tarih ve 505872 sayılı karar ile alınmıştır.

Çıkar Çatışması ve Finansal Katkı Beyanı

Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması ve finansal katkı beyan edilmemiştir.

Yazarlık Katkı Beyanı

Çalışmanın tüm aşamaları yazarlar tarafından tasarlanmış ve hazırlanmıştır.

KAYNAKÇA

Agha, S., Zia, H., ve Irfan, S. (2008). Psychological Problems and Family Functioning as Risk Factors in Addiction. *J Ayub Med Coll Abbottabad*, 20(3), 88-91.

Al-Anon Family Groups. (2023). What is Al-Anon and Alateen?. <https://al-anon.org/newcomers/what-is-al-anon-and-alateen/> adresinden 31.03.2023 tarihinde alınmıştır.

Alban, K. (2018). *Alkol-Madde Bağımlısı Bireylerde İçselleştirilmiş Damgalama ve Benlik Saygısı; Elazığ Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Hastanesi Amatem Örneği* [Yüksek Lisans Tezi]. Fırat Üniversitesi.

Altunışık, R., Coşkun, R., Bayraktaroğlu, S. vd. (2010). Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri Spss Uygulamalı (6. Baskı). Sakarya: Sakarya Yayıncılık.

Aktürk, İ., Yaman, Ö. M. (2022). Babaların Madde Kullanımı Tedavisine Katılımları Üzerine Nitel Bir Araştırma. *Bağımlılık Dergisi*, 23(1), 37-51.

Barnard, M. (2006). *Drug addiction and families*. Jessica Kingsley Publishers

Barnard, M. (2007). *Drug Addiction and Families*. London: Jessica Kingsley Publishers.

Başar, M.R., Aktaş, S. ve Aydemir, İ. (Haziran 2022). Madde Bağımlısı Bireylerin Ailelerinin Karşılaştıkları Psiko-Sosyal ve Ekonomik Güçlükler ile Sosyal Dışlanma Algılarının Sosyal Hizmet Perspektifinden İncelenmesi. *Tıbbi Sosyal Hizmet Dergisi*, 19: 37-52.

Başkurt, İ. (2003). Gençlik, Madde Bağımlılığı ve Korunma Yolları (Psiko-Sosyal Bir Yaklaşım). *Journal Of Istanbul University Faculty Of Theology*, (8).

Bayraktar, G. (2007). *Sokak Çocuklarının Sosyokültürel ve Ekonomik Açıdan İncelenmesi* [Yüksek Lisans Tezi]. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı.

Begum, F., Mahmood, S.I. (2019). Exploring Psychological Correlates of Peers and Fathers of Drug Addict Adolescents. *Dhaka University Journal of Biological Sciences*.

Bot, S. M., Engels, R. C. M. E., Knibbe, R. A. vd. (2005). Friend's Drinking Behaviour and Adolescent Alcohol Consumption: The Moderating Role of Friendship Characteristics. *Addictive Behaviors*, 30(5), 929–947.

Bortolon, C. B., Signor, L., Moreira, T. D. C. vd. (2016). Family Functioning and Health Issues Associated with Codependency in Families of Drug Users. *Ciência ve Saúde Coletiva*, 21, 101-107.

Bozkurt, O. (2015). Madde Bağımlısı Bireylerin Bağımlılık Süreçlerinde Ailenin Etkisi. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe üni, sosyoloji bilim dalı.

Cohen, F. S., Densen-Gerber, J. (1982). A Study of the Relationship Between Child Abuse and Drug Addiction in 178 Patients: Preliminary Results. *Child Abuse and Neglect*, 6(4), 383–387.

Corrigan, P. W., Watson, A. C., ve Miller, F. E. (2006). Blame, Shame, and Contamination: The Impact of Mental Illness and Drug Dependence Stigma on Family Members. *Journal of Family psychology*, 20(2), 239.

Dar, M. (2019). Madde Bağımlılığı Tedavi Sürecinde Aile İşlevselliğinin Rolünün İncelenmesi, (Master's thesis, Hasan Kalyoncu Üniversitesi).

Demirbaş, H., İlhan, İ. Ö., ve Doğan, Y. B. (2009). Alkol Bağımlılığı Olan Erkek Hastalar ile Eşlerinin Aile İşlevleri ve Kişilik Örüntüleri Açısından Karşılaştırılması. *Journal of Dependence*, 10, 74-80.

Derin G, Okudan M, Aşıcıoğlu F. Alkol ve Madde Kullanım Bozukluklarında Ailevi Risk Faktörleri. Öztürk E, editör. *Aile Psikopatolojisi*. 1. Baskı. Ankara: Türkiye Klinikleri; 2021. p.118-26

Duyan, V., Gövebakan, R. (2021). *Madde Bağımlılığı ve Aile*. Yeni İnsan Yayınevi.

Elliott, J. C., Carey, K. B., ve Bonafide, K. E. (2012). Does Family History of Alcohol Problems Influence College and University Drinking or Substance Use? A Meta-Analytical Review. *Addiction*. 107(10), 1774–1785.

Erdim, L. (2019). Alkolizmin Aile ve Çocuk Üzerine Etkisi. *Sağlık Bilimleri ve Meslekleri Dergisi*, 6 (1) , 193-200.

Eryılmaz, A., Deniz M. E. (Ed.). (2019). *Tüm Yönleriyle Bağımlılık*. (1. Baskı). Pegem Akademi.

Fuller, J. A., Warner, R. M. (2000). Family Stressors as Predictors of Codependency. *Genetic Social and General Psychology Monographs*, 126(1), 5-24.

Geniş, B., Coşar, B., ve Arıkan, Z. (2020). Alkol Bağımlılığı Olan Erişkin Hastalarda Hastanede Kalış Süresini Etkileyen Faktörler. *Bağımlılık Dergisi*, 21(1), 24-33.

Güneltay, S. (2017). Alkol ve Madde Bağımlılığı ile Erken Yaş Dönemi Uyum Bozucu Şemalar Arasındaki İlişki (Master's thesis, Sosyal Bilimler Enstitüsü). Arel Üniversitesi Klinik Psikoloji.

Güngör, B. B., Gülseren, Ş., Dalmış, A., ve Zorlu, N. (2013). Alkol Bağımlılığı Başlangıç Yaşı ve Aile Öyküsünün Dürtüsellik ve Kompulsivite ile İlişkisi. *Anatolian Journal Of Psychiatry/Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 14(3).

Gubrium, J., Holstein, J. A. (2004). *Active Interviewing. Qualitative Research: Theory, Method and Practice*, second edition. London: Sage.

- Johnson J. M. (2002). *Handbook of Interview Research ContextveMethod* (Editors: Jaber F. Gubrium, James A. Holstein) Sage Publications.
- Karataş, Z. (2015). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. *Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 62-80.
- Koçanlı, M. (2020). Uyuşturucu Madde Bağımlılığında Ailenin Etkisi ve Bağımlı Sayısının Azaltılmasında Jandarmanın Etkinliği: İstanbul'da Bir Uygulama. *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, (4), 576-619.
- Kültür, S., Ünal, M. F., ve Özusta, P. Ş. (2006). Alkol Bağımlılığı Olan Babaların Çocuklarında Psikopatoloji. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 17(1), 3-11.
- National Institute on Drug Abuse. (2007). *Drugs, Brains, and Behavior: The Science Of Addiction* (No. 7). National Institute on Drug Abuse, National Institutes of Health, US Department of Health and Human Services.
- Öztürk, Y.E., Kırılıoğlu, M. ve Kıraç, R., (2015). Alkol ve Madde Bağımlılığında Risk Faktörleri. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 18(2), 98-118.
- Prabhu, P. Srinivas, R., Vishwanathan, K. ve Raavi, A. (2014). Factors Influencing Alcohol and Tobacco Addiction Among Patients Attending a De-Addiction Centre. *Journal of International Society of Preventive ve Community Dentistry*, 4(2), 103-110.
- Ray, G. T., Mertens, J. R., ve Weisner, C. (2009). Family Members of People with Alcohol or Drug Dependence: Health Problems and Medical Cost Compared to Family Members of People With Diabetes and Asthma. *Addiction*, 104(2), 203-214.
- Reinaldo, A. M. dos S., ve Pillon, S. C. (2008). Alcohol Effects on Family Relations: A Case Study. *Revista Latino-Americana de Enfermagem*, 16(spe), 529-534.
- Roth, J. D. (2010). Addiction as a Family Disease. *Journal of Groups in Addiction ve Recovery*, 5(1), 1-3.
- Sandelowski, M. (2000). Whatever Happened to Qualitative Description?. *Research in nursing ve health*, 23(4), 334-340.
- Sargın, N. (2011). Gençlerde ve Çocuklarda Madde Bağımlılığı. M. Gürel (Ed), *Eğitime İlişkin Çeşitlemeler* (s. 55-73) içinde. Eğitim Kitabevi
- Scaturro, D. J., Hayes, T., Sagula, D., ve Walter, T. (2000). The Concept of Codependency and its Context Within Family Systems Theory. *Family Therapy: The Journal of the California Graduate School of Family Psychology*, 27(2).
- Smith-Genthôs, K. R., Logue, E. M., Low, B. E. vd. (2017). The Forgotten Ones: Siblings of Substance Abusers. *Journal of Loss and Trauma*, 22(2), 120-134.
- Tracy, E. M., Munson, M. R., Peterson, L. T. vd. (2010). Social Support: A Mixed Blessing for Women in Substance Abuse Treatment. *Journal of Social Work Practice in the Addictions*, 10(3), 257-282.
- Tekindal, M., Arsu, Ş.U. (2020). Nitel Araştırma Yöntemi Olarak Fenomenolojik Yaklaşımın Kapsamı ve Sürecine Yönelik Bir Derleme. *Ufku Ötesi Bilim Dergisi*, 20(1),153-172.
- Tektaş, Soy, İ. ve Kocataş, S. (2020).Madde Bağımlılığı Tanısı Almış Bireylerde Benlik Saygısı ve Sosyal Dışlanma Algıları Arasındaki İlişki. *EGEHFD*, 36(2), 73-86.
- Trim, R. S., Leuthe, E., ve Chassin, L. (2006). Sibling Influence on Alcohol Use in a Young Adult, High-Risk Sample. *Journal of Studies on Alcohol*, 67(3), 391-398.

Uludüz, D. (2022). 'Madde Bağımlılığının Sonunda Üç İhtimal Var: Hastane, Cezaevi Veya Ölüm!'. Hürriyet. <https://www.hurriyet.com.tr/kelebek/hurriyet-pazar/madde-bagimliliginin-sonunda-uc-ihimal-var-hastane-cezaevi-veya-olum-42146341> adresinden 27.03.2023 tarihinde alınmıştır.

Ünal, S., Mutlu, E. A., ve Topaktaş, Ö. (2021). Madde Bağımlılığının Gelişiminde Birikimli Risk Faktörlerinin Rolü. *Bağımlılık Dergisi*, 22(1), 31-42.

Voges, J., Müller, U., Bogerts, B. vd. (2013). *Deep Brain Stimulation Surgery for Alcohol Addiction*. World Neurosurgery

Volling, B. L. ve Blandon, A. Y. (2003, 12-13 Mart). Positive Indicators of Sibling Relationship Quality: Psychometric Analyses of The Sibling Inventory of Behavior (SIB) [Yazılı sunum]. 2003 Child Trend's Positive Outcomes Conference, Washington D. C., USA.

Wang, S. C., Chen, Y. C., Chen, S. J. vd. (2020). Alcohol Addiction, Gut Microbiota, And Alcoholism Treatment: A Review. *International Journal Of Molecular Sciences*, 21(17), 6413.

Winter, K. (2018). Experiences and Expertise of Codependency: Repetition, Claim-Coupling, and Enthusiasm. *Public Understanding of Science*, 1(5), 1-15

Wounded Healer, Mythology Reader. (2021). A Sibling's Narrative of Recovery from Addiction Trauma and Loss in The Family. *Journal of Psychiatric and Mental Health Nursing*, 28(2), 285-290.

Yaman, Ö. M. (2014). Uyuşturucu Madde Bağımlısı Gençlerin Aile İçi İlişkilere Yönelik Görüşleri: Esenler-Bağcılar Örneği. *Addicta: The Turkish Journal on Addictions*, 1(1), 99-132.

Yıldırım, A., Şimşek, H. (2008). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri (6. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık

Yıldırım, E. (2008). *Uyuşturucu Kullanımının Sosyolojik Boyutu Uyuşturucuya Yönelik Talep Azaltımı* (Master's Thesis), Kırıkkale Üniversitesi

Zeng, X., Tan, C. (2021). The Relationship between the Family Functioning of Individuals with Drug Addiction and Relapse Tendency: A Moderated Mediation Model. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(2), 625.

ORTAÖĞRETİM ÖĞRENCİLERİNİN DOĞA YOKSUNLUĞU DÜZEYİNİN BELİRLENMESİ İÇİN BİR ÖLÇEK ÇALIŞMASI¹

A SCALE STUDY TO DETERMINE THE NATURE DEFICIENCY LEVEL OF
HIGH SCHOOL STUDENTS

Kurtuluş ATLI*, Mehmet YILMAZ**

Geliş Tarihi: 16.06.2023
(Received)

Kabul Tarihi: 18.04.2024
(Accepted)

ÖZ: Bu kapsamda geliştirilen Doğa Yoksunluğu Ölçeği 54 maddeden oluşmaktadır. Doğa Yoksunluğu Ölçeği 27'şer maddeye sahip iki alt ölçekten oluşmaktadır. Alt ölçeklerden biri Doğa Yoksunluğu Davranış Alt Ölçeği diğeri ise Doğa Yoksunluğu Düşünce Alt Ölçeği şeklinde isimlendirilmiştir. Üzerinde araştırma yürütülen ortaöğretim öğrencileri 2020–2021 eğitim öğretim yılında Nevşehir'de öğrencilerdir. Nevşehir'deki çeşitli liselerde okuyan 409 öğrenci çalışma kapsamına alınmıştır. Öğrencilerin devam ettikleri sınıf düzeyleri 9, 10, 11 ve 12. sınıflardır. Ölçeğin geçerliğinin sağlanması için kapsam, görünüş ve yapı geçerliği çalışmaları yapılmıştır. Güvenirliğin sağlanması için ise iç tutarlılık katsayısı araştırılmıştır. Açıklayıcı faktör analizi yapıldıktan sonra ölçek nihai halini almıştır. Hazırlanan Doğa Yoksunluğu Ölçeği'nin tamamının Cronbach's Alfa iç tutarlılık katsayısı 0,94 olarak belirlenmiştir. Doğa Yoksunluğu Davranış Alt Ölçeği için Cronbach's alfa iç tutarlılık katsayısı 0,86, Doğa Yoksunluğu Düşünce Alt Ölçeği için ise 0,95 çıkmıştır. Bu sonuçlar neticesinde diğer araştırmacıların da güvenle uygulayabileceği bir Doğa Yoksunluğu Ölçeği elde edilmiştir. Ayrıca ölçekle ilgili öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ortaöğretim, Ölçek geliştirme, Doğa yoksunluğu, Doğa eğitimi

ABSTRACT: The Nature Deficit Scale developed in this context consists of 54 items. The Nature Deficit Scale consists of two subscales with 27 items each. One of the subscales is named as Nature Deficit Behavior Subscale and the other is named as Nature Deficit Thought Subscale. The secondary school students on whom research is being conducted are those studying in Nevşehir in the 2020–2021 academic year. 409 students studying in various high schools in Nevşehir were included in the study. The grade levels students attend are grades 9, 10, 11 and 12. Scope, appearance and construct validity studies

¹ 12 sayılı karar ile 01.12.2020 tarihinde Gazi Üniversitesi, Eğitim bilimleri Enstitüsü Etik Kurulundan “Ortaöğretim Öğrencilerinin Doğa Yoksunluğunun Belirlenmesi İçin Bir Ölçek Çalışması” başlıklı çalışma için etik kurul izni alınmıştır.

* Dr., Şehit Furkan Demir Anadolu Lisesi, kurtulusatli@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9425-6757.

** Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, myilmaz@gazi.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6700-6579.

OPEN ACCESS

© Copyright 2024 Atlı & Yılmaz

were carried out to ensure the validity of the scale. In order to ensure reliability, the internal consistency coefficient was investigated. After the exploratory factor analysis was performed, the scale took its final form. The Cronbach's Alpha internal consistency coefficient of the entire prepared Nature Deficit Scale was determined as 0.94. Cronbach's alpha internal consistency coefficient was 0.86 for the Nature Deprivation Behavior Subscale and 0.95 for the Nature Deprivation Thought Subscale. Because of these results, a Nature Deficit Scale that other researchers can safely apply has been obtained. In addition, suggestions about the scale are presented.

Key Words: Secondary education, scale development, nature deficit (deprivation), nature education.

EXTENDED ABSTRACT

Due to increasing technological opportunities in recent years, people have become more inactive. Communication devices such as phones, tablets, computers and televisions have taken their place in every part of our lives. In addition, escalators, elevators, transportation vehicles in traffic also reduce our amount of movement. When our bad eating habits are added to it, there is an increase in diseases such as obesity, cardiovascular diseases, diabetes and cancer. In addition, along with inactivity, psychological-based disorders such as depression, attention deficit and hyperactivity disorder, and autism are becoming increasingly common.

Humans, like other living things, can survive by responding to changes in their environment. The connection with nature is lost due to the benefits of technology. The first solution that comes to mind in curing physical and mental diseases caused by disconnection with nature and inactivity is drug treatments. But nature can be considered as an alternative to drug treatments. Time spent in nature can have a healing effect for people of all ages. Nature is in an indispensable position in terms of the vital values it adds to human beings, bodily health, bodily integrity, thinking, imagination, sharpening the senses, belonging and the ability to connect. In order not to lose these effects, it is considered very necessary to spend more time with nature at any age from childhood.

The effects of nature on human creativity and innovation are undeniable. The easiest and most cost-effective way to raise creative and innovative individuals is to spend longer periods in nature. Considering that the individuals who will work in every business sector in the future will now be individuals who are educated in schools, it may be a good idea to use natural areas to increase the innovative thoughts of these individuals.

Nature deficit syndrome itself may not be a medical term, but the bodily and psychological effects it causes can have medical consequences. It is claimed that especially children's need for nature can be equivalent to good nutrition and good sleep. Schools are the primary institutions that will ensure the connection of children with nature. School gardens, arranged in harmony with nature, may be the first choice to find a solution to the lack of nature. Starting from pre-school education to universities, school gardens should be arranged to increase contact with nature. Considering that the average student spends about 6-8 hours at school, the importance of using this time close to nature is better understood. The only place in the school that will allow the student to contact nature is the school

gardens. In addition, this should be taken into account in the garden and interior design of workplaces.

Physical and mental problems can be resolved through nature education in city centers where it is getting harder and harder to spend time with nature. Nature trainings, which can be attended by people of all age groups, are organized by non-governmental organizations as well as by state institutions. There are institutions and organizations that financially support nature education to be organized for students. At this point, the determination of individual needs related to nature education comes to the fore. It is very important to use the available financial means in the most efficient way for the people who will be trained. Determining at what level the participants in the training experience the deprivation of nature can ensure that the right person selections are made. Being a criterion for identifying people experiencing nature deprivation can provide more efficient nature education.

In this study, the Nature Deficit Scale (DES), which consists of two different subscales, was developed. One of the subscales is the Nature Deficit Behavior Subscale. It measures the nature deprivation of individuals on the basis of behavior. This scale, consisting of 27 items, was prepared in a 5-point Likert type. The second subscale is the Nature Deficit Thought Subscale. It measures the deprivation of nature of individuals on the basis of thought. This scale, consisting of 27 items, was prepared in a 5-point Likert type. The nature deprivation scale has 54 items in total. During the development of the scale, it was studied with 409 students attending the 9th, 10th, 11th and 12th grades in Nevşehir in the 2020-2021 academic year. The data obtained during the creation of the scale were analyzed using the SPSS program. In the validity phase, content, face, and construct validity were examined. In the reliability phase, the internal consistency coefficient was investigated. The scale was finalized as a result of exploratory factor analysis. The internal consistency coefficient Cronbach's alpha for the total scale was determined to be 0,94. The internal consistency coefficient of Cronbach's alpha was determined to be 0,86 for the behavior subscale and 0,95 for the thinking subscale. As a result, it has been determined that the scale can be used safely in determining the nature deprivation levels of high school students. In addition, suggestions about the scale are presented.

Thanks to this scale, people who will participate in nature training can be selected more successfully and their deprivations can be eliminated. In addition, the nature deprivation levels of students of different grade levels studying in the same school can be compared. More generally, broad perspectives can be provided by comparing the nature deprivation levels of students studying in different types of schools. The scale created can be adapted in a way not to harm the main theme and can find application in a wide range from preschool schools to adults. Thus it may be possible to get a perspective across the country. If environmental education and related nature education can be fully implemented, it may be possible to achieve a serious rise in society as a whole. Although the effects on students' academic success are still controversial, it is almost certain that it will make positive contributions to their social lives. In situations where it is difficult to get students out of school, school gardens can play a crucial role in nature education.

1. GİRİŞ

Yıllar geçtikçe artan çok çeşitli çevre sorunları, insanları konu üzerine daha derin düşünmeye itmiştir. Ortaya çıkan ve ileride oluşabilecek çevre felaketleri insanlığın kazanımlarını yok ettiği için konu ile ilgili bir şeyler yapma zorunluluğu oluşmuştur.

Neredeyse geçen yüzyıla kadar üzerinde fazla düşünülmeyen çevre koruma faaliyetleri artık ana tema haline gelmiştir. Bu konu ile ilgilenen ülkelerin, çevreye zarar verebilecek faaliyetlerini denetleyen, oluşacak etkileri azaltmaya ya da yok etmeye çalışan çeşitli kuruluşlar ortaya çıkmıştır (T.C. Çevre ve Orman Bakanlığı, Doğal Hayatı Koruma Vakfı, Greenpeace, TEMA Vakfı, ÇEKÜL Vakfı, Türkiye Çevre Vakfı, ÇEVKOR Vakfı, ÇEKÜD, ÇEVKO, Türkiye Deniz Temiz Derneği, Türkiye Deniz Araştırmaları Vakfı, Türkiye Çevre Eğitim Vakfı, Türkiye Çevre Koruma ve Yeşillendirme Kurumu, Eco-Schools, Doğa Derneği). Çevre korumanın çeşitli alanlarında faaliyet gösteren bu kuruluşların neredeyse hepsinin bünyesinde çevreyi daha iyi anlamaya yönelik eğitimler bulunmaktadır. Bu eğitimlerin içeriklerine kurumlara ait internet sitelerinden ulaşılabilir. Anlaşılan odur ki, çevre korumaya ne kadar çaba harcanırsa harcanırsa işin temelinde eğitim, hatta küçük yaşlarda verilen eğitim yatmaktadır. Çevreye verilen zararların daha büyük sonuçları oluşmadan önce, toplumun ihtiyaç duyan her ferdine verilecek eğitimler önem kazanmaktadır (Gülay & Öznacar, 2010, Özdemir, 2010; Taşkın & Şahin, 2008).

Dünya’da ve Türkiye’de çevre eğitimi ile ilgili araştırmalar incelendiğinde, daha çok öğrencilerin doğal çevrelere yönelik düşünce, ilgi ve davranışlarının kapsama dahil edildiği görülebilir. (Erol & Ogelman, 2019; Llorens, Torres, Del Campo-Gomis, & Poveda, 2019; Atav, Altunoğlu, & Sönmez, 2015; Kaya, Akıllı, & Sezek, 2009; Gökçe, Kaya, Aktay, & Özden, 2007). Okullarda verilen çevre eğitiminin kalitesi ve içeriği de fazla miktarda tartışılmaktadır (Alım, 2006). Çevre eğitiminde doğru bir sistem izlemek çok önemlidir. Bu eğitimde takip edilecek yol okul öncesi, ilköğretim ve lisede süreklilik göstermelidir. Sarmallık ilkesi de devreye sokulursa her okul düzeyinde ve her sınıf seviyesinde çevre eğitiminin işlenmesi uygun olacaktır (Güneş & Aksan, 2015). Ayrıca eğitim öğretim veren kurumlar arasındaki doğru ilişki aile içinde verilecek çevre eğitimi ile tamamlanabilir. Bunun üzerine medyadaki doğru uygulamalar eklendiğinde kalıcı bir çevre eğitimi sağlanabilir. Sağlam temellendirilmiş çevre eğitimi, çevreye yönelik yeterli miktarda ilgi ve duyarlılık oluşturmali, doğal sistemin işleyişini kavratmalı, çevreye yönelik pozitif davranışlar meydana getirmeli, öğrencileri çevre ile ilgili problemlerin çözümünde inisiyatif alması için motive etmeli ve çevre problemlerinin giderilmesinde tecrübe kazandırmalıdır (NAAEE, 1994).

Özellikle çocuk yaşta yapılacak eğitim faaliyetlerinin doğal alanlarda yürütülmesi çocukların hem bedensel hem de ruhsal gelişimlerini olumlu etkilemektedir (Watts & Cockcroft, 2009). Yapıları gereği dışarıda zaman

geçirmeyi ve oynamayı seven çocuklar günümüzde ilerleyen teknolojinin ürünleri olan televizyon, tablet, cep telefonu, bilgisayar gibi aletlere daha fazla bağlanmaktadır. Bu çocuklar kalan zamanlarında dışarıda zaman geçirmek istediklerinde oynayabilecekleri alanlar da önceden yapılandırılmış gibi görünmektedir (Clements, 2004). Sonuçta gittikçe doğadan kopan çocuklar obezite gibi epidemik sayılabilecek hastalıklarla karşılaşmaktadır (Hancox & Poulton, 2006; Hinkley, Brown, Carson, & Teychenne, 2018; Reilly vd., 2004). 1997'den 2003'e gelinceye kadar çocukların dâhil olduğu açık hava etkinliklerinin % 50 oranında azaldığı belirlenmiştir (Hoffert & Sandberg, 2001). Öyle ki, sosyal medya ortamında ünlenmiş kişiler, onlara ait video içerikleri, çeşitli platformlardaki video oyunlarının çoğunu bilen çocuklar ya da gençler yakın çevresindeki birçok ağacı, böceği ya da memeli hayvanı tanımamaktadır. Etrafımız böylesi bir ortam içinde büyüyüp yetişkin haline gelen, bazı meyvelerin ağaçta mı yoksa tarla da mı yetiştiğini bilmeyen insanlarla çevrilmektedir.

Çevre eğitimi verilerek durum çözülmeye çalışılsa da öğrencilerin bu konudaki isteksizlikleri de çeşitli teknolojik gelişmelere bağlı olarak gün geçtikçe artmaktadır (Forsler & Guyard, 2020). Öğrencilerin doğadan kopuş yaşadığı ve bu durumun gittikçe arttığını söylemek aslında var olan durumun genel bir toparlaması olabilir. Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde oluşturulan 2023 Eğitim Vizyon Belgesi'nde de insanın doğasına ve doğa ile olan ilişkilerine vurgular yapılmaktadır (2023 Eğitim Vizyon Belgesi, 2018. İnsanın doğasını içinde yaşadığı, doğadan ayrı düşünmenin mümkün olmadığı göz önüne alınırsa doğa yoksunluğunun olası sonuçlarını tahmin etmek çok da güç olmayacaktır.

Türkiye'de öğrencilerin doğa ile etkileşim durumunun nasıl olduğunun açıklığa kavuşturulması çok büyük önem arz etmektedir. Bu durum açıklığa kavuşturulursa ihtiyaç duyan kişilere daha fazla doğa ve çevre eğitimi verilip kaynakların daha verimli kullanılması, hedeflerin daha dikkatli seçilmesi ve söz konusu hedeflere daha büyük başarı ile ulaşılması mümkün olabilir. Öğrencilerin doğa ile iç içe geçirdiği zamanlar, velilerin doğa ile etkileşim için oluşturabildiği zaman ve alanların etkileri, doğa ile iç içe olmaya dair hem veli hem de öğrencilerin istekleri belirlenmeli, doğanın iyileştirici etkilerini yaşayıp yaşamadıkları ortaya konmalıdır. Bu anlamda ülkemizde öğrencilerin doğa yoksunluğu düzeyini ortaya koyacak bir ölçek bulunmamaktadır. Böylesi bir ölçekle elde edilecek sonuçlar incelenerek gerektiğinde bölgeden bölgeye hatta okuldan okula değişen çevre eğitim programları hazırlanıp uygulanabilecektir. Hazırlanan ölçekte yapılacak küçük uyarlamalarla okul öncesi, ilkokul, ortaokul, lisans ve örgün eğitim dışı bireylerin doğa yoksunluk seviyeleri belirlenebilecek ve bunlara yönelik doğru içeriklerle eğitim programları hazırlanabilecektir.

Bu araştırmada öğrencilerin sahip olduğu doğa yoksunluğu düzeylerinin belirlenebilmesi için bir ölçek geliştirilmesi amaçlanmıştır. Özel olarak lise

öğrencileriyle yapılan uygulamalardan elde edilen bulgulara dayalı olarak ölçeğin geçerlik ve güvenirlik değerlerinin belirlenmesine ve ölçek maddelerinin demografik bilgiler ile karşılaştırılarak öğrencilerin doğaya yönelik yaklaşımlarının belirlenmesine odaklanılmıştır.

Bu çalışmada, “Ortaöğretim öğrencilerinin doğa yoksunluğu düzeylerinin belirlenebilmesine yönelik geliştirilen doğa yoksunluğu ölçeğinin psikometrik özellikleri nelerdir?” araştırma problemine ve bu doğrultuda aşağıda ifade edilen araştırma alt problemlerine cevap aranmıştır.

A- Doğa yoksunluğunu ölçmek için gereken bilgiler ve beceriler nelerdir?

B- Doğa yoksunluğunu ölçmek için hazırlanacak ölçeğin ilgili konuları ölçmedeki yeterliliği nedir?

C- Oluşturulacak ölçekten alınacak veriler doğa yoksunluğunu gidermede nasıl kullanılacaktır?

2. YÖNTEM

Bu araştırma, bir ölçek geliştirme çalışmasıdır. Ölçek kapsamında hedeflenen bir konu ile ilgili hedeflenen kitleden veri toplanması amaçlanmıştır. Ölçek geliştirme uygulaması nicel bir araştırma tekniğidir. Bunun için açılımlı faktör analizi yapılmıştır. Çalışmanın amacına ulaşabilmesi ve doğru yorumlar yapılabilmesi için mümkün olduğunca büyük bir örnekleme ulaşılmaya çalışılmıştır. Geliştirilen ölçekten yola çıkılarak uygulamalar gerçekleştirilmiştir. Ayrıca araştırma içinde karakterize edilen kişiler, ölçülecek özellikler açısından sayısal olarak tanımlandığı (değerlendirileceği) için çalışma betimsel araştırma türlerinden genel tarama modelindedir.

2.1. Veri Toplama Aracının Geliştirilme Süreci

Doğa yoksunluğu ve bu yoksunluğun giderilmesine sunulacak katkı bu araştırmanın temel problemini oluşturmaktadır. Ölçek geliştirme süreci içinde kullanılan temel esaslar olan ölçeğin geliştirilme amacı, neyin ölçüleceğine karar verilmesi, tekniğin belirlenmesi, madde yazımına dikkat edilmesi, maddelerin gözden geçirilmesi ve düzenlenmesi, açıklama ve yönerge oluşturulması, ön denemenin ve ana denemenin yapılması, istatistiksel analizlerin yapılması gibi başlıklar araştırmaya uygulanmıştır (Karakoç ve Dönmez, 2014; Şahin ve Öztürk, 2018).

Alan yazın taramaları ve akabinde problemin belirlenmesi ile birlikte yapılacak uygulama içeriği saptanmıştır. Alandan geçerli ve güvenilir veri toplamayı sağlayacak araç olarak bir ölçek geliştirilmesinin uygun olacağına karar verilmiştir. Veri toplama aracının oluşturulma sürecinde alanında uzman olan kişilerden görüşler alınmıştır. Bu kişiler akademisyen ve öğretmenlerdir. Öncelikle 85 maddelik bir madde havuzu hazırlanmıştır. Ölçme aracı bu haliyle 50 öğrenciye uygulanarak pilot uygulama gerçekleştirilmiştir. Daha sonra bu maddeler içinden bazıları atılmıştır. Kapsam ve görünüş geçerliği sağlanmıştır. Alan yazın okumaları

ve uzman kişilerin görüşleri doğrultusunda 76 maddelik 5'li likert tipte davranış ve düşünce bazında ayrılan iki alt ölçekten oluşan bir ölçek hazırlanmıştır. Ölçekteki maddelerden 40 tanesi doğa yoksunluğunun davranış boyutunu, 36 tanesi ise düşünce boyutunu ölçmek üzere hazırlanmıştır. Doğa yoksunluğu kavramını tam olarak kapsayabilmek adına madde havuzu geniş tutulmuştur. Uygulamaların hepsi araştırmacı tarafından yüz yüze olarak gerçekleştirilmiştir. Uygulamalar sırasında öğrencilerden gelen tüm sorular değerlendirilmiş, gerekli notlar alınmış ve bu notlar ölçeğin yeniden düzenlenmesi aşamasında kullanılmıştır. Uygulama yapılan sınıflardaki öğretmenlerden de konuyla ilgili görüş alınmıştır.

Pilot uygulamanın ardından alınan dönütler ile gerekli düzenlemeler yapılmış ve yeniden uzman görüşlerine sunulmuştur. Uzman değerlendirmesinden sonra veri toplama aracına yönelik son düzeltmeler yapılmıştır. Ölçekteki madde sayısı 76'ya indirilmiştir. toplanan veriler açımlayıcı faktör analiziyle analiz edilmiş ve yorumlanmıştır. Geçerlik ve güvenilirlik çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Yeniden alınan uzman görüşleri ile veri toplama aracına son hali verilmiştir.

2.2. Araştırmanın Çalışma Grubu

Bu araştırma 2020 – 2021 eğitim öğretim yılında Nevşehir İli'nde 9, 10, 11 ve 12. sınıfta eğitim gören lise öğrencileri ile yürütülmüştür. Uygulamaların yapılabilmesi için Gazi Üniversitesi Etik Kurul Komisyonu'nun 01.12.2020 tarih 12 sayılı yazısı ile onay alınmıştır.

2.3. Örneklem Birimi ve Örneklem Seçimi

Örneklem birimi evrenden seçilerek oluşturulur. Örneklem birimini oluştururken Nevşehir kent merkezindeki tüm liseler dâhil edildiği için seçim sırasında herhangi bir olasılıksal durumdan bahsedilemez. Bu nedenle örneklem birimi, olasılıklı olmayan örneklem yöntemi ile seçilmiştir.

Veri toplama aşamasında öğrencilere ulaşmak için Nevşehir kent merkezindeki tüm liselerde uygulama yapılmıştır. Yeterli büyüklükte örneklem sayısına ulaşabilmek için en ulaşılabilir katılımcılardan başlanarak ilerlenmiştir. Bu nedenle seçkisiz olmayan örneklem yöntemlerinden biri olan uygun örneklem tekniğinden yararlanılmıştır. Analiz birimi de yine lise öğrencileri olarak belirlenmiştir.

2.4. Veri toplama araçları

Ölçeğin hem “davranış” hem de “düşünce” boyutunda sorulara verilecek yanıt kategorileri 5'li Likert tipinde hazırlanmıştır. Ölçeğin yanıt kategorileri “Her Zaman”, “Çoğunlukla”, “Ara sıra”, “Çok Az” ve “Hiç” şeklindedir. Kategoriler 1, 2, 3, 4, 5 şeklinde puanlandırılmıştır. Ölçekten yüksek puan alan katılımcıların doğa yoksunluk düzeyi de yüksek kabul edilmektedir. Ölçekten alınabilecek en yüksek puan 270, en düşük puan ise 54 olarak belirlenmiştir. Ölçeğin geliştirilmesi aşamasında elde edilen verilere “bulgular” kısmında yer verilmiştir.

2.5. Verilerin Analizi

Ölçeğin geliştirilmesi sırasında yapı geçerliğini test etmek ve faktör yapısını belirlemek için Açımlayıcı Faktör Analizi kullanılmıştır. Devamında güvenilirlik analizleri, hem ölçeğin tamamı için hem de ölçeğin alt boyutları için yapılmıştır. Geçerlik ve güvenilirlik analizlerinin yapılması, açımlayıcı faktör analizinin yapılması devamında ölçeğin uygulanıp demografik bilgilerle karşılaştırılmasından elde edilen verilerin değerlendirilmesi için SPSS 22.0 programı kullanılmıştır.

3. BULGULAR

3.1. Doğa Yoksunluğu Ölçeği (DYÖ) Geçerlik Çalışması

Geliştirilen ölçeğin geçerlik çalışmaları kapsam ve yapı geçerliği başlıklarında incelenmiştir.

3.1.1. Kapsam Geçerliği

Kapsam geçerliğini belirlemede en geçerli uygulama uzman görüşüne başvuraktır. Bu amaçla ölçeğin oluşturulmasına başlarken öncelikle 85 maddelik bir madde havuzu oluşturulmuştur. MEB'e bağlı devlet okullarında görevli öğretmenlerden, akademisyenlerden görüşler alındıktan ve pilot uygulama yapıldıktan sonra söz konusu madde havuzu 76'ya düşürülmüştür. Maddeler içlerinde yönlendirici olmaması, seviye üstü ya da altında kalmaması, cümle yapısında bozukluk olmaması, istenen özellikleri ölçmesi, aynı anda iki değişkeni ölçmemesi gibi kriterlere göre değerlendirilmiştir. Ön uygulamanın ardından ölçek davranış boyutu (alt ölçeği) ve düşünce boyutu (alt ölçeği) olmak üzere iki bölüme ayrılmıştır. Ön uygulama sonunda istatistiksel olarak doğru çalışmayan maddeler (madde-toplam korelasyon değeri 0,30'dan düşük olanlar) atıldıktan sonra her iki alt ölçekte de 27'şer soru kalmış ve böylece 54 sorudan oluşan Doğa Yoksunluğu Ölçeği (DYÖ) hazır hale gelmiştir. Alt ölçeklerin ikisi de 5'li Likert tipte hazırlanmıştır. Davranış ölçeğinin maddeleri; Her zaman (1), Çoğunlukla (2), Ara sıra (3), Çok az (4) ve Hiç (5) şeklinde puanlanırken düşünce ölçeğinin maddeleri; Tamamen katılıyorum (1), Katılıyorum (2), Kısmen katılıyorum (3), Katılmıyorum (4) ve Hiç katılmıyorum (5) şeklinde puanlanmıştır.

3.1.2. Yapı Geçerliği

Bu çalışma kapsamında yapı geçerliğini saptamak amacı ile Açımlayıcı Faktör Analizi (AFA) yapılmıştır.

3.1.3. Açımlayıcı Faktör Analizi Sonuçları

Faktör analizinde temel amaç aynı yapıyı ölçen değişkenleri bir araya getirmektir. Belli faktörlere toplanan değişkenler sayesinde ölçmeyi az sayıda değişkenle açıklamak mümkün hale gelir. Faktörleştirmede temel eksenler, maksimum olabirlik, çoklu gruplandırma ve temel bileşenler analizi gibi çok değişkenli istatistikler vardır. Temel bileşenler analizi, uygulamada en sık

kullanılan, yorumlaması kolay olan çok değişkenli bir istatistiktir (Büyüköztürk, 2010). Bu çalışmada temel bileşenler analizi kullanılmıştır.

Çalışmanın faktör analizine uygun olup olmadığının belirlenmesi için Kaiser-Meyer-Olkin katsayısı (KMO) ve Bartlett Küresellik Testi sonuçlarına bakılması gerekmektedir. Hazırlanan ölçeğin faktör analizine uygun olabilmesi için KMO değerinin 0,60'tan büyük olması gerekir. Bu sayede veri matrisinin faktör analizi için uygun olduğu sonucuna varılabilir. Ayrıca Bartlett testinin sonucunun da anlamlı çıkması gerekir. Anlamlı çıkan Bartlett testi değişkenler arasında ilişki olduğunu açıklar (Büyüköztürk, 2010). KMO değerinin 0,50 – 0,60 arasında olması 'kötü', 0,61 – 0,70 arasında olması 'zayıf', 0,71 - 0,80 arasında olması 'orta', 0,81 – 0,90 arasında olması 'iyi' ve 0,90 üzerinde olması 'mükemmel' olduğunu ortaya koymaktadır (Şencan, 2005).

Bu çalışmadaki DYÖ iki alt ölçekten oluştuğu için (Doğa Yoksunluğu Davranış Alt Ölçeği ve Doğa Yoksunluğu Düşünce Alt Ölçeği) her iki alt ölçek için de faktör analizi ve buna bağlı işlemler açıklanmaktadır.

3.1.4. Doğa Yoksunluğu Davranış Alt Ölçeği İçin Faktör Analizi

DYÖ için araştırmaya katılan öğrencilerin hem davranış hem de düşüncelerinin ölçülmesi gerekliliktir. Doğa yoksunluğu açısından olumlu düşüncelere sahip olan bir katılımcının bunu davranışa dönüştürmemesi ya da tam tersi durumlar olabileceğinden yola çıkarak hem davranış hem de düşünce boyutunda bir uyum aranmaya çalışılmıştır. Bu amaçla öncelikle DYÖ içinde yer alan DYÖ davranış alt ölçeğinin faktör analizi sonuçları sunulmuştur. Tablo 1'de DYÖ Davranış Alt Ölçeğinin Kaiser-Meyer-Olkin Katsayısı ve Bartlett Testi sonuçları verilmiştir.

Tablo 1. DYÖ Davranış Alt Ölçeğinin Kaiser-Meyer-Olkin katsayısı ve Bartlett testi sonuçları

KMO Katsayısı		0,82
Bartlett Testi	X ²	3794,11
	Sd	351
	p	0,000

Tablo 1'deki veriler incelendiğinde KMO katsayısının 0,82 olduğu ve Bartlett Testi'nin de anlamlı düzeyde ($p < 0,05$) çıktığı görülmektedir. Bu verilere dayanarak taslak ölçeğin faktör analizine uygun olduğu anlaşılmaktadır.

DYÖ'ye ait davranış alt ölçeğinin faktör analizi (döndürülmüş temel bileşenler analizi) sonuçları Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2. DYÖ'ye ait Davranış Alt Ölçeğinin (DVAÖ) faktör analizi (döndürülmüş temel bileşenler analizi) sonuçları

	Döndürme Sonrası Yük Değeri							
	Faktör Ortak Varyansı	Faktör 1 Yük Değeri	Faktör 1	Faktör 2	Faktör 3	Faktör 4	Faktör 5	Faktör 6
DVAÖ Soru 6	0,64	0,49			0,78			
DVAÖ Soru 7	0,66	0,48			0,79			
DVAÖ Soru 8	0,71	0,53			0,81			
DVAÖ Soru 9	0,68	0,58			0,78			
DVAÖ Soru 10	0,50	0,58		0,59				
DVAÖ Soru 11	0,43	0,43		0,56				
DVAÖ Soru 12	0,54	0,39		0,72				
DVAÖ Soru 13	0,46	0,45		0,62				
DVAÖ Soru 14	0,73	0,57				0,84		
DVAÖ Soru 15	0,71	0,55				0,83		
DVAÖ Soru 16	0,58	0,47				0,66		
DVAÖ Soru 17	0,48	0,46				0,61		
DVAÖ Soru 19	0,48	0,62		0,49				
DVAÖ Soru 20	0,38	0,45		0,40				
DVAÖ Soru 21	0,51	0,46		0,60				
DVAÖ Soru 22	0,57	0,49		0,67				
DVAÖ Soru 23	0,52	0,45					0,57	
DVAÖ Soru 25	0,54	0,45	0,69					
DVAÖ Soru 27	0,59	0,49	0,76					
DVAÖ Soru 28	0,61	0,45	0,77					
DVAÖ Soru 29	0,63	0,53	0,77					
DVAÖ Soru 32	0,46	0,47	0,49					
DVAÖ Soru 33	0,69	0,58					0,81	
DVAÖ Soru 34	0,35	0,39	0,47					
DVAÖ Soru 35	0,66	0,53						0,62
DVAÖ Soru 36	0,57	0,56					0,52	
DVAÖ Soru 40	0,61	0,40						0,72

Açıklanan Varyans Toplam: %57,0; Faktör 1: %13,17; Faktör 2: %11,73; Faktör 3: %10,78; Faktör 4: %9,13; Faktör 5: %6,55; Faktör 6: %5,30

Tablo 2 incelendiğinde DYÖ'nün Davranış alt ölçeğinin altı faktörlü olduğu görülebilir. Belirlenen faktörlerden birincisi ölçeğe ilişkin toplam varyansın %13,17'sini, ikinci faktör %11,73'ünü, üçüncü faktör %10,78'ini, dördüncü faktör %9,13'ünü, beşinci faktör %6,55'ini ve altıncı faktör ise %5,30'unu açıklamaktadır. Söz konusu altı faktörün açıkladıkları toplam varyans %57'dir. Altı faktörün maddelerde açıkladıkları ortak varyans yaklaşık %23–57 arasındadır.

Şekil 1. Doğa Yoksunluğu Ölçeğine ait davranış alt ölçeğinin yamaç birikinti grafiği (scree plot).

Şekil 1’deki yamaç birikinti grafiği incelendiğinde grafiğin düzleşmeye başladığı kısımlar, değerlerin birbirine yakınlığı ve toplam varyans değeri tablosu da dikkate alınarak ölçeğin faktör sayısının 6 olmasına karar verilmiştir.

3.1.5. Doğa Yoksunluğu Düşünce Alt Ölçeği İçin Faktör Analizi

Bu başlık altında DYÖ içinde yer alan DYÖ düşünce alt ölçeğinin faktör analizi sonuçları sunulmuştur. DYÖ düşünce alt ölçeğinin Kaiser-Meyer-Olkin katsayısı ve Bartlett testi sonuçları Tablo 3’te verilmiştir.

Tablo 3. DYÖ Düşünce Alt Ölçeğinin Kaiser-Meyer-Olkin katsayısı ve Bartlett testi sonuçları

KMO Katsayısı		0,96
	X ²	6009,89
Bartlett Testi	sd	351
	p	0,000

Tablo 3’teki veriler incelendiğinde KMO katsayısının 0,96 olduğu ve Bartlett Testi’nin de anlamlı düzeyde ($p < 0,05$) çıktığı görülmektedir. Bu verilere dayanarak taslak ölçeğin faktör analizine uygun olduğu anlaşılmaktadır.

DYÖ’ye ait davranış alt ölçeğinin faktör analizi (döndürülmüş temel bileşenler analizi) sonuçları Tablo 4’te verilmiştir.

Tablo 4. DYÖ’ye ait Düşünce Alt Ölçeğinin (DŞAÖ) faktör analizi (döndürülmüş temel bileşenler analizi) sonuçları

	Döndürme Sonrası Yük Değeri					
	Faktör Ortak Varyansı	Faktör 1 Yük Değeri	Faktör 1	Faktör 2	Faktör 3	Faktör 4
DŞAÖ Soru 1	0,63	0,56		0,75		
DŞAÖ Soru 2	0,71	0,69		0,76		
DŞAÖ Soru 3	0,53	0,68		0,52		
DŞAÖ Soru 4	0,54	0,68		0,57		
DŞAÖ Soru 5	0,62	0,71		0,62		
DŞAÖ Soru 6	0,54	0,69		0,56		
DŞAÖ Soru 7	0,44	0,57		0,51		
DŞAÖ Soru 9	0,68	0,59				0,73
DŞAÖ Soru 10	0,72	0,61				0,77
DŞAÖ Soru 11	0,25	0,43		0,42		
DŞAÖ Soru 12	0,56	0,72		0,46		
DŞAÖ Soru 13	0,61	0,55			0,72	
DŞAÖ Soru 15	0,53	0,59			0,61	
DŞAÖ Soru 16	0,68	0,73			0,63	
DŞAÖ Soru 17	0,70	0,71			0,69	
DŞAÖ Soru 18	0,55	0,68	0,65			
DŞAÖ Soru 19	0,70	0,78	0,73			
DŞAÖ Soru 20	0,59	0,69	0,69			
DŞAÖ Soru 21	0,61	0,73	0,69			
DŞAÖ Soru 22	0,62	0,75	0,67			
DŞAÖ Soru 23	0,53	0,65	0,54			
DŞAÖ Soru 24	0,62	0,61				0,67

DŞAÖ Soru 27	0,54	0,71	0,53
DŞAÖ Soru 32	0,51	0,66	0,62
DŞAÖ Soru 33	0,59	0,70	0,69
DŞAÖ Soru 34	0,52	0,69	0,62
DŞAÖ Soru 36	0,54	0,69	0,59

Açıklanan Varyans Toplam: %58,0; Faktör 1: %21,96; Faktör 2: %15,09; Faktör 3: %10,69; Faktör 4: %10,30.

Tablo 4 incelendiğinde DYÖ'nün alt ölçeği olan Düşünce alt ölçeğinin dört faktörlü olduğu görülebilir. Belirlenen faktörlerden birincisi ölçeğe ilişkin toplam varyansın %21,96'sını, ikinci faktör %15,09'unu, üçüncü faktör %10,69'unu, dördüncü faktör %10,30'unu, açıklamaktadır. Söz konusu altı faktörün açıkladıkları toplam varyans %58,0'dır. Dört faktörün maddelerde açıkladıkları ortak varyans yaklaşık %44–58 arasındadır.

Şekil 2. Doğa Yoksunluğu Ölçeğine ait düşünce alt ölçeğinin yamaç birikinti grafiği (scree plot)

Şekil 2'deki yamaç birikinti grafiği incelendiğinde grafiğin düzleşmeye başladığı kısımlar, değerlerin birbirine yakınlığı ve toplam varyans değeri tablosu da dikkate alınarak ölçeğin faktör sayısının 4 olmasına karar verilmiştir.

3.2. Doğa Yoksunluğu Ölçeği (DYÖ) Güvenirlik Çalışmaları

Açımlayıcı faktör analizi sonucunda ölçeğe son hali verilmiştir. Maddeler yer aldıkları faktörlere göre sıralanmış ve yeniden numaralandırılmıştır. Ölçeğin genelini ve içindeki alt ölçeklerin Cronbach's Alpha iç tutarlılık katsayıları bulunmuştur. Ölçeğin geneli için 0,94 olarak bulunan katsayı davranış alt ölçeği için 0,86 olarak belirlenmiştir. Düşünce alt ölçeği için belirlenen Cronbach's Alpha iç tutarlılık katsayısı ise 0,95'tir (Tablo 5).

Tablo 5. Ölçeğin tamamı ve alt ölçekler için iç tutarlılık katsayıları

	Ölçeğin Tamamı	Davranış Alt Ölçeği	Düşünce Alt Ölçeği
Cronbach's Alpha	0,94	0,86	0,95

Geliştirilecek bir ölçekte iç tutarlılık kat sayıları 0,60'm üzerinde ise ölçek oldukça güvenilir kabul edilebilir. 0,80'in üzerinde olan kat sayılar ise yüksek güvenirlkte bir ölçek olduğunun göstergesidir. Ölçeğin hem tamamı hem de alt ölçekler için iç tutarlılık değerleri 0,80'in üzerinde olduğu için ölçeğin genelini yüksek güvenirlkte olduğu söylenebilir.

3.3. DYÖ'nün Alt Ölçeklerine Ait Betimsel İstatistikler

Bu kısımda geçerlik ve güvenirltik çalışmalarından sonra DYÖ içinde kalan maddelerin betimsel istatistiklerine ve yorumlarına yer verilmektedir. Maddeler yine davranış ve düşünce alt ölçekleri içinde ayrı ayrı incelenmiştir.

3.3.1. DYÖ'nün Davranış Alt Ölçeğine Ait Betimsel İstatistikler

Doğa Yoksunluğu Ölçeğinin altında yer alan davranış alt ölçeği 27 maddeden oluşmuştur. Bu alt ölçeğin betimsel istatistikleri, ön uygulamadan önceki ve sonraki madde numaraları (ölçeğin son halindeki) Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6. DYÖ'ye ait davranış alt ölçeğinin betimsel istatistikleri, ön uygulamadan önceki ve sonraki madde numaraları

Eski No	Yeni			
	No	N	\bar{X}	SS
6. Annemin doğaya ilgisi vardır.	1	409	2,61	1,20
7. Babamın doğaya ilgisi vardır.	2	409	2,62	1,25
8. Annem bana doğa ile ilgili bilgi verir.	3	409	3,32	1,17
9. Babam bana doğa ile ilgili bilgi verir.	4	409	3,24	1,22
10. Doğa koruma alanlarına giderim.	5	409	4,13	1,02
11. Parklara giderim.	6	409	3,00	1,09
12. Hayvanat bahçelerine giderim.	7	409	3,99	1,02
13. Botanik bahçelerine giderim.	8	409	4,37	0,89
14. Yaşadığım yöreye özgü (endemik) bitki isimleri söyleyebilirim.	9	409	4,00	1,12
15. Yaşadığım yöreye özgü (endemik) hayvan isimleri söyleyebilirim.	10	409	3,75	1,28
16. Soyu tükenmekte olan bitki ismi söyleyebilirim.	11	409	4,22	1,02
17. Soyu tükenmekte olan hayvan ismi söyleyebilirim.	12	409	3,39	1,21
19. Kır gezintisine çıkarım.	13	409	3,52	1,19
20. Yürüyüş yaparım.	14	409	2,70	1,12
21. Balık tutmaya giderim.	15	409	4,40	1,02
22. Su kenarında (deniz, göl, akarsu...) zaman geçiririm.	16	409	4,01	1,12
23. Her gün bahçe işleri yaparım.	17	409	3,90	1,12
25. Doğal yaşam alanlarının yok olmasının sağlığınıza verdiği zararları biliyorum.	18	409	2,13	1,26
27. Okulumun bahçesi yeşil bir ortama baksa daha mutlu olurum.	19	409	1,96	1,24
28. Evimin bahçesi yeşil bir ortama baksa daha mutlu olurum.	20	409	1,95	1,23
29. Doğada yaşadığım deneyimlerimin miktarının artmasını isterim.	21	409	2,22	1,31
32. Herhangi bir doğa koruma grubu, çevreci grup ya da izcilik grubuna üye olmak isterim.	22	409	3,15	1,40
33. Elimde olsa bir çiftlikte yaşamayı isterim.	23	409	2,92	1,41
34. Bir çocuğum olsa, doğada özgürce oynamasına izin veririm.	24	409	2,15	1,18
35. Yediğim besinlerin doğal olmasına özen gösteririm.	25	409	2,44	1,19
36. Ebeveynlerimin beni doğal ortamlara götürmesini isterim.	26	409	2,51	1,25
40. Aldığım sebze ve meyvelerin kaynağını bilirim.	27	409	3,00	1,19

DYÖ'ye ait davranış alt ölçeği 27 maddeden oluşmaktadır. Ölçekten yüksek puan almak daha fazla doğa yoksunluğuna sahip olmak anlamına geldiği için özellikle ortalaması 3'ün üzerindeki maddeleri incelemek uygun olacaktır. Tablo 6'ya göre araştırmaya katılan öğrencilerin balık tutmaya gidemediğini belirtmektedir ($\bar{X}=4,40$). Benzer şekilde su kenarında (deniz, göl, akarsu...) zaman geçirmediği söylenebilir ($\bar{X}=4,01$). Katılımcılar botanik bahçesine gitmemekte ($\bar{X}=4,37$), soyu tükenmekte olan bitki ismi söyleyememektedir ($\bar{X}=4,22$). Doğa koruma alanlarına gitmemekte ($\bar{X}=4,13$), yaşadığı yöreye özgü (endemik) bitki isimleri söyleyememektedir ($\bar{X}=4,00$).

Araştırmaya katılan öğrenciler hayvanat bahçelerine çok az gidebilmekte ($\bar{X}=3,99$), her gün bahçe işlerini çok az yapmakta ($\bar{X}=3,90$), yaşadığı yöreye özgü (endemik) hayvan isimlerini çok az söyleyebilmektedir ($\bar{X}=3,75$). Kır gezintisine çıkma ($\bar{X}=3,52$), soyu tükenmekte olan hayvan ismi söyleyebilme ($\bar{X}=3,39$),

annesinden doğa ile ilgili bilgi alabilme ($\bar{X}=3,32$), babasından doğa ile ilgili bilgi alabilme oranları çok azdır ($\bar{X}=3,24$). Herhangi bir doğa koruma grubu, çevreci grup ya da izcilik grubuna üye olmak isteyenlerin oranı ($\bar{X}=3,15$), parklara gidenler, aldığı sebze ve meyvelerin kaynağını bilenlerin (3,00) ortalaması da çok aza yakındır. Bu verilerin ayrıntıları tartışma bölümünde ele alınmıştır.

3.3.2. DYÖ'nün Düşünce Alt Ölçeğine Ait Betimsel İstatistikler

Doğa Yoksunluğu Ölçeğinin altında yer alan düşünce alt ölçeği 27 maddeden oluşmuştur. Bu alt ölçeğin betimsel istatistikleri, ön uygulamadan önceki ve sonraki madde numaraları (ölçeğin son halindeki) Tablo 7'de verilmiştir.

Tablo 7. DYÖ'ye ait Düşünce Alt Ölçeğinin betimsel istatistikleri, ön uygulamadan önceki ve sonraki madde numaraları

Eski No	Yeni No	N	\bar{X}	SS
1. Doğa, insanın aklını şekillendirme gücüne sahiptir.	1	409	2,08	1,09
2. Doğa, insanın ruhunu şekillendirme gücüne sahiptir.	2	409	1,97	1,04
3. Okuldaki dersliklerin tasarımında doğa göz önünde bulundurulmalıdır.	3	409	2,21	1,14
4. Evlerin tasarımında doğa göz önünde bulundurulmalıdır.	4	409	2,14	1,15
5. Şehirlerin tasarımında doğa göz önünde bulundurulmalıdır.	5	409	1,85	1,08
6. Yaratıcılığı geliştirmek için doğaya ihtiyaç vardır.	6	409	2,00	1,07
7. Bir insan, herhangi bir materyal kullanmaksızın doğada yapacak çok şey bulabilir.	7	409	2,13	1,12
9. Yeni teknolojilerin, çocukların ruh sağlığına olumsuz etkileri vardır.	8	409	2,16	1,22
10. Yeni teknolojilerin, çocukların beden sağlığına olumsuz etkileri vardır.	9	409	2,13	1,19
11. Bir ülkenin sahip olduğu doğal alanlar ülkenin politikası ile ilgilidir.	10	409	2,65	1,15
12. Doğa, insanların duygusal yoğunlaşmasını kolaylaştırır.	11	409	2,25	1,10
13. Huzurlu hissedilen ortamlar genellikle sessiz ortamlardır.	12	409	1,96	1,16
15. İnsanların doğada geçireceği zaman boş zaman değildir.	13	409	2,17	1,13
16. Doğada geçirilen zaman, insan sağlığı için önemli bir yatırımdır.	14	409	1,94	1,09
17. Çocukken doğada zaman geçirmek, büyüdüğümüzde çevreye daha duyarlı olmamızı sağlar.	15	409	1,92	1,12
18. Doğada oynamak bir çocuğa özgüven kazandırabilir.	16	409	1,88	1,05
19. Doğada zaman geçirmek daha hareketli olmayı sağlar.	17	409	1,83	1,95
20. Doğada zaman geçirmek daha uygar olmayı sağlar.	18	409	2,22	1,11
21. Doğa hayranlık duygularını artırır.	19	409	2,00	1,08
22. Doğa merak duygularını artırır.	20	409	1,85	1,02
23. Doğa ile barışık olan şehir planlaması mümkündür.	21	409	2,15	1,09
24. Teknolojik aletler doğadan kopuşta önemli bir role sahiptir.	22	409	2,07	1,21
27. İnsanların doğa ile buluşmasını sağlamak için yapabileceğimiz önemli birçok şey vardır.	23	409	2,20	1,08
32. Evimin etrafında yararlanabileceğim doğal alan olması önemlidir.	24	409	2,02	1,02
33. Doğayla tanışan kişinin sevinç duygusu harekete geçer.	25	409	2,13	1,12
34. Eğitimde doğal deneyimlerin rolü önemlidir.	26	409	2,13	1,08
36. İnsanlar doğada daha fazla zaman geçirmelidir.	27	409	1,99	1,08

DYÖ'ye ait düşünce alt ölçeğinden alınan puanların yüksekliği katılımcılardaki doğa yoksunluğunun fazlalığını göstermektedir. Bu alt ölçeğin değerlendirilmesinde ilk dikkat çeken nokta ortalamaların 1 ve 2 civarında olmasıdır. Bu beklenen bir sonuçtur. Çünkü doğa yoksunluğu ile ilgili düşüncelerini belirten katılımcılar ideal durumu hayal edip buna göre cevap

verebilmektedir. Her ne kadar günlük hayatları her zaman doğa yoksunluğunu azaltacak yönde şekillenirse de olması gerekene dair fikirleri, ölçekten aldıkları puanları ağırlıklı olarak “katılıyorum” ve “tamamen katılıyorum” seçeneklerinde yoğunlaştırmıştır. Düşünce bazında doğa yoksunluğu daha düşük çıkarken davranış bazında daha yüksek çıkmaktadır. Bu durum “söylemek yapmaktan kolaydır” sözünü doğrular niteliktedir.

Düşünce alt ölçeğinde maddelerin 9 tanesi “tamamen katılıyorum” seçeneğinde toplandığı için özet yapabilmek adına “katılıyorum” seçeneğinde toplanan maddelerden (18 madde) bazıları seçilerek yorumlanmıştır.

DYÖ’ye ait davranış alt ölçeği 27 maddeden oluşmaktadır. Tablo 7’e göre araştırmaya katılan öğrenciler bir ülkenin sahip olduğu doğal alanların ülkenin politikası ile ilgili olduğuna katılmaktadır ($\bar{X}=2,65$). Bunun dışında sırası ile doğanın, insanların duygusal yoğunlaşmasını kolaylaştırdığına ($\bar{X}=2,25$), doğada zaman geçirmenin daha uygar olmayı sağladığına ($\bar{X}=2,22$), okuldaki dersliklerin tasarımında doğanın göz önünde bulundurulması gerektiğine ($\bar{X}=2,21$), insanların doğa ile buluşmasını sağlamak için yapabileceğimiz önemli birçok şey olduğuna ($\bar{X}=2,20$), insanların doğada geçireceği zamanın boş zaman olmadığına ($\bar{X}=2,17$), yeni teknolojilerin, çocukların ruh sağlığına olumsuz etkileri olduğuna ($\bar{X}=2,16$), doğa ile barışık olan şehir planlamasının mümkün olduğuna ($\bar{X}=2,15$) ve evlerin tasarımında doğanın göz önünde bulundurulmasının gerekliliğine ($\bar{X}=2,14$) katılmaktadır. Bir insanın, herhangi bir materyal kullanmaksızın doğada yapacak çok şey bulabileceğine, yeni teknolojilerin, çocukların beden sağlığına olumsuz etkileri olduğuna, doğayla tanışan kişinin sevinç duygusu harekete geçeceğine, eğitimde doğal deneyimlerin rolünün önemli olduğuna katılan kişilerin ortalaması 2,13’tür.

Katılımcılar doğanın, insanın aklını şekillendirme gücüne sahip olduğunu, yaratıcılığı geliştirmek için doğaya ihtiyaç olduğunu, doğanın hayranlık duygularını arttırdığını, teknolojik aletlerin doğadan kopuşta önemli bir role sahip olduğunu, evlerinin etrafında yararlanabileceği doğal alan olmasının önemli olduğunu belirtmiştir (sırasıyla $\bar{X}=2,08$; 2,00; 2,00; 2,07 ve 2,02).

4. TARTIŞMA VE SONUÇ

İnsanların doğaya daha fazla yaklaşması, doğada daha fazla zaman geçirmesi ve imkânlar dâhilinde doğa eğitimine katılması nerdeyse bir zorunluluk halini almıştır. Araştırmanın konusunu oluşturan doğa yoksunluğu ölçeğini geliştirmekteki temel nokta da burasıdır. Doğa yoksunluğunu ölçmenin mümkün olup olmadığına odaklanan araştırma, geliştirilen ölçek sayesinde bunun mümkün olduğunu göstermiştir. Doğa yoksunluğu ölçülen bireylere ölçekten aldıkları puanlara ve ölçek maddelerine verdikleri yanıtlara göre kişiye özel eğitimler verilebilir ve doğa eğitimlerinin daha verimli olması sağlanabilir. Uygulama

sonunda katılımcılara dönütler verilerek kendilerini doğa yoksunluğundan kurtarmaları sağlanabilir.

Bu çalışma alanında bir ilk olması bağlamında önemli bir yere sahiptir. Doğa yoksunluğunun ölçülebilir olması yapılan eğitimlerin (Avcı, Özenir, Kurt & Atik, 2015; Sönmez, 2018; Kuzulugil, Aytatlı & Yıldız, 2021) sağlam veriler ışığında değerlendirilmesini sağlayacaktır. Kişilerdeki doğa yoksunluğu geliştirilen ölçekle birlikte kantitatif olarak ifade edilebilir. Ön test - son test gibi çalışmalarla eğitimden sonra oluşan farklılıklar daha rahatlıkla ölçülebilir.

Kahyaoğlu (2016), tarafından yapılan meta analiz çalışmasında incelenen doğa eğitimi projelerinin büyük bir bölümünün çevreye yönelik tutumları değiştirmek maksadı ile yapıldığını belirtilmiştir. Buna ek olarak katılımcıların görüşleri, çevresel bilgi, bilişsel yapı, farkındalık gibi kriterlerin belirlenmesinin de amaçlandığı vurgulanmıştır. Hazırlanan doğa yoksunluğu ölçeği ile adı geçen parametreler dışında eğitime katılacak kişilerin ya da adayların doğa yoksunluğu seviyeleri de ölçülebilecektir. Böylece katılımcıların değerlendirilmesinde yeni bir boyut oluşturulması da sağlanacaktır.

Bu çalışmanın asıl çıkış noktasını oluşturan konu doğa eğitimleri ve bu doğa eğitimlerine katılacak kişilerin belirlenmesi için hangi kriterlerin olması gerektiğidir. Doğa eğitimleri doğa yoksunluğunun azaltılması ve doğaya olan ilgi, tutum ve davranış gibi değerleri artırması açısından çok gereklidir. Miller (2005) tarafından yapılan bir araştırmada doğa eğitimlerine yoğunlukla doğaya ilgisi yüksek olanlar katılmakta, özellikle doğaya ilgisi olmayan gençlerin katılımı sağlanamamaktadır. Doğaya önceden duyulan ilginin doğa eğitimlerine katılmak için ciddi bir motivasyon olduğu düşünüldüğünde bir anlamda kendi kendine seçici bir katılım oluşmaktadır (Kennedy, Jensen, & Verbeke, 2018; Schuttler, Sorensen, Jordan, Cooper, & Shwartz, 2018). Bu seçici katılım doğa eğitimlerinin gerçekten ihtiyacı olan kitleye ulaşmasının önünde bir engel olabilir.

Çalışmada ölçeğin faktör analizine uygun olup olmadığının belirlenmesi için Kaiser-Meyer-Olkin katsayısı (KMO) ve Bartlett Küresellik Testi sonuçlarına bakılmıştır. Hazırlanan ölçeğin faktör analizine uygun olabilmesi için KMO değerinin 0,60'tan büyük olması gerekir. KMO ve Bartlett Küresellik Testi ölçeğin içinde yer alan hem davranış ve düşünce alt ölçekleri için hem de ölçeğin toplamı için gerçekleştirilmiştir.

Davranış alt ölçeği için KMO katsayısı 0,82 ve Bartlett Testi anlamlı düzeyde ($p<0,05$) çıkmıştır. Düşünce alt ölçeği için KMO katsayısı 0,96 ve Bartlett Testi de anlamlı düzeyde ($p<0,05$) belirlenmiştir. Bu verilere dayanarak taslak ölçeğin faktör analizine uygun olduğu anlaşılmıştır.

Ölçeğin genelinin ve içindeki alt ölçeklerin Cronbach's Alpha iç tutarlılık katsayıları bulunmuştur. Ölçeğin geneli için 0,94 olarak bulunan katsayı davranış alt ölçeği için 0,86 olarak belirlenmiştir. Düşünce alt ölçeği için belirlenen

Cronbach's Alpha iç tutarlılık katsayısı ise 0,95'dir. Böylece yüksek güvenilirlikte bir ölçek elde edilmiştir.

5. ÖNERİLER

Araştırma verilerinin normal dağılmamasından kaynaklı olarak kullanılan non-parametrik testler nispeten zayıf testlerdir. Oluşturulan doğa yoksunluğu ölçeği kullanılarak gelecekte yapılacak araştırmalarda verilerin normal dağılması durumunda daha güçlü istatistiksel testler olan parametrik testlerin kullanılması önerilmektedir.

Doğa eğitimleri, doğa yoksunluğunun giderilmesinde kritik önemdedir. Her yaştan kişinin doğa eğitimlerine katılması doğa yoksunluğunun giderilmesinde bir avantaj sağlayabilir. TÜBİTAK desteği ile ülke çapında gerçekleştirilen doğa eğitimlerinin önemi hem bu çalışma ile hem de genel alan yazındaki çalışmalarla ortaya konmuştur. Önemli nokta doğa eğitimlerine katılacak kişilerin doğru seçimidir.

Doğa eğitimlerine başvuruların alınması aşamasında katılımcılardan doğa yoksunluğu ölçeğini doldurması istenebilir. Doldurulan ölçekten alınan puanlara göre hızlı bir değerlendirme yapılabilir. Ölçeğe göre doğa yoksunluğu fazla çıkan bireylere doğa eğitimlerinde öncelik tanınabilir. Özellikle öğrencilere yönelik düzenlenen doğa eğitimlerinde bu araştırma sürecinde geliştirilen geçerlik ve güvenilirlik çalışmaları yapılmış "doğa yoksunluğu ölçeğinin" ve benzer ölçeklerin kullanılması önerilmektedir.

Etik Beyan

Bu çalışmada "Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi" kapsamında belirtilen tüm kurallara uyulduğu beyan edilmiştir.

Etik Kurul Onayı

12 sayılı karar ile 01.12.2020 tarihinde Gazi Üniversitesi, Eğitim bilimleri Enstitüsü Etik Kurulundan "Ortaöğretim Öğrencilerinin Doğa Yoksunluğunun Belirlenmesi İçin Bir Ölçek Çalışması" başlıklı çalışma için etik kurul izni alınmıştır.

Çıkar Çatışması ve Finansal Katkı Beyanı

Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması ve finansal katkı beyan edilmemiştir.

Yazarlık Katkı Beyanı

Çalışmanın tüm aşamaları yazarlar tarafından tasarlanmış ve hazırlanmıştır.

KAYNAKÇA

- Alım, M. (2006). Avrupa Birliği üyelik sürecinde Türkiye'de çevre ve ilköğretimde çevre eğitimi. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 14(2), 599-616. <https://dergipark.org.tr/en/pub/kefdergi/issue/49104/626637> sayfasından erişilmiştir.
- Atav E., Altunoğlu B. D., & Sönmez S. (2015). The determination of the environmental attitudes of secondary education students, *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 174, 1391-1396.

- Avcı, E., Özenir, Ö. S., Kurt, M., & Atik, S. (2015). TÜBİTAK 4004 doğa eğitimi ve bilim okulları kapsamında ortaokul öğrencilerine yönelik gerçekleştirilen "Bizim Deniz Akdeniz" projesinin değerlendirilmesi. *Amasya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 4(2), 312-333.
- Büyüköztürk, Ş., Çakmak, E. K., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş., & Demirel, F. (2017). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: PEGEM.
- Büyüköztürk Ş. (2010). *Sosyal bilimler için veri analizi el kitabı*. Ankara: PEGEM.
- Clements, R. (2004). An investigation of the status of outdoor play. *Contemporary Issues in Early Childhood*, 5(1), 68-80.
- Erol A., & Ogelman H. G. (2019). Çevre eğitimi aile katılım etkinliklerinin anne ve babaların çevreye yönelik tutumlarına etkisinin incelenmesi, *İlköğretim Online*, 18(2), 916-938.
- Forsler, I., & Guyard, C. (2020). Screen time and the young brain-a contemporary moral panic?. <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1509482/FULLTEXT02> sayfasından erişilmiştir.
- Gökçe N., Kaya E, Aktay S., & Özden M. (2007). İlköğretim öğrencilerinin çevreye yönelik tutumları. *İlköğretim Online*, 6(3), 452-468.
- Gülay, H. & Öznacar, M. D. (2010). *Okul öncesi dönem çocukları için çevre eğitimi etkinlikleri*. Ankara: PEGEM.
- Güneş, M. H., & Aksan, Z. (2015). Türkiye ve Güney Kore biyoloji öğretim programlarının karşılaştırılması. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1(33), 20-41. <https://dergipark.org.tr/en/pub/maeuefd/issue/19406/206296> sayfasından erişilmiştir.
- Hancox, R. J., & Poulton, R. (2006). Watching television is associated with childhood obesity: but is it clinically important?. *International Journal of Obesity*, 30(1), 171-175.
- Hinkley, T., Brown, H., Carson, V., & Teychenne, M. (2018). Cross sectional associations of screen time and outdoor play with social skills in preschool children. *PloS one*, 13(4), 1-15.
- Hofferth, S. L., & Sandberg, J. F. (2001). How American children spend their time. *Journal of Marriage and Family*, 63(2), 295-308.
- Kahyaoğlu, M. (2016). Türkiye'de doğa eğitimi üzerine yapılan çalışmalarının analizi: Bir meta sentez çalışması. *Academia Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 1-14.
- Karakoç, F. Y. & Dönmez, L. (2014). Ölçek geliştirme çalışmalarında temel ilkeler. *Tıp Eğitimi Dünyası*, 13(40), 39-49.
- Kaya, E., Akıllı, M., & Sezek, F. (2009). Lise öğrencilerinin çevreye karşı tutumlarının cinsiyet açısından incelenmesi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 18, 43-54.
- Kennedy, E. B., Jensen, E. A., & Verbeke, M.. (2018). Preaching to the scientifically converted: evaluating inclusivity in science festival audiences. *International Journal of Science Education*, 8(1), 14-21.
- Kuzulugil, A. C., Aytatli, B., & Yildiz, N. D.(2021) New Approaches in Education: Forest Schools. *International Congress on the Phenomenological Aspects of Civil Engineering*, 1-5.
- Llorens S. S., Torres A. A., Del Campo-Gomis F.J., & Poveda A. M. (2019). Environmental consciousness differences between primary and secondary school students. *Journal of Cleaner Production*, 227, 712-723.
- Miller, J. R. (2005). Biodiversity conservation and the extinction of experience. *Trends in Ecology & Evolution*, 20(8), 430-434.
- Milli Eğitim Bakanlığı. (2018d). 2023 Eğitim Vizyon Belgesi, Ankara https://2023vizyonu.meb.gov.tr/doc/2023_EGITIM_VIZYONU.pdf adresinden erişilmiştir.
- NAAEE (1994). *Thirty years of History 1971 to 2001*, Washington, USA.
- Özdemir, O. (2010). Doğa deneyimine dayalı çevre eğitiminin ilköğretim öğrencilerinin çevrelerine yönelik algı ve davranışlarına etkisi. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 27(27), 125-138.

- Reilly, J. J., Jackson, D. M., Montgomery, C., Kelly, L. A., Slater, C., Grant, S., & Paton, J. Y. (2004). Total energy expenditure and physical activity in young Scottish children: mixed longitudinal study. *The Lancet*, 363(9404), 211-212.
- Schuttler, S. G., Sorensen, A. E., Jordan, R. C., Cooper, C., & Shwartz A.. (2018). Bridging the nature gap: Can citizen science reverse the extinction of experience?. *Frontiers in Ecology and the Environment*. 16(7), 405–411.
- Sönmez, D. (2018). TÜBİTAK-4004 doğa eğitimine katılan öğretmenlerin doğa eğitimine ilişkin görüşleri. *Journal of Awareness (JoA)*, 3(2), 63-72.
- Şahin, M. G., & Öztürk, N. B. (2018). Eğitim alanında ölçek geliştirme süreci: Bir içerik analizi çalışması. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 26(1), 191-199.
- Şencan, H. (2005). *Sosyal ve davranışsal ölçümlerde güvenilirlik ve geçerlik*. Ankara: Seçkin.
- Watts, J., & Cockcroft, K. (2009). *Developmental Psychology*, UCT Press, Cape Town, South Africa.
- Taşkın, Ö., & Şahin, B. (2008). “Çevre” kavramı ve altı yaş okul öncesi çocuklar. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 23(23), 1-12.

EKLER

EK-1: Doğa Yoksunluğu Ölçeği Davranış Alt Ölçeği

		Her Zaman	Çoğunlukla	Ara sıra	Çok Az	Hiç
1	Annemin doğaya ilgisi vardır.					
2	Babamın doğaya ilgisi vardır.					
3	Annem bana doğa ile ilgili bilgi verir.					
4	Babam bana doğa ile ilgili bilgi verir.					
5	Doğa koruma alanlarına giderim.					
6	Parklara giderim.					
7	Hayvanat bahçelerine giderim.					
8	Botanik bahçelerine giderim.					
9	Yaşadığım yöreye özgü (endemik) bitki isimleri söyleyebilirim.					
10	Yaşadığım yöreye özgü (endemik) hayvan isimleri söyleyebilirim					
11	Soyu tükenmekte olan bitki ismi söyleyebilirim.					
12	Soyu tükenmekte olan hayvan ismi söyleyebilirim.					
13	Kır gezintisine çıkarım.					
14	Yürüyüş yaparım.					
15	Balık tutmaya giderim.					
16	Su kenarında (deniz, göl, akarsu...) zaman geçiririm.					
17	Her gün bahçe işleri yaparım.					
18	Doğal yaşam alanlarının yok olmasının sağlığımıza verdiği zararları biliyorum.					
19	Okulumun bahçesi yeşil bir ortama baksa daha mutlu olurum.					
20	Evimin bahçesi yeşil bir ortama baksa daha mutlu olurum.					
21	Doğada yaşadığım deneyimlerimin miktarının artmasını isterim.					
22	Herhangi bir doğa koruma grubu, çevreci grup ya da izcilik grubuna üye olmak isterim.					
23	Elimde olsa bir çiftlikte yaşamayı isterim.					
24	Bir çocuğum olsa, doğada özgürce oynamasına izin veririm.					
25	Yediğim besinlerin doğal olmasına özen gösteririm.					
26	Ebeveynlerimin beni doğal ortamlara götürmesini isterim.					
27	Aldığım sebze ve meyvelerin kaynağını bilirim.					

EK-2: Doğa Yoksunluğu Ölçeği Düşünce Alt Ölçeği

		Tamamen Katılıyorum	Katılıyorum	Kısmen Katılıyorum	Katılmıyorum	Hiç Katılmıyorum
1	Doğa, insanın aklını şekillendirme gücüne sahiptir.					
2	Doğa, insanın ruhunu şekillendirme gücüne sahiptir.					
3	Okuldaki dersliklerin tasarımında doğa göz önünde bulundurulmalıdır.					

4	Evlerin tasarımında doğa göz önünde bulundurulmalıdır.					
5	Şehirlerin tasarımında doğa göz önünde bulundurulmalıdır.					
6	Yaratıcılığı geliştirmek için doğaya ihtiyaç vardır.					
7	Bir insan, herhangi bir materyal kullanmaksızın doğada yapacak çok şey bulabilir.					
8	Yeni teknolojilerin, çocukların ruh sağlığına olumsuz etkileri vardır.					
9	Yeni teknolojilerin, çocukların beden sağlığına olumsuz etkileri vardır.					
10	Bir ülkenin sahip olduğu doğal alanlar ülkenin politikası ile ilgilidir.					
11	Doğa, insanların duygusal yoğunlaşmasını kolaylaştırır.					
12	Huzurlu hissedilen ortamlar genellikle sessiz ortamlardır.					
13	İnsanların doğada geçireceği zaman boş zaman değildir.					
14	Doğada geçirilen zaman, insan sağlığı için önemli bir yatırımdır.					
15	Çocukken doğada zaman geçirmek, büyüdüğümüzde çevreye daha duyarlı olmamızı sağlar.					
16	Doğada oynamak bir çocuğa özgüven kazandırabilir.					
17	Doğada zaman geçirmek daha hareketli olmayı sağlar.					
18	Doğada zaman geçirmek daha uygar olmayı sağlar.					
19	Doğa hayranlık duygularını artırır.					
20	Doğa merak duygularını artırır.					
21	Doğa ile barışık olan şehir planlaması mümkündür.					
22	Teknolojik aletler doğadan kopuşta önemli bir role sahiptir.					
23	İnsanların doğa ile buluşmasını sağlamak için yapabileceğimiz önemli birçok şey vardır.					
24	Beni doğadan koparan yasal engeller vardır.					
25	Evimin etrafında yararlanabileceğim doğal alan olması önemlidir.					
26	Doğayla tanışan kişinin sevinç duygusu harekete geçer.					
27	Doğada daha fazla zaman geçirmeye ihtiyacım var.					

AHMET HAMDİ TANPINAR'IN "BEŞ ŞEHİR" VE "BURSA'DA ZAMAN" ADLI ESERLERİNDE TARİHİ DEVAMLILIK BAĞLAMINDA BURSA¹

BURSA CITY IN THE CONTEXT OF HISTORICAL CONTINUITY IN AHMET HAMDİ TANPINAR'S "BEŞ ŞEHİR (FIVE CITIES)" AND "BURSA'DA ZAMAN (TIME IN BURSA)" POEMS

Tayfun BARIŞ*

Geliş Tarihi: 23.03.2024
(Received)

Kabul Tarihi: 02.05.2024
(Accepted)

ÖZ: Türk edebiyatında Cumhuriyet devri şair ve yazarlarından olan Ahmet Hamdi Tanpınar (1901-1962) kaleme almış olduğu şiirleri, romanları, hikâyeleri, denemeleri, mektuplarıyla hem sahip olduğu zengin kültür birikimini hem de önemli bir fikrî derinliğe uzanan sanatkârane üslubunu somut bir şekilde ortaya koymuştur. Bu yönüyle Türk edebiyat ve kültür tarihinde değerli bir yer edinen Tanpınar, zamana olan bütüncül yaklaşımıyla mazi-hâl-istikbâl arasındaki akışı eserlerinde özgün bir aydın hassasiyetiyle yansıtmaya gayret etmiştir. Türk toplumunun Tanzimat'tan beri yaşadığı buhranı, kültür kaybını, maddî-menavî değerler arasındaki çatışmayı Bergson'un zaman anlayışından ilhamla yekpâre bir zaman kavramı anlayışıyla tedavi etmeye çalışan Tanpınar; bağımsız, önyargısız bununla birlikte sorumlu bir aydın karakteriyle ön plana çıkmaktadır. Bu çalışmada, buraya kadar zikredilen hususların yazar tarafından Bursa şehri özelinde nasıl ele alındığı, eserde yer alan "Bursa'da Zaman" adlı bölümde yer verilen mekânlar ve şahsiyetlerden yola çıkılarak açıklanmaya çalışılacaktır. Tanpınar bu yer ve şahsiyet adlarını salt bir bilgi yığını halinde değil kendisini de anlatmaya çalıştığı tarihi dönemlerin bir parçası şeklinde, adeta yaşayarak, içeriden bir karakter gibi hikâye etmektedir. Bu özellik de onun Bursa ile gönül ve duygu bağını hiç koparmadığını, muhayyilesindeki zaman algısı içerisinde Bursa şehrinin daima önemli bir yer işgal ettiğini de göstermektedir. Ayrıca bu açıklamalara ilave olarak, her şeyden önce şair kimliğiyle de ön plana çıkan Tanpınar'ın kitaptaki bölümün adıyla aynı ismi verdiği *Bursa'da Zaman* adlı şiirinde yer alan mekân ve şahsiyet eksenli tarihi devamlılık unsurlarına da temas edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Şehir, Bursa, Zaman, Kültür, Tarih, Devamlılık.

ABSTRACT: Ahmet Hamdi Tanpınar (1901-1962), one of the poets and writers of the Republican era in Turkish literature, demonstrated his rich cultural background and artistic style with his poetry, novels, stories, essays, and letters, which also reflect significant intellectual depth. Tanpınar, with his comprehensive approach to time, endeavored to reflect the flow between past, present, and future with an original intellectual sensitivity in his

¹Çalışmanın değiştirilmemiş hali 14-16 Ekim 2022 tarihleri arasında "Bursa Edebiyatı/Edebiyatın Bursa'sı Bilgi Şöleni"nde sözlü olarak sunulmuştur.

*Dr. Öğr. Gör., Bursa Uludağ Üniversitesi, tayfun.baris@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-3665-5618.

OPEN ACCESS

© Copyright 2024 Barış

works, earning a valuable place in Turkish literary and cultural history. Drawing inspiration from Bergson's concept of time, Tanpınar attempted to address the turmoil, cultural loss, and conflicts between material and spiritual values that Turkish society had experienced since the Tanzimat era through a unified concept of time. He emerged as an independent, unbiased, yet responsible intellectual figure. In this study, an attempt will be made to explain how the aspects mentioned so far are addressed by the author specifically in the city of Bursa, based on the places and personalities mentioned in the section titled "Time in Bursa" in his work. Tanpınar portrays these places and characters not as a mere accumulation of information but as integral parts of the historical periods he is trying to depict, almost narrating them as if he were living them from within, like an insider character. This characteristic also demonstrates that his emotional and sentimental bond with Bursa remained unbroken, and that Bursa always held a significant place in his imaginative perception of time. Additionally, in addition to these explanations, an attempt will be made to touch upon the elements of historical continuity centered around places and characters in Tanpınar's poem titled "Time in Bursa," which shares the same name as the section in the book, and which primarily highlights his identity as a poet.

Key Words: City, Bursa, Time, Culture, History, Continuity.

EXTENDED ABSTRACT

Space, as a vital element, vividly reflects a society's social life, its distant and recent history, and the ongoing journey of civilization. Evaluating spaces from various perspectives not only reveals diverse viewpoints but also showcases a rich perceptual potential. In this context, the necessity of the time element for a deeper understanding of space is acknowledged. A glance at world history indicates that the relationship between space and time finds its broadest expression in cities. As common grounds for humanity's collective development, cities, with their material and spiritual attributes, have frequently been subjects in literary works. Within the scope of Turkish literary history, it is essential to mention the "şehrengiz," a genre dedicated to cities, especially during the classical literature period. Formed by combining the Persian words for "city" ("şehir") and "description" ("engîz"), these works in divan literature have highlighted the beauties of a city and its inhabitants, standing out as literary products that encapsulate a city's essence. Typically written in the classical mesnevi style, şehrengiz represents a national poetic form unique to Turkish literature. In the realm of modern Turkish literature, significant literary works concerning cities and urbanism have emerged. Among these, Ahmet Hamdi Tanpınar's "Five Cities," a collection of essays published in 1946 and considered a modern şehrengiz or a comprehensive city monograph, is noteworthy. This work contains essays on Erzurum, Konya, Ankara, Bursa, and Istanbul, primarily based on the author's observations rather than bookish knowledge. Ahmet Hamdi Tanpınar (1901-1962), a distinguished poet and writer of the Turkish Republic era, has notably exhibited his rich cultural heritage and artistic depth through his poems, novels, stories, essays, and letters. At this point, it is essential to note that many of Ahmet Hamdi Tanpınar's works do not stand alone but form a cohesive structure. This coherence stems from the writer's integrated approach to his works, applying this perspective across different genres. This unified understanding not only imbues his works with dense content but also allows for various interpretations with each reading. The hallmark of Tanpınar's unique style, this approach also

facilitates the analysis of his works within the context of intertextuality. Consequently, this aspect significantly enriches the potential for meaning production in his literary output. Influenced by French philosopher Henri Bergson, Tanpınar developed a holistic approach to time, endeavoring to reflect the continuum between the past, present, and future in his works with a unique intellectual/philosophical sensitivity. Aware that time is objective but the consciousness of time is subjective, Tanpınar perceived a significant rupture between Ottoman and Republican Turkey, contemplating a continuity that could link these seemingly disparate eras. He realized that without adequate consideration of this concept of continuity, the future of Turkey could not be accurately understood. In this context, it is essential to acknowledge Tanpınar's courage in calmly addressing various issues arising from this separation, particularly in his essays in "Five Cities." These essays explore the potential reconciliation of past traditions and future modernity without resorting to conflict, in a period when detaching from the "past" was seen as the only way to define the future Turkish society's lifestyle. By seeking to bridge traditional and modern aspects, Tanpınar aimed to maintain historical continuity through his works, addressing the crises, cultural losses, and conflicts between material and spiritual values experienced since the Tanzimat Reform Era, inspired by Bergson's concept of time. Tanpınar emerges as an independent, unbiased, yet responsible intellectual. "Five Cities," dedicated to his mentor Yahya Kemal Beyatlı and emphasizing in its preface that "The past is always present. To live as ourselves, we are compelled to constantly reconcile and agree with it," must be evaluated within this framework. This study will explore how Tanpınar addressed these themes in the context of Bursa, particularly through the "Time in Bursa" section, drawing from the places and personalities mentioned. The historical ambiance recreated through references to Gümüşlü, Muradiye, Yeşil, Yeşil Mosque, Çekirge, İznik, various fountains and tombs, and figures like Emir Sultan, Konuralp, Geyikli Baba, Şeyh Edebali, Nilüfer, Osman Gazi, Orhan Gazi, Murad-ı Hüdavendigâr, will be elucidated. Tanpınar narrates these elements not merely as a compilation of information but as integral parts of the historical periods he aims to depict, illustrating his enduring emotional and sentimental bond with Bursa. This connection, significantly shaped by Tanpınar's aesthetic stance as a profound connoisseur of culture, further highlights the historical continuity elements focused on places and personalities in the poem "Time in Bursa," sharing its title with the book section, underscoring Tanpınar's identity as a foremost poet.

1. GİRİŞ

Mekân, bir toplumun sosyal hayatını, uzak-yakın tarihini ve süregelen medeniyet serüvenini en canlı şekilde aksettiren önemli bir unsur olarak ön plana çıkmaktadır. Mekânların farklı yönlerden ele alınması hem değişik perspektiflerin ortaya konulmasını hem de zengin kavrayış noktalarının yansıtılmasını sağlamaktadır. Bununla birlikte mekân unsurunun tam manasıyla anlaşılabilmesi ve isabetli bir biçimde algılanabilmesi için zaman unsuruna ihtiyaç duyulmaktadır.¹ Çünkü mekân, -yerinde bir benzetmeyle- peteklerinin binlerce gözünde, zamanı

¹ Geniş bilgi için bk. <https://www.lacivterdergi.com/dosya/2019/04/19/mekn-zamana-ihhtiyac-duyar>

sıkıştırılmış olarak tutar (Bachelard, 2020: 39). Aslına bakılırsa bu durum, mekânın temel varlık fonksiyonunu oluşturmaktadır. İnsanoğlu, tarihi aşmak istediğinde ya da tarihin içinde kalarak gelecek takvimini tesis etmeyi düşlediğinde mekânın ontolojik şuuruna başvurmaktadır. Bu bilincin oluşmasında yani insan hafızasının canlanmasında zaman kavramı mekân ile birlikte etkisini gösterebilmektedir (Bachelard, 2020: 39). İnsanlık tarihine bakıldığında mekân ve zaman ilişkisinin en geniş anlamda şehirler vasıtasıyla yansıtıldığı ifade edilebilir. Yaratılıştan bu yana insanlığın ortak gelişme alanlarından olan şehirler, gerek sahip oldukları maziye ait nitelikler gerekse de zamana paralel bir şekilde kazandıkları modern özellikleri dolayısıyla sık sık edebî eserlere konu olmuşlardır. Bu bağlamda Türk edebiyatı tarihinde bilhassa klasik edebiyat devresinde şehre hasredilerek kaleme alınmış “şehrengiz”lerden bahsetmek gereklidir. Divan edebiyatında bir şehir ile o şehirde bulunan güzellikler ve güzellikler hakkında yazılan manzum eser olarak tanımlanan şehrengizler (şehir-engiz), daha çok klasik mesnevi tarzına uygun olarak kaleme alınan ve yalnızca Türk edebiyatında görülen millî bir nazım türü olarak öne çıkmaktadır (Pala, 2007: 425). 16. yüzyıldan itibaren Türk edebiyatında görülmeye başlanan bu tür, Osmanlı-Türk şehirlerini tanımak için önemli bilgiler ihtiva eden kıymetli eserlerin ortaya konulmasını sağlamıştır (Uçak, 2019: 320). Bu bağlamda kaleme alınan şehrengizleri üçe ayırarak tasnif etmek mümkündür: Bunların ilki tek bir güzeli anlatan ve şehir tasvirlerine yer veren şehrengizler; ikincisi, bir yerin güzelliklerini, sanat erbabını ve mesleklerini ele alan şehrengizler; sonuncusu ise bir şehrin gezip görülecek güzelliklerini, tarihî mekânlarını yansıtan şehrengizlerdir (Güngör, 2023: 40). Bu çerçevede modern Türk edebiyatı sahasında da şehir ve şehirciliğe dair kıymetli eserlerin ortaya konulduğu görülmektedir. Hiç kuşkusuz ki bunlar arasında en dikkat çekici olanlarından biri de Ahmet Hamdi Tanpınar tarafından deneme türünde yazılan ve 1946 yılında yayımlanan *Beş Şehir* adlı eserdir (Necatigil, 2007: 405).

Modern bir şehrengiz, eksiksiz bir şehir monografisi (Uçak, 2019: 321-322) olarak değerlendirilebilecek olan bu eserde Tanpınar; Erzurum, Konya, Ankara, Bursa ve İstanbul şehirleriyle ilgili olarak yazmış olduğu uzun denemelerine yer vermektedir. Bu denemelerin en önemli özelliği ise kitabi bilgiye değil, yazarının gözlemlerine dayanmasıdır. Hayatının büyük bir bölümünü İstanbul’da geçirmiş olan Tanpınar, anlattığı şehirlerin her birinde en az iki yıl veya daha uzun bir zaman kalmış, bu şehirlerle bir ilim alanının araştırmacısı gözüyle değil, âdeta bir hemşehri sıfatıyla haşır neşir olabilmıştır. Tanpınar, kalış süresinin bir istisnası olarak Bursa’ya da kısa veya uzun sürelerle birçok defa gitmiş olduğunu yazı ve günlüklerinde zikretmektedir (Okay, 2010: 299). Ahmet Hamdi Tanpınar, yerelden evrensele açılabilen bir kültür adamı olması hasebiyle bu şehirlerle ilgili tarihî bağlamda pek çok epik-destani unsuru; orjinal bir estetik olması bakımından da söz

konusu şehirlerin sanat-duygu ve zevk dünyalarını bu denemelerinde bütün teferruatıyla başarılı bir şekilde yansıtmıştır. Bununla birlikte Tanpınar'ın *Beş Şehir* adlı denemesinde Bursa'ya farklı bir hassasiyet gösterdiğini ifade etmeliyiz. Bu durum daha eserin "İçindekiler" kısmında Bursa'nın diğer şehirlere göre farklı bir şekilde başlıklandırılmasıyla somutlaşmaktadır. Bu noktada yazarın Bursa için *Beş Şehir* adlı eserindeki başlıkla aynı adı taşıyan "Bursa'da Zaman" adlı bir şiir kaleme aldığını da hatırlatmak gereklidir. Zira yaşanan ânda geçmişi de toplayan "Bursa'da Zaman" şiiri ile *Beş Şehir*'de Bursa'ya ayrılan kısımların birbirine ne kadar benzediği de açık bir şekilde görülmektedir (Uğurcan, 2012: 198).

Kuruluşundan bugüne kadar iki bin iki yüz yıldan fazla bir zamanda çok değişik kültür ve medeniyetlere ev sahipliği yapan (Çanaklı, 2015: 13), hâlâ bu kültürlerin maddi-manevi miraslarını en estetik bir süs eşyası gibi üzerinde taşıyan, klasik edebiyatta sahip olduğu eşsiz güzellere ile güzellikler için pek çok şehrengiz kaleme alınan² Bursa'ya, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın farklı bir bakış açısıyla yaklaşmasını da yadsımamak gereklidir. Tanpınar, "Bursa'nın Daveti" adlı denemesinde "Niçin Bursa'yı bu kadar seviyoruz?" şeklinde kendisine sorduğu soruyu, Bursa'yı hayatı kuran ve fetheden bir hareketin temsilcisi ve büyük rüyayı aksettiren çerçevelerden biri olarak gördüğünü söyleyerek cevaplamaktadır. Çünkü ruhuyla hareket eden bir millet kendi hakikatlerinin bir ifadesi olarak onu vücuda getirmiş bulunmaktadır (Tanpınar, 2006: 216). Bursa'nın bizi, bize en saf şeklimizle gösteren bir şehir olduğunu vurgulayan (Tanpınar, 2006: 216) Tanpınar, "Bursa Yangını" adlı denemesinde de Bursa'ya olan sevgisinin sanatı ve hayatına olan etkisini çok net bir şekilde şöyle ortaya koymaktadır: "*Ben ki Bursa'yı o kadar severim, sanatımın ve iç hayatımın bütün bir tarafını bu şehre borçluyum.*" (Tanpınar, 2006: 221)

Bütün bu hususlar, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın gerek *Beş Şehir* adlı eserin "Bursa'da Zaman" adlı bölümünde gerekse de aynı adı taşıyan şiirinde Bursa'yı merkeze alarak; bu şehirdeki tarih, mimari sanat, ticaret ve insan yapısından hareket etmek suretiyle mazinin önemli değerleriyle geleceğe uzanan bir devamlılığı (Okay, 2010: 298) yansıtmaya çalıştığını göstermektedir ki, bu onun zamanı algılayış felsefesiyle de birebir uyum göstermektedir.

2. AHMET HAMDİ TANPINAR'IN ZAMAN ALGISI VE TARİHTE DEVAMLILIK

Zaman, Tanpınar okumalarının kilit kavramlarından biri olarak ön plana çıkmaktadır. Onun zamana yüklediği anlam ve zamanı kullanım biçimi, hangi tür eseri ele alınırsa alınsın, son derece dikkat çekici meselelere gönderme yapılabilmesine olanak sağlamaktadır. Eski-yeni çatışması, tarihte devamlılığın

² Geniş bilgi için bk. Özlem Güngör, "Bursa'nın Tanıkları: Bursa Şehrengizleri", *Bursa Günlüğü*, 20, 40-45.

sağlanması, kimlik krizi, doğu-batı ikilemi, kültür salınımları, ideolojik savrulmalar ile gelenek-modern çelişkileri Tanpınar'ın tartıştığı ve tartıştırdığı problemler olarak göze çarpmaktadır. Çok yönlü sanatkâr ve gerçek anlamda bir düşünce adamı olan Tanpınar'ın içinde yetiştiği toplumu ilgilendiren son derece kritik sorunları ele alabilmesini sağlayan “zaman” kavramına bu kadar eğilmesinin temelinde ise Fransız filozofu Henri Bergson ile kurmuş olduğu yakın temas vardır. Ahmet Hamdi Tanpınar Bergson'un zaman tezleriyle ilk olarak üniversite yıllarında katıldığı Dergâh çevresinde karşılaşır. Ünlü filozofun o dönem, Dergâh dergisinde yer alan Yahya Kemal Beyatlı, Mustafa Şekip Tunç, İsmail Hakkı Baltacıoğlu ve Yakup Kadri Karaosmanoğlu gibi önemli isimler üzerindeki etkisi Tanpınar'a da fazlasıyla yansımıştır. Sonrasında Bergson okumalarını iyice derinleştiren Tanpınar, -denilebilir ki- bu okumalarla fikrî ve edebî hayatını büyük ölçüde şekillendirmiştir. Yazar bu durumu “Antalyalı Genç Kıza Mektup” adlı yazısında “*Şiir ve sanat anlayışında Bergson'un zaman telakkisinin mühim bir yeri vardır. Pek az okumakla beraber, o da borçlu olduğum insanlardandır.*” (Kaplan, 2006: 229-230) diyerek ifade etmektedir. Tanpınar'ın da büyük ölçüde yararlandığı Bergsoncu düşüncenin temeli “süre felsefesi”ne dayanmaktadır. Zira Bergson bütün bir felsefe çalışmasının merkezine varlığın özü olarak keşfettiği gerçek zamanı, yani “süre” (duree)'yi yerleştirmiştir (Eskin, 2012: 55). Bu anlayışa göre asıl zaman olan ve kendisine uzay düşüncesinin karışmadığı saf süre; öznenin şimdiki durumları ile geçmiş durumları arasında hiçbir ayırtırmaya/süreksizliğe gitmeden ve herhangi bir belirli kaygı hissetmeden kendini koşulsuz olarak yaşamaya bıraktığı anlarda bilinç durumlarının aldığı sürekli bir akış hâlidir. Ve gerçek zaman algısına ulaşabilmek için, öznenin/kişinin kendisini saf yaşama hâlinin kesintisiz akışına bırakması gerekmektedir (Eskin, 2012: 57). Aslında Bergson, gerçek sürenin insanların içsel hayatı olduğunu, bilincin ve hayatın özünü teşkil ettiğini ve düşünülemez ancak yaşanabileceğini ifade etmektedir. Buna göre öznel zaman, kişinin kültürüne ve yaşadıklarına dayanarak hissettiği süredir. Ve oluş hali devam eden olgusalığın matematik verilerle ölçülmesi mümkün değildir. Bu durum hem sürekli bir değişmeyi beraberinde getirir hem de yaşam ve bilinci öne çıkarır (Yılmaz, 2011: 65). Bu zaman algısının Tanpınar'ın eserlerinde kimi zaman alegorik ve metaforik kimi zaman da gayet açık bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Bergson'un zaman telakkisini “değişerek devam etmek ve devam ederek değişmek” şeklinde özetleyen Tanpınar, tıpkı Bergson'un zaman anlayışının etkisindeki Marcel Proust gibi, şimdiki zamanı da içine alan derin bir zaman arayışındadır (Demir, 2019: 12). Bu çerçevede Tanpınar'ın bir yandan geçmişine sahip çıkmaya çalışan, öbür yandan da kendisini aşım yenilemek isteyen bir bilince sahip ve aslında tarih içinde süreklilik olarak yaşamak isteyen bir özne olduğunu belirtmek de yanlış olmayacaktır (Demiralp, 2014: 9). Tanpınar bu öznelik durumunu ve zamana olan yaklaşımını en

çarpıcı bir şekilde “Ne İçindeyim Zamanın” adlı şiirindeki şu dizelerle ortaya koymaktadır:

*“Ne içindeyim zamanın,
Ne de büsbütün dışında;
Yekpâre, geniş bir anın
Parçalanmaz akışında.”* (Tanpınar, 1998: 19)

Tanpınar, bu şiiri âdeta Bergson’da sürenin ne anlama geldiğini anlatmak için yazmış gibidir (Dellaloğlu, 2013: 81). Hiç kuşku yok ki o “şimdi”de ikamet ediyordu ama aynı zamanda hem geçmişe hem de geleceğe doğru yol alabilen nadir şahsiyetlerdendi. Belki de Tanpınar geçmişle ilgili cümleler sarf ederken aslında geleceğe dair öngörülerini ortaya koymaktaydı (Dellaloğlu, 2013: 95). Tanpınar’ın “İnsan ve Cemiyet” adlı denemesindeki şu ifadeleri zaman algısıyla ilişkili olarak toplumun tarihteki devamlılığını net bir şekilde ortaya koymaktadır:

“Cemiyet fikri işe karışınca kader trajedisi azalır. Çünkü cemiyet için ferte olduğu gibi ölüm yoktur. Orada süreklilik vardır. Zincir ebedilik boyunca uzanıp gider. Parça parça olsa bile bir sonraki, kendinden önce geleni tamamlar. Cemiyet hayatı, topluluk için olduğu gibi, fert için de ölüm düşüncesini yener. Çünkü kurduğu değerler zincirinde ölümün de bir yeri vardır. Fert için bir bitiş, bir son olan ölüm, çok defa cemiyette bir başlangıçtır.” (Tanpınar, 2006: 81)

Tanpınar, eserlerinde zaman zaman trajik bir durum arz eden ve belki de kendisini “sükût suikastı” düşüncesine götüren bu duruşu “mazi ile hesabını gören bir Türkiye’nin peşindeyim. İşte memleket içindeki vaziyetim” diyerek somutlaştırmaktadır (Uçman-İnci, 2008: XII-XIII). Aslında o, bir nevi görev olarak içselleştirdiği bu vaziyetin gereği olarak olsa gerek, Osmanlı ve Cumhuriyet Türkiye’si arasındaki büyük kopuşta, tam olarak tanımlayamadığı, önemli ölçüde sezindiği, sürprizlerle dolu gelecek içinde oluşacak bir sürekliliği hayal etmektedir. Zira Tanpınar, bu süreklilik üzerinde düşünmeden Cumhuriyet Türkiye’sinin de tam manasıyla anlaşılamayacağına farkındadır (Aydın, 2020: 18). “Geçmişini değiştiremeyeceğimize göre geçmiş ile ilişkimizi değiştirmemiz gerekir.” (Demiralp, 2014: 29) diyen Tanpınar, modernleşme sürecinde Cumhuriyet felsefesinin geçmişe daha güçlü bir şekilde eklenmesi gerektiğine inanmaktadır. İşte bu tutum zaman kavramıyla birebir yakın ilişki hâlinde olan tarihin, devamlılığının sağlanmasının önemini ortaya koymaktadır. Ahmet Hamdi Tanpınar gerek *Beş Şehir*’de Bursa’yla ilgili kaleme aldığı kısımda gerekse de “Bursa’da Zaman” adlı şiirinde matematik yani çizgisel zamanla hiçbir alakası olmayan, bildik saatlerin sayamayacağı bir içsel zaman deneyimini (Eskin, 2012: 70) son derece estetik bir biçimde yansıtmaktadır. O, bilinçli olarak gördüğü rüyalarla “yekpâre bir zaman” içerisinde Bursa’nın atmosferini yaşayarak ve yaşatarak, bu kadim şehir bağlamında tarihte devamlılığı sağlamayı başarmış durumdadır. Bu noktada “Tanpınar’ın bir kelimesini bile feda etmemek lazımdır.” (Tunç, 2000: 125) tespitini yapan Birol Emil’in veciz sözünü

hatırlayarak, Tanpınar'ın Bursa için söylediği ve yazdığı her sözcüğün üzerinde durulması gerektiğini vurgulamamız yerinde olacaktır.

3. “BURSA'DA ZAMAN”DA TARİHÎ DEVAMLILIK UNSURLARI

Ahmet Hamdi Tanpınar, 1941 yılının sonlarına doğru *Ülkü* dergisinde “Bursa’da Zaman ve Hülya Saatleri” adlı uzun bir yazı yayımlar. Bu uzun yazı şairin aynı yılın başlarında “Bursa’da Hülya Saatleri” adıyla çıkan, daha sonra geliştirilerek “Bursa’da Zaman” olarak bilinen şiiriyle tema ve yapı bakımından bir iç içe geçiş karakteri göstermektedir. Deneme tarzında yazılmış bu yazı *Beş Şehir* adlı kitabın da ilk nüvesini teşkil etmektedir (Okay, 2010: 298).

Tanpınar, Tanzimat ile birlikte başlayan ve Cumhuriyet sonrası döneme kadar uzanan süreci: “*Cesaret edebilseydim, Tanzimat’tan beri bir nevi Oedipus kompleksi, yani bilmeyerek babasını öldürmüş adamın kompleksi içinde yaşıyoruz, derdim.*” (Tanpınar, 2006: 38) şeklinde ifade etmektedir. Yazar bu tespiti *Beş Şehir* için yazmış olduğu ön söz kısmında daha da genişleterek şöyle izah eder:

“Sade millet ve cemiyetlerin değil, şahsiyetin de asıl mana ve hüviyetini, çekirdeğini tarihîlik denen şeyin yaptığı düşünülürse, bu iç didişme hiç de yadırganmaz. Mazi daima mevcuttur. Kendimiz olarak yaşayabilmek için, onunla her ân hesaplaşmaya ve anlaşmaya mecburuz.

“Beş Şehir” işte bu hesaplaşma ihtiyacının doğurduğu bir konuşmadır. Bu çetin konuşmayı, aslı olan meselelere, daha açıkçası, biz neydik, neyiz ve nereye gidiyoruz? Suallerine indirmek ve öyle cevaplandırmak faydalı olurdu.” (Tanpınar, 2001: IV)

İşte Tanpınar, “nevi şahsına münhasır” olan bu değerlendirmelerden hareket ederek hem “Bursa’da Zaman” adlı denemesinde hem de aynı adı taşıyan şiirinde Bursa’yı merkeze almak suretiyle bizi tarihimize barıştıran, yüzleştiren, bizde geçmişimizi canlandıran, mazi-hâl ve istikbâli aynı düzlemde görmemizi sağlayan önemli şahsiyet ile mekân unsurları üzerinde durmaktadır.

3.1. Mekân Unsuru

Şehirlerin medeniyetlerin aynası olduğunun (Kaplan, 1998: 151) bilincinde olan Tanpınar; Evliya Çelebi’ye atıfta bulunarak “ruhaniyetli bir şehir”, Sadrazam Keçeci Fuad Paşa’ya gönderme yaparak “Osmanlı tarihinin dibacesi” şeklinde tavsif ettiği (Tanpınar, 2001: 107) Bursa’nın, Malazgirt’le İstanbul’un fethi arasındaki zaman içinde Türk iç dünyasının üç büyük merkezinden biri olduğunu vurgulamaktadır (Tanpınar, 2006: 217). Bu noktada Tanpınar’ın zaman terkibini kurarken Bursa’da üzerinde durduğu ana mekânlardan biri Gümüşlü’dür. *Beş Şehir*’deki denemesi ile şiirde yer alan ortak mekânlardan olan Gümüşlü, onu fetih ve zafer günlerine götürür. “Bursa’da Zaman” şiirinde “*bir fecrin zafer aynası*” (Tanpınar, 1998: 50), denemede ise “*fecre tutulmuş sihirli bir ayna*” (Tanpınar, 2001: 116) olarak zikredilen Gümüşlü Osman Gazi’nin, vasiyeti üzerine Bursa’nın fethinden sonra oğlu Orhan Bey tarafından defnedildiği yerdir. Esasen “Gümüşlü Kümbet” denilen binada bulunan manastır kompleksinden bir kısmının Orhan

Medresesi, bir kısmının fetih camisi sıfatıyla Orhan Camii'ne dönüştürüldüğü, yuvarlak planlı şapelin içine de Osman Bey'in defnedildiği bilinmektedir (Yavaş, 2019: 402). Yazarın Gümüşlü için "ayna" imgesini kullanması da elbette tesadüfi değildir. Çünkü bu mekân devletin kurucusu Osman Gazi'yi, Bursa'nın fatihi Orhan Bey'i, Bursa'nın kurucu şehir niteliğini, hâsılı Osmanlı devletinin temellerinin atıldığı dönemi âdeta bir ayna gibi günümüze aksettirmektedir. Bununla birlikte Tanpınar, Bursa'da 19. yüzyılın sonlarında yaşanan depremden zarar gören Gümüşlü'nün yenilenme çalışmalarını "*gülünç resmî üslup*" (Tanpınar, 2001: 116) ve "*üslupsuzluk*" (Tanpınar, 2006: 223) ifadelerini kullanmak suretiyle şiddetli biçimde eleştirmektedir. Bu durum, sonradan yapılan onarımla çalışmalarının, Tanpınar'ın tarihte devamlılık algısıyla, estetik incelik anlayışıyla ve sanata olan derinlikli bakış açısıyla uyuşmadığını göstermektedir. "Bursa'da Zaman" şiirinin son kısmında yer alan mekân unsurlarından olan ve denemede de temas edilen Yeşil Türbe, Tanpınar'ın sevgilisiyle birlikte sonsuzluk uykusuna dalmayı hayal ettiği yerdir. Burada ölüm bile mucizevi bir hâl almakta ve ebedî âlemde tebessüm eden büyük ecdadın fetih rüyaları canlanmaktadır (Tanpınar, 1998: 51). Şiirde "Yeşil Türbe" ile başlayan ikinci kısım, şiirin başlangıç bölümünün aksine daha dar ve kapalı bir mekân algısını ortaya koymaktadır. Bu tezatlı akış, türbe ile ölümün âdeta ebedî bir kavuşma zamanı haline geldiğini ve şairin ölümü, "anne karnına dönme" "archatype"yle değerlendirdiğini düşündürmektedir (Kaplan, 2009: 81). *Beş Şehir*'de, Osmanlı devletinin ikinci kurucusu Çelebi Mehmet'in "*çoluk çocuğuyla*" birlikte yattığı vurgulanan (Tanpınar, 2001: 123) Yeşil Türbe'nin; maddeden maneviyata, dış âlemde iç âleme, mücadeleden sükûnete, ândan ebediyete, dünyevilikten uhrevîliğe usta mimarların hünerli elleriyle yarattığı sanatla yol aldığı ifade edilmektedir.

Tanpınar *Beş Şehir*'de Yeşil Türbe'nin hemen ardından Yeşil Cami'ye de değinir. Muhayyilesindeki olumsuz ölüm algısını değiştiren (Tanpınar, 2001: 110) Yeşil Cami için yazar, Türk kültürüne mesafeli olan Andre Gide'nin söylemiş olduğu "zekânın kemal halinde sıhhati" nitelemesini hatırlatır (Tanpınar, 2001: 124) ve bu caminin mimarimizin en mükemmel eseri olmasa da Bayezid ve Süleymaniye'nin varacağı ihtişamlı tekniğe gidilen yolda önemli bir mihenk taşı olduğunu ifade eder (Tanpınar, 2001: 125). Tanpınar'ın Yeşil Cami ile ilgili bu değerlendirmesi, onun sanat ve mimarî sahalarında da tarihi devamlılığa ne kadar kıymet verdiğini göstermesi bakımından değerli gözükmektedir. Çünkü mazi ve hâl ancak bu tarz eserlerle istikbale bağlanabilmektedir. Tanpınar'ın hem şiirinde hem de denemede yer verdiği mekânlardan birisi de Sultan II. Murat'ın 15. yüzyılda yaptırdığı, aralarında Muradiye Camii gibi pek çok mimarî bileşeni bünyesinde barındıran Muradiye Külliyesi'dir.³ Bulunduğu semte de adını veren bu külliye için

³ Geniş bilgi için bk. <https://islamansiklopedisi.org.tr/muradiye-kulliyesi--bursa>.

şiiirinde “Sabrın acı meyvâsı” (Tanpınar, 1998: 50) dizesini uygun gören şairin; *Beş Şehir*’de ise Bursa’nın, Edirne ve İstanbul’dan sonra arka planda kalmasının burukluğunu Muradiye ile somutlaştırdığını tespit etmek yanlış olmayacaktır. Bu noktada Bursa’yı ihtiyarlayan eski masal sultanlarına benzeten (Tanpınar, 2001: 116) Tanpınar’ın, Muradiye’yi, mimarî özelliklerinin yanı sıra muayyen bir zaman içinde yaşamış, tarihte önemli bir yer edinmiş şahsiyetlerin anıldığı bir mekân şeklinde gördüğü anlaşılmaktadır.⁴ Tarihimizde yaşam hikâyeleriyle trajik ve unutulmaz figürler olarak ön plana çıkan Cem Sultan ile Şehzade Mustafa türbelerinin burada yer aldığı hatırlanırsa, Tanpınar’ın şiirindeki dizesiyle kardeş-evlât katli meselesini ne kadar sanatkârane bir dokunuşla ele aldığı daha iyi anlaşılacaktır (Çanaklı, 2015: 24). Bu durum şairin, bireysel trajik var oluşun yanına hem toplumsal hem de kültürel bir trajik oluşu koyduğu (Balcı, 2008: 135) ve böylece geçmişimizdeki acıklı hadiseleri de tarihte bir devamlılık unsuru olarak kullandığı görülmektedir.

Beş Şehir’de Bursa’yla ilgili denemede yer alan tarihî yerlerden birisi de Nilüfer Hatun İmaretidir. I. Murat’ın 14. yüzyılın sonlarında annesi Nilüfer Hatun için İznik’te yaptırdığı⁵ bu yapıyı Tanpınar, renklendirme ve usul yönünden Selçuklu mimarî düzeninden Osmanlı mimarî sanatına geçişin önemli merhalelerinden birisi olarak zikretmektedir (Tanpınar, 2001: 114). Tanpınar, “Bursa’da Zaman” şiirinde “Ömrünün timsali beyaz Nilüfer” dizesinde (Tanpınar, 1998: 50) de yer verdiği Nilüfer adının, bilhassa Orhan Gazi’nin karısına duyduğu büyük aşk bağlamında Bursa ve İznik’in tarihinde önemli bir yere sahip olduğunu vurgulamaktadır (Tanpınar, 2001: 114). Bu noktada yazarın tarih-aşk-sanat unsurlarından hareketle Nilüfer Hatun merkezli bir terkîp yaratmaya çalıştığı ve Bursa’nın biraz da bu tip sentezlerle Türk-İslâm tarihinde silinmez izler bıraktığını anlatmaya çalıştığı görülmektedir.

Beş Şehir’de yazarın Nilüfer Hatun İmaretinden hemen sonra üzerinde durduğu başka bir mekân ise Çekirge semtinde bulunan Murad-ı Hüdâvendigâr Camii’dir. Medrese, zâviye ve türbesiyle birlikte Hüdâvendigâr Külliyesi olarak da bilinen bu mimarî topluluğun I. Murat tarafından 14. yüzyılın sonlarında (1367-1385) yapıldığı kabul edilmektedir.⁶ Tanpınar, yapı özellikleri bakımından “*yeni mimarinin ilk ritm araştırmaları*”nın (Tanpınar, 2001: 114) yapıldığını söylediği bu cami aracılığıyla kendi hatıralarına doğru yol almaya başlar. Burada ilham verici musiki ve adeta bir gül gibi parlayan gülümsemelerle (Tanpınar, 2001: 132) aradaki zaman perdesi kalkmıştır. Artık yazarın ikinci zaman olarak da adlandırdığı, aktüel zamanın dışında konumlanan mazi kendisini hissettirmektedir. Bu geçmiş zaman

⁴ Geniş bilgi için bk. http://www.bursadakultur.org/bursa_yazilari_10.htm.

⁵ Geniş bilgi için bk. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nilufer-hatun-imareti>.

⁶ Geniş bilgi için bk. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hudavendigar-kulliyesi>.

yolculuğunda Tanpınar caminin taşlarına sinmiş ruhların sayesinde aydınlık, sükûnetli ve rahat bir ölümü hatırlamaktadır (Tanpınar, 2001: 133). Bu noktada yazarın Hüdâvendigâr Camii'nin dış yapısından hareketle sosyal-tarih zamandan ferdî hayat hikâyesine geçiş yaptığı ve duygu dünyasında inşa ettiği unsurlarla mensup olduğu kültürün estetiğini oluşturduğu rahatlıkla söylenebilir. Aslında Tanpınar, dış âlemde gördüğü bütün tarihî yapılar karşısında bu iç yolculuğu yaşamakta ve sonrasında da bir nevi transandans yani aşma (Uğurlu, 1999: 117) hamlesiyle muhayyilesinde biriktirmiş olduğu hayâl dünyasına ait unsurları eserlerinde aksettirmektedir. Bu süreç ise onun mazi-hâl-istikbâl katmanları arasındaki devam fikrini kolaylıkla oluşturabilmesini sağlamaktadır.

Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Bursa'daki gezintileri sırasında gözlemlediği ve *Beş Şehir*'in ilgili kısmında yer verdiği mekânlardan birisi de Emir Sultan Türbesi'dir. Aslında 15. yüzyılın başlarından itibaren inşasına başlanan ve zamanla eklektik bir inşa usulü ile külliye yapısına bürünmüş olan bu uhrevî nitelikli mekân 18. yüzyılın sonlarında meydana gelen depremle büyük ölçüde yıkılmıştır. 19. yüzyılın başlarında Sultan III. Selim tarafından yenilenen bu kompleks yapıdan günümüze cami, türbe, hamam ve çeşmeler ulaşmıştır.⁷ Bu türbenin cazibeli tarihi hikâyesini Evliya Çelebi'yi hatırlatarak anlatan Tanpınar, Emir Sultan'ın yaşam öyküsünden kesitler de vererek bu türbeyi ve çevresinde oluşan tarihî atmosferi çok canlı bir şekilde ortaya koyar. Ancak yazar, peyzaj bakımından beğendiği türbenin yeniledikten sonraki halini soğuk, bakımsız, eski ruhaniyetini yitirmiş ve cansız olarak nitelendirir (Tanpınar, 2001: 126-129). Bu noktada Tanpınar, yenilenen Emir Sultan Türbesi ile Yeşil Türbe'yi mukayese eder ve bu iki mimarî yapı arasında kaybedilen "yaratma" gücünü şöyle açıklar:

"Cedlerimiz inşa etmiyorlar, ibadet ediyorlardı. Maddeye geçmesini ısrarla istedikleri bir ruh ve imanları vardı. Taş, ellerinde canlanıyor, bir ruh parçası kesiliyordu. Duvar, kubbe, kemer, mihrap, çini, hepsi Yeşil'de dua eder, Muradiye'de düşünür ve Yıldırım'da harekete hazır, göklerin derinliğine susamış bir kartal hamlesiyle ovanın üstünde bekler. Hepsinde tek bir ruh terennüm eder." (Tanpınar, 2001: 130)

3.2. Şahsiyet Unsuru

Ahmet Hamdi Tanpınar, ânda maziyi yakalamak ve ikinci zamana geçiş yaparak ebediyete uzanmak için tarihî şahsiyetlere de eserlerinde yer verir. O, *Beş Şehir* 'deki Bursa kısmında ve "Bursa'da Zaman" adlı şiirinde Bursa'nın tarihini oluşturan unsurları, adeta görünmez iplerle bağlayarak bir bütünlük yaratmayı başarmıştır (Uğurcan, 2012: 197). Ve böylece Bursa'nın tarihinden Türk milletinin tarihine uzanan bir "yekpâre zaman" sentezi oluşturmuş olmaktadır. Bu bağlamda

⁷ Geniş bilgi için bk. <https://islamansiklopedisi.org.tr/emir-sultan-kulliyesi>

adı geçen iki eserdeki tarihî şahsiyetleri iki kategori halinde ele almak uygun olacaktır:

1. Alp ve Devlet Adamları
2. Manevî ve Kültürel Kişilikler

3.2.1. Alp ve Devlet Adamları

Beş Şehir'in Bursa bölümünde Ahmet Hamdi Tanpınar'ın temas ettiği temel şahsiyetlerden biri Osman Gazi'dir. Bursa'nın fethinden önce yaklaşık kırk yıl beylik yapan, Bursa'nın fethine zemin hazırlayan ve bu vasıflarıyla en önce devletin kurucusu olarak kabul edebileceğimiz (Oğuzoğlu, 2019: 29) Osman Gazi'yi Tanpınar, Bursa'nın fatihlerine yarım asra yakın bir zaman imanlı ve coşkun akışları için yol gösteren adam şeklinde niteler. Osman Gazi'nin, kızı Mal Hatun'a olan aşkı sebebiyle Şeyh Edebalı'yla de yollarının kesiştiğinin üzerinde duran yazar, aslında Osmanlı devletinin macerasının bir aşk romanıyla başladığını da vurgular (Tanpınar, 2001: 110/113). Ancak izdivaç ile sonuçlanan bu aşk hikâyesi romantizmin de ötesinde hem Osman Gazi'nin artan silah kuvvetine manevî bir nüfuz eklemiş hem de devletleşme yolunda fütüvvet mekanizmasının aktif hale gelmesini sağlamıştır (Tanpınar, 2001: 113-114).

Aynı kısımda ele alınan devlet adamlarından bir diğeri de Orhan Gazi'dir. Yazar, destansı özellikler gösteren Osmanlı devletinin kuruluş macerasının merkezine “*yarı evliya çehresi*” ile Orhan Gazi'yi yerleştirerek; onun sahip olduğu ruh kuvveti ve manevî yapısı ile devlete eşik atlattığının altını çizer. *Beş Şehir*'de Nilüfer Hatun ile olan aşkına da temas edilen Orhan Gazi'nin, “*bir buçuk asır bütün imparatorluk için model*” olduğu tespiti de yapılır (Tanpınar, 2001: 115). Böylece Tanpınar, Orhan Gazi'nin yükselme dönemine kadar önemli bir örnek teşkil ettiğini vurgulamış olmaktadır. “Bursa'da Zaman” şiirinde ise:

“*Orhan zamanından kalma bir duvar...*

Onunla bir yaşta ihtiyar çınar

Eliyor dört yana sakin bir günü.” (Tanpınar, 1998: 50)

dizeleriyle aynı döneme yönelen şair, mimarî yapı-tabiat ilişkisini ön plana çıkarır ve böylece mazi ile hâlihazır arasındaki geçişi de bu bağlantı ile kurmuş olur.

Ahmet Hamdi Tanpınar Osmanlı devletinin kuruluş devresinde önemli bir fonksiyona sahip olduğunu düşündüğü alp tipine de *Beş Şehir*'deki Bursa denemesinde yer verir. Bu çerçevede öne çıkarılan isim Konuralp'tir. İslamiyet'ten önceki Türk edebiyatının ideal insan tipi olan (Kaplan, 2012: 13), İslâmiyet'ten sonra ise Alp-eren adına evrilen “alp”lik kavramı; yiğitlik, cesurluk, kişisel üstünlük, asalet ve kahramanlık gibi hasletleri bünyesinde barındırmaktadır.⁸ Tanpınar, okul sıralarında öğrendiğini söylediği Konuralp için “masal kahramanı” nitelemesini

⁸ Geniş bilgi için bk. <http://kasgarlimahmut.com/turk-destanlarinda-tipler/>.

yaparken, onu daima atının üstünde gazâ ve ganimet mücadelesi içinde hayâl ettiğini sözlerine ekler (Tanpınar, 2001: 110-111). Yazar, Konuralp vasıtasıyla hem mazinin zafer ve fetih günlerine gitmekte hem de geçmişin gelecek için rol model oluşturabilecek kahramanlarını hatırlatmaktadır.

3.2.2. Manevi ve Kültürel Karakterler

Ahmet Hamdi Tanpınar *Beş Şehir*'in Bursa'yla ilgili kısmında, estetik yapıyı yansıtan maddî mimarî unsurların yanında kuruluş dönemindeki mistik-fantastik atmosferi oluşturan manevî mimarlara da yer vermektedir. Bu çerçevede kolektif şuurun inşa edilmesinde son derece etkili olan ve “*istinat noktası*” (Okay, 2010: 300) olarak kabul edilebilecek şahsiyetlerden biri tarihi kaynaklarda “*fukara-yı Yeseviye*”den olduğu (Barkan, 1942: 292) belirtilen Geyikli Baba'dır. Bir gece Muradiye'den Çekirge'ye doğru yürürken Geyikli Baba'yı düşünen Tanpınar; Asya'nın içlerinden kopup gelen Horasan erlerinin gerek ruh kudretleriyle ve kerametleriyle gerekse de kurmuş oldukları zaviyelerle Bursa'nın Türkleşip Müslümanlaşmasındaki önemli işlevini ortaya koymuş olur (Tanpınar, 2001: 111-112). Eserde bu bağlamda değinilen şahsiyetlerden biri de Şeyh Edebali'dir. Ömer Lütfi Barkan'ın adını Geyikli Babayla birlikte kolonizatör Türk dervişleri arasında zikrederek nüfuzlu bir ahi şefi olduğunu ifade ettiği (Barkan, 1942: 290), Tanpınar'ın ise “*Karamanlı bir fakih*” olduğunu söylediği Şeyh Edebali de, kuruluş döneminde hem Bursa'nın hem de temeli atılan yeni devletin çehresini önemli ölçüde değiştiren bir karakter olarak öne çıkmaktadır. Şeyh Edebali *Beş Şehir*'de bilhassa kendisine damat olacak Osman Bey'in gördüğü rüyayla ilgili yorumu ve ahi teşkilatıyla olan ilişkisi çerçevesinde ele alınmaktadır (Tanpınar, 2001: 113-114).

Bursa şehrine manevi bir derinlik kazandırarak, şehrin ruhaniyetli bir yapıya bürünmesini sağlayan temel karakterlerden birisi de Emir Sultan'dır. Tanpınar, Bursa'yla ilgili denemesinde, Emir Sultan'ın, 15. yüzyıl Türkiye'sinin halk muhayyilesine en fazla mâl olmuş çehresi olduğunu vurgular (Tanpınar, 2001: 128). Eserde Emir Sultan ile ilgili olarak; bahar mevsimlerinde şehirde düzenlenen Erguvan Bayramları, Yıldırım Bayezid'in kızıyla olan aşkı ve onun uhrevî yönünü gösteren çeşitli menkıbeleri birbiriyle bağlantılı bir şekilde işlenmektedir (Tanpınar, 2001: 126-129).

Ahmet Hamdi Tanpınar yolu Bursa'dan geçen ve Bursa'nın tarihinde “hoş bir sadâ” bırakan isimlerden biri olarak celvetî Şeyhi İsmail Hakkı (Bursavî) Efendi'den de söz etmektedir. Yazar, 17. yüzyılda Bursa'ya gelip yerleşen, iyi niyet sahibi ve çalışkan olduğunu vurguladığı (Tanpınar, 2001: 119) İsmail Hakkı Efendi'nin hayatından bazı kesitler vermeyi de ihmal etmez. Eserin bu kısımlarında yazarın, devletin 17. yüzyıldaki dinî, siyasî ve sosyal yapısını panoramik olarak ortaya koymaya çalıştığı da görülmektedir (Tanpınar, 2001: 120-122).

Tanpınar'ın *Beş Şehir*'de, kültürel yönleriyle ön plana çıkan Bursa'ya ait şahıs portrelerine de yer verdiği görülmektedir. Bunlardan ilki 17. yüzyılın

Şeyhülislamlarından Karaçelebizâde Aziz Efendi'dir. Yazar bu noktada Evliya Çelebi'nin "Velhâsıl Bursa sudan ibarettir" sözünü hatırlatır ve Karaçelebizâde Aziz Efendi'nin Bursa'da oluşturduğu su kültürünü ön plana çıkarır. Buna göre 17. yüzyılın Bursa'sında yüzlü sayılarla ifade edilebilecek kadar çeşme yaptırmayı kendine eğlence edinen ve şahsî servetinin önemli bir kısmını bu işe vakfetmekten çekinmeyen (Tanpınar, 2001: 118) çeşmeler bânisinin (Okay, 2010: 205) izleri hâlâ şehrin muhtelif yerlerinde kendisini hissettirmektedir.

Beş Şehir'in Bursa kısmında yer verilen ve şehrin kültürel hayatında yer alan şahsiyetlerden birisi de Şeyh Vani Efendi'dir. Padişah IV. Mehmet döneminin dinî ve siyâsî alanda en etkili kişilerinden biri olan Vani Mehmet Efendi, dinî sınıflar arasındaki çekişmenin bir sonucu olarak Bursa'ya sürgün edilmiştir. Tanpınar, padişahın Vani Efendi'ye Kestel Köyü'nü bağışladığını belirtir (Tanpınar, 2001: 136). Vani Mehmet Efendi kendisine verilen Kestel'de mescit, medrese, imaret gibi önemli bazı mimarî eserler yapılmasına da ön ayak olmuştur.⁹

4. SONUÇ

Şehirler, hem zaman kavramının hem de mekân olgusunun oluşturduğu çok farklı çağrışımlara sahne olan yerlerdir. Tarihten günümüze önemli bir kültürel çekim merkezi özelliğini haiz olan bu yerleşim yerlerinin çeşitli araştırma alanlarına ve sanat dallarına konu/tema olarak ilham verdiği görülmektedir.

Gerek bilimsel bir araştırma dalı gerekse de sanat sahasına ilişkin işlevleri olduğu kabul edilen edebiyatın pek çok türünde de şehirlerin ele alındığı görülmektedir. Bu çerçevede modern Türk edebiyatında sözü edilen tarzda eser veren önemli şahsiyetlerden biri olarak Ahmet Hamdi Tanpınar öne çıkmaktadır. Tanpınar'ın deneme türünde kaleme aldığı, çağdaş bir şehrengiz ya da önemli bir şehir monografisi şeklinde nitelenebilecek olan ve 1946 yılında yayımlanan *Beş Şehir* adlı eser; Erzurum, Konya, Ankara, Bursa ile İstanbul şehirlerini çeşitli nitelikleri bakımından yansıtmaktadır. Yazarın bu eserinde, hem şekil yönünden hem de muhteva itibarıyla Bursa'ya diğer şehirlere oranla farklı bir gözle yaklaştığını ifade etmemiz gerekmektedir. Bu noktada onun, şairlik yönünü kullanarak "Bursa'da Zaman" adlı bir şiir kaleme almış olması da son derece manidardır. Yazar hem *Beş Şehir*'in Bursa kısmında hem de "Bursa'da Zaman" adlı şiirinde, Fransız filozofu Henri Bergson'dan mülhem "zaman/süre/(duree)" kavramını kullanmak suretiyle Bursa şehrini, geçmişten geleceğe uzanan bir tarihi devamlılık sürecinin merkezine yerleştirmiştir. Bunu yaparken de genel olarak mekân ve şahsiyet öğelerinden hareket etmeye gayret göstermiştir. Bu iki eserde mekân/yer unsurları olarak Gümüşlü (Gümüşlü Kümbet), Yeşil Türbe, Yeşil Camiî, Muradiye Külliyesi, Nilüfer Hatun İmareti, Murad-ı Hüdâvendigâr Camiî, Emir Sultan Türbesi öne

⁹ Geniş bilgi için bk. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mehmed-efendi-vani>

çıkarken; şahsiyet unsurları olarak ise Osman Gazi, Orhan Gazi, Konuralp, Geyikli Baba, Şeyh Edebali, Emir Sultan, İsmail Hakkı (Bursevî) Efendi, Karaçelebizâde Aziz Efendi ve Şeyh Vani Efendi dikkati çekmektedir.

Bu bağlamda Ahmet Hamdi Tanpınar gerek mekânların gerekse de şahsiyetlerin farklı işlevlerine vurgu yaparak Osmanlı devletinden Cumhuriyet dönemine uzanan süreci, şimdiki zamanı da içine alan geniş bir tarihî süreklilik çerçevesinde değerlendirmeye çalışmıştır. Böylece Bursa şehri özelinde “yekpâre bir zaman” algısını oluşturan yazar, aynı zamanda gelecek için de isabetli ve esaslı öngörülerin oluşabilmesine zemin hazırlamıştır.

Etik Beyan

Çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında belirtilen tüm kurallara uyulduğu beyan edilmiştir.

Etik Kurul Onayı

Araştırmanın etik kurul izni gerektirmeyen araştırmalardan olduğu beyan edilmiştir.

Çıkar Çatışması ve Finansal Katkı Beyanı

Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması ve finansal katkı beyan edilmemiştir.

KAYNAKÇA

- Aydın, Mehmet, *Kayıp Zamanın İzinde Ahmet Hamdi Tanpınar*, Ankara 2020.
- Bachelard, Gaston, *Mekânın Poetikası*, Alp Tümertekin (Çev.), İstanbul 2020.
- Balcı, Yunus, *Tanpınar Trajik Bir Şair ve Şiiri*, İstanbul 2008.
- Barkan, Ömer Lütfi, “İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: II, 1942.
- Çanaklı, Levent Ali, “Türk Edebiyatı ve Bursa”, *Şehir ve Toplum*, Sayı: 2, 2015.
- Dellaloğlu, Besim F., *Modernleşmenin Zihniyet Dünyası/Bir Tanpınar Fetişizmi*, İstanbul 2013.
- Demir, Zafer, “Bergson Felsefesi Işığında Ahmet Hamdi Tanpınar’ın Şiirinde Zaman”, *Nosyon: Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi*, Sayı: 3, 2019.
- Demiralp, Oğuz, *Tanpınar’a Biraz Huzur Verelim*, İstanbul 2014.
- Emir Sultan Külliyesi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/emir-sultan-kulliyesi> (ET: 08.09.2022)
- Eskin, Mehmet Şerif, *Ahmet Hamdi Tanpınar’ın Eserleri ve Estetiğinde Bergson Felsefesinin İzdüşümleri ve Kurucu Rolü* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012.
- Güngör, Özlem, “Bursa’nın Tanıkları: Bursa Şehrengizleri”, *Bursa Günlüğü*, Sayı: 20, 2023.
- Hudâvendigâr Külliyesi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hudavendigar-kulliyesi> (ET: 07.09.2022)

- Kaplan, Mehmet, *Edebiyatımızın İçinden*, İstanbul 1998.
- Kaplan, Mehmet, *Tanpınar'ın Şiir Dünyası*, İstanbul 2006.
- Kaplan, Mehmet, *Şiir Tahlilleri 2*, İstanbul 2009.
- Kaplan, Mehmet, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 1*, İstanbul 2012.
- Mehmet Efendi, Vanî, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mehmed-efendi-vani> (ET: 06.09.2022)
- Mekân Zamana İhtiyaç Duyar, <https://www.lacivertdergi.com/dosya/2019/04/19/mekn-zamana-ihtiyac-duyar> (ET: 08.09.2022)
- Muradiye Külliyesi, http://www.bursadakultur.org/bursa_yazilari_10.htm (ET: 08.09.2022)
- Muradiye Külliyesi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muradiye-kulliyesi--bursa> (ET: 06.09.2022)
- Necatigil, Behçet, *Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü*, İstanbul 2007.
- Nilüfer Hatun İmaretî, <https://islamansiklopedisi.org.tr/nilufer-hatun-imareti> (ET: 05.09.2022)
- Oğuzoğlu, Yusuf, “Osman Gazi Dönemi’ndeki Kültürel ve İnsani Değerler”, Cafer Çiftçi-Yusuf Oğuzoğlu (Edit.), *Osman Gazi Dönemi ve Bursa*, Bursa 2019.
- Okay, Orhan, *Bir Hülya Adamının Romanı Ahmet Hamdi Tanpınar*, İstanbul 2010.
- Pala, İskender, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, İstanbul 2007.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Bütün Şiirleri*, İstanbul 1998.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Beş Şehir*, Ankara 2001.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Yaşadığım Gibi*, İstanbul 2006.
- Tunç, A., “Tanpınar’ın Bir Kelimesini Bile Feda Etmemek Lazım”, *Kitap-lık*, Sayı: 40, İstanbul 2000
- Türk Destanlarında Tipler, <http://kasgarlimahmut.com/turk-destanlarinda-tipler/> (ET: 10.09.2022)
- Uçak, Salih, “Şehrengizden Monografiye: Lâmi’î Çelebi ve Tanpınar’a Göre Bursa”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 8/1, 2019.
- Uçman, Abdulah,-İnci, Handan, *“Bir Gül Bu Karanlıklarda” Tanpınar Üzerine Yazılar*, İstanbul 2008.
- Uğurcan, Sema, *Edebiyatımız I Edebiyat Tarih İlişkisi*, İstanbul 2012.
- Uğurlu, Alev Sınar, “Ahmet Hamdi Tanpınar ve Bursa”, *Türk Dili*, Sayı: 566, 1999.
- Yavaş, Doğan, (2019). “Bursa’da Osman Gazi Türbesi”, Cafer Çiftçi-Yusuf Oğuzoğlu (Edit.), *Osman Gazi Dönemi ve Bursa*, Bursa 2019.
- Yılmaz, Hakan, (2011). “Henrı Bergson’un Zaman Kavramına Yaklaşımının Çağdaş Anlatı Sinemasına Etkisi”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 2, 2011.

**TÜRKİYE'DE ULUSLARARASI TURİZM TALEBİNİN
BELİRLEYİCİLERİ: 2002-2022 DÖNEMİ PANEL VERİ ANALİZİ**

*DETERMINANTS OF INTERNATIONAL TOURISM DEMAND IN TURKEY:
PANEL DATA ANALYSIS FOR 2002-2022 PERIOD*

Ümit GABERLİ*, **Arya AKDENİZ****

*Geliş Tarihi: 02.02.2024
(Received)*

*Kabul Tarihi: 17.04.2024
(Accepted)*

ÖZ: Bu çalışma, 2000'li yıllarda Türkiye'ye yönelik uluslararası turizm talebinin belirleyicilerini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Çalışmada bağımlı değişken olarak, 2002-2022 yılları arasında Türkiye'ye en çok turist gönderen ilk 10 ülkenin (Almanya, Rusya, Birleşik Krallık, Bulgaristan, Hollanda, İran, Fransa, Yunanistan, Avusturya ve Belçika) gönderdiği turist sayıları alınmıştır. Literatürdeki önceki çalışmalardan hareketle, uluslararası turizm talebinin belirleyicileri olarak: Gelir ve fiyat düzeyleri, Türk Lirası'nın reel efektif döviz kuru, turist gönderen ülkelerin Türkiye'ye olan uzaklığı ve ilgili ülkelerin politik istikrar endeksleri analize dahil edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre, turist menşei ülkelerin kişi başına düşen gelirleri ve siyasi istikrarları, Türkiye'ye yönelik uluslararası turizm talebini olumlu yönde etkilemektedir. Ancak, turist geldiği ülkede fiyatlar genel düzeyinin veya Türk Lirası'nın değerinin artması talebi olumsuz etkilemektedir. Ayrıca, Türkiye'ye olan uzaklık da talebi negatif etkileyen unsurlardan birisidir. Ampirik bulgular Türkiye için sadece görece ucuz mal ve hizmet sağlanmasına dayanan bir makro turizm politikasının yetersiz kalacağını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası Turizm Talebi, Panel Veri, AMG Tahmircisi.

ABSTRACT: This study aims to analyze the determinants of international tourism demand for Turkey in the 2000s. The number of tourists in the top 10 tourist-originating countries for Turkey (Germany, Russia, UK, Bulgaria, Netherlands, Iran, France, Greece, Austria, and Belgium) between 2002 and 2022 is employed as the dependent variable in the study. Previous studies have identified the following determinants of international tourism demand: Income and price levels, the Turkish Lira's real effective exchange rate, distance of tourist-originating countries from Turkey, and political stability indices of tourist-originating countries. The results indicate that tourist-originating countries' per capita income and political stability increase Turkey's international tourism demand. Conversely, an increase in the general level of prices in the originating countries or the value of the Turkish Lira has a negative impact on demand. Additionally, the distance to Turkey is one of the factors that negatively affects demand. Empirical findings suggest that a macro tourism policy focused only on relatively cheap goods and services will be insufficient for Turkey.

Keywords: International Tourism Demand, Panel Data, AMG Estimator.

* Dr. Öğr. Üyesi, Siirt Üniversitesi, umit.gaberli@siirt.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0097-174X.

** Dr., Bağımsız Araştırmacı, akdenizarya@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6473-464X.

OPEN ACCESS

© Copyright 2024 Gaberli & Akdeniz

EXTENDED ABSTRACT

Especially in developing countries, the international tourism sector contributes significantly to closing the balance of payments deficits and generating surpluses by facilitating foreign exchange inflows (Bahar and Bozkurt, 2010). The Turkish Republic, located in the Mediterranean basin, is one of the leading destinations for international mass tourism, attracting tourists from both Asia and Europe. International tourism plays a substantial role in the Turkish economy as a developing country. Focusing on the top 10 countries sending tourists to Turkey, this study uses border statistics published by the Ministry of Culture and Tourism to analyze empirically the determinants of Turkish international tourism demand.

International tourism demand is influenced by both economic and non-economic factors. Regarding macroeconomic factors, numerous studies examining different tourism destinations have nearly all included common features in their models, such as income, exchange rates, and prices. Regarding tourism-originating countries, the following 10 countries sent the most tourists to Turkey between 2002 and 2022: Germany, Russia, the United Kingdom, Bulgaria, the Netherlands, Iran, France, Greece, Austria, and Belgium (Ministry of Culture and Tourism of the Republic of Turkey, 2023). This study investigates the role of income and price levels of these countries as determinants of international tourism demand, while the dependent variable is the total number of tourists arriving from different countries. Based on the literature, three other variables are included in the model: The Turkish Lira's real effective exchange rate, political stability, and tourist-originating country distance from Turkey.

International tourism demand for Turkey is analyzed using a semi-logarithmic model that includes only the political stability index and the real effective exchange rate at the level. The variables in the model are also standardized to eliminate level differences. Because this study examines total tourism demand for Turkey from various countries, the panel data analysis method is naturally incorporated into the analysis. Using panel data analysis improves the number of observations under analysis, increases the degrees of freedom, and reduces the problem of multicollinearity by considering both the cross-sectional and longitudinal dimensions. These features enhance the reliabilities of the results (Topal and Ünver, 2016: 62). The diagnostic tests indicate that the panel data set is suitable for using the Augmented Mean Group (AMG) estimator, which is robust under conditions of horizontal cross-sectional dependence and heterogeneity in slope coefficients.

The results indicate that all the variables considered as determinants of international tourism demand for Turkey were statistically significant for 2002-2022, and the coefficients' signs aligned with theoretical predictions. During the specified period, increased per capita GDP and political stability in the 10 tourist-originating countries increased the demand for tourism in Turkey from those countries. Conversely, tourist demand for Turkey was reduced by general price levels in tourist-originating countries and appreciation of the Turkish Lira against other currencies, as well as by longer distance from Turkey.

The model coefficients' sizes indicate that the most important determinant of demand is the general price level of countries sending tourists to Turkey. Another important determinant is the per capita GDP in the tourist-generating country. That is, international

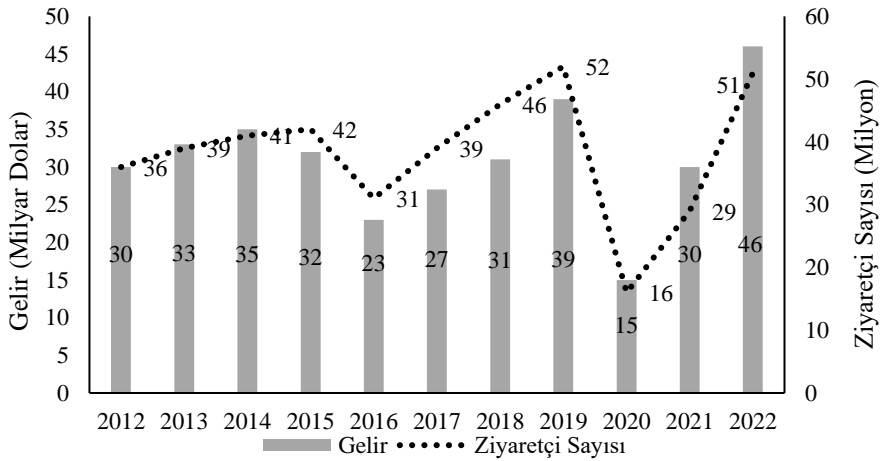
tourists choose Turkey primarily based on the cost of living in their home countries and how much of their income they can allocate to travel. Supporting this argument that cost is the dominant consideration for these tourists, the model suggests that a longer distance to Turkey from the tourist-originating country reduces the number of tourists choosing Turkey. In addition, the depreciation of the Turkish Lira against the currencies of tourist-originating countries makes their citizens prefer Turkey because their purchasing power is significantly increased. However, the coefficient sizes indicate that the national currency's value has a less significant impact on demand than prices, per capita income, and distance to Turkey. Hence, although Turkish Lira depreciation may offer a supply-side advantage for Turkey's tourism industry because costs are in Turkish Lira but revenues are in foreign currency, the results suggest that the exchange rate is not the most critical factor from a demand perspective. Furthermore, improvements in political stability and the absence of violence and terrorism in tourist-originating countries also improve tourists' perceptions of Turkey.

Based on these findings, several policy recommendations can be made for Turkey's tourism sector from a macro perspective. Because the total cost of travel is a critical determinant of consumer demand, policies must be designed primarily based on price to ensure international competitiveness. At the same time, however, it may not be sufficient to rely on the relatively low value of the Turkish Lira against other currencies to ensure that the goods and services offered by Turkey's tourism sector remain affordable. Instead, the findings suggest that several factors also influence Turkey's international tourism demand. Hence, basing the country's tourism policy solely on competitive exchange rates is inappropriate for developing countries like Turkey, which are characterized by considerable exchange rate pass-through. Implementing a robust macro-tourism policy, in common with other sectors that contribute significantly to exports, requires more than determining appropriately competitive exchange rates. Therefore, as well as continuing research to identify the ideal exchange rate for Turkey's tourism sector to gain a competitive advantage, future studies should analyze other non-economic factors that influence international tourism demand. This is because, especially in developing countries, international tourism contributes significantly to reducing balance of payments deficits by facilitating foreign exchange inflows.

1. GİRİŞ

Uluslararası turizm, döviz girişi sağlaması nedeniyle özellikle gelişmekte olan ülkelerin döviz açıklarının kapatılması açısından önemli katkılar sunmaktadır. Bu açıdan, uluslararası turizm gelirlerinin döviz açıklarını azaltma ya da döviz fazlası yaratma gibi bir ekonomik fonksiyonu bulunmaktadır (Bahar ve Bozkurt, 2010). Akdeniz havzasında bulunan Türkiye, kitle turizminin önemli destinasyonları arasında yer almaktadır. Bulunduğu konum itibarıyla hem Asya hem de Avrupa kıtasından ziyaretçilere hitap eden destinasyon, uluslararası turizmin önemli bir ekonomik faaliyet olduğu gelişmekte olan ülkeler arasında yer almaktadır. Dünya Turizm örgütünün 2022 yılındaki ziyaretçi sayılarına göre yaptığı sıralamada, Türkiye en çok ziyaret edilen dördüncü küresel turizm destinasyonu olmuştur (Ernst & Young Global Limited (EY), 2023: 13).

2012-2022 dönemi için, Türkiye pazarındaki turizm geliri ve toplam ziyaretçi sayıları grafik 1’de ortaya koyulmaktadır. Söz konusu aralıkta hem gelir hem de ziyaretçi sayıları açısından, önemli düşüşlerin olduğu dönemler göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki 2016 yılında yaşanmış olup, ilgili azalışta 24 Kasım 2015’te Rusya ile yaşanan uçak krizi etkili olmuştur. Benzer şekilde, Rusya’nın Türkiye Büyükelçisi Andrey Karlov’un, 19 Aralık 2016 tarihinde suikasta uğraması; toplam ziyaretçi sayılarının ve gelirlerin, izleyen birkaç yılda düşük kalmasında etkili olmuştur. Çünkü Rusya, Türkiye’ye en çok turist gönderen ülkeler arasında ön sıralarda yer almaktadır. Bunlara ek olarak, Mart 2020’de başlayan COVID-19 pandemisi ise diğer ülkelere benzer şekilde; Türkiye turizm sektörü açısından önemli kayıplara neden olmuştur. Bu kapsamda 2020 ve 2021 yıllarında, toplam ziyaretçi sayıları ve gelirleri olumsuz yönde etkilenmiştir.

Grafik 1. Türkiye Turizm Pazarı

Kaynak: EY (2023)

Yaşanan bu gelişmelere dayanarak, turizm sektörünün hem ulusal hem de küresel düzeydeki olaylardan oldukça fazla etkilendiğini ifade edebilmek mümkündür. Türkiye’nin yer aldığı Akdeniz havzası dikkate alındığında, özellikle kitle turizmi açısından ciddi bir rekabet mevcuttur. Bu nedenle ülke ekonomisine önemli katkılar sunan turizm sektörü için gerçekçi politikaların üretilmesi ve dolayısıyla Türkiye’ye yönelik uluslararası turizm talebi belirleyicilerinin analiz edilmesi oldukça önemli hale gelmektedir. Bu çerçevede söz konusu çalışmanın amacı, Türkiye’ye yönelik uluslararası turizm talebinin belirleyicilerini ampirik olarak analiz etmektir. Çalışmanın geri kalan kısmında öncelikli olarak konuya ilişkin literatür taramasına yer verilmektedir. Sonrasında analiz kapsamında kullanılan veri seti ve tahmin yöntemine ilişkin açıklamalar ortaya konulmaktadır.

Ampirik bulguların yorumlanmasının ardından, politika önerilerine yer verilen sonuç bölümüyle çalışma sona ermektedir.

2. LİTERATÜR

Turizm talebinin tahmin edilmesi ve öngörülebilmesi, piyasa stratejilerinin ve politikalarının geliştirilmesi açısından oldukça önemlidir. Son yıllarda turizm talebini inceleyen ve meta analizi yöntemini benimseyen çalışma sayılarındaki artış, turizm sektörü açısından talep unsurunun önemini ortaya koymaktadır. Ancak turizm talep modelleri; ampirik metodolojiler, bağımlı ve bağımsız değişkenler, analiz dönemi ve düzeyleri ile incelenen ülkeler açısından oldukça farklılık gösterebilmektedir (Doğru vd., 2017).

Literatürdeki ampirik çalışmalar incelendiğinde, uluslararası turizm talebi belirleyicilerinin ağırlıklı olarak makroekonomik faktörler üzerinden ortaya koyulduğu görülmektedir. Farklı destinasyonları inceleyen birçok çalışmada döviz kuru, fiyat düzeyi ve gelir seviyesi gibi temel makroekonomik göstergeler açıklayıcı değişken olarak modellerde yer almaktadır. Gelir seviyesinin göstergesi olarak, turist gönderen ülkelerin kişi başına gayri safi yurt içi hasılası (GSYİH) (Addison vd., 2023; Papagianni vd., 2023; Topçu vd., 2023) ve toplam GSYİH (Gaberli vd., 2021; Çetin vd., 2023; Solarin, 2023; Wu vd., 2023) değişkenleri kullanılmaktadır. Bununla birlikte, küresel düzeyde GSYİH da açıklayıcı değişken olarak modellere dahil edilebilmektedir (Parray vd., 2023). Literatürdeki bulgular, turist gönderen ülkelerdeki gelir artışının; uluslararası turizm talebini pozitif yönde etkilediği şeklindedir.

Diğer taraftan, fiyatlar genel seviyesi ise turistin alım gücünü doğrudan etkilemesi nedeniyle, turist talebinin önemli bir diğer belirleyicisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu değişken, ev sahibi ve turist gönderen ülkelerin fiyatlar genel seviyelerinin oranı şeklinde kullanıldığı gibi; ikame destinasyonlar ile ev sahibi ülke fiyat düzeylerinin oranlanması üzerinden de kullanılabilir (Addison vd., 2023; Badimo ve Yuhuan, 2023; Papagianni vd., 2023; Pham vd., 2023; Tan ve Soon, 2023; Wu vd., 2023). Literatürde ev sahibi ülkede fiyatlar genel düzeyi ya da turizm mal ve hizmetlerinin fiyatı arttıkça, turizm talebinin olumsuz etkilendiği görüşü hakimdir. Ancak ikame destinasyonlardaki fiyat artışları, ev sahibi ülkedeki turizm talebine olumlu yansımaktadır.

Uluslararası turist alım gücüne etki eden bir diğer faktör olan döviz kurunun turizm talebinin belirleyicileri arasında yer aldığı çok sayıda çalışma bulunmaktadır (Gaberli vd., 2021; Çetin vd., 2023; Parray vd., 2023; Tan ve Soon, 2023). Maliyet unsuru açısından ise petrol fiyatları (Tan ve Soon, 2023) ve mesafe (Kuok vd., 2023; Pham vd., 2023) değişkenleri ön plana çıkmaktadır. Ek olarak uçak bilet ücretleri, uçuş sıklığı ve uçağın yolcu kapasitesini model spesifikasyonlarına dahil eden çalışmalar mevcuttur (Kuok vd., 2023). Yukarıda ifade edilen makroekonomik faktörlerin yanı sıra, farklı birtakım unsurlar da uluslararası turizm talebine etki

edebilmektedir. Bu kapsamda seyahat edilecek destinasyona duyulan güveni (Papagianni vd., 2023; Parray vd. 2023), siyasi istikrar durumunu (Can Gaberli vd., 2022; Çetin vd., 2023; Topçu vd., 2023) ve kültürel yapının özelliklerini (Solarin, 2023) ortaya koyan değişkenler; uluslararası turizm talebinin belirleyicileri olarak kullanılabilir. Son olarak iklim koşulları, mevsimsellik ve internet verileri; turist motivasyonlarını etkileyen diğer unsurlar arasında yer almaktadır (Xu vd., 2023).

Türkiye'ye ilişkin ampirik çalışmalar incelendiğinde ise; gelir ve görece fiyatlar önemli belirleyiciler olarak öne çıkmaktadır (Karaoğlu, 2019; Aydın ve Coşkun, 2023; Coşkun ve Kırca, 2023). Söz konusu değişkenlerin yanı sıra döviz kurları, fiyat olgusu için önemli bir göstere olduğundan; kurun Türkiye'ye yönelik uluslararası turizm talebine etkisini inceleyen çalışmalara rastlanmaktadır (Karaoğlu, 2019; Gaberli vd., 2021; Canbay vd., 2023). Ayrıca gelen turist sayıları dışında, turizm gelirlerini veya harcamalarını turizm talebi için göstere olarak kullanarak; döviz kurunun etkisini analiz eden çalışmalar da mevcuttur (Gündüz vd., 2023; Şeyranlıoğlu, 2023; Ünlüönen ve Gündüz, 2023). Genel olarak Türkiye için döviz kuru ve turizm arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki (Gaberli vd., 2021; Gündüz vd., 2023; Şeyranlıoğlu, 2023; Ünlüönen ve Gündüz, 2023) tespit edilse de anlamlı ilişki elde edilemeyen (Karaoğlu, 2019) ampirik çalışmalar da bulunmaktadır. Son olarak küresel terör endeksi (Karaoğlu, 2019), mesafe ve vize uygulamaları (Aydın ve Coşkun, 2023) ile politik istikrar ve terörün yokluğu endeksi (Karaoğlu, 2019; Can Gaberli vd., 2022) gibi ekonomik olmayan unsurların; Türkiye'deki uluslararası turizm talebine etkilerini inceleyen çalışmaların da literatürde mevcut olduğunu ifade edebiliriz.

Uluslararası turizm talebi belirleyicilerine ilişkin literatür taraması sonucunda, ağırlıklı olarak panel veri analizi tahmincilerinin kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca görece olarak az sayıda çalışmada ise zaman serisi analizi yöntemleri benimsenmiştir. Son dönemlerde ise, ampirik literatürdeki farklı tahmin yöntemleri bulgularını özetleyen meta analizi çalışmaları dikkat çekmektedir. Bu çalışmada, ilgili literatürdeki genel eğilime uygun olarak, Türkiye'nin uluslararası turizm talebi panel veri analizi üzerinden incelenmiştir.

3. VERİ SETİ, MODEL ve YÖNTEM

Bu çalışmada Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın yayınlamış olduğu sınır istatistiklerinden hareketle, veri setinin mevcudiyetine bağlı olarak 2002-2022 döneminde Türkiye'ye en çok turist gönderen ilk 10 ülke üzerinden uluslararası turizm talebi belirleyicileri analiz edilmiştir. Bu dönemde Türkiye'ye en fazla turist gönderen ülkeler sırasıyla; Almanya, Rusya, Birleşik Krallık, Bulgaristan, Hollanda, İran, Fransa, Yunanistan, Avusturya ve Belçika'dır (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2023). Farklı ülkelerden gelen toplam ziyaretçi sayılarının bağımlı değişken olduğu çalışmada, ilgili literatürden hareketle uluslararası turizm talebinin belirleyicileri olarak; söz konusu ülkelerin gelir düzeyleri (Addison vd., 2023; Papagianni vd., 2023; Topçu vd., 2023), fiyat seviyeleri (Addison vd., 2023; Badimo ve Yuhuan, 2023; Papagianni vd., 2023; Pham vd., 2023; Tan ve Soon, 2023; Wu vd., 2023), Türk Lirası'nın reel efektif döviz kuru (Gaberli vd., 2021; Çetin vd., 2023; Parray vd., 2023; Tan ve Soon, 2023), turist gönderen ülkelerin Türkiye'ye olan uzaklığı (Kuok vd., 2023; Pham vd., 2023) ve ilgili ülkelerin politik istikrar endeksleri (Can Gaberli vd., 2022; Çetin vd., 2023; Topçu vd., 2023) yer almaktadır.

Turist gönderen ülkelerin kişi başına gelir seviyeleri ve tüketici fiyat endeksleri Uluslararası Para Fonu'nun (IMF) Uluslararası Finansal İstatistikler (IFS) veri tabanından elde edilmiştir (IMF, 2023). Türk Lirasının reel efektif döviz kuru, Federal Rezerv Ekonomik Veri (FRED) kaynağından temin edilmiştir (FRED, 2023). Mesafe değişkeni ise Travelmath isimli web sayfasından elde edilmiş olup; turist gönderen ülkelerin başkentlerinin Türkiye'ye (Ankara) uzaklığının kilometre cinsinden ifade edilmesiyle ortaya konulmuştur (Travelmath, 2023). Son olarak politik istikrar ve şiddet/terör yokluğu endeksi ise Dünya Bankası'nın Dünya Çapında Yönetişim Göstergeleri Endeksi (WGI, 2024) veri setinden alınmıştır.

Türkiye'ye yönelik uluslararası turizm talebinin analiz edileceği model yarı logaritmik olup, politik istikrar endeksi ve reel efektif döviz kuru değişkenleri haricinde tüm serilerin logaritması alınmıştır. Ayrıca, olası düzey farklılıklarının ortadan kaldırılabilmesi için modelde kullanılan serilerin tümü standardize edilmiştir. Uluslararası turizm talebi belirleyicilerinin incelendiği model, aşağıdaki şekilde ifade edilmektedir:

$$inb_{it} = \alpha + \beta_1 cpi_{it} + \beta_2 inc_{it} + \beta_3 reer_t + \beta_4 dis_{it} + \beta_5 stb_{it} + u_{it} \quad (1)$$

Burada i turist gönderen ülkeleri ifade ederken, t yıllık sıklıktaki zaman değişkenini ortaya koymaktadır. u_{it} ifadesi ise hata terimini yansıtmaktadır. Bağımlı değişken inb_{it} Türkiye'ye gelen yabancı turist sayısını, açıklayıcı değişkenlerden inc_{it} ve cpi_{it} ise sırasıyla turist gönderen ülkelerin kişi başına gelirlerini ve fiyat düzeylerini, $reer_t$ değişkeni Türk Lirası'nın reel efektif döviz kurunu, dis_{it} ve stb_{it} ise sırasıyla Türkiye'ye olan uzaklığa (mesafe) ve politik istikrar değişkenine karşılık gelmektedir.

Daha önce de ifade edildiği üzere, literatürdeki genel eğilime benzer şekilde; çalışmada panel veri analizi yöntemi kullanılarak; Türkiye'ye yönelik uluslararası turizm talebi incelenmiştir. Panel veri analizinin hem kesit hem de zaman boyutunu dikkate alması, analize konu olan gözlemleri genişleterek serbestlik derecesini arttırmakta ve çoklu doğrusal bağlantı sorununun azalmasını sağlamaktadır. Böylelikle elde edilen sonuçların etkinliği de artmaktadır (Topal ve Ünver, 2016: 62). Diğer taraftan, panel veri analizinde yatay kesit birimlerinden herhangi birine gelen şokun; tüm yatay kesit birimlerini aynı düzeyde etkilemesi, yatay kesit bağımlılığını ortaya çıkarmaktadır. Yatay kesit bağımlılığının dikkate alınmaması ise tahmin sonuçlarını önemli ölçüde etkileyerek sapmalı ve tutarsız hale gelmelerine neden olmaktadır (Altıntaş ve Mercan, 2015: 359-361; Mercan, 2014: 235).

Seriler arasındaki yatay kesit bağımlılığının tespitinde Breusch ve Pagan (1980) Lagrange Çarpanı (Lagrange Multiplier, LM), Pesaran (2004) Yatay Kesit Bağımlılığı (Cross-Section Dependence, CD), Pesaran (2004) CD_{LM} ve Pesaran vd. (2008) Sapması Düzeltilmiş LM (Bias-Adjusted Cross Sectionally Dependence LM , LM_{adj}) testleri kullanılmaktadır. Söz konusu testlerin doğru şekilde uygulanabilmesi için panel veri setinin yatay kesit (N) ve zaman (T) boyutları dikkate alınmalıdır.

Breusch ve Pagan (1980) LM testi, N sabit iken ve $T \rightarrow \infty$ durumunda; aşağıdaki biçimde ifade edilmektedir.

$$LM = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij}^2 \quad (2)$$

Burada $\hat{\rho}_{ij}$ artıklar arasındaki korelasyon katsayısını ifade etmektedir.

$$\hat{\rho}_{ij} = \hat{\rho}_{ji} = \frac{\sum_{t=1}^T e_{it} e_{jt}}{(\sum_{t=1}^T e_{it}^2)^{1/2} (\sum_{t=1}^T e_{jt}^2)^{1/2}} \quad (3)$$

Yukarıdaki denklemde e_{it} en küçük kareler yöntemi kullanılarak u_{it} 'lerin tahmin edilmesiyle elde edilmektedir. LM istatistiği, $N(N-1)/2$ serbestlik derecesinde asimptotik ki-kare dağılımına sahip olup; $N \rightarrow \infty$ durumunda LM testi uygulanamamaktadır (Pesaran, 2004: 4-5). Diğer bir ifadeyle, yatay kesit boyutunun artması halinde LM istatistiğinin gücü azalmaktadır. Pesaran (2004) söz konusu sorunu gidermek amacıyla, $T > N$ durumu için CD_{LM} ve $N > T$ durumu içinse CD testini geliştirmiştir (Topal, 2017: 193). $T \rightarrow \infty$ ve $N \rightarrow \infty$ olduğunda, CD_{LM} testi aşağıdaki biçimde tanımlanmaktadır (Pesaran, 2004: 5):

$$CD_{LM} = \sqrt{\frac{1}{N(N-1)} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N (T \hat{\rho}_{ij}^2 - 1)} \quad (4)$$

LM , CD_{LM} ve CD testleri, grup ortalamalarının sıfır olmasına rağmen; bireysel ortalamalarının sıfırdan farklı olması nedeniyle sapmalı hale gelebilmektedir. Bu sorunun çözümü için Pesaran vd.'nin (2008) geliştirdikleri LM_{adj} testi; T ve N 'nin olası tüm durumları için yatay kesit bağımlılığının tespitinde kullanılabilir (Altıntaş ve Mercan, 2015: 359; Topal, 2017: 193). $T \rightarrow \infty$ ve $N \rightarrow \infty$ için

asimptotik normal dağılıma sahip olan test, aşağıdaki biçimde ifade edilmektedir (Pesaran vd. 2008: 108):

$$LM_{adj} = \sqrt{\frac{2}{N(N-1)}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \frac{(T-k)\hat{\rho}_{ij}^2 - \mu_{Tij}}{v_{Tij}} \quad (5)$$

Öte yandan panel veri setleri üzerinden model tahminlerinde doğru yöntemin belirlenebilmesi için; yatay kesit bağımlılığının yanı sıra serilerin homojenliği de test edilmelidir. Yatay kesitler için eğim katsayılarının homojen olup olmamasının tespitine ilişkin literatürdeki ilk çalışma Swamy (1970) tarafından ortaya konmuştur. Söz konusu test, $T > N$ olduğu durumlar için uygundur. Pesaran ve Yamagata (2008) ise Swamy'nin (1970) testini geliştirerek, $N > T$ durumu için de uygun hale getirmiştir. Homojenlik testinin ilk versiyonu olan $\hat{\Delta}$ testinde, Swamy (1970) test istatistiği (S) kullanılmaktadır. Pesaran ve Yamagata (2008) yatay kesit birimlerinin regresyon standart hatalarını, en küçük kareler yöntemi yerine havuzlanmış sabit etkiler tahmincisinden elde ederek; Swamy (1970) test istatistiğini aşağıdaki biçimde yeniden tanımlamıştır:

$$\tilde{S} = \sum_{i=1}^N (\hat{\beta}_i - \hat{\beta}_{WFE})' \frac{X_i' M_{\tau} X_i}{\hat{\sigma}_i^2} (\hat{\beta}_i - \tilde{\beta}_{WFE}) \quad (5)$$

Böylelikle iki homojenlik testi geliştiren Pesaran ve Yamagata (2008), söz konusu testleri $\hat{\Delta}$ ve $\tilde{\Delta}_{adj}$ olarak tanımlamıştır. Büyük örneklem için kullanılan $\hat{\Delta}$ ile küçük örneklem için geliştirilen ve hata terimlerinin normal dağılım sergilediği $\tilde{\Delta}_{adj}$ testleri, sırasıyla aşağıda şekilde ifade edilmektedir (Pesaran ve Yamagata, 2008: 51-57):

$$\hat{\Delta} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1}\tilde{S}-k}{\sqrt{2k}} \right) \quad (6)$$

$$\hat{\Delta}_{adj} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1}\tilde{S}-E(\tilde{z}_{iT})}{\sqrt{Var(\tilde{z}_{iT})}} \right) \quad (7)$$

(6) numaralı denklemdeki k açıklayıcı denklem sayısını, (7) numaralı denklemdeki $\sqrt{Var(\tilde{z}_{iT})}$ ise standart hatayı ifade etmektedir. Söz konusu testlerin boş ve alternatif hipotezleri, sırasıyla eğim katsayılarının homojen ($H_0: \beta_i = \beta$) ve heterojen ($H_1: \beta_i = \beta_j, i \neq j$) olduklarını ortaya koymaktadır (Topal ve Ünver, 2016: 65).

Eberhardt ve Bond (2009) ile Eberhardt ve Teal'ın (2010) geliştirmiş olduğu Genişletilmiş Ortalama Grup (Augmented Mean Group, AMG) tahmincisi, yatay kesit bağımlılığı ve heterojenlik durumlarına karşı dirençlidir (Eberhardt ve Bond, 2009: 2). Ayrıca AMG tahmincisinin durağan olmayan değişkenlerin incelenmesine olanak sağlaması, eşbütünleşme veya durağanlık gibi önsel testlerin zorunluluklarını ortadan kaldırmaktadır. Bu açıdan AMG tahmincisinin kullanılabilmesi için zorunlu önsel testler, sadece yatay kesit bağımlılığı ve homojenlik testleridir (Destek, 2017:

854; Danish vd., 2019: 634; Destek ve Sarkodie, 2019: 2486; Manga, 2021: 210-211; Eryılmaz vd., 2023: 12; İlhan, 2023a: 257).

AMG tahmincisi panelin geneli için uzun dönem katsayılarını, yatay kesitlere ilişkin uzun dönem katsayılarının ortalamalarını ağırlıklandırarak hesaplamaktadır (Yalçınkaya ve Aydın, 2017: 425). Gözlemlenemeyen ortak faktörlerin kesite özgü bir biçimde farklılaşan ilişkisini ifade eden tahmincinin elde edilmesi iki aşamada gerçekleşmektedir. İlk aşamada, birinci farklar standart regresyonu (First Difference-Ordinary Least Square, FD-OLS) üzerinden, $T - 1$ sayıda zaman gölge katsayılarıyla genişletilerek; $\hat{\mu}_t^*$ olarak tanımlanan zaman gölge katsayıları hesaplanmaktadır. Durağan olmayan değişkenlerin ve gözlemlenemeyen faktörlerin havuzlanmış düzey regresyon tahminlerini saptırması nedeniyle söz konusu süreçte birinci farkları alınmış havuzlanmış regresyon tahminleri yapılmaktadır:

$$\text{AMG-1. Aşama: } \Delta y_{it} = b' \Delta X_{it} + \sum_{t=2}^T c_t \Delta D_t + e_{it} \Rightarrow \hat{c}_t = \hat{\mu}_t^* \quad (8)$$

İkinci aşamada ise söz konusu değişken, doğrusal trendi içerecek şekilde N adet kesite özgü regresyonlara dahil edilmektedir. Böylece zaman içerisinde doğrusal bir şekilde gelişen ve ihmal edilen kendine özgü süreçler (omitted idiosyncratic processes) ortaya konmaktadır:

$$\text{AMG-2. Aşama: } y_{it} = a_i + b_i' X_{it} + c_i t + d_i \hat{\mu}_t^* + e_{it} \quad (9)$$

Alternatif olarak $\hat{\mu}_t^*$ 'nin bağımlı değişkenden farkı alınarak, birim katsayılar ile her bir kesite ortak süreç dayatılmaktadır. Her iki durumda da Pesaran ve Smith'in (1995) ortalama grup (Mean Group, MG) yaklaşımı izlenmekte ve bireysel kesit tahminlerinin ortalamaları üzerinden AMG tahminleri aşağıdaki biçimde türetilmektedir (Eberhardt ve Bond, 2009: 2-3; Eberhardt ve Teal, 2010: 6-7):

$$\hat{b}_{AMG} = N^{-1} \sum_i \hat{b}_i \quad (10)$$

Eberhardt ve Bond'un (2009) simülasyon sonuçlarına göre, AMG tahmincisi Pesaran'ın (2006) ortak korelasyonlu etkiler (Common Correlated Effects, CCE) tahmincisine benzer nitelikte asimptotik özelliklere sahiptir (Yerdelen Tatoğlu, 2018: 82). Ayrıca AMG tahmincisi farklı derecede olsa da tüm kesitleri aynı anda etkileyen şokları (Ortak Faktörleri-Common Factors) modellemektedir (Pesaran ve Tosetti, 2007).

4. ANALİZ VE BULGULAR

Yukarıda ifade edildiği üzere güvenilir ve geçerli bir tahmin yöntemi için; öncelikli olarak uygun tanı testleri üzerinden yatay kesit bağımlılığı ve eğim katsayılarının homojenliği test edilmelidir. Çalışmada 2002-2022 dönemi için ($T=21$) Türkiye'ye en çok turist gönderen ilk 10 ülke ($N=10$) analiz edilmektedir. Bu nedenle zaman serisinin, kesit boyutuna göre daha büyük olduğunu ifade edebiliriz. $T > N$ olduğu durumlarda, serilerin yatay kesit bağımlılığının sınanması için Pesaran (2004) CD_{LM} testi kullanılabilir. Tablo 1'de ilgili yatay kesit bağımlılığı testinin sonuçları yer almaktadır.

Tablo 1. Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları

Değişkenler	Pesaran (2004) CD_{LM} Testi	Olasılık Değeri
inb_{it}	19.8***	0.000
cpi_{it}	25.7***	0.000
inc_{it}	23.08***	0.000
$reer_t$	30.74***	0.000
dis_{it}	30.74***	0.000
stb_{it}	7.33***	0.000
Model	75.86***	0.000

Not: *** değeri %1 istatistiksel anlamlılık düzeyinde boş hipotezin reddedildiğini ifade etmektedir.

CD_{LM} test istatistikleri ve olasılık değerlerine göre; yatay kesitler arasında bağımlılık olmadığını ifade eden boş hipotez reddedilmektedir. Diğer bir ifadeyle hem serilerin tümü hem de modelin geneli için yatay kesit bağımlılığı söz konusudur. Uygun tahminciye karar verebilmek amacıyla ayrıca eğim katsayılarının homojenliği de test edilmelidir. Buna göre zaman boyutunun kesit boyutundan büyük veya küçük olduğu her iki durumda da uygulanabilen, Pesaran ve Yamagata (2008) testi kullanılmış ve Tablo 2'de ilgili testin sonuçları ortaya konulmuştur.

Tablo 2. Pesaran ve Yamagata (2008) Homojenlik Testi Sonuçları

	İstatistik değeri	Olasılık değeri
$\hat{\Delta}$	3.011***	0.003
$\hat{\Delta}_{adj.}$	3.588***	0.000

Not: *** değeri %1 istatistiksel anlamlılık düzeyinde boş hipotezin reddedildiğini ifade etmektedir.

Yukarıdaki tabloda yer alan test istatistikleri ve olasılık değerlerine göre; eğim katsayılarının homojen olduğunu ifade eden boş hipotez reddedilmektedir. Diğer bir deyişle çalışmada kullanılan panel veri setindeki eğim katsayıları heterojendir. Önsel testlerin sonuçlarına göre; yatay kesit bağımlılığı ve eğim katsayılarının heterojenliği mevcut olup, söz konusu duruma dirençli AMG tahmincisi (1) numaralı model tahmini için kullanılabilir. Aşağıda yer alan Tablo 3'te, panelin geneline ilişkin AMG tahmin sonuçları yer almaktadır. Ayrıca turist gönderen ülkelerin her

birisi için; AMG tahminciyle elde edilen sonuçlar ise ekler bölümünde ortaya konulmuştur.

Tablo 3. AMG Tahmin Sonuçları

Değişken	Katsayı	Std. Hata	Z	$P > z $	[95% Güven Aralığı]	
cpi_{it}	-0.7454***	0.2242	-3.32	0.001	-1.1849	-0.3060
inc_{it}	0.6700***	0.1653	4.05	0.000	0.3459	0.9941
$reer_t$	-0.3414***	0.0710	-4.81	0.000	-0.4806	-0.2022
dis_{it}	-0.3960***	0.0186	-21.18	0.000	-0.4326	-0.3593
stb_{it}	0.1867***	0.0573	3.25	0.001	0.0742	0.2992
α	-0.1241***	0.5770	-0.22	0.830	-1.2551	1.0068
Wald Chi2(5) = 509.80				Prob. > Chi2 = 0.0000		

Not: *** değeri %1 anlamlılık düzeyinde, ilgili katsayının istatistiksel olarak anlamlı olduğunu ifade etmektedir.

Katsayıların anlamlılıkları, niceliksel büyüklükleri ve işaretlerinin ifade edilmesi öncesinde; modelin geçerliliğini ortaya koyan Wald testi ele alınmalıdır. Wald test istatistiği ve olasılık değerlerine göre; boş hipotez reddedilmekte ve modelin istatistiksel olarak anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmaktadır (İlhan, 2023b: 505). Katsayıların anlamlılık değerleri incelendiğinde, sabit değişken haricinde tüm açıklayıcı değişkenlerin istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Katsayıların işaretleri ise teorik beklentilere paralellik göstermektedir. 2000-2022 dönemi için elde edilen ampirik bulgular, turist gönderen ülkelerin kişi başına gelir seviyeleri ile politik istikrar ve şiddet/terör yokluğu endeks değerlerinde yaşanan artışların; Türkiye'ye yönelik uluslararası turizm talebini arttırdığını göstermektedir. Turist gönderen ülkelerdeki fiyatlar genel düzeyinin artması ve Türk Lirasının değer kazanması ise talep üzerinde azaltıcı bir etkiye sahiptir. Son olarak, turist gönderen ülkelerin Türkiye'ye olan uzaklığı ise talebin daralmasına neden olan diğer bir unsurdur.

5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışmada panel veri analizi yöntemi ile 2002-2022 döneminde Türkiye'ye en çok turist gönderen ilk 10 ülke üzerinden, uluslararası turizm talebi belirleyicileri analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular hem Türkiye hem de farklı destinasyonlar için yapılan ampirik analizler ile paralellik göstermektedir.

Model katsayılarının büyüklükleri dikkate alındığında, turizm talebinin en önemli belirleyicisinin; turist gönderen ülkelerdeki fiyatlar genel seviyesi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. İkinci en önemli unsur ise yine turist gönderen ülkelere ilişkin kişi başına düşen gelir seviyesidir. Dolayısıyla, uluslararası turist Türkiye'yi tercih ederken temel odak noktası; ülkesindeki yaşam maliyetleri ve gelir seviyesidir. Ampirik bulgulara göre; Türkiye'ye olan uzaklığın artmasıyla talebin azalması,

seyahat maliyetlerinin önemini ortaya koymaktadır. Öte yandan Türk lirasının değer kazanması, uluslararası turistlerin satın alma gücünü daraltacağı için talebi negatif yönde etkilemektedir. Ancak katsayı büyüklükleri açısından; ulusal paranın değeri, turist gönderen ülkelerin fiyatlar genel düzeyi, ilgili ülkelerin kişi başına geliri ve mesafeden daha az önemli niteliktedir. Son olarak turist gönderen ülkelerin politik istikrarında sağlanan iyileşmeler ise beklenen şekilde talebi arttırıcı bir etkiye neden olmaktadır.

Elde edilen ampirik bulgulardan hareketle, Türkiye turizm sektörü için makro perspektiften bazı politika önerileri sunulabilir. Öncelikle seyahatin tüketicilere olan maliyeti önemli bir talep unsuru olduğundan, rekabetçi politikaların kesinlikle fiyat üzerinden kurgulanması gerektiği açıktır. Ancak yaygın görüşün aksine, Türk Lirasının görece düşük değeri üzerinden; turizm sektöründeki mal ve hizmetlerin daha ucuz hale gelmesi, rekabet için yeterli faydayı sağlayamamaktadır. Kur geçişkenliğinin fiyatlar üzerindeki etkisinin yüksek olduğu Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelere; yalnızca rekabetçi kur seviyesinin öngörülmesine bağlı bir turizm politikasının oluşturulması yeterli bir yaklaşım olmayacaktır.

Etik Beyan

Bu çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında belirtilen tüm kurallara uyulduğu beyan edilmiştir.

Etik Kurul Onayı

Araştırmanın etik kurul izni gerektirmeyen araştırmalardan olduğu beyan edilmiştir.

Çıkar Çatışması ve Finansal Katkı Beyanı

Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması ve finansal katkı beyan edilmemiştir.

Yazarlık Katkı Beyanı

Çalışmanın tüm aşamaları yazarlar tarafından tasarlanmış ve hazırlanmıştır.

KAYNAKÇA

Addison, R., Senadza, B. ve Agyire-Tettey, F. (2023). Economic Determinants of International Tourism Demand in Ghana. *Ghana Social Science Journal*, 20(1), 97-113.

Altıntaş, H. ve Mercan, M. (2015). Ar-Ge Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: OECD Ülkeleri Üzerine Yatay Kesit Bağımlılığı Altında Panel Eşbütünlük Analizi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 70(2), 345-376.

Aydın, S., ve Coşkun, İ. O. (2023). Türkiye’ye Yönelik Turizm Talebinin Çekim Modeli ile Analizi: OECD Ülkeleri Örneği. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 15(3), 2357-2370.

Badimo, D. ve Yuhuan, Z. (2023). The Effect of Exchange Rate (Regime) on Botswana’s Inbound Leisure Tourism Demand. *Environment, Development and Sustainability*, 1-26.

Bahar, O. ve Bozkurt, K. (2010). Gelişmekte Olan Ülkelerde Turizm-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Dinamik Panel Veri Analizi. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 21(2), 255-265.

Breusch, T. S. ve Pagan, A. R. (1980). The Lagrange Multiplier Test and Its Applications to Model Specification in Econometrics. *The Review of Economic Studies*, 47(1), 239-253.

Can Gaberli, Y., Gaberli, Ü. ve Güler, M. E. (2022). Impact of Political Stability and Absence of Violence/Terrorism on Tourism: A Panel Co-Integration Analysis. *Journal of Management and Economics Research*, 20(4), 387-400.

Canbay, Ş., Coşkun, İ. O. ve Kırca, M. (2023). Symmetric and Asymmetric Frequency-Domain Causality Between Tourism Demand and Exchange Rates in Türkiye: A Regional Comparison. *International Journal of Emerging Markets*.

Coşkun, İ. O. ve Kırca, M. (2023). Türkiye'nin Dışa Yönelik Turizm Talep Esnekliklerinin İncelenmesi. *Journal of Gastronomy, Hospitality and Travel*, 6(3), 1415-1429.

Çetin, M. K., Sekreter, M. S. ve Mert, M. (2023). The Effect of Price and Security on Tourism Demand: Panel Quantile Regression Approach. *Advances in Hospitality and Tourism Research (AHTR)*, 11(2), 256-276.

Danish, Baloch, M. A., Mahmood, N. ve Zhang, J. W. (2019). Effect of Natural Resources, Renewable Energy and Economic Development on CO₂ Emissions in BRICS Countries. *Science of the Total Environment*, 678, 632-638.

Destek, M. A. (2017). Biomass Energy Consumption and Economic Growth: Evidence from Top 10 Biomass Consumer Countries. *Energy Sources, Part B: Economics, Planning, and Policy*, 12(10), 853-858.

Destek, M. A. ve Sarkodie, S. A. (2019). Investigation of Environmental Kuznets Curve for Ecological Footprint: The Role of Energy and Financial Development. *Science of the Total Environment*, 650, 2483-2489.

Doğru, T., Sırakaya-Türk, E. ve Crouch, G. I. (2017). Remodeling International Tourism Demand: Old Theory and New Evidence. *Tourism Management*, 60, 47-55.

Eberhardt, M. ve Bond, S. (2009). Cross-Section Dependence in Nonstationary Panel Models: A Novel Estimator. *MPRA Paper*, 17692, <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/17692/> (Erişim Tarihi: 12.03.2023).

Eberhardt, M. ve Teal, F. (2010). Productivity Analysis in Global Manufacturing Production. University of Oxford, *Department of Economics, Discussion Paper Series*, 515, <https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:f9d91b40-d8b7-402d-95eb-75a9cbdc000> (Erişim Tarihi: 12.03.2023).

EY (2023). Tourism Update 2023 Türkiye and Istanbul. Ernst & Young Global Limited. https://assets.ey.com/content/dam/ey-sites/ey-com/tr_tr/pdf/ey-tourism-market-overview-2023-v22-interactive.pdf (Erişim Tarihi: 02.01.2024).

Eryılmaz, S., Gençer, Y. G. ve Zeren, F. (2023). Çevresel Vergiler ve Yenilenebilir Enerjinin Taşımacılık Sektörü Kaynaklı Kirlilik Üzerindeki Etkisi: AB Ülkeleri Örneği. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 1-22.

FRED (2023). <https://fred.stlouisfed.org/searchresults?st=RBTRBIS> (Erişim Tarihi: 16.12.2023).

Gaberli, Ü., Akdeniz, C. ve Eti, H. S. (2021). Does the Value of Currency Affect the Numbers of International Inbound Tourists to Turkey? *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 16(63), 1150-1163.

Gündüz, S., Çeken, H. ve Yazıcıoğlu, İ. (2023). Türkiye’de Reel Efektif Döviz Kurunun Turist Başına Düşen Ortalama Harcama Miktarı Üzerindeki Etkisi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 15(3), 2402-2412.

IMF (2023). International Financial Statistics. <https://data.imf.org/?sk=4c514d48-b6ba-49ed-8ab9-52b0c1a0179b> (Erişim Tarihi: 15.12.2023).

İlhan, A. (2023a). The Impact of Financial Factors on Monetary Policy Responses in Emerging Market Economies. *Ekonomski vjesnik/Econviews-Review of Contemporary Business, Entrepreneurship and Economic Issues*, 36(2), 255-268.

İlhan, A. (2023b). An Investigation of the Factors Influencing External Debt in Emerging Market Economies, *International Journal of Social Inquiry*, 16(2), 497-509.

Karaoğlu, N. (2019). Türkiye'de Uluslararası Turizm Talebinin Dinamik Panel Veri Analizi. *Bulletin of Economic Theory and Analysis*, 4(1), 85-101.

Kuok, R. U. K., Koo, T. T. ve Lim, C. (2023). Interaction Effects of Air Services on Tourism Demand. *Annals of Tourism Research*, 101, 103582.

Manga, M. (2021). Taşımacılık Sektöründe Çevresel Kuznets Eğrisi Hipotezinin Geçerliliği: Seçilmiş OECD Ülkeleri Örneği, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 35(1), 203-218.

Mercan, M. (2014). Feldstein-Horioka Hipotezinin AB-15 ve Türkiye Ekonomisi için Sınanması: Yatay Kesit Bağımlılığı Altında Yapısal Kırılmalı Dinamik Panel Veri Analizi. *Ege Akademik Bakış*, 14(2), 231-245.

Papagianni, E., Evgenidis, A., Tsagkanos, A. ve Megalooikonomou, V. (2023). Tourism Demand in the Face of Geopolitical Risk: Insights from a Cross-Country Analysis. *Journal of Travel Research*, 00472875231206539.

Parray, W. A., Soudager, M. A., Dada, Z. A., Yasmin, E. ve Darzi, T. A. (2023). Impact of Geopolitical Risk on Tourism Demand: Evidence from Asymmetric NARDL Approach. *Journal of Hospitality and Tourism Insights*.

Pesaran, M. H. (2004). General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels. *IZA Discussion Paper Series*, 1240.

Pesaran, M. H. (2006). Estimation and Inference in Large Heterogenous Panels with a Multifactor Error Structure. *Econometrica*, 74(4), 967-1012.

Pesaran, M. H. ve Smith, R. (1995). Estimating Long-Run Relationship from Dynamic Heterogenous Panels. *Journal of Econometrics*, 68, 79-113.

Pesaran, M. H. ve Tosetti, E. (2007). Large Panels with Common Factors and Spatial Correlations. *IZA Discussion Paper*, No. 3032, 1-44.

Pesaran, M. H. ve Yamagata, T. (2008). Testing Slope Homogeneity in Large Panels. *Journal of Econometrics*, 142(1), 50-93.

Pesaran, M. H., Ullah, A. ve Yamagata, T. (2008). A Bias-Adjusted LM Test of Error Cross Section Independence, *The Econometrics Journal*, 11(1), 105-127.

Pham, U., Trinh, Q., Le, H. ve Vo, U. (2023). Impacts of Regional Trade Agreements on International Tourism Demand: Empirical in Vietnam. *Cogent Economics & Finance*, 11(2), 2250230.

Solarin, S. A. (2023). Multiculturalism Promotion, Fiscal Decentralization, and Tourism Demand: Evidence from a New Quantile Regression Approach. *Anatolia*, 1-5.

Swamy, P. A. V. B. (1970). Efficient Inference in a Random Coefficient Regression Model. *Econometrica*, 38(2), 311-323.

Şeyranlıoğlu, O. (2023). Euro/Dolar Paritesinin Türkiye Turizmüne Etkisi: Yapısal Kırılmalı Ekonometrik Bir Analiz. *Öneri Dergisi*, 18(60), 426-451.

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, (2023). Sınır İstatistikleri, Yıllık Bültenler. <https://yigm.ktb.gov.tr/TR-249709/yillik-bultenler.html> (Erişim Tarihi: 13.12.2023).

Tan, C. Y. ve Soon, S. V. (2023). Tourism Demand for Malaysia: Further Evidence from Panel Approaches. *Asia Pacific Management Review*, 28(4), 459-469.

Topal, M. H. (2017). Vergi Yapısının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: OECD Ülkelerinden Ampirik Bir Kanıt. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 5(3), 183-206.

Topal, M. H. ve Ünver, M. (2016). Yolsuzluğun Belirleyicileri: Kırılğan Ekonomiler İçin Panel Eş-bütünleşme Analizi. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), 58-68.

Topçu, M., Denaux, Z. ve Crews, C. (2023). Good Governance and the US Tourism Demand. *Annals of Tourism Research Empirical Insights*, 4(1), 100095.

Travelmath (2023). <https://www.travelmath.com/distance> (Erişim Tarihi: 16.12.2023).

Ünlüöner, K. ve Gündüz, S. (2023). Türkiye’de Turistik Yiyecek İçecek Harcamaları ile Reel Efektif Döviz Kuru Arasındaki Nedensellik İlişkisi. *Journal of Tourism & Gastronomy Studies*, 11(4), 3149-3164.

WGI (2024). <https://www.worldbank.org/en/publication/worldwide-governance-indicators> (Erişim Tarihi: 05.01.2024).

Wu, P., Li, G., Wen, L. ve Liu, H. (2023). Tourism Demand Forecasting with Multiple Mixed-Frequency Data: A Reverse Mixed-Data Sampling Method. *Journal of Travel Research*, 00472875231203397.

Xu, S., Liu, Y. ve Jin, C. (2023). Forecasting Daily Tourism Demand with Multiple Factors. *Annals of Tourism Research*, 103, 103675.

Yalçınkaya, Ö. ve Aydın, H. I. (2017). Ekonomik ve Politik Belirsizliğin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri: G-7+BRC Ülkeleri Üzerine Bir Panel Veri Analizi (1997-2015). *Ege Akademik Bakış*, 17(3), 419-429.

Yerdelen Tatoğlu, F. (2018). *İleri Panel Veri Analizi*. 3. Baskı, İstanbul: Beta Yayıncılık.

EKLER**EK 1: Tablo 1A.** AMG Tahmin Sonuçları (En Çok Turist Gönderen Ülkeler)

Almanya						
Değişken	Katsayı	Std. Hata	Z	$P > z $	[95% Güven Aralığı]	
cpi_{it}	-0.9308*	0.4748	-1.96	0.050	-1.8615	-0.0000
inc_{it}	0.1543	0.4341	0.36	0.722	-0.6965	1.0052
$reer_t$	-0.3127***	0.0622	-5.03	0.000	-0.4346	-0.1907
dis_{it}	-0.4070***	0.0711	-5.72	0.000	-0.5464	-0.2677
stb_{it}	0.2963	0.1939	1.53	0.126	-0.0837	0.6764
α	1.0976	0.3606	3.04	0.830	0.3907	1.8046
Rusya						
Değişken	Katsayı	Std. Hata	Z	$P > z $	[95% Güven Aralığı]	
cpi_{it}	-0.3661*	0.2045	-1.79	0.074	-0.7671	0.0348
inc_{it}	1.0579**	0.4328	2.44	0.015	0.2094	1.9063
$reer_t$	-0.6181***	0.1458	-4.24	0.000	-0.9040	-0.3321
dis_{it}	-0.2916	0.1995	-1.46	0.144	-0.6828	0.0995
stb_{it}	0.3719	0.3230	1.15	0.249	-0.2610	1.0050
α	2.5897***	0.5856	4.42	0.000	1.4419	3.7376
Birleşik Krallık						
Değişken	Katsayı	Std. Hata	Z	$P > z $	[95% Güven Aralığı]	
cpi_{it}	-0.3066*	0.1615	-1.90	0.058	-0.6231	0.0099
inc_{it}	0.1522	0.6039	0.25	0.801	-1.0315	1.3359
$reer_t$	-0.0428	0.0658	-0.65	0.515	-0.1718	0.0861
dis_{it}	-0.4089***	0.1122	-3.64	0.000	-0.6289	-0.1888
stb_{it}	0.0010	0.2877	0.00	0.997	-0.5630	0.5650
α	0.6510	0.4594	1.42	0.156	-0.2493	1.5514
Bulgaristan						
Değişken	Katsayı	Std. Hata	Z	$P > z $	[95% Güven Aralığı]	
cpi_{it}	-0.8354	0.5948	-1.40	0.160	-2.0013	0.3304
inc_{it}	0.7241	0.5150	1.41	0.160	-0.2853	1.7337
$reer_t$	-0.4344***	0.0582	-7.46	0.000	-0.5486	-0.3202
dis_{it}	-0.3831***	0.0899	-4.26	0.000	-0.5594	-0.2069
stb_{it}	0.0681	0.2062	0.33	0.741	-0.3360	0.4723
α	0.5708	0.6015	0.95	0.343	0.6080	1.7498

Hollanda

Değişken	Katsayı	Std. Hata	Z	P > z	[95% Güven Aralığı]	
<i>cpi_{it}</i>	-1.3638***	0.3436	-3.97	0.000	-2.0373	-0.6903
<i>inc_{it}</i>	0.3675	0.4239	0.87	0.386	-0.4635	1.1985
<i>reer_t</i>	-0.3235***	0.0672	-4.81	0.000	-0.4554	-0.1917
<i>dis_{it}</i>	-0.4261***	0.0820	-5.19	0.000	-0.5869	-0.2653
<i>stb_{it}</i>	0.1676	0.2513	0.67	0.505	-0.3250	0.6603
α	-0.5388	0.5418	-0.99	0.320	-1.6008	0.5231

İran

Değişken	Katsayı	Std. Hata	Z	P > z	[95% Güven Aralığı]	
<i>cpi_{it}</i>	-0.0215	0.0462	-0.47	0.642	-0.1122	0.0691
<i>inc_{it}</i>	0.8548***	0.2111	4.05	0.000	0.4409	1.2688
<i>reer_t</i>	-0.5248***	0.1302	-4.03	0.000	-0.7800	-0.2695
<i>dis_{it}</i>	-0.4032***	0.1200	-3.36	0.001	-0.6386	-0.1679
<i>stb_{it}</i>	0.0246	0.1634	0.15	0.880	-0.2958	0.3450
α	1.5507***	0.4746	3.27	0.001	0.6204	2.4810

Fransa

Değişken	Katsayı	Std. Hata	Z	P > z	[95% Güven Aralığı]	
<i>cpi_{it}</i>	-1.0822***	0.3937	-2.75	0.006	-1.8539	-0.3106
<i>inc_{it}</i>	1.2884***	0.3608	3.57	0.000	0.5812	1.9957
<i>reer_t</i>	-0.3288***	0.0520	-6.32	0.000	-0.4307	-0.2269
<i>dis_{it}</i>	-0.3855***	0.0736	-5.23	0.000	-0.5298	-0.2411
<i>stb_{it}</i>	0.4478***	0.1277	3.50	0.000	0.1974	0.6983
α	-1.3493***	0.2777	-4.86	0.000	-1.8936	-0.8049

Yunanistan

Değişken	Katsayı	Std. Hata	Z	P > z	[95% Güven Aralığı]	
<i>cpi_{it}</i>	-1.8483***	0.3649	-5.06	0.000	-2.5637	-1.1330
<i>inc_{it}</i>	0.7484*	0.4229	1.77	0.077	-0.0805	1.5773
<i>reer_t</i>	-0.4244***	0.0765	-5.55	0.000	-0.5744	-0.2744
<i>dis_{it}</i>	-0.4844***	0.0742	-6.52	0.000	-0.6300	-0.3388
<i>stb_{it}</i>	0.2275	0.2069	1.10	0.272	-0.1780	0.6331
α	-2.3442***	0.3845	-6.10	0.000	-3.0980	-1.5905

Avusturya						
Değişken	Katsayı	Std. Hata	Z	P > z	[95% Güven Aralığı]	
<i>cpi_{it}</i>	-1.0183***	0.2554	-3.99	0.000	-1.5189	-0.5177
<i>inc_{it}</i>	1.3579***	0.3499	3.88	0.000	0.6719	2.0438
<i>reer_t</i>	-0.2674***	0.0478	-5.59	0.000	-0.3611	-0.1737
<i>dis_{it}</i>	-0.3396***	0.0720	-4.71	0.000	-0.4809	-0.1983
<i>stb_{it}</i>	0.3006*	0.1551	1.94	0.053	-0.0034	0.6047
α	-2.1181****	0.3331	-6.36	0.000	-2.7710	-1.4652
Belçika						
Değişken	Katsayı	Std. Hata	Z	P > z	[95% Güven Aralığı]	
<i>cpi_{it}</i>	0.3476	0.5040	0.69	0.490	-0.6402	1.3355
<i>inc_{it}</i>	-0.0017	0.2972	-0.01	0.995	-0.5843	0.5808
<i>reer_t</i>	0.0382	0.0710	0.54	0.590	-0.1010	0.1776
<i>dis_{it}</i>	-0.2054**	0.1009	-2.03	0.042	-0.4034	-0.0075
<i>stb_{it}</i>	-0.0309	0.2163	-0.14	0.886	-0.4549	0.3930
α	-1.2375***	0.2680	-4.62	0.000	-1.7629	-0.7121

Not: ***, **, * değerleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerinde ilgili katsayının istatistiksel olarak anlamlı olduğunu ifade etmektedir.

**MEDYA VE RIZA ÜRETİMİ: COVID-19 AŞISI OLMAYAN KİTLE
ÜZERİNDE BİR ALAN ARAŞTIRMASI¹**

*MEDIA AND CONSENT PRODUCTION: A FIELD STUDY IN THE COVID-19
NON-VACCINATED GROUP*

Fatma KAMILOĞLU*

*Geliş Tarihi: 09.06.2023
(Received)*

*Kabul Tarihi: 14.02.2024
(Accepted)*

ÖZ: Kamuoyunu ikna etme, değiştirme ve dönüştürmede medyanın gücü yadsınmaz boyuttur. Propaganda ve rıza üretimi süreci ile medya, kamuoyunun gündemini belirlerken, bir fikrin benimsenmesinde ya da bir davranışın sergilenmesinde etkili olmaktadır. Ülkemiz dahil dünya gündemini etkisi altına alan Covid-19 salgınında başvurulan temel bilgi kaynağı ana akım medya ve yeni medya olmuştur. Bununla birlikte, salgın tedavisinde Covid-19 aşılarının en etkin koruma yöntemi olduğu ve toplum sağlığı adı altında mutlaka olunması gerekliliği özellikle ana akım medyada sıkça vurgulanmıştır. Ana akım medyanın aşı olunması gerektiği konusundaki ikna taktiklerine ve rıza üretimine karşın, 18 yaş üstü nüfusun ortalama %9'u hiç Covid-19 aşısı olmamıştır. Bu çalışmanın temel amacı, yoğun medya propagandası ve rıza üretimine karşın, Covid-19 aşısı olmayan kitlenin kimlerden oluştuğunu saptamak, bu kitlenin medyaya karşı nasıl bir direnç sergilediğini, aşı olmama nedenlerini, aşı olmamadaki temel kişisel ve ideolojik motivasyonlarını ortaya koymaktır. Bununla birlikte bu kitlenin bilgi kaynakları arasında ana akım medya ve yeni medya ayrımında nasıl farklılıklar olduğunu tespit etmektir. Bu bağlamda araştırmada Covid-19 aşısı olmayan kitlenin demografik ve ideolojik özellikleri, aşı olmama motivasyonları, resmi kurumlara ve ana akım medya ve yeni medyaya bakış açıları incelenen konular arasındadır. Bu amaç doğrultusunda, Kantitatif (Nicel) araştırma tekniğine bağlı kalınarak, tüm Türkiye geneli hiç aşı olmamış kitleyi temsil edecek toplam 2038 kişi ile Rastlantısal Örneklemeye tekniğine bağlı kalınarak Kartopu Yöntemi ile çevrimiçi anket çalışması uygulanmıştır.

Anahtar kelimeler: Covid-19 Aşısı Olmayanlar, Covid-19 Aşı Karşıtlığı, Medyada Rıza Üretimi, Medyada İkna Teknikleri, Medyaya Güven

ABSTRACT: The power of the media to persuade, change and transform public opinion is undeniable. Through the process of propaganda and consent production, the media determines the public's agenda and is effective in the adoption of an idea or the display of a behavior. The main source of information used in the Covid-19 epidemic, which affected the world agenda, including our country, was mainstream media and new media. However, it has

¹ E-53822972-108.01-6989 sayılı karar ile 08.06.2023 tarihinde İstanbul Nişantaşı Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu'ndan "*Medyada Covid-19 Aşı İkna Süreci Bağlamında Rıza Üretimi: Aşı Olmayan Kitle Üzerinde Bir Alan Araştırması*" başlıklı çalışma için etik kurul izni alınmıştır.

* Dr. Öğretim Üyesi, Nişantaşı Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Reklamcılık Bölümü, fatma.kamiloglu@nisantasi.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5319-8290.

OPEN ACCESS

© Copyright 2024 Kamiloğlu

been frequently emphasized, especially in the mainstream media, that Covid-19 vaccines are the most effective method of protection in the treatment of the epidemic and that they must be used in the name of public health. Despite the mainstream media's persuasion tactics and consent production about the need to be vaccinated, an average of 9% of the population over the age of 18 has never been vaccinated against Covid-19. The main purpose of this study is to determine who the mass of people who are not vaccinated against Covid-19 consists of, despite intense media propaganda and consent production, to reveal what kind of resistance this mass displays against the media, their reasons for not being vaccinated, and their basic personal and ideological motivations for not being vaccinated. In addition, it is to determine what differences there are between the information sources of this audience in terms of mainstream media and new media. In this context, the demographic and ideological characteristics of the population who have not been vaccinated against Covid-19, their motivations for not being vaccinated, their perspectives on official institutions, mainstream media and new media are among the subjects examined in the research. For this purpose, an online survey was conducted with the Snowball Method, adhering to the Random Sampling technique, with a total of 2038 people representing the population who have never been vaccinated throughout Türkiye, adhering to the Quantitative research technique.

Keywords: Unvaccinated People of Covid-19, Anti-vaccine People, Consent Manufacturing in Media, Persuasion Techniques in Media, Trust in the Media

EXTENDED ABSTRACT

Being in power or maintaining existing power is Lippmann's (1998) sought protection from the crowd, which he defined as the 'great mob', or bound to obtain his consent. With the first social structures, the governments' constant surveillance of the masses, the trust and consent of the masses to the government. created an important management problem. There are various means by which society can consent and be persuaded. The media is the most effective of these tools. The media ensures the production of consent by persuading the public with effective propaganda techniques. In the process of media consent production, "by shaping history around a certain ideology, it enables certain things to emerge, some things not to be seen, some questions to be asked, other questions to be ignored and issues to be framed in a certain way" (Chomsky, 2017). Consent production techniques of the media are also seen in the presentation form of Covid-19 vaccines. While the mainstream media revealed that their views are indisputably true and based on science, they also accused the cautious audience of compulsory vaccination of ignorance and anti-science (Gazeteduvar, 2022). This process has brought about a serious information pollution, panic atmosphere, false news and false information. According to Chomsky (2017), while the media is deliberately used as a propaganda tool by the governments, the main task of the media is propaganda.

Despite the persuasion efforts of the media, the rate of those who have never been vaccinated in the adult population in Turkey is 9% on average, according to the data of the Ministry of Health. After the first dose, the rate of being vaccinated for the third dose decreased by 43% on average (Ministry of Health, 2023). Despite the intense use of agenda setting, persuasion techniques, consent production, propaganda, fear, official bans and even coercion, what is the demographic and ideological structure of the unvaccinated mass, what

are the basic values that motivate the unvaccinated mass, and trust in institutions and especially in the media. The size of their situation presents itself as an important question.

In the most general sense, despite the persuasion efforts of the media, propaganda techniques, agenda setting and consent manufacturing processes, the demographic, ideological characteristics of the 9% of the population who have never been vaccinated against Covid-19 in Turkey, what they were affected by, their trust in the media, their perspective on the pandemic and their motivations for not being vaccinated should be examined. In this research, the structure of the population, which has never been vaccinated and is never affected by the media, has been tried to be scrutinized, despite the necessity and necessity of vaccination in the media, and even the information about the death of those who are not vaccinated despite the imposition of the legal circulars.

According to research data, almost 60% of the unvaccinated population is a two-year or four-year university graduate. An educated mass is emerging. Those with master's or doctorate degrees are 13%. It can be said that 73 out of every hundred people in the unvaccinated population have a university or higher education level. Half of the unvaccinated population, which has a predominantly female, educated and middle-aged demographic, works full time. It is observed that 41% of the population who are not vaccinated against Covid-19 define themselves as conservative/religious. On the other hand, the remaining 59% proportional majority of the mass exhibits a secular structure. Proportional majority of the population, such as 77%, do not have religious beliefs behind the motivation not to be vaccinated. Almost all of the population who do not have the Covid-19 vaccine is clearly (97%) against the Covid-19 vaccine. At the beginning of the motivations for not being vaccinated against Covid-19; It ranks first with human rights and legal reasons (forced people, not being allowed to work or school, etc.) (50%). Although this group is suspicious due to the pressures coming from the media and official institutions, they think that human rights are violated. The data obtained, the intense propaganda of the media and the legal obligations of official institutions created a negative reaction in this mass and created distrust against the Covid-19 vaccine. Some doctors (67%), internet/social media (66%) and anti-vaccine accounts on social media (61%) are at the top of the list of sources of information that the unvaccinated population consults. The point that draws attention is that this audience follows information sources that are in parallel with their own thoughts. On the other hand, Turkish televisions and Turkish print media are not followed in any way. Almost all of the people who are not vaccinated against Covid-19 have not found the printed media, television, the Ministry of Health, the Turkish Medical Association, universities, and the legal system successful in the pandemic process. He found only social media partially successful (26%). During the pandemic period, accusations such as ignorant, anti-scientific and religious were said about those who did not have the Covid-19 vaccine. However, as a result of this research, it was observed that the unvaccinated population had a educated profile. The main motivation of this group is beyond religious reasons, but medical reasons such as forcing the vaccine, breaking the law, the plans of the global system and not trusting the vaccine. While the main source of information for this audience is some doctors and social media, they never follow television and print media clearly. This mass did not find any institution successful during the pandemic period and was not affected by official institutions.

1. GİRİŞ

Kitle iletişim araçları üzerine yapılan çalışmalar, medyanın kamuoyunu ikna etmede ve yönlendirmede etkinliğini ortaya koymaktadır. Medyanın kamuoyu üzerindeki etkilerinin tespit edilmesinde yürütülen çalışmaların ilk örnekleri Walter Lippman'ın 1922 tarihli "Public Opinion" kitabında rastlanmaktadır. Lippman'a göre, medyanın oluşturduğu gündem paralelinde insanlar kendi gündemlerini oluşturmaktadır. Bu süreçte medyanın, halkın dikkatini çekmek için kilit faktör, gündemdeki konuların arasında bazılarının daha belirgin ve dikkat çekici şekilde öne çıkarılmasıdır (Lippman, 1922). Örneğin, kamuoyunun belirli bir ideoloji etrafında toplanmasını sağlamak için ortak bir düşman yaratılmaktadır. Beraberinde bu düşman etrafında şekillenmiş hedeflerle toplumsal tasarım ve kontrol sağlanmaya çalışılmaktadır. Şüphesiz bu düşman, komünistler ve teröristler olurken ortak hedef ise Amerikalıların resmî ideoloji ve iktidar ile el ele birlik içinde olmalarını sağlamaktır. Kamuoyu bu düşman ve hedeflerle meşgul edilip, rıza üretimi sağlanırken medya, kamuoyunun faydasına olan pek çok konuyu ise görmezden gelmektedir (Chomsky, 2003).

Medya, kamuoyunu bir fikir, ideoloji, tutum veya davranışa ikna etmede çeşitli propaganda ve ikna teknikleri kullanmaktadır. Kamuoyunun bir bilgiye rıza oluşturması için yani medyanın rıza üretimi için küçük ama güçlü bir grup insanın ve bu güçlü gruptan gelen mesajları ve haberleri takip eden seyirci çoğunluğunun olması gerekmektedir. Haberlerin seçimi, sunum biçimi, programların içerikleri, tartışmaların konuları, kamuoyunu manipüle etmenin bir aracı olarak kullanılmaktadır. Kamuoyu medyadan gelen haber yoğunluğu ve içeriği sayesinde ikna olmakta ve bu iknaya günün sonunda kendi rızası ile vardığını düşünmektedir. Medya rıza üretimi sürecinde, "tarihi belli bir ideoloji etrafında şekillendirerek, bazı şeylerin ortaya çıkmasını, bazı şeylerin görünmemesini, bazı soruların sorulmasını, diğer soruların göz ardı edilmesini ve konuların belirli bir şekilde çerçevelenmesini sağlamaktadır" (Chomsky, 2017). Medyanın kamuoyu gündemini nasıl şekillendirdiğini net biçimde ortaya koyan örneklerden biri de, 9/11 saldırılarından sonra ABD ana akım medyanın yayınları analizinde, medyanın ezici çoğunluğun ABD hükümeti yanlısı haberler ürettiğinin saptanmasıdır (Robin, 2006).

Chomsky'e (2017) göre medya kasıtlı bir biçimde propaganda aracı olarak iktidarlar tarafından kullanılırken, medyanın ana görevi de propaganda olmaktadır. Küçük bir grup olan elit seçkin zenginlerin ve sınıf çıkarlarının belirli ellerde olan dünya sisteminde, medya haberlerde ve tüm içeriklerde bu dengeyi koruyucu propaganda üstlenmektedir (Tekinalp, 2006, 167). Medyanın rıza üretimi

teknikleri, Covid-19 aşılarının sunum biçiminde de görülmektedir. Ana akım medya, kendi görüşlerinin tartışmasız gerçek ve bilime dayalı olduğunu ortaya koyarken, Covid-19 aşılarının zorunlu olarak yapılması gerektiğine karşı olan, aşıları sorgulayan ya da aşılarla karşı temkinli olan kitleyi de cahillikle ve bilim karşıtlığı ile suçlamıştır (Gazeteduvar, 2022). Bu süreç beraberinde aşı yanlılığı ve aşı karşıtlığı kavramını ortaya koymuş ve her iki kitle arasında ciddi bir bilgi kirliliğine, panik havasına, asılsız haberlere ve yanlış bilgilere neden olmuştur. Dünya Sağlık Örgütü, Şubat 2020'de Münih Güvenlik Konferansı'nda, virüs kadar hızlı yayılan ve tehlikeli olan şeyin yalan haberler olduğunu belirtmiştir (BBC, 2020). Ana akım medyada, Covid-19 aşılara ve bu aşılardan zorunlu olmasına karşı olan doktorlar, uzmanlar ve vatandaşlar yer bulamazken, bu kitle seslerini özellikle yeni medyada duyurmaya çalışmıştır.

Tüm bu medya propagandası ve rıza üretimi sürecinde, Sağlık Bakanlığı verilerine göre bugüne kadar pcr testi yapılarak tespit edilen toplam Covid vaka sayısı ortalama 17 milyon olmuştur. Pcr testi yaptırmayıp hastalığı atlatanların sayısı bilinmemektedir. Covid nedeni ile yaşanan ölümler ise 101 bin olarak ilan edilmiştir (TÜİK, 2023). Bu veriler ışığında Covid-19 salgınında ölüm oranı %0,5'dir. Dünya Sağlık Örgütü verilerine göre ise dünya geneli toplam vaka sayısı ortalama 761 milyon iken ölü sayısı ortalama 7 milyon olmuştur. Dünya geneli ölüm oranı ise %0,9 olarak tespit edilmiştir (WHO, 2023). Dünya geneli pcr testi yaptırmadan hastalığı atlatanların sayısı bilinmemektedir.

Türkiye'de yetişkin nüfusta hiç aşı olmayanların oranı Sağlık Bakanlığı verilerine göre ortalama %9 olmuştur. Covid-19 aşısı olan kitlede ise dozlar arttıkça aşı olma oranı düşmüştür. Türkiye geneli 18 yaş üstü birinci doz aşı olanlar 57 milyon iken ikinci doz aşı olanlar 53 milyona, üçüncü doz aşı olanlar 23 milyona kadar düşmüştür. Birinci dozdan sonra üçüncü doz aşı olma oranında ortalama %43 gibi ciddi düşüş yaşanmıştır (Sağlık Bakanlığı, 2023). Yoğun biçimde ana akım medyanın Covid-19 salgınına gündemde tutmasına, aşı olmanın gerekliliğini belirtmesine, aşı olunmaması halinde olabilecek tehlikeleri dillendirmesine, uzmanlar ve doktorları bilimsel tanık olarak göstererek Covid-19 virüsünün tehlikesine değinmesine rağmen, aşı olmayan kitle medyadan etkilenmemiş gibi görünmektedir. Medyanın yanı sıra resmi kurumların yasakları da aşı olmayan kitleyi etkilememiştir.

Medyanın rıza üretimi ve ikna taktiklerine karşı direnen ve asla aşı olmayan kitlenin demografik ve ideolojik açıdan incelenmesi, medyaya karşı oluşturdukları direncin altında yatan nedenlerin saptanması ve medya izleme yoğunluğu ile rıza üretimi arasında bir ilişki olup olmadığının belirlenmesi gerekliliği doğmaktadır. Bu amaç doğrultusunda, Kantitatif (Nicel) araştırma tekniğine bağlı kalınarak, tüm Türkiye genelini kapsayan ve hiç aşı olmayan toplam 2038 kişi ile Rastlantısal

Örnekleme Yöntemine bağlı çevrimiçi anket çalışması yapılmıştır. Bu çalışma, bireylerin tutum ve davranışlarına etki eden temel faktörleri ortaya koyduğu gibi kitlelerin medyanın ikna tekniklerine karşı nasıl bir direnç sergilediğini de belirlenmiştir. İkna ve medya propagandasının işlemediği noktaların temel dayanakları saptanmıştır.

2. MEDYA VE RIZA ÜRETİMİ

Halkın dış dünya ile bağlantı kurma görevini halk adına üstlenen kitle iletişim araçları, kamuoyunun dolaylı biçimde bilgilendirirken, kamuoyunun zihninde, dahil olmadığı olaylarla ilgili bir duygu yaratmasını da sağlamaktadır. Medya, bireylerin yaşamadıkları ve deneyimlemedikleri olayları empatik biçimde içselleştirmelerini sağlayarak, onların dünyayı anlamlandırma ve hayali kurgular üretme biçimini etkilemektedir (Lippmann, 1965). Artık birey, kendisini veya toplumu ilgilendiren asıl meselelerden uzaklaşıp, dünyanın bir ucundaki belki de hiç ilgisini çekmeyecek bir olaya, medyanın bunu sunma biçimi ve yoğunluğundan dolayı ilgi duyabilmekte ve günlük hayatında bu olayı dillendirebilmektedir. Medya haber, bilgi ve olayları sunarken yaptığı seçimlerle, kitle iletişim araçlarının gündemi ile kamuoyunun gündeminin paralellik göstermesini sağlamaktadır. Medya, hangi konuların ve olayların daha önemli olduğuna halk adına karar vermekte ve bunların hangi biçimde ve yoğunlukta sunulacağını da kendi belirlemektedir (Mcquail ve Windahl, 2010, 45).

Kitle iletişim araçlarının içeriğini belirleyen kuşkusuz birçok faktör söz konusudur. Bu faktörler; bireysel düzey, medya rutinlerinin düzeyi, kurumsal düzey, medya dışı düzey ve ideolojik düzeydir (Irvan, 1997: 74). Medyanın gündem belirleme ve ikna çalışmalarında, medyada çalışanların bireysel özellikleri kadar çalıştıkları medyanın ideolojik duruşu da önem arz etmektedir. Bu etkilerin nasıl şekillendiği üzerine önemli etki araştırmaları yapılmıştır. Medyanın gündem belirleme ve ikna gücü üzerinde yapılan tartışmalar, medyanın iktidar ve ideolojik ilişkileri, medyada çalışan uzmanların bireysel özellikleri, medyanın finans ilişkisi ve medyanın halk ilişkisi etrafında şekillenmektedir.

Medya etkilerinin kamuoyunu ikna etmeye ilişkin bir diğer eleştirel yaklaşım, medya içeriğinin oluşturulma süreci ve biçimi üzerinedir. Haberlerin oluşturulmasında makro düzeyde, resmî ideoloji, siyasi, ekonomik, kültürel ve finansal ilişkilerin etkisi gözlenmektedir. Haberin oluşmasında mikro düzeyde ise eşik beklilerinin ideolojik görüşleri, demografik özellikleri ve bilinçli ya da bilinçsiz habere etkileri gözlenmektedir. Edward S. Herman ve Noam Chomsky, 1988 yılındaki “Manufacturing Consent: The Political Economy of Mass Media” adlı eserlerinde, “Rızanın İmalatı-Üretimi” kavramı çerçevesinde, medyanın özellikle iktidar ile olan ilişki biçimini eleştirirken, medyanın iktidarla olan finansal çıkar ilişkilerine, ideolojik bağlantılara, resmî ideolojiyi destekleyen haber sunma biçimlerine, otosansür ve para-güç ilişkilerine değinmişlerdir. İktidarın, resmî

ideolojinin ve bir grup azınlık elitlerin baskısıyla medyanın, kamuoyunun bilmesi gereken haber ve olayları sansürleyebileceği, muhalefeti ve marjinal grupları ötekileştirebileceği, haberlerde otosansür yapabileceği, haberleri kendilerine uygun şekilde filtreleyebileceği, manipüle edip propaganda unsuru haline getirebileceği belirtilmiştir (Herman ve Chomsky, 1988).

Chomsky, UC Berkeley'deki Uluslararası Çalışmalar Enstitüsü'nde, medyada haber sunma biçimleri meselesinin çerçevelenmesi anlamına gelen rıza üretimi teriminin kendisine ait olmadığını, aksine 20. yüzyılın önde gelen kamu entelektüeli ve medya figürü olarak gördüğü Walter Lippmann'dan aldığını belirtmiştir (Al Jazeera 2017). Chomsky'ye göre medya, merkezi modelin varsaydığı gibi kapitalist demokrasilerde propaganda dağıtan mekanizmalar durumundadır. Medya, sınıf savaşının kurumsal aktörleri ile tamamen bütünleşmiş aktörlerdir. Kamuoyu gündemini belirleyen medya, rutin olarak baskın elit çıkarlarını teşvik ederek korur ve bilgileri bastırma, vurgulama veya dikkati belirli konulardan uzaklaştırma ve sorunları egemen seçkinler için işlevsel olacak şekilde onaylama görevlerini üstlenmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi, ideolojik yöneticiler en ağır şekilde kamuoyunu ikna etmeye odaklanmıştır. İnsanlar dürüstlük ve iyi niyet içindedir. Ancak ideolojik kısıtlamalar o kadar güçlüdür ki alternatif tartışmalara ve elitlerin gündemi dışındaki başlıklara yer verilmemektedir (Cathey, 2009, 17). Buna benzer durum, Covid-19 salgınında aşılari sorgulayan veya aşılara karşı olan doktor veya uzmanların ana akım medyada hiç yer bulmamasıdır.

Haber medyasının en önemli etkisi, bizim adımıza konu gündemini belirlemesi, bazı haberleri görmezden gelmesi veya bastırması ve siyasi sosyal düşüncelerimizi bizim adımıza organize etmesidir. Medya bize her zaman ne düşüneceğimizi söyleyemeyebilir, ancak bize ne hakkında düşüneceğimizi söylemede çarpıcı bir şekilde başarılıdır (Parenti 1986: 23, Lovaas 2008).

Medyanın haberleri, olayları ve bilgileri kamuoyuna objektif ve tarafsız biçimde, halkı ilgilendirecek önem sıralamasında ve içerikte sunmasının önünde çeşitli filtreler bulunmaktadır. Bu filtrelerden ilki medyanın sahiplik biçimidir. Medyanın işletme olması ve zamanla holdingleşip büyümesi beraberinde sürekli karlılık ve paydaşların kar elde etmesi sorununu doğurmuştur. Gittikçe büyüyen, mega şirketlere ve ulusötesi işletmelere ve çok çeşitli medya şirketlerini bünyesinde barındıran yapılara dönüşen medya, haber üzerinde kontrolünü artırmıştır. Bu büyük finans yapıları bağımsız ve eleştirel haberciliği gölgede bırakarak elitlerin, seçkinlerin, hükümetlerin ve resmi ideolojilerin çıkarlarını savunmaktadır. Halkın çıkarlarından önce güç odakların çıkarları devreye girmektedir (Herman ve Chomsky, 1988).

3. MEDYADA COVID-19 AŞISI RIZA ÜRETİMİ

Tüm dünyayı etkisi altına alan Koronavirüs salgınına sebep olan Covid-19 virüsü, ilk kez Aralık 2019 tarihinde Çin’de ortaya çıkmıştır. İnsansan insana bulaşma kolaylığından ötürü kısa sürede tüm dünyada yayılan virüs vakalarının ortaya çıkması üzerine, Mart 2020 tarihinde Dünya Sağlık Örgütü (WHO) küresel salgın ilan etmiştir (BBC, 2023). Salgın ilanıyla birlikte, dünya gündeminde en çok merak edilen ve konuşulan konular; Covid-19 virüsünün ne olduğu, nasıl ortaya çıktığı, virüsün insan sağlığı üzerindeki etkileri, hastalığın bulaşma şekli, olası tedavisi, nelerin hastalığa iyi geleceği, bu süreçte insanların neler yapması gerektiği ve hastalığın ölüm riski taşıyıp taşımadığı gibi başlıklar olmuştur. Ana akım medya ve yeni medya, 7/24 Covid-19 virüsü ve salgınla ilgili haberler yapmaya başlamıştır. Medyanın gündemi adeta sadece Covid-19 olmuştur. Doktorlar, uzmanlar ve yetkililer canlı yayınlarda bilgi verirken, resmi kurumlar olağan üstü önlemler almaya başlamıştır.

Covid-19 ile ilgili gazetelerde sunulan haberlerin 27 günlük toplamına bakıldığında (9 Mart-5 Nisan 2020) Sözcü, Sabah, Hürriyet, Türkiye ve Cumhuriyet gazetelerinde toplam 1308 haberin yayımlandığı tespit edilmiştir. Sabah 323, Hürriyet 285, Türkiye 261, Sözcü 235 ve Cumhuriyet toplam 204 Covid-19 haberi yayınlamıştır (Kılıç, 2021, 327). Yazılı basın özelinde, en çok hükümet yetkilileri yani resmi kurumlar bilgi kaynağı olarak kullanılmıştır (%47). Bu durumu siyasiler (%20) ve sağlık uzmanları (%12) takip etmiştir. Yazılı basında bakıldığında Covid-19 ile ilgili bilgi ve haberleri %80’nini resmi ideolojiye bağlı kurumlar, siyasiler ve uzmanlar oluşturmaktadır. Buna karşın farklı görüşlere yer verilmediği gözlenmiştir. Medyanın Covid-19 aşısı olunması gerektiği başlığında rıza üretim sürecinde, medyada tek ses ve tek merkezden yoğun bir bilgi akışı yapıldığı söylenebilir.

Nisan 2020’de TRT Akademi’nin gerçekleştirdiği araştırma sonuçlarına göre, vatandaşlar her gün ortalama 2,5 saatini ekran karşısında covid-19 ile ilgili bilgilerin almaya harcamıştır (TRT Akademi Araştırma Rapor, 2020). Medya her ne kadar bilimsel bilgileri sunduğunu iddia etse de kamuoyu daha farklı teorilere ve bilgilere inanma eğilimdedir. Medyayı bu kadar sık takip eden kamuoyu, virüsün kaynağı ve sebebi konusunda medyada yer alan bilgilerden daha farklı düşüncelere sahip durumdadır. Bu durum medyanın yoğun bilgi sunmasına ve yakından takip edilmesine rağmen güvenilir bulunmadığını ve özellikle yeni medyadaki bilgilere başvurulduğunu göstermektedir. Prof. Dr. Emre Erdoğan başkanlığında Kasım-Aralık 2020’de Türkiye yetişkin nüfusunu temsil eden 1629 kişilik bir örnekleme yüz yüze görüşmeler yapılmış, anket çalışmasında “Infodemikle Etkin Mücadele İçin Bireylerin Yanlış Bilgi Karşısındaki Tutumlarının ve Bu Tutumların Belirleyicilerinin Araştırılması: Covid-19 Örneği” başlıklı Tübitak projesi gerçekleştirilmiştir. Bu proje sonuçlarında kamuoyunun %56’sı, medyanın aksine virüsün biyolojik bir silah olduğuna inanmaktadır. Bununla birlikte kamuoyunun hemen hemen yarısı (%44) virüsün dünya nüfusunun azaltılması için üretildiğini dile

getirmektedir (Erdoğan, 2020). Yukarıda yer alan veriler göstermektedir ki, kamuoyu medyayı yakından takip etmekte ancak medyaya güven konusunda düşük yüzdeler sergilemektedir.

4. ARAŞTIRMANIN AMAÇ, YÖNTEM VE KAPSAMI

Bu araştırmanın temel amacı, ana akım medya tarafından sürekli ve yoğun biçimde Covid-19 aşısı olunması gerekliliğine dair yapılan rıza üretimi ve propaganda haberlerine rağmen, hiç Covid-19 aşısı olmayan kitlenin medyadan nasıl etkilenmediğini anlamaktır. Bununla birlikte, bu sürecin altında yatan motivasyonun, ideolojik etkinin ve diğer etkenlerin neler olduğunun tespit edilmesi ve ana akım medyaya karşı geliştirilen dirençte yeni medyanın rolünü olup olmadığının saptanması amaçlanmaktadır. Medyanın ikna çalışmaları, propaganda teknikleri, gündem oluşturması ve rıza imalatı süreçlerine rağmen, Türkiye’de hiç Covid-19 aşısı olmayan %9’luk kitlenin demografik, ideolojik özellikleri, medya takip yoğunluğu, medyaya güven durumu, pandemiye bakış açısı ve aşı olmama motivasyonları incelenen sorular arasındadır. Bu çalışmada, medyada aşının gerekliliği, zorunluluğuna ve yasal olarak genelgelerin dayatmasına rağmen hatta aşı olmayanların ölebileceğine dair bilgilerin yer almasına rağmen, hiç aşı olmayan ve medyadan hiç etkilenmeyen kitlenin yapısı mercek altına alınmaya çalışılmıştır. Medyanın etkileşimine ve rıza üretimine girmeyen kitlenin tanınması ve medyaya direnç geliştirme motivasyonlarını anlamak açısından önemlidir. Bu bağlamda, Türkiye geneli hiç aşı olmayan kitleyi temsil etme yeteneğine sahip 2038 kişi ile Rastlantısal Örneklem Yöntemine bağlı kalınarak Kantitatif (Nicel) Araştırma ile Mart-Nisan 2020 tarihlerinde kendi kendine doldurma tekniği ile çevrimiçi anket uygulanmıştır. Araştırma, 08.06.2023/6989 nolu Etik Kurul Onay Raporunu almıştır. Örneklem belirlenmesinde, Türkiye’de TÜİK nüfus verilerine göre 18 yaş üstü nüfus 60 milyon 863 bin iken aşı olmayan %9’luk dilim hedef alınmıştır. Araştırma evreni 5 milyon 447 bin kişi baz alınarak, güven aralığı %99, hata payı +-0,003 olmak kaydıyla örneklem 1968 olarak hesaplanmıştır. Araştırmaya yoğun katılım söz konusu olduğu için örneklem 2038’de tamamlanmıştır. Araştırma Rastlantısal Örneklem tekniğine bağlı Kota Kontrollü Kartopu Yöntemi ile tamamlanmıştır. Araştırma kotasında, 18 yaş üstü olma ve hiç Covid-19 aşısı olmama durumu baz alınmıştır. Araştırma sırasında şu soruların cevapları aranmıştır:

Aşı olmayanların demografik verileri nelerdir? (Cinsiyet, yaş, eğitim, meslek, vb.)

Aşı olmayan kitlenin ideolojik duruşu nedir?

Aşı olmamada dini inancın etkisi nedir?

Covid-19 aşıları hakkında bilgi almak için en çok hangi kaynaklara başvuruyorlar?
 Covid-19 aşılarına karşı son dönemde genel tutumları hangisidir?
 Covid-19 aşıları dışında, çocukluk aşılarına ve diğer aşılarla karşı tutumları nelerdir?
 Temel olarak Covid-19 aşısı ile ilgili onları en çok ne rahatsız eden ve aşı olmama
 motivasyonlarını yaratan etkenler nelerdir?
 Medya ve diğer kurumlara güven düzeyleri nedir?
 Medyayı pandemi döneminde tarafsız bulma oranları nedir?
 Pandemi sürecinde kurumları ve medyayı ne derece başarılı buldukları?

Yukarıdaki sorular paralelinde araştırma sırasında ölçümlenen Hipotezler
 şunlardır:

H1-H2-H3: Demografik (cinsiyet, yaş, eğitim) veriler ile Covid-19 aşısı
 olmayan kitlenin ideolojik duruşu arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?

H4-H5-H6: Demografik (cinsiyet, yaş, eğitim) veriler ile Covid-19 aşısı
 olmayan kitlenin Covid-19 aşılarına karşı olumlu/olumsuz tutumu arasında anlamlı
 bir ilişki var mıdır?

H7-H8-H9: Demografik (cinsiyet, yaş, eğitim) veriler ile Covid-19 aşısı
 olmayan kitlenin Covid-19 aşısı dışında diğer aşılarla karşı tutumu arasında anlamlı
 bir ilişki var mıdır?

H10: Demografik (cinsiyet, yaş, eğitim) veriler ile Covid-19 aşısı olmayan
 kitlenin Türk medyasını taraflı/tarafsız bulması arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?

4.1. Demografik Bulgular

Pandemi sürecinde, yoğun medya propagandasına, yasal düzenlemelere,
 bakanlıkların yayınladığı genelgelere, iş yerleri ve okullarda aşı olmayanlara
 uygulanan yoğun yaptırımlara rağmen 18 yaş üstü hiç aşı olmayan kitle arasında
 ankete katılanların demografik verileri şu şekildedir;

Tablo 1. Demografik veriler

1.a. Cinsiyet		1.c. Medeni durum	
Kadın	60,40%	Evli	68,10%
Erkek	39,60%	Bekar	31,90%
N	2038	N 2038 Total %,	100,00%
1.b. Yaş		1.d. Eğitim durumu	
18-24	5,70%	İlkokul veya okur yazar herhangi bir okul bitirmemiş	1,30%
25-34	23,60%	Orta okul ve lise mezunu	26,10%
35-44	44,10%	İki yıllık yüksek okul / Dört yıllık üniversite mezunu	59,40%
45-54	20,90%	Yüksek lisans ve doktora mezunu	13,20%
55 ve üzeri	5,70%	Total %, N 2038	100,00%
N 2038 Total %,	100,00%		

Ankete katılan ve hiç Covid-19 aşısı olmayan kitlenin (araştırmada kısaca ‘aşı
 olmayan kitle’ olarak ifade edilecektir) cinsiyet dağılımında, kadınlar %60 oransal

çoğunluğu oluşturmaktadır. Covid-19 aşısı olmayan kitlede kadınların anlamlı biçimde erkeklerden daha yüksek oranda olduğu göze çarpmaktadır. Yaş dağılımına bakıldığında, özellikle 35-44 yaş grubunda anlamlı biçimde yığılım gözlenmektedir. Covid-19 aşısı olmayan kitlede, orta yaş grubunun oransal çoğunluğu oluşturduğu (%44) saptanmıştır. Buna karşın gençler ve 55 yaş üstü kişiler, diğer yaş gruplarına göre aşı olmaya daha eğilimlidir. Hiç aşı olmadığını belirten kitlede her yüz kişiden 68'i evli iken her yüz kişiden 32'si bekarıdır. Aşı olunmama evli olanların bekarlara göre daha yoğunluk sergilediği gözlenmektedir.

Özellikle medya ve sosyal medya platformlarında, aşı olmayan kitle için bilim karşıtı, cahil, toplum sağlığı düşmanı gibi ifadeler kullanılmasına karşın, araştırma verilerine göre aşı olmayan ve ankete katılan kitlenin hemen hemen %60'ı iki yıllık veya dört yıllık üniversite mezunudur. Eğitimli bir kitle ortaya çıkmaktadır. Yüksek lisans veya doktora mezunu olanlar ise %13 oranındadır.

Tablo 2. Çalışma durumu

Tam zamanlı çalışıyor	54,0%
Ev kadını	19,8%
Çalışmıyor (kira geliri vb.)	12,4%
Emekli	7,2%
Öğrenci	6,6%
Total %, N 2038	100,0%

Kadın ağırlıklı, eğitimli ve orta yaş bir demografi sergileyen aşı olmayan kitlenin yarısı tam zamanlı çalışmaktadır. Ev kadınları yüzde 20 oranındadır.

4.2. İdeoloji, Medyaya, Kurumlara Güven, Covid-19 Aşısına Bakış Açısı

Covid-19 aşısı olmayan kitlenin genelde dini etkilerden dolayı aşı olmadığı varsayımı yaygın durumdaydı. Bundan ötürü, aşı olmayan kitlenin ideolojik duruşu araştırma sırasında ölçümlenmiştir.

Tablo 3. Kendinizi en çok nasıl tanımlarsınız?

Dindar/Muhafazakâr	41,3%
Atatürkçü	23,4%
Milliyetçi	15,1%
Cumhuriyetçi	7,9%
Sosyal Demokrat	7,9%
Sosyalist	4,4%
Total %, N 2038	100,0%

Elde edilen verilerde kitlenin %41'nin kendini öncelikli, muhafazakâr/dindar olarak tanımladığı gözlenmektedir. Buna karşın kitlenin kalan %59'luk oransal çoğunluğu ise kendini öncelikli olarak dindar/muhafazakâr olarak tanımlamamaktadır. Aşı olmayan kitlenin %23'ü kendini öncelikle Atatürkçü ve %15'i ise Milliyetçi olarak tanımlamaktadır.

Tablo 4. Dini inancınızın Covid-19 aşısı olmamanızda etkisi var mıdır?

Evet	20,7%
------	-------

Hayır	77,0%
Kararsız	2,4%
Total %, N 2038	100,0%

Elde edilen verilerde, aşı olmayan kitlenin sadece %20'si dini inancından dolayı aşı olmadığını belirtmektedir. Diğer bir ifade ile kitlenin %77 gibi oransal çoğunluğunun aşı olmama motivasyonunun arkasında dini inançları bulunmamaktadır. Bu veriler ışığında, aşı olmayan kitle dini inancından dolayı aşı olmamaktadır varsayımının tek başına doğru olmadığı gözlenebilmektedir.

Tablo 5. Çocukluk aşlarına ve diğer aşılar karşı genel tutumunuz hangisidir?

Kesinlikle karşıyım	32,9%
Karşıyım	16,8%
Kararsızım	30,2%
Karşı değilim	16,0%
Kesinlikle karşı değilim	4,0%
Total %, N	100,0%
	2038
Karşıyım (1+2)	49,8%
Kararsızım (3)	30,2%
Karşı değilim (4+5)	20,0%

Aşı olmayan kitleye, çocukluk aşları dahil tüm aşılar karşı olup olmadıkları sorulmuştur. Elde edilen veriler, kitlenin %50'sinin tüm aşılar karşı olduğunu ortaya koymuştur. Kitlenin %30'u bu konuda kararsız iken %20'si Covid-19 dışındaki aşılar karşı değildir. Bu veriler ışığında, aşı olmayan kitlenin tamamı tüm aşılar karşıdır söyleminin doğru olmayacağı ortaya çıkmaktadır.

Tablo 6. Covid-19 aşlarına karşı son dönemde genel tutumunuz hangisidir?

Kesinlikle karşıyım	86,1%
Karşıyım	10,9%
Kararsızım	2,5%
Karşı değilim	0,1%
Kesinlikle karşı değilim	0,3%
Total %, N	100,0%
	2038
Karşıyım (1+2)	97,1%
Kararsızım (3)	2,5%
Karşı değilim (4+5)	0,5%

Covid-19 aşısı olmayan kitlenin hemen hemen tamamı (%97) bu aşılar karşıdır. Oysa yukarıda gözlemlendiği gibi diğer aşılar karşı olma durumu ise %49,8'de kalmıştır.

Tablo 7. Temel olarak Covid-19 aşısı ile ilgili sizi en çok ne rahatsız ediyor?

İnsan hakları hukuksal gerekçeler (insanların zorlanması, işe okula alınmaması)	49,7%
Tıbbi gerekçeler (aşıya güvenmeme, kısa sürede üretilmesi, olası yan etkiler vs.)	24,5%

Küresel sistemin planları	24,1%
Mevcut yasaklar (sokağa çıkamama, seyahat kısıtlaması vs.)	1,5%
Ülke ekonomisine zarar vermesi	0,1%
Total %, N 2038	100,0%

Covid-19 aşısına karşı olan bu kitleyi en çok rahatsız eden şeylerin başında; insan hakları ve hukuksal gerekçeler (insanların zorlanması, işe veya okula alınmaması vb.) hemen hemen %50 ile ilk sırada yer almaktadır. Bu kitle medya ve resmi kurumlardan gelen baskılardan dolayı şüpheye düşmekle birlikte insan haklarının çiğnendiği görüşündedir. Yüzde 24'lük oranlarla, tıbbi gerekçeler (aşıya güvenmeme, kısa sürede üretilmesi, olası yan etkiler vs.) ve küresel sistemin planları bu kitlenin Covid-19 aşısında karşı en rahatsız oldukları konular arasındadır. Elde edilen veriler, medyanın yoğun propagandası ve resmi kurumların yasal zorunlulukları bu kitlede ters tepki yaratarak Covid-19 aşısına karşı güvensizlik oluşturmuştur.

Tablo 8. Covid-19 aşıları hakkında bilgi almak hangi kaynaklara başvurduunuz?

	Kullanırım	Kullanmam	Total	N
	%	%	%	
Bazı doktorların sosyal medya hesapları	67,1%	32,9%	100,0%	2038
İnternet/sosyal medya	66,0%	34,0%	100,0%	2038
Sosyal medyada zorunlu aşı karşıtı hesaplar	61,4%	38,6%	100,0%	2038
Uluslararası medya, basın ve yayınlar	31,6%	68,4%	100,0%	2038
Sağlık içerikleri paylaşan internet siteleri	24,9%	75,1%	100,0%	2038
Uluslararası resmî kurumlar	13,2%	86,8%	100,0%	2038
Sağlık Bakanlığı	10,3%	89,7%	100,0%	2038
Aile /Akraba/Arkadaş	7,6%	92,4%	100,0%	2038
Türkiye Cumhuriyeti resmi devlet kurumları	6,4%	93,6%	100,0%	2038
Türk televizyonu	0,0%	100,0%	100,0%	2038
Türk yazılı basını gazete dergi	0,0%	100,0%	100,0%	2038

Aşı olmayan kitlenin başvurduğu bilgi kaynakları sıralamasında, yeni medya ilk sıradadır. Özellikle yeni medyada, bazı doktorlar (%67), internet/sosyal medya (%66) ve sosyal medyada aşı karşıtı hesaplar (%61) ilk sıralarda yer almaktadır. Dikkat çeken nokta, bu kitle kendi düşünceleri ile aynı paralellikte olan bilgi kaynaklarını takip etmektedir. Buna karşın Türk televizyonları ve Türk yazılı basını hiçbir şekilde takip edilmemektedir. Bu kitle medyaya güvenmediği ve taraflı bulduğu için pandemi sürecinde ana akım medyayı hiç takip etmediğini dile getirmektedir. Medyanın rıza üretimi ve ikna propagandasından etkilenmemelerinin altında yatan temel etkenin, hiç ana akım medya takip etmedikleri verisi olduğu gözlenmiştir. Yeni medya ve sosyal medya, temel bilgi kaynağı olmuştur.

Tablo 9. Sizce medya, pandemi sürecinde nasıl bir duruş sergiledi?

Taraflı	99,1%
Tarafsız	0,5%

Kararsız	0,3%
Total %, N 2038	100,0%

Aşı olmayan kitlenin hemen hemen tamamı medyanın taraflı bir duruş sergilediğini dile getirmektedir (%99). Medyaya güvenin çok düşük olduğu kitle, medyanın Covid-19 aşı yanlısı bir tutum sergilediğini net biçimde dile getirmiştir. Medyaya bu konuda güven duyulmadığı gözlenmektedir.

Tablo 10. Pandemide resmi kurumları ve medyayı ne derece başarılı buluyorsunuz?

	Kötü (1+2) %	Ne iyi ne kötü (3) %	İyi (4+5) %
Televizyon	97,6%	2,0%	0,4%
Sağlık Bakanlığı	95,6%	3,3%	1,0%
Yazılı basın, gazete/dergi	95,5%	4,1%	0,4%
Türk Tabipler Birliği	93,7%	5,3%	1,0%
Hukuk Sistemi	83,8%	13,5%	2,7%
Üniversiteler	81,8%	16,2%	2,0%
Sosyal Medya	33,8%	39,5%	26,7%

Covid-19 aşısı olmayan kitlenin hemen hemen tamamı, yazılı basını, televizyonu, Sağlık Bakanlığı'nı, Türk Tabipler Birliği'ni, üniversiteleri, hukuk sistemini pandemi sürecinde başarılı bulmamıştır. Sosyal medya kısmen başarılı bulunmuştur (%26). Bu kitle, medya ve kurumlara dair ciddi oranda güven kaybı yaşamakla birlikte kurumları da başarılı bulmamaktadır. Dikkat çeken diğer veri, temel bilgi kaynakları yeni medya olmasına rağmen, yeni medyanın başarılı bulunma oranı da sadece yüzde 26'da kalmıştır.

4.2. Cinsiyete, Eğitime ve Yaşa Göre Hipotezler

Cinsiyet, yaş ve eğitim kısıtlımlarında toplam 12 hipotez test edilmiştir.

Tablo 11. Cinsiyete göre X Kendinizi en çok nasıl tanımlarsınız?

	1 Kadın	2 Erkek	Total
1 Dindar/Muhafazakâr	36,3%	48,9%	41,3%
2 Atatürkçü	28,0%	16,3%	23,4%
3 Cumhuriyetçi	9,6%	5,3%	7,9%
4 Milliyetçi	14,1%	16,5%	15,1%
5 Sosyalist	4,1%	4,8%	4,4%
6 Sosyal Demokrat	7,8%	8,2%	7,9%
Total %, N	100,0% 1230	100,0% 808	100,0% 2038

Chi-Square Tests

	Value	df	AS (2-sided)
Pearson Chi-Square	61,009 ^a	5	P<,001

Cinsiyete göre aşı olmayan kitlenin ideolojik duruşu arasında anlamlı bir fark gözlenmiştir. Özellikle kendini dinar/muhafazakâr olarak tanımlayan kitlede erkeklerin istatistiki olarak anlamlı biçimde kadınlardan daha yüksek oranda olduğu gözlenmiştir. Bununla birlikte kadınlar anlamlı biçimde erkeklerden daha çok

Atatürkçü olarak kendilerini tanımlamaktadır. Diğer ideolojik kırılımlarda cinsiyet ayrımında anlamlı fark saptanmamıştır.

Tablo 12. Cinsiyete göre X Covid-19 aşılarna karşı genel tutumunuz nedir?

	1 Kadın	2 Erkek	Total
1 Kesinlikle karşıyım	86,0%	86,3%	86,1%
2 Karşıyım	11,6%	9,9%	10,9%
3 Kararsızım	2,3%	2,7%	2,5%
4 Karşı değilim	0,0%	0,4%	0,1%
5 Kesinlikle karşı değilim	0,1%	0,7%	0,3%
Total %, N	100,0%	100,0%	100,0%
	1230	808	2038
Karşıyım (1+2)	97,6%	96,2%	97,1%
Kararsızım (3)	2,3%	2,7%	2,5%
Karşı değilim (4+5)	0,1%	1,1%	0,5%
Chi-Square Tests			
	Value	df	AS (2-sided)
Pearson Chi-Square	12,501 ^a	4	,014

Cinsiyete göre Covid-19 aşılarna karşı tutum arasında anlamlı bir fark gözlenmemiştir. Cinsiyet dağılımında her iki cinsiyet, bu aşılara aynı oranlarda (%96-%97) karşı durmaktadır.

Tablo 13. Cinsiyete göre X Siz kendinizi en çok nasıl tanımlarsınız?

	1 Kadın	2 Erkek	Total
1 Tüm aşılara karşı	17,5%	15,8%	16,8%
2 Sadece Covid-19 aşılarna karşı	21,2%	25,6%	23,0%
3 Zorunlu aşıya karşı	41,1%	38,9%	40,2%
4 İnsan hakları savunucusu	20,2%	19,7%	20,0%
Total %, N	100,0%	100,0%	100,0%
	1230	808	2038
Chi-Square Tests			
	Value	df	AS (2-sided)
Pearson Chi-Square	5,550 ^a	3	,136

Araştırma sırasında, cinsiyete göre Covid-19 aşılarna karşı sergilenen tutum arasında anlamlı bir fark olup olmadığı ölçümlenmiştir. Cinsiyete göre istatistiki anlamlı bir fark saptanmamıştır. Her iki cinsiyet aynı oranlarda Covid-19 aşısına karşı tutum sergilemektedir.

Tablo 14. Cinsiyete göre X Sizce Türk medyası, pandemide nasıl bir duruş sergiledi?

	1 Kadın	2 Erkek	Total
1 Aşı yanlısı	99,0%	99,3%	99,1%
2 Tarafsız	0,6%	0,5%	0,5%
3 Aşı karşıtı	0,4%	0,2%	0,3%
Total %, N	100,0%	100,0%	100,0%

	1230	808	2038
Chi-Square Tests			
	Value	df	AS (2-sided)
Pearson Chi-Square	,411 ^a	2	,814

Cinsiyete göre Türk medyasının pandemi sürecinde nasıl bir duruş sergilediği saptanmaya çalışılmıştır. İstatistiki olarak cinsiyet dağılımında anlamlı bir fark gözlenmemektedir. Her iki cinsiyet aynı oranlarda Türk medyasını aşçı yanlışı olarak görmektedir.

Tablo 15. Eğitime göre X Covid-19 aşlarına karşı genel tutumunuz hangisidir?

	1 İlkokul veya okur yazar herhangi bir okul bitirmemiş	2 Orta okul ve lise mezunu	3 İki yıllık yüksek okul / Dört yıllık üniversite mezunu	4 Yüksek lisans ve doktora mezunu	Total
1 Kesinlikle karşıyım	88,5%	89,3%	85,6%	81,9%	86,1%
2 Karşıyım	7,7%	9,0%	10,8%	15,6%	10,9%
3 Kararsızım	0,0%	1,3%	3,0%	2,6%	2,5%
4 Karşı değilim	0,0%	0,0%	0,2%	0,0%	0,1%
5 Kesinlikle karşı değilim	3,8%	0,4%	0,3%	0,0%	0,3%
Total %, N	100,0% 26	100,0% 531	100,0% 1211	100,0% 270	100,0% 2038
Karşıyım (1+2)	96,2%	98,3%	96,4%	97,4%	97,1%
Kararsızım (3)	0,0%	1,3%	3,0%	2,6%	2,5%
Karşı değilim (4+5)	3,8%	0,4%	0,6%	0,0%	0,5%
Chi-Square Tests					
	Value	df	AS (2-sided)		
Pearson Chi-Square	25,574 ^a	12	,012		

Eğitim durumuna göre Covid-19 aşlarına karşı tutum arasında anlamlı bir fark gözlenmemiştir. Tüm eğitim durumları %97-%99 oranlarında Covid-19 aşısına karşı duruş sergilemektedir.

Tablo 16. Eğitime göre X Siz kendinizi en çok nasıl tanımlarsınız?

	1 İlkokul veya okur yazar okul bitirmemiş	2 Orta okul ve lise mezunu	3 İki yıllık yüksek okul / Dört yıllık üniversite mezunu	4 Yüksek lisans ve doktora mezunu	Total
1 Tüm aşılara karşı	30,8%	16,9%	17,4%	12,6%	16,8%
2 Sadece Covid-19 aşlarına karşı	11,5%	22,6%	22,6%	26,3%	23,0%
3 Zorunlu aşıya karşı	53,8%	42,7%	38,9%	39,6%	40,2%
4 İnsan hakları savunucusu	3,8%	17,7%	21,1%	21,5%	20,0%

Total %, N	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
	26	531	1211	270	2038
Chi-Square Tests					
	Value	df	AS (2-sided)		
Pearson Chi-Square	17,375 ^a	9	P<,001		

Eğitim durumuna göre Covid-19 ve diğer aşılara karşı nasıl bir tutum sergilendiği verilerine bakıldığında, özellikle ilkökul veya okur yazar kitlenin diğer eğitim gruplarına göre daha çok “tüm aşılara karşı” olduğu gözlenmektedir. İstatistiki anlamda anlamlı biçimde ortaya çıkan bir diğer veri ise, üniversite mezunu ve yüksek lisans/doktora mezunlarının anlamlı biçimde kendilerini diğer eğitim gruplarına göre daha çok “insan hakları savunucusu” olarak görmektedir.

Tablo 17. Eğitime gör X Sizce Türk medyası, pandemi nasıl bir duruş sergiledi?

	1 İlkokul veya okur yazar okul bitirmemiş	2 Orta okul ve lise mezunu	3 İki yıllık yüksek okul / Dört yıllık üniversite mezunu	4 Yüksek lisans ve doktora mezunu	Total
1 Tarafli	100,0%	98,9%	99,4%	98,1%	99,1%
2 Tarafsız	0,0%	0,4%	0,5%	1,1%	0,5%
3 Kararsız	0,0%	0,8%	0,1%	0,7%	0,3%
Total %, N	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
	26	531	1211	270	2038
Chi-Square Tests					
	Value	df	AS (2-sided)		
Pearson Chi-Square	8,448 ^a	6	,207		

Eğitim durumuna göre Türk medyasının pandemi sürecinde nasıl bir duruş sergilediği sorusunda tüm eğitim durumlarında aynı sonuç gözlenmiştir ve istatistiki olarak anlamlı bir fark bulunmamaktadır. Tüm eğitim durumları, Türk medyasını tarafli ve güvensiz bulmaktadır.

Tablo 18. Eğitime gör X Kendinizi en çok nasıl tanımlarsınız?

	1 İlkokul veya okur yazar okul bitirmemiş	2 Orta okul ve lise mezunu	3 İki yıllık yüksek okul / Dört yıllık üniversite mezunu	4 Yüksek lisans ve doktora mezunu	Total
1 Dindar/Muhafazakâr	53,8%	39,4%	42,4%	38,9%	41,3%
2 Atatürkçü	15,4%	24,5%	22,8%	24,8%	23,4%
3 Cumhuriyetçi	7,7%	8,1%	7,8%	8,1%	7,9%
4 Milliyetçi	19,2%	16,6%	14,2%	15,6%	15,1%
5 Sosyalist	0,0%	5,1%	4,7%	2,2%	4,4%
6 Sosyal Demokrat	3,8%	6,4%	8,2%	10,4%	7,9%
Total %, N	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

	26	531	1211	270	2038
Chi-Square Tests					
	Value		df	AS (2-sided)	
Pearson Chi-Square	14,485 ^a		15	,489	

Eğitim durumuna göre ideolojik duruşa bakıldığında, istatistiki olarak anlamlı bir fark gözlenmemektedir. Fakat oransal olarak ilkökul veya okur yazar kitlenin diğer kitlelere göre daha dindar/muhafazakâr olduğu gözlenmektedir (%54).

Tablo 19. Yaşa gör X Covid-19 aşılarna karşı genel tutumunuz hangisidir?

	18-24	25-34	35-44	45-54	55-64	65 +	Total
1 Kesinlikle karşıyım	86,5%	85,0%	86,7%	85,2%	90,1%	80,0%	86,1%
2 Karşıyım	7,2%	10,8%	11,2%	12,2%	8,9%	0,0%	10,9%
3 Kararsızım	4,5%	3,5%	1,7%	2,3%	1,0%	13,3%	2,5%
4 Karşı değilim	0,0%	0,2%	0,0%	0,2%	0,0%	6,7%	0,1%
5 Kesinlikle karşı değilim	1,8%	0,4%	0,3%	0,0%	0,0%	0,0%	0,3%
Total %, N	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
	111	480	898	426	101	15	2038
Karşıyım (1+2)	93,7%	95,8%	98,0%	97,4%	99,0%	80,0%	97,1%
Kararsızım (3)	4,5%	3,5%	1,7%	2,3%	1,0%	13,3%	2,5%
Karşı değilim (4+5)	1,8%	0,6%	0,3%	0,2%	0,0%	6,7%	0,5%

Chi-Square Tests					
	Value		df	AS (2-sided)	
Pearson Chi-Square	73,527 ^a		24	P<,001	

Yaş dağılımında Covid-19 aşılarna karşı son dönemde nasıl bir tutum sergilendiği analiz edilmiştir. İstatistiki olarak özellikle 65 ve üzeri yaş grubu, diğer yaş gruplarına göre daha Covid-19 aşılarna karşı olma konusunda daha kararsız durumdadır. Ayrıca yine bu yaş grubu anlamlı biçimde diğer yaş gruplarına göre daha az Covid-19 aşılarna karşı durumdadır. Araştırma sırasında, Covid-19 aşısı olmayan kitlede zaten yüksek yaş grubunun oranının daha az olduğu gözlenmiştir. Bunun yanında Covid-19 aşısı olmayan bu kitle, diğer kitleye göre daha kararsız durumdadır. Yaş ilerledikçe aşılara yakınlık artmaktadır.

Tablo 20. Yaşa gör X Siz kendinizi en çok nasıl tanımlarsınız?

	18-24	25-34	35-44	45-54	55-64	65 +	Total
1 Tüm aşılara karşı	19,8%	23,5%	16,1%	10,8%	13,9%	6,7%	16,8%
2 Sadece Covid-19 aşılarna karşı	13,5%	21,3%	23,9%	24,4%	26,7%	20,0%	23,0%
3 Zorunlu aşıya karşı	37,8%	35,8%	40,0%	46,7%	35,6%	60,0%	40,2%
4 İnsan hakları savunucusu	28,8%	19,4%	19,9%	18,1%	23,8%	13,3%	20,0%
Total %, N	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
	112	481	899	428	102	16	2038

Chi-Square Tests					
	Value		df	AS (2-sided)	
Pearson Chi-Square	46,918 ^a		18	P<,001	

Yaş grupları dağılımında özellikle 18-24 yaş grubu istatistiki anlamda diğer yaş gruplarından daha çok kendini insan hakları savunucusu olarak görmektedir. Bununla birlikte 65 yaş üzeri yaş grubunda istatistiki olarak anlamlı biçimde tüm aşılara değil ama zorunlu kılınan aşılara karşı bir duruş gözlenmektedir. Covid-19 olmayan kitlede aşılardan zorunlu kılınması ciddi anlamda tepki yaratmıştır.

Tablo 21. Yaşa göre X Sizce Türk medyası, pandemi sürecinde nasıl bir duruş sergiledi?

	18-24	25-34	35-44	45-54	55-64	65 +	Total
1 Tarafli	98,2%	98,8%	99,4%	99,5%	98,0%	93,3%	99,1%
2 Tarafsiz	0,9%	1,0%	0,2%	0,2%	1,0%	6,7%	0,5%
3 Kararsiz	0,9%	0,2%	0,3%	0,2%	1,0%	0,0%	0,3%
Total %, N	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
	112	481	899	428	102	16	2038

Chi-Square Tests			
	Value	df	AS (2-sided)
Pearson Chi-Square	18,575 ^a	12	,099

Araştırma sırasında, yaş gruplarına göre Türk medyasının tarafli ya da tarafsiz bulunma durumunda anlamlı farklılıklar olup olmadığı gözlenmiştir. Tüm yaş grupları, Türk medyasını tarafli ve yanli bulmaktadır.

Tablo 22. Yaşa göre X Kendinizi en çok nasıl tanımlarsınız?

	18-24	25-34	35-44	45-54	55-64	65 +	Total
1 Dindar/Muhafazakâr	55,0%	48,1%	40,1%	36,9%	26,7%	13,3%	41,3%
2 Atatürkçü	13,5%	11,9%	25,8%	28,4%	44,6%	40,0%	23,4%
3 Cumhuriyetçi	8,1%	9,0%	6,1%	11,0%	4,0%	6,7%	7,9%
4 Milliyetçi	10,8%	16,7%	15,7%	12,9%	14,9%	20,0%	15,1%
5 Sosyalist	3,6%	6,9%	4,7%	2,3%	1,0%	0,0%	4,4%
6 Sosyal Demokrat	9,0%	7,5%	7,6%	8,5%	8,9%	20,0%	7,9%
Total %, N	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
	112	481	899	428	102	16	2038

Chi-Square Tests			
	Value	df	AS (2-sided)
Pearson Chi-Square	118,830 ^a	30	P<,001

Araştırmada son olarak yaş dağılımına göre Covid-19 aşısı olmayan kitlenin ideolojik duruşunda anlamlı bir fark olup olmadığına bakılmıştır. İstatistiki olarak anlamlı biçimde, 18-34 genç kitle, diğer yaş gruplarına göre daha dindar/muhafazakara olarak kendini tanımlamaktadır. Bir diğer istatistiki olarak anlamlı veri ise 55 yaş ve üzeri kitlenin diğer yaş gruplarına göre daha çok Atatürkçü ve daha çok sosyal demokrat olmasıdır.

Tablo 23. Toplam Hipotez Tablosu

	Kabul-Ret	P
H1: Cinsiyete göre Covid-19 aşısı olmayan kitlenin ideolojik duruşu arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?	Kabul	P<,001
H2: Cinsiyete göre Covid-19 aşısı olmayan kitlenin Covid-19 aşılarna karşı olumlu/olumsuz tutumu arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?	Ret	,014
H3: Cinsiyete göre Covid-19 aşısı olmayan kitlenin Covid-19 aşısı dışında diğer aşılara karşı tutumu arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?	Ret	,136
H4: Cinsiyete göre Covid-19 aşısı olmayan kitlenin Türk medyasını taraflı/tarafsız bulması arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?	Ret	,814
H5: Eğitim durumuna göre Covid-19 aşısı olmayan kitlenin ideolojik duruşu arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?	Ret	,489
H6: Eğitim durumuna göre Covid-19 aşısı olmayan kitlenin Covid-19 aşılarna karşı olumlu/olumsuz tutumu arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?	Ret	,012
H7: Eğitim durumuna göre Covid-19 aşısı olmayan kitlenin Covid-19 aşısı dışında diğer aşılara karşı tutumu arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?	Kabul	P<,001
H8: Eğitim durumuna göre Covid-19 aşısı olmayan kitlenin Türk medyasını taraflı/tarafsız bulması arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?	Ret	,207
H9: Yaşa göre Covid-19 aşısı olmayan kitlenin ideolojik duruşu arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?	Kabul	P<,001
H10: Yaşa göre Covid-19 aşısı olmayan kitlenin Covid-19 aşılarna karşı olumlu/olumsuz tutumu arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?	Kabul	P<,001
H11: Yaşa göre Covid-19 aşısı olmayan kitlenin Covid-19 aşısı dışında diğer aşılara karşı tutumu arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?	Kabul	P<,001
H12: Yaşa göre Covid-19 aşısı olmayan kitlenin Türk medyasını taraflı/tarafsız bulması arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?	Ret	,099

5. SONUÇ

Pandemi döneminde, resmi ideoloji ve kurumlarla bir bütün halinde Covid-19 aşısı olunması gerektiği konusunda aynı içerikle üretim yapan ana akım medyanın yoğun propagandasına ve rıza üretim sürecine rağmen, 18 yaş üstü nüfusun ortalama %9'u hiç Covid-19 aşısı olmamıştır. Bu kitle üzerinde yapılan araştırma verilerine göre; Covid-19 aşısı olmayan kitle, ana akım medyaya güven duymayarak, ana akım medyanın pandemi sürecinde tamamen taraflı yayın yaptığına inanmaktadır. Bu kitlenin temel motivasyonu tek başına dini gerekçeler değildir. Aynı oranda, aşının zorlanması, hukukun çiğnenmesi, küresel sistemin planları ve aşuya güven duyulmaması gibi tıbbi ve insan hakları gerekçeleri de ön plandadır. Bu kitlenin temel bilgi kaynağı neredeyse tamamen yeni medyadır. Yeni medyada ise kendi

düşünceleri ile örtüşen hesapları takip etmekte. Yeni medyada bilgi kaynakları, bazı doktorlar, aşı karşıtı sosyal medya hesaplarıdır. Bu kitle ana akım medyayı (televizyonu ve yazılı basını) asla takip etmemektedirler. Ana akım medyanın, Covid-19 aşısında rıza üretiminde ve ikna sürecinde bu kitleyi etkileyememesinin altında yatan temel sebep, bu kitlenin hiç ana akım medyayı takip etmemesi ve dolayısıyla etki altına alınamamasıdır. Ayrıca bu kitle hiçbir kurumu pandemi döneminde başarılı ve adil bulmamıştır.

Covid-19 aşısı olmayan kitlenin cinsiyet dağılımında %60 oransal çoğunlukla kadınlar dikkat çekmektedir. Yaş dağılıma bakıldığında, özellikle 35-44 yaş grubunda (%44) anlamlı biçimde yığılım gözlenmektedir. Diğer yaş gruplarına göre 18-24 yaş grubu genç kitlede ve 55 yaş üzeri ileri yaş grubu kitlede aşı olma durumunda azalma gözlenmektedir. Medyada Covid-19 aşısı olmayan kitle hakkında pek çok ithamda bulunulmuştur. Bilim karşıtı, cahil, toplum sağlığı düşmanı gibi kategorize edilmelere karşın bu kitlenin eğitim durumuna bakıldığında, eğitilmiş bir yapı ortaya çıkmaktadır. Bu noktada çevrimiçi araştırmaya katılan kitlenin eğitim durumunun yüksek çıkma olasılığını da eklemek gerekmektedir. Araştırma verilerine göre aşı olmayan kitlenin hemen hemen %60'ı iki yıllık veya dört yıllık üniversite mezunudur. Yüksek lisans veya doktora mezunu olanlar ise %13 oranındadır. Denilebilir ki, ankete katılan aşı olmayan kitlede her yüz kişiden 73, üniversite ve üzeri eğitim durumuna sahiptir. Kadın ağırlıklı, eğitilmiş ve orta yaş bir demografi sergileyen aşı olmayan kitlenin yarısı tam zamanlı çalışmaktadır. Ev kadını oranı %19 iken öğrencilerin oranı %6'da kalmıştır. Kitlede her yüz kişiden 68'i evli iken İstanbul'da yaşayanlar %32, Ankara'da yaşayanlar %7 ve İzmir'de yaşayanlar %7 ile araştırmada yer almıştır.

Covid-19 aşısı olmayan kitlenin %41'nin kendini muhafazakâr/dindar olarak tanımladığı gözlenmektedir. Buna karşın kitlenin kalan %59'luk oransal çoğunluğu ise kendini öncelikli olarak muhafazakâr/dindar olarak tanımlamamaktadır. Araştırma sırasında sorgulanan bir diğer başlık, aşı olmayan kitlenin aşı olmama motivasyonunun altında dini gerekçeler ne derece etkili olmuştur. Elde edilen verilerde, bu kitlede sadece %20'lik kısım, dini inancından dolayı aşı olmadığını belirtmektedir. Diğer bir ifade ile kitlenin %77 gibi oransal çoğunluğunun aşı olmama motivasyonunun arkasında dini inançları bulunmamaktadır. Covid-19 aşısı olmayan kitlenin hemen hemen tamamı net biçimde (%97) Covid-19 aşısına karşı durumdadır. Kitleye, çocukluk aşuları dahil tüm aşılarla karşı olup olmadıkları sorulmuştur. Elde edilen veriler, kitlenin %50'sinin tüm aşılarla karşı olduğu ortaya koymuştur. Fakat kalan diğer %50'lik kitle ise bu konuda kararsız ya da karşı değil durumdadır.

Covid-19 aşı olmama motivasyonlarının başında; insan hakları ve hukuksal gerekçeler (insanların zorlanması, işe veya okula alınmaması vb.) (%50) ile ilk sırada

yer almaktadır. Bu kitle özellikle ana akım medya ve resmi kurumlardan gelen baskılardan dolayı aşı konusunda şüpheye düşmekle birlikte insan haklarının çiğnendiği inancı ön plana çıkmaktadır. Yüzde 24'lük oranlarla, Tıbbi gerekçeler (aşıya güvenmeme, kısa sürede üretilmesi, olası yan etkiler vs.) ve küresel sistemin planları bu kitlenin Covid-19 aşısında karşı en rahatsız oldukları konular arasındadır. Elde edilen veriler, medyanın yoğun propagandası ve resmi kurumların yasal zorunlulukları bu kitlede ters tepki yaratarak Covid-19 aşısına karşı güvensizlik oluşturmuştur. Aşı olmayan kitlenin başvurduğu bilgi kaynakları sıralamasında, yeni medya ilk sıradadır. Özellikle, bazı doktorlar (%67), internet/sosyal medya (%66) ve sosyal medyada aşı karşıtı hesaplar (%61) ilk sıralarda yer almaktadır. Dikkat çeken nokta, bu kitle kendi düşünceleri ile aynı paralellikte olan bilgi kaynaklarını takip etmektedir. Buna karşın Türk televizyonları ve Türk yazılı basını hiçbir şekilde takip edilmemektedir. Bu kitle ana akım medyaya güvenmediği ve taraflı bulduğu için pandemi sürecinde ana akım medyayı hiç takip etmediğini dile getirmektedir. Aşı olmayan kitlenin hemen hemen tamamı ana akım medyanın taraflı bir duruş sergilediğini dile getirmektedir (%99). Covid-19 aşısı olmayan kitlenin hemen hemen tamamı, yazılı basını, televizyonu, Sağlık Bakanlığı'nı, Türk Tabipler Birliği'ni, üniversiteleri, hukuk sistemini pandemi sürecinde başarısız bulmuştur. Sadece sosyal medyayı kısmen başarılı bulmuştur (%26).

Kendini dinar/muhafazakâr olarak tanımlayan kitlede erkeklerin istatistiki olarak anlamlı biçimde kadınlardan daha yüksek oranda olduğu gözlenmiştir. Bununla birlikte kadınlar anlamlı biçimde erkeklerden daha çok Atatürkçü olarak kendilerini tanımlamaktadır. H1:0 kabul edilmiştir. Cinsiyete göre Covid-19 aşılara karşı tutum arasında anlamlı bir fark gözlenmemiştir. Cinsiyet dağılımında her iki cinsiyet, bu aşılara aynı oranlarda (%97-%96) olarak karşı durumdadır. H2:1 reddedilmiştir. Cinsiyete göre istatistiki anlamlı bir fark saptanmamıştır. Her iki cinsiyette aynı oranlarda Covid-19 aşısına karşı tutum sergilemektedir. H3:1 reddedilmiştir. Her iki cinsiyet de aynı oranlarda Türk ana akım medyayı aşı yanlışı olarak görmektedir. Cinsiyete göre Türk medyasının aşı tutumu arasında anlamlı bir fark bulunmamıştır. H4:1 reddedilmiştir. Eğitim durumuna göre Covid-19 aşılara karşı tutum arasında anlamlı bir fark gözlenmemiştir. Tüm eğitim durumları %97-%99 oranlarında Covid-19 aşısı olma konusunda karşı duruş sergilemektedir. H5: 1 reddedilmiştir. Eğitim durumuna göre Covid-19 ve diğer aşılara karşı nasıl bir tutum sergilendiği verilerine bakıldığında, özellikle ilkökul veya okur yazar kitlenin diğer eğitim gruplarına göre daha çok "tüm aşılara karşı" olduğu gözlenmektedir. İstatistiki anlamda anlamlı biçimde ortaya çıkan bir diğer veri ise, üniversite mezunu ve yüksek lisans/doktora mezunlarının anlamlı biçimde kendilerini diğer eğitim gruplarına göre daha çok "insan hakları savunucusu" olarak göstermektedir. H6: 0 kabul edilmiştir. Tüm eğitim durumlarında, ana akım Türk medyasını taraflı ve güvensiz bulmaktadır ve anlamlı bir fark çıkmamıştır. H7: 1 reddedilmiştir.

Eğitim durumuna göre ideolojik duruşa bakıldığında, istatistiki olarak anlamlı bir fark gözlenmemektedir. Fakat oransal olarak ilkokul veya okur yazar kitlenin diğer kitlelere göre daha dindar/muhafazakâr olduğu gözlenmektedir (%54). H8: 1 reddedilmiştir. İstatistiki olarak özellikle 65 ve üzeri yaş grubu, diğer yaş gruplarına göre daha Covid-19 aşılara karşı olma konusunda daha “kararsız” durumdadır. Ayrıca yine bu yaş grubu anlamlı biçimde diğer yaş gruplarına göre daha az Covid-19 aşılara karşı durumdadır. Yaş ilerledikçe aşılara yakınlık artmaktadır. H9: 0 kabul edilmiştir. Yaş grupları dağılımında özellikle 18-24 yaş grubu istatistiki anlamda diğer yaş gruplarından daha çok kendini insan hakları savunucusu olarak görmektedir.

Araştırma verileri ortaya koymaktadır ki Covid-19 aşısı olmayan kitlede, ana akım medyanın farklı görüşlere hitap edecek şekilde adil olması beklenmektedir. Ana akım medyanın, farklı görüşlere, fikirlere ve uzmanlara danışmaması, aşı olmayan kitlenin ana akım medyayı taraflı bulduğunu göstermektedir. Medyanın rıza üretimi ve ikna çabalarının bu kitlede geri tepmesi, bu kitlenin hiç ana akım medyayı takip etmemesine sebep olmuştur. Ana akım medyanın çok sesliliği yaygınlaştırması beraberinde bu kitlede rıza üretimi ve ikna sürecini olumlu etkileyebilme olasılığı mevcuttur. Toplum sağlığını ilgilendiren önemli konularda, tüm hedef kitleye ulaşmada, ana akım medyanın çok sesliliğe ve farklı fikirlere yer vererek kitleleri etkileyebileceği gözlenmiştir. Bu kitle özgür iradesi ile karar verme eğiliminde olduğu için ana akım medyanın bu özgür iradeye seslenmesi rıza üretimini artırabilir.

Etik Beyan

Çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında belirtilen tüm kurallara uyulduğu beyan edilmiştir.

Etik Kurul Onayı

E-53822972-108.01-6989 sayılı karar ile 08.06.2023 tarihinde İstanbul Nişantaşı Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu’ndan "Medyada Covid-19 Aşı İkna Süreci Bağlamında Rıza Üretimi: Aşı Olmayan Kitle Üzerinde Bir Alan Araştırması" başlıklı çalışma için etik kurul izni alınmıştır.

Çıkar Çatışması ve Finansal Katkı Beyanı

Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması ve finansal katkı beyan edilmemiştir.

KAYNAKÇA

Anadolu Ajansı. (2023). *Türkiye’de Covid-19 salgınıyla mücadelenin 2.yılı*, <https://www.aa.com.tr/tr/koronavirus/turkiyenin-kovid-19-salginiyla-mucadelesinin-2-yili/2529977>, E.T. 01.04.2023.

BBC. (2021). *Pandemi nedir, ülkeleri nasıl etkiler? Dünya Sağlık Örgütü koronavirüsü pandemi ilan etti*, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-51614548>, Erişim Tarihi: 28.03.2023

Bernard, C. (1963). *Basın ve dış politika*, N.Jersey: Princeton Press.

Boschele, M. (2020). Küreselleşme paradigması ve Covid-19 krizinde medya üzerine bir değerlendirme, *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 10(16), 31, DOI: 10.26466/opus.795725.

Cathey, P. (2009). *Understanding Propaganda: Noam Chomsky and the Institutional Analysis of Power*, e-kitap, E.T. 30.03.2023.

Chomsky, N. Herman, E. (1988), *Manufacturing consent: the political economy of the mass media*, USA: Pantheon Books.

Chomsky, N. (1997). *Media control: the spectacular achievements of propaganda*, New York: Seven Stories Press,

Chomsky, N. (2003). *Hegemony or survival*, N.Y.: Metropolitan Books.

Chomsky, N. (2003). *Media control*, New York: Open Media.

Chomsky, N. Barsamian, D. (2001). *Propaganda and the public mind: conversations with noam chomsky*, Cambridge: South End Press.

Chomsky, N. (2017). Al-Jazeera Röportajı, *Kitleli Medya Makinesinin 5 Filtresi*, <https://www.youtube.com/watch?v=pf-tQYcZGM4>, E.T. 01.04.2023.

Chomsky, N. (2019). Al-Jazeera. Röportajı, *Noam Chomsky'nin Üretim Rızası Yeniden*, <https://www.youtube.com/watch?v=pf-tQYcZGM4&t=999s>, E.T. 01.04.2023.

- Covid-19 International Research Center. (2022). https://covid19research.ssrc.org/?gclid=CjwKCAjw5pShBhBEiwAvmnNV5RpB MG-BVI-FdeIz8uSfTdzWaJmKkDyfCTUD-2gCxxkXXQvVFDvkjxoCMYIQAvD_BwE, E.T. 01.04.2023.
- Çoban, B. vd. (2006). *Kadife karanlık 2*, İstanbul: Su Yayınevi.
- Dünya Sağlık Örgütü WHO. (2023). *Covid-19 and the Social Sciences*, <https://covid19.who.int/>, E.T. 01.04.2023.
- DW Haber. (2023). *Türkiye’de pandemide neler yaşandı?*, <https://www.dw.com/tr/t%C3%BCrkiyede-pandemi-bir-y%C4%B1lda-neler-ya%C5%9Fand%C4%B1/a-56822009>, E.T. 01.04.2023.
- Eagleman, D. (2013). *Incognito beynin gizli hayatı*, İstanbul: Domingo.
- Edelman Company, *Covid-19: What it means for business*, <https://www.edelman.com/covid-19>, E.T. 01.04.2023.
- Euronews. (2020). *Araştırma: Dünyada medyaya güven azalıyor*, <https://tr.euronews.com/2020/06/16/arastirma-dunyada-medyaya-guven-azal-yor-turkiye-de-habere-ulasmada-televizyon-ilk-s-rada>, E.T. 01.04.2023.
- Euronews. (2023). *Pandemide şimdiye kadar neler yaşandı*, <https://tr.euronews.com/2021/03/11/turkiye-covid-19-salg-n-nda-bir-y-l-geride-b-rakt-pandemide-simdiye-kadar-neler-yasand>, E.T. 01.04.2023.
- Fiske, J. (2011). *İletişim çalışmalarına giriş*, Ankara: Pharmakon.
- Gazete Duvar. (2022). *Fonlanan aşı karşıtlığı*, <https://www.gazeteduvar.com.tr/fonlanan-asi-karsitligi-kimi-can-derdinde-kimi-para-makale-1575308>, E.T. 01.04.2023.
- Girgin, A. (2004). *Türkiye’nin ortalama gazetesi araştırma verileri*, <http://arsiv.ntv.com.tr/news/285604.asp>, E. T.03.04.2023.
- Glynn, C. Jeong, I. (2003). Kamuoyu ve medya, ed. Donald H. Johnston, *Uluslararası Medya ve İletişim Ansiklopedisi*, (3). 633.L-P, Academic Basın.
- Gülsoy, D. vd. (2006). *Kadife karanlık*, İstanbul: Su Yayınları.
- Güngör, N. (2016). *İletişim kuramlar yaklaşımlar*, Ankara: Desen.
- Kılıç, S. (2021). Türk yazılı basınında covid-19 haberlerinin çerçevelemesi, *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (35), s. 317-337, DOI: 10.31123/akil.888822.
- Lasswell, H. (1948). *İletişimin yapısı ve işlevi*, New York: Harper.
- Lippmann, W. (1978). *Public opinion*, New York: Macmillan.
- Lovaas, S. (2008), *demokratik Güney Afrika’da rıza üretimi: propaganda modelinin uygulanması*, G.Afrika: Witswatersrand Üniversitesi, Johannesburg,
- Mc Combs, M. Donald, S. (1972). The agenda-setting function of the mass-media, *Public Opinion Quarterly*, Vol: 36, 176-187.

McCombs, M. (2011). *The agenda-setting role of the mass media in the shaping of public opinion*, University of Texas at Austin Published, <https://www.researchgate.net/publication/237394610>.

McQuali, D. Windahl, S. (1997). *Kitle iletişim kuramları*, İstanbul: İmge.

Parenti, M. (1986), *gerçekliği icat etmek: kitle iletişim araçlarının politikası*, New York: St. Martin's Press.

Robin, C. (2006), *Korku: siyasi bir fikrin tarihi*, Oxford University Press.

Rosenberg, S. (2020), *Pandemi, siyaset ve demokrasinin çöküşü, siyaset bilimi ve psikoloji bilimi*, ABD: Kaliforniya Üniversitesi.

Saydam, A. (2012). *İletişimin akıl ve gönül penceresi algılama yönetimi*, İstanbul: Remzi.

Skinner, Q. (2007). *Çağdaş temel kuramlar*, İstanbul: Vadi.

T.C. Sağlık Bakanlığı. (2022). *Covid-19 verileri*, <https://Covid-19.saglik.gov.tr/>, E.T. 01.04.2023.

Tekinalp, Ş. (2006). *İletişim araştırma ve kuramları*, İstanbul: Beta.

TRT. (2021). *İnfodemik araştırma verileri*, <https://trtakademi.net/basindan/trt-akademiden-infodemi-arastirmasi-pandemide-dijitali-kullandik-geleneksel-medyaya-guvendik/>, E.T. 01.04.2023.

TUBİTAK. (2022). *“İnfodemi” ile etkin mücadele için bireylerin yanlış bilgi karşısındaki tutumlarının ve bu tutumların belirleyicilerinin araştırılması: covid-19 örneği*, Bilgi Üniversitesi, TUBİTAK Raporu, https://www.tubitak.gov.tr/sites/default/files/Covid19veToplum/ozet-ozgecmis/23SUBAT/CSALONU/12.00-13.00/EmreERDOGAN_Ozet.pdf,

Yalman, A. , vd. (2021). Sağlık Haberlerinde Korku Yaklaşımı Çerçevesinde Kodlanan Covid-19 Haber Fotoğraflarının Analizi, *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 0 (35), 38-53. DOI: 10.31123/akil.887524

Yaylagül, L. (2012). *Kitle iletişim kuramları*, İstanbul: Dipnot.

**KUZEY MAKEDONYA TÜRK TİYATROSU METİNLERİNDE
KULLANILAN TÜRKÜLER VE ŞARKILAR ÜZERİNE BİR İNCELEME**

*A STUDY ON TURKISH FOLK SONGS AND SONGS USED IN NORTH
MACEDONIA TURKISH THEATER SCRIPTS*

Selçuk Kürşad KOCA*, Büşra YILMAZ**

*Geliş Tarihi: 03.05.2024
(Received)*

*Kabul Tarihi: 24.05.2024
(Accepted)*

ÖZ: Balkanlar, içerisinde çeşitli milletlerin bir arada yaşadığı bir coğrafyadır. Balkan topraklarında ilk olarak IV. yüzyılda görülen Türkler, Osmanlı döneminden itibaren bölgede son derece etkili olmuştur. Balkan Türkleri, yaşadıkları kentlerde çeşitli yayın organları vasıtasıyla Türk edebiyatını geliştirmişlerdir. Sesler Dergisi, Kuzey Makedonya’da yaşayan Türklerin edebî faaliyetlerini sürdürmelerine imkân sağlamıştır. Sesler Dergisi içerisinde şiir, hikâye, bilimsel yayınlar ve tiyatro metinleri olmak üzere birçok Balkan Türk yazarının eserleri okuyucu ile buluşmuştur.

Balkan Türklerinin çeşitli sanatsal faaliyetlerinde onların kültürel kimliklerine dair unsurlar bulunmaktadır. Kültürel kimliğin belirgin bir şekilde ön plana çıktığı sanat dallarından biri tiyatrodur. Bu çalışmada Sesler Dergisi’nde yayımlanan tiyatro metinlerinden hareketle Türk tiyatrosunda tespit edilen şarkı ve türküler üzerine bir inceleme yapılmıştır.

Şerafettin Nebi, Hüseyin Süleyman, Süreyya Yusuf, Hasan Mercan, İlhami Emin, Cemal Maksut, gibi yazarların eserleri, Türk tiyatrosunun önemli birer parçası olarak Sesler Dergisi’nde incelenmiştir. Bu araştırma, tiyatro metinlerinde sıkça rastlanan şarkılar ve türküler gibi edebi unsurların belirlenmesi ve niteliksel bir analizin yapılması amacıyla gerçekleştirilmiştir.

İncelenen dönemde Kuzey Makedonya Türk Tiyatrosu’nda dikkate değer miktarda şarkı ve türkü kullanımı gözlemlenmektedir. Bu durum, Osmanlı sonrası dönemde ulusal kimliklerin korunması ve yaşatılması gerekliliğiyle yakından ilişkilendirilmiştir. Özellikle Türk kimliğinin devamını sağlamak adına Türk tiyatrosunun önemli bir araç olduğu görülmektedir.

Şarkılar ve türküler, tiyatro metinlerinde sadece eğlence unsuru olarak değil, aynı zamanda kültürel ve tarihsel bir arka planı yansıtarak izleyicilerin duygusal bağ kurmasını sağlayan önemli unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Bu tür edebi öğelerin yoğun kullanımı, seyircinin milli kimlikleriyle bütünleşmesine ve bu kimlikleri yaşatma sürecine katkı sağladığı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Balkanlar, Kuzey Makedonya, Türk tiyatrosu, türkü, şarkı, kimlik

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, skusadkoca@sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5974-7553.

** xbuusrayilmaz@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7112-2481.

OPEN ACCESS

© Copyright 2024 Koca & Yılmaz

ABSTRACT: The Balkans is a geography where various nations live together. Turks, who first appeared in the Balkan lands in the 4th century, have been extremely influential in the region since the Ottoman period. Balkan Turks developed Turkish literature through various publications in the cities they lived in. Sesler Journal enabled the Turks living in North Macedonia to continue their literary activities. In Sesler Journal, the works of many Balkan Turkish writers, including poetry, stories, scientific publications, and theater texts, have met with the readers. There are elements of their cultural identity in various artistic activities of the Balkan Turks. One of the branches of art in which cultural identity comes to the fore is theater. In this study, an analysis was made of the songs and folk songs identified in Turkish theater based on the theater script published in Sesler Journal. As an important part of Turkish theater, the works of writers such as Şerafettin Nebi, Hüseyin Süleyman, Süreyya Yusuf, Hasan Mercan, İlhami Emin, Cemal Maksut were examined in Sesler Journal. This research was carried out to identify and qualitatively analyze literary elements such as songs and folk songs that are frequently encountered in theater scripts. A remarkable amount of song and folk song usage is observed in the North Macedonian Turkish Theater during the examined period. This situation has been closely associated with the need to protect and preserve national identities in the post-Ottoman period. It is seen that Turkish theater is an important tool to ensure the continuation of Turkish identity. Songs and folk songs stand out in theater scripts not only as entertainment elements but also as important elements that enable the audience to establish an emotional bond by reflecting a cultural and historical background. It is thought that the intensive use of such literary elements contributes to the integration of the audience with their national identities and to the process of keeping these identities alive.

Key Words: Balkans, North Macedonia, Turkish theatre, folk song, song, identity

EXTENDED ABSTRACT

Balkans are a geography where various nations live. The Turks first seen in Balkan lands in the 4th , since the Ottoman period has been extremely effective in the region Balkan Turks have developed Turkish literature through various broadcasting organs in the cities where they live. The magazine called as “Sesler” made possible to continue the literary activities of the Turks living in Northern Macedonia.

The works of many Balkan Turkish writers, including poems, stories, scientific publications and theatre texts, met with the readers in Sesler Magazine. In various artistic activities of Balkan Turks there are elements of their cultural identity. Theatre is one of the branches of art in which cultural identity comes to the fore in a prominent way. Turkish theatre continued to exist in the Balkans during the last years of Ottoman rule and up to the present day.

It has been determined that Turkish theater in North Macedonia showed the characteristics of traditional Turkish theater before the influence of modern theater. Turkish theatre has met with important interest of the Turkish audience and reader. In this context, it is thought that Turkish cultural studies can be carried out in the Balkans based on Turkish theatre texts.

In this study, based on the theatre texts published in Sesler Magazine, an analysis on the songs and folk songs determined in Turkish theatre has been made. This research is also intended to be a contribution to Turkish cultural research in North Macedonia based on the determinations of folk songs and songs. The works of writers named Şerafettin Nebi, Hüseyin Süleyman, Süreyya Yusuf, Hasan Mercan, İlhami Emin, Cemal Maksut, who are among the

writers of North Macedonian Turkish literature and North Macedonian Turkish theater, were examined in Sesler Magazine as an important part of Turkish theater. Thirty-seven theater plays with full text and incomplete text were examined with a text-centered research method in Sesler Magazine. As a result of this research, Şerafettin Nebi published in Sesler Magazine between 1969-1989; Şerafettin Nebi; Raşela, Savaşçılar. Hüseyin Süleyman; Aliş. Süreyya Yusuf; Ömrümün Tek Rüyası, Kahpe Dünya. Hasan Mercan; Dağ Gelini. İlhami Emin; Nasrettin. Cemal Maksut; Mümine; In eight theater plays called Mümine, lines sung with folk songs, songs and melodies were identified. It has been tried to determine the usage functions of the determined folk song and song elements in the games.

This research was carried out in order to identify and make a qualitative analysis of literary elements such as songs and folk songs that are frequently seen in theatre texts. A remarkable amount of song and folk song usage is observed in the North Macedonian Turkish Theater during the examined period. When the identified folk songs and song elements are examined, the works of well-known figures by the Turkish society also attract attention. Among the important figures in question are Yunus Emre, Hacı Bayram-ı Veli, Karacaoğlan, Deliktaşlı Minhacî, Cahit Sıtkı Tarancı and Orhan Seyfi Orhon. This situation has been closely associated with the necessity of preserving and keeping national identities alive in the post-Ottoman period. In particular, it is seen that Turkish theatre is an important tool to ensure the continuity of Turkish identity. Songs and folk songs stand out not only as entertainment elements in theatre texts, but also as important elements that enable the audience to establish emotional bonds by reflecting a cultural and historical background.

When we look at the first plays published in Sesler Magazine, the fact that the Turks living in North Macedonia met with theater plays in their native language and saw important elements from Turkish culture on the stage and in theater texts suggests that Turkish theater was embraced by the Turks of North Macedonia. In addition to this, the intensive use of such literary elements is thought to contribute to the integration of the audience with their national identities and the process of keeping these identities alive.

Based on the elements of folk songs and songs identified within the framework of the study, it was determined that all four functions of folklore were used in the plays. In this context, it is also noteworthy that the songs and folk songs used in the plays are not used for only one function. The use of the four functions of folklore in the plays by different authors in different years can be thought to be aimed at preventing the Turks of North Macedonia from moving away from their homeland Turkey and Turkish culture in the difficult times they were going through. In addition to this information, with the use of folk songs, songs and other genres sung with melody identified in the plays, it is also thought that the Turks of North Macedonia have the task of protecting Turkish culture and transferring it to future generations.

It can be said that the Turks of North Macedonia aimed to educate the new generation by transferring Turkish culture, Turkish folk literature and Turkish language to future generations through Turkish theatre activities and the folk songs, songs and other genres sung with melodies used in the plays. Within the scope of the research, by looking at the genres sung with folk songs, songs and other melodies, first of all, when it is known that folk songs are the result of the common feelings of the Turkish society, we can say that there is a common life and a common past with songs and other genres sung with melody and that these genres are used consciously by the authors in order to not disrupt the rhythm of the

plays and to keep the rhythm of the plays in the minds of the audience and readers musically. In this way, it can be thought that the playwrights aim to keep the values, doctrines, pains, joys and happiness of Turkish culture alive in the memories of the North Macedonian Turks with folk songs and songs and to teach them to future generations.

1. GİRİŞ

Kuzey Makedonya Türk Tiyatrosu konu edilerek yapılmış olan bu çalışma, metin merkezli olmakla beraber, yapılmış diğer çalışmalar da gözden geçirilerek ele alınmıştır. Literatür taraması aşamasında K. Makedonya Türk Tiyatrosu metinlerinde kullanılan türkü ve şarkıların işlevlerini tespit eden bir çalışmaya rastlanılmaması bir problem olarak tespit edilmiş ve bu problemin çözümü için tespit edilen 26 tiyatro metni halkbilimi metotları ile incelenerek çalışma şekillendirilmiştir.

Bu çalışmada metinlerde geçen türküler, şarkılar ve türkü formuna getirilerek aktarılan şiirler ele alınmaktadır. Ele alınan bu kültürel unsurların K. Makedonya Türk Tiyatrosu içerisindeki işlevleri halk kültürü ürünlerinin işlevleri de dikkate alınarak incelenmekte ve yorumlanmaktadır.

Bu çalışma, K. Makedonya Türk Tiyatrosu metin yazarlarının kendi kültürel kimliklerini yazdıkları tiyatro metinlerinde ne denli korudukları, türkü ve şarkılardan ne denli faydalandıklarını ve bu kültürel unsurların hangi işlevlere sahip olduklarını tespit etmeyi de amaçlamaktadır.

Modern K. Makedonya Türk edebiyatı, Bütün Balkan Türk edebiyatı gibi Osmanlı'nın son dönemlerinde başlayan batılılaşma akımının etkisi ile gelişmeye başlamıştır. Balkan Türk edebiyatı bir başlık altında incelenebileceği gibi çeşitli alt başlıklarda da incelenmesi mümkündür. Coğrafi yakınlık sebebiyle Makedonya ve Kosova Türk edebiyatının birçok çalışmada birlikte ele alındığını da görmek mümkündür.

Osmanlı sonrası Yugoslavya Makedonya'sında Türk edebiyatının şekillenmesini sağlayan en önemli güç Yücelciler'dir. Yücel Hareketi, Balkanlar'da Türk milli kültürü, edebiyatı ve sanatının yaşamasını sağlayan bir entelektüel harekettir. Bu hareket, Balkanlar'da neredeyse yok olma noktasına gelmiş olan Türk edebiyatının canlanmasına katkıda bulunmuştur. Yücel'in üyeleri genellikle öğretmenlerdir ve hem öğrencilerini edebi eserler üretme konusunda yönlendirmiş, hem de çıkardıkları gazete ve dergiler, kurdukları radyo ve televizyon kanallarıyla, Türkiye'den getirttikleri Türkçe kitaplarla Yugoslavya Makedonya'sında milli bir edebiyatın oluşmasına katkı sağlamışlardır. Bugün Makedonya Türk edebiyatının varlığı, o dönem milli bir şuurla mücadele eden ve Balkanlar'da yaşayan Türklere Türk edebiyatının önemli eserlerini ulaştıran Yücelciler sayesinde olmuştur (Koca, 2017:78-79)

K. Makedonya Türk edebiyatında en önemli yapı taşı olan Birlik Gazetesinin Kuzey Makedonya Türk edebiyatının gelişmesinde etkisi büyüktür. Birlik

Gazetesinin yanında çeşitli dergilerin de öne çıktığı görülmektedir. Bu dergilerden birisi Sesler Dergisi'dir. Araştırmaya kaynaklık eden metinlerin yer aldığı Sesler Dergisi, 1965 yılında "Sesler Aylık Toplum Sanat Dergisi" adıyla yayınlanmaya başlamıştır (Engüllü, 1997: 72). Sesler Dergisi, Kuzey Makedonyalı Türk sanatçılarının eserlerini okuyucu ile buluşturma imkânı bulması bakımından önemlidir.

Sesler Dergisi Makedonya Türklerinin edebiyatlarına dair çok çeşitli konuları ve türleri ele almaktadır. Bu konulardan birisi de tiyatro metinleridir. Bu metinler içerisinde sahnelenmiş tiyatro metinleri olduğu kadar, yazarların sahnelenmemiş sadece dergi yoluyla tiyatro okuyucusuna ulaştırılmış oyunları da vardır.

Geleneksel Türk tiyatrosu başlığı altında incelenen meddahlık, orta oyunu, kukla sanatı, Karagöz gölge tiyatrosu ve köy seyirlik oyunları gibi unsurlar, Osmanlı toplumunun genelinde etkili olmuştur. Bu tiyatro türleri, Balkan coğrafyasında da Türklerin yaşadığı pek çok bölgede etkili olmuştur. Özellikle İstanbul'a ve Edirne'ye olan yakınlık, ayrıca Osmanlı Türklerinin bölgede kurdukları kültür merkezi olan şehirler, geleneksel Türk tiyatrosunun doğal bir sahnesi haline gelmiştir. Bu oyunlar, şehir halkının eğlenmesine imkân sağlamıştır (Koca, 2017: 7). Bu konuda Gönül, Makedonya'ya yerleşen Türk topluluğunun, kendi kültürel zenginliklerini beraberlerinde taşıdığından ve bu unsurlar arasında Meddah ve Karagöz gibi geleneksel Türk tiyatrosu türlerinin de olduğundan bahseder. Ayrıca özellikle Üsküp'te birçok Karagöz tiyatrosunun varlığının belgelerde geçtiğini ifade eder. Türk topluluğunun sosyal etkileşim merkezlerinden biri olan kahvehaneler bu tiyatroların performanslarını sergiledikleri mekanlardır. Karagöz ve meddahın yanında orta oyunu da halkın ilgisini çeken bir diğer tiyatro türü olarak karşımıza çıkmaktadır (Gönül, 2015: 79). Buradan hareketle Balkanlar'da geleneksel Türk tiyatrosu ve Türk kültürünün modern tiyatroya ciddi oranda etki ettiği ifade edilebilir. Bu etki ele alınan sekiz K. Makedonya Türk Tiyatrosu metninde açıkça görülmektedir.

2. KUZEY MAKEDONYA TÜRK TİYATROSU

Osmanlı Devleti döneminde var olan geleneksel Türk tiyatrosuna 19. Yüzyılda batı tarzı Türk tiyatrosu da dâhil olarak sosyal hayatın canlanmasına katkı sunmuştur. Modern tiyatronun gelmesiyle Fransız tiyatrosunun etkisi başta İstanbul olmak üzere Osmanlı'nın büyük kentlerinde kendisini hissettirmiştir. Bu etkinin görüldüğü önemli yerlerden birisi de Selanik'tir. Selanik bütün Balkanlar üzerinde etkisi olan bir kültür sanat merkezi konumundadır. Bu sebeple Selanik'te görülen tiyatro alanındaki gelişmeler günümüz K. Makedonya'sının başkenti olan Üsküp ve Manastır'da da etkilemiştir. Üsküp'te bir tiyatro binasının inşası Mahmut Şevket Paşa'nın Üsküp valiliği yaptığı döneme denk gelmektedir. 1906 yılında faaliyetlerine başlayan bu tiyatro döneminde Osmanlı'nın en modern tiyatro binası unvanını da almıştır. Bu tiyatro Üsküp Türk sosyal hayatını renklendirmesinin

yanında Türklerin bir araya geldiği ve milli duyguların pekiştirildiği bir alana da dönüştüğü görülmektedir. Osmanlının Balkanları kaybetmesinin ardından Türk tiyatrosunun faaliyetleri askıya alınmıştır.

“Yeni Yol” Derneği, 15 Mayıs 1948'de kurulmuştur. Dernek bünyesinde Mustafa Karahasan'ın yazdığı 'Hacer' oyunu ilk temsil edilen eser olarak kabul edilir. Dernek ve üyeleri Cevat Hüseyin, Yıldız Ahmet ve Şerafettin Hayreddin, “Hacer” oyununun getirdiği başarılar dolayısıyla parasal ödüllere layık görülmüştür. Üsküp'te “Yeni Yol” Derneği tarafından sahnelenen 10'dan fazla oyun, seyirci kitlesi olarak 4.000 kişiyi aşmıştır. Tiyatroya olan bu ilgi sonucunda 1950 yılında, Şehir Halk Heyetinin 4579 numaralı ve 1950 tarihli resmi kararnamesiyle Üsküp'te Azınlıklar Tiyatrosu kurulmuştur. Bu gelişme, Makedonya'daki azınlık topluluklarının kendi tiyatrolarına kavuşma arzusunun gerçeğe dönüşmesini sağlamıştır. Azınlıklar Tiyatrosu'nun kurulmasıyla birlikte, Makedonya'daki azınlık toplulukları kendi kültürel ifadelerini sahnede sergileme imkanına kavuşmuşlardır. Bu kapsamda Üsküp Türk Tiyatrosu da oyun sunumu için hazırlanmış ve ilk oyun olarak 8 Temmuz 1950 yılında Makedon Halk Tiyatrosu'nun salonunda sahnelenmiştir (Ruşid, 2022: 280-281).

Kuzey Makedonya Türk tiyatrosu denildiğinde ilk akla gelen eserlerden biri Hüseyin Süleyman tarafından yazılan *Aliş* oyunudur. Hüseyin Süleyman'ın kaleme aldığı *Aliş* adlı melodramın temel teması, tarihi olaylara ve tanınmış tarihçilere adanmıştır. Bu eser, yazarın ilk tiyatro denemesi olmasına rağmen büyük başarı elde etmiş ve Türk Tiyatrosu repertuvarına yenilik ve canlılık getirmiştir. Sahnelenen piyeste kullanılan dil, seyircinin dikkatini çekmiştir. XIV. yüzyıla ait bir aşk hikayesini anlatan eser, zengin bir folklorik içeriğe sahiptir ve halk ozanlarından gelen şiirsel metinlerle desteklenmiştir. Temiz ve anlaşılır bir sahne dili kullanılması, Türk Tiyatrosu'nda nadir görülen bir özelliktir ve seyircinin ilgisini çekmiştir (Stefanovski, 1997: 20). *Aliş* oyunu izleyici tarafından oldukça sevilen bir oyundur. Oyun ilerleyen yıllarda izleyici ile tekrar buluşmuştur.

Aliş oyunun bu şekilde sevilme nedeni yazarın oyunda kullandığı folklorik unsurların fazlalığı ile bağlantılıdır. Kültürel kimlikleri ile özgürce yaşayamamış K. Makedonya Türkleri *Aliş* oyunu sayesinde sahnede folklorik ürünlerin oldukça fazla olduğu bir oyunla karşılaşmışlardır (Uğurlu ve Yılmaz, 2023: 32).

Görüleceği gibi Hüseyin Süleyman, halkbilimci hassasiyetine sahip bir yazar olarak karşımıza çıkmaktadır. Yazarın *Aliş* oyununda Türk halk edebiyatı unsurlarına sıklıkla yer verildiğinden dolayı Makedonya Türk kültürel kimliğinin kaybolması endişesi taşıdığı açıkça anlaşılmaktadır.

1960'lı yılların sonunda dram türünde dikkat çeken bir hareketlilik gözlemlenmiştir. Bu dönemde, önceden şair olarak tanınan İlhami Emin'in

“Yabancılar” ve “Nasrettin” adlı oyunları, Çağdaş Makedonya Türk Edebiyatı'nda büyük bir umut ışığı olmuştur (Engüllü, 1997: 93-94).

Bu bilgilerin yanında son olarak Kuzey Makedonya Türk tiyatrosunda “Tiyatro yaratıcılığı alanında son önemli çıkışı, edebiyata şiirle giren İrfan Bellür yapmıştır. Ancak İrfan Bellür’ün, Çağdaş Makedonya Türk Edebiyatı’nda karşımıza çıkan diğer tiyatro yazılarından farklı bir yanı vardır. Kendisi “Memet” adlı oyunundan sonra büyük bir ciddiyetle tiyatro yazarlığını sürdürmüş ve bu alandaki yeteneğinden yararlanmasını bilerek şiire devam etmekle birlikte çalışmalarında ağırlığı tiyatroya vermiştir” (Engüllü, 1997: 94).

Günümüzde Balkanlar'da Kuzey Makedonya Türk tiyatrosuna olan süregelen ilgi, Türk okuyucu ve izleyicisinin tiyatro sanatına olan genel ilgisinden kaynaklanmaktadır. Bu ilgi, Türk kültürünün ve kimliğinin yaşatılması ve korunması arzusundan beslenmektedir. Bu bağlamda, bilinçli yazarlar, tiyatro eserlerinde öğretici ve eğitici unsurları da kullanarak Balkanlar'daki Türk kimliğinin muhafazasında önemli bir rol üstlenmektedir.

Tiyatro, toplumun kültürel belleğini canlı tutma ve aktarma işlevini yerine getirdiği için, Türk tiyatrosu Balkanlar'da devam etmektedir. Bu durum Türk izleyicisinin kültürel mirasına olan bağlılığını ve bu mirasın gelecek kuşaklara aktarılma arzusunu yansıtmaktadır. Bu nedenle, Balkanlar'daki Türk tiyatrosuna olan ilgi, sadece eğlenceye yönelik bir tercih değil, aynı zamanda Türkçenin, kültürel kimliğin ve değerlerin sürdürülmesine yönelik bir çabanın da yansıması olarak görülmelidir.

3. KUZEY MAKEDONYA TÜRK TİYATROSU METİNLERİNDE TÜRKÜLER VE ŞARKILARIN OYUN İÇİNDE KULLANIMI VE İŞLEVLERİ

Türküler, bir toplumun hafızası gibi işlev görürler; geçmişin izlerini taşırlar ve milli kültürün önemli bir parçası olarak günümüze köprü kurarlar. Yaratıldıkları coğrafyanın tarihi, kültürel ve sosyal dokusunu yansıtarak toplumun ruhunu şekillendirirler. Türküler genellikle toplumun yaşadığı deneyimleri, sevinçleri, acıları ve umutları dile getirirler. Bu nedenle, türkülerin içeriği, toplumun duygusal, sosyal ve kültürel dinamiklerini yansıtır.

Türkülerin yaratıcıları, toplumlarının derin hafızasının bir parçası olarak içinde yaşadıkları ortamı detaylı bir şekilde bilirler. Bu bilgi ve deneyimler, türkülerin içerdiği mesajları ve duygusal derinliği zenginleştirir. Müzikal olarak çeşitlilik gösteren türküler, farklı melodiler, ritimler ve enstrümanlar kullanarak toplumun duygusal ve sanatsal zevklerini tatmin ederler.

Türkülerin toplumsal konuları işlemesi, onların yaşamsal bir öneme sahip olmalarını sağlar. Toplumun ortak deneyimlerine, değerlerine ve inançlarına dokunan türküler, dinleyiciler üzerinde derin bir etki bırakır ve onları bir araya

getirir. Bu nedenle, türküler sadece bir müzikal ifade aracı olarak değil, aynı zamanda toplumsal bir ayna olarak da işlev görürler.

Türkülerle benzer şekilde şarkıların da benzer işlevleri bulunmaktadır. Geniş bir dinleyici kitlesine hitap ederek toplumsal bir etkileşim ve iletişim aracı işlevi de görmektedirler. Farklı yaş grupları ve sosyal sınıflara sahip insanlar, türküler ve şarkılar aracılığıyla ortak bir dil ve bağ kurarlar. Bu şekilde, toplumun birlik ve beraberliğini güçlendirir ve kültürel kimliğin korunmasına katkıda bulunurlar.

Çalışma ile görülmüştür ki William Bascom tarafından belirlenen folklorun işlevleri olan: 1. Hoş vakit geçirme, eğlenme ve eğlendirme işlevi, 2. Değerlere, toplum kurumlarına ve törelere destek verme işlevi, 3. Eğitim veya kültürün gelecek kuşaklara aktarılması eğitilmesi işlevi, 4. Toplumsal ve kişisel baskılardan kurtulmak için bir kaçıp kurtulma mekanizması işlevi (Çobanoğlu, 2019: 263) dikkate alındığında Makedonya Türk Tiyatrosunda kültürel unsurların bilinçli olarak tiyatro metinlerinin içerisine yerleştirildiği görülmektedir.

Çalışma kapsamında K. Makedonya Türk tiyatrosu bağlamında incelenen tam metinli 26 oyun içerisinde ve eksik metinli 11 oyun içerisinde 8 oyunda şarkı, türkü ve ezgiyle söylenen şiir tespitleri yapılmıştır. Şerafettin Nebi; Raşela (1973), Savaşçılar (1981). Hüseyin Süleyman; Aliş (1989). Süreyya Yusuf; Ömrümün Tek Rüyası (1969), Kahpe Dünya (1973). Hasan Mercan; Dağ Gelini (1974). İlhami Emin; Nasrettin (1971). Cemal Maksut; Mümine (1972).

Kuzey Makedonya Türk Tiyatrosunda çok sayıda yazarın eser verdiği görülmektedir. Şerafettin Nebi de Kuzey Makedonya Türk edebiyatında eserler vermiş sanatçılardan birisidir. Yazarın *Raşela* oyunu üç perdelik bir dramdır. Oyun *Sesler Dergisi*'nde 1969, 1973 ve 1974 yıllarında bölümler halinde yayımlanmıştır. *Raşela* oyununda yaşama dair çeşitli olaylar işlenmesine karşın oyun savaş dönemini yansıtmaktadır. Oyunda David etrafındaki diğer kişilerin tepkilerine rağmen gitarını alır ve aşağıdaki şiiri "*Çala, Çal Kitarım*"ın melodisinde gençlerin bu şekilde şarkılarla ümitlendiğini dile getirerek söylemeye başlar. Savaş dönemi Makedonya'da insanların savaş karşıtlığı ve gençlerin savaşın biteceğine olan umutları bir şarkı ile gösterilmiş olur. Bu bağlamda oyunda kullanılan şarkıya bakıldığında folklorun dört işlevinden kişilerin sosyal ve kişisel baskılardan kurtulma imkânı vererek sosyal kontrolün sağlanması amaçlanmıştır denebilir.

*“Parlar ufukta yıldızlar
Çöker kente karanlık
Umutsuzdum hep ben
Rüya görmek gözüm
Çekilerim kötü*

*Nazik ve düşlü güller
Sakin uyur doğal
Ah yoldaşım kitara
İzle hafif beni sen*

*Çal da da kitarım bana
Bırak kalbim içten ağlasın
Bu yaşların değeri çok
Bir sen bana kalırsın*

*Çanlar çalsın tınlasın
Uçar sesim ve hafifçe
Onu türküm hatırlatsın
Çünkü talihliydik biz
Çıkar mehtap buluttan
Aydınlatır yerleri
Beni çeker bu ışık
Çağırır uzaklara
Özgür olan yerlere*

*Yıldızları gez gözüm
Bu kaybolan düşlerim
Ah yoldaşım kitara
İzle hafif beni sen” (Nebi, 1973: 21-22).*

Şerafettin Nebi tarafından 1981 yılında Sesler Dergisi’nde yayımlanan *Savaşçılar* adlı oyunda insanların sığınaklarda yaşadığı ve bir siren sesiyle konuşmaların durduğu zamanda Akif arkadaşlarına daha önce de söylediği aşağıdaki ezgiyi söylemektedir. *Savaşçılar* oyunu da yazarın *Raşela* oyununa benzer olarak savaş döneminde geçmektedir. Oyunun başında şu şekilde bilgi verilmiştir: “Olay: 1941-44 yıllarında geçer” (Nebi, 1981: 79). Dolayısıyla oyun insanların şehirden kaçmak istediği bir zamanda gerçekleşir aşağıdaki şarkı ile umut aktarılmak istenmiştir denebilir. Akif karakterinin aşağıda söylediği türkü konularına göre sınıflandırıldığında kahramanlık konulu türkülere örnek gösterilebilir.

“Kalkın tayfalar
Yüksek dalgalar
Kaptanın emri
Yürüyelim ileri
Lale sümbül yallah ha ha ha
Lale sümbül yallah ha ha ha
Lale sümbül yallah ha ha ha” (Nebi, 1981: 81).

Savaşçılar oyununda savaş esnasındaki gergin ve çaresiz durumda şarkılar vasıtasıyla olumsuz koşulların azaltılmak istendiği görülür. Şerafettin Nebi tarafından yazılan *Savaşçılar* adlı oyunda Ahmet karakteri “Çalgıyla şarkılar sıkıntıyı yok eder” dedikten sonra Akif aşağıdaki sevda konulu türküyü dile getirir.

“Altınlar bozdurayım anam
Gordona dizdireyim
İpek mendil ver anam
Yarıma göndereyim
Of ninanayı
Aman gel oynayı oynayı

Elma yüzük var benim anam
Parmağıma tak benim
Güzellerin içinde anam
Kara kaşlı yar benim
Of ninnayı ninnayı
Aman gel oynayı oynayı

Altın yüzük parmakta
Çifte da benler yanakta
Benim bir sevdiğim var anam
Şu karşığı konakta
Of ninnayı ninnayı aman gel oynayı oynayı” (Nebi, 1981: 85).

Hüseyin Süleyman’ın yazdığı *Aliş* oyununun, Zeynep’in “*Alişimin Kaşleri Kare*” türküsünü söylemesiyle başladığı görülür. *Aliş* oyunu Sesler Dergisi’nde çeşitli senelerde yayımlanmıştır. Son olarak 1989 yılında Lütfü Seyfullah’ın da oyuna eklediği “Karagöz-Hacivat” bölümü ile oyun metninin tamamı yayımlanır. Çalışma oyununun tamamının yayımlandığı 1989 tarihli metin dikkate alınarak yapılmıştır. “*Alişimin Kaşleri Kare*” bilinen bir Rumeli türküsüdür. Türkünün kaynağı birbirini seven iki aşığın anlatıldığı halk hikâyesidir. Oyunun ritmi türküler yoluyla sürekli canlı tutulmuştur. Zeynep, Aliş’e sevdalı bir genç kızdır. Zeynep’in

Aliş'e olan sevdasını ve hasretini aşağıdaki türkü ile dile getirmesiyle oyun başlamış olur.

*“Alişimin kaşleri kare
Sen açtın sineme yâre
Ah bulamadım derdime çare”* (Süleyman, 1989: 56).

Yazarın oyun başında bilinen bir türkü başlaması kültürel değerlerin devamlılığı sağlama işlevindedir.

Sözlü ve yazılı edebiyatımızda türküler yaygın bir şekilde kullanılan türlerdendir. Doğu ve Kuzey Türkleri “yır” veya “cır” kavramını kullanırken batı Türkleri, Türklere ait ezgi anlamında “türkü” kavramını kullandığı görülür (Elçin, 2001: 195). Türkünün oyunda folklorun işlevleri dikkate alındığında kültürler değerlerin devamlılığını sağlama amacıyla kullanıldığını söyleyebiliriz. Söz konusu türkü, *Aliş* oyununun önemli bir parçasıdır ve Zeynep'in Aliş'e olan sevdasını toplumda aynı hisleri uyandırması amacıyla da kullanılmıştır.

Zeynep, *“Alişimin Kaşleri Kare”* türküsünden hemen sonra Cahit Sıtkı Tarancı'nın *“Korktuğum Şey”* adlı şiiriyle Aliş'e olan sevdasını dile getirmesi ana vatanla K. Makedonya Türklerinin edebi anlamda bağlarının ne kadar güçlü olduğunu da göstermektedir.

*“Ne yârden geçilir ne serden
Korkuyorum bu gecelerden
Bel bağladığım pencereden
Gün doğmayabilir bir daha”* (Süleyman, 1989: 56).

Oyunda modern Türk edebiyatı türlerinden şiirin ezgi ile söylendiği tahmin edilir. Oyunun ritmi bu şekilde bozulmamış olur. Bu durum folklorun eğlence ve eğlendirme işlevine örnek olurken çağdaş Türk edebiyatından bir ürünün oyunda kullanılması ana vatan Türkiye ile kültürel bağ ve değerlerin devamlılığını sağlama amaçlı olduğu görülür.

Aliş'i uzun süredir göremeyen ve Aliş'ten haber alamayan Zeynep, Yunus Emre'nin aşağıdaki dizesini söylemeden önce Aliş'i bir kere daha görmek istediğini dile getirir. Böylelikle Zeynep, Aliş'e olan hasretini ve bir defa daha görme isteğini Yunus Emre'nin dizeleri ile ifade etmiş olur.

*“Yine taşın deli gönül
Sular gibi çağlarmısın
Aktın yine kanlı yaşım
Yollarımı bağlar mısın?”* (Süleyman, 1989: 56).

Yunus Emre, Moğol istilası devrinde yazdığı Türkçe şiirler ile Türk kimliğinin korunmasında gelişmesinde büyük öneme sahip bir mutasavvıftır. Ünü sadece Anadolu toprakları ile sınırlı kalmayan şairin şiirleri dilden dile dolaşmıştır. Zeliha, Aliş sevdalı diğer kızdır. Zeliha'nın Aliş ve Zeynep aşkından haberi yoktur. Aliş'i yeni yaşadığı yerde tanımaktadır. Aliş'e olan sevdasını dile getirmek için kendi

kendini cesaretlendirici cümleler kurar ve ardından *Sunayı Da Deli Gönül Sunayı* türküsünden aşağıdaki bölümü söyler.

*“Ateş yanmayınca tütün mü tüter
Toprağın üstünde çimen mi biter
Vakit gelmeyince bülbül mü öter”* (Süleyman, 1989: 67).

Zeliha, Aliş’e olan aşkı “gönül vermek” olarak ifade ettikten sonra Hacı Bayrâm-ı Velî’ye ait ilahiden aşağıdaki dizeleri söylemektedir.

*“N’oldu bu gönlüm n’oldu bu gönlüm
Derdi gam ile doldu bu gönlüm
Yandı bu gönlüm yandı bu gönlüm
Yanmada derman buldu bu gönlüm”* (Süleyman, 1989: 67).

Zeliha, Aliş’e olan aşkı dolaylı çaresizce aşağıdaki türküyü söyler.

*“Dilerdim Allahtan bir diken olayım
Oysa... Bu dikene can veren bir gül olsun
Dilerdim Allahtan bir darı olayım
Oysa... Bunu çabucak bulan bir bülbül olsun”* (Süleyman, 1989: 67).

Aliş oyununda üç kız ellerinde ibriklerle suya giderler. O sırada orada olan kadınlar da aşağıdaki türküyü dile getirir.

*“Küçük yaştan aldım sazı elime
Dertli dertsiz bastım sazı teline
Bir gün için düştüm alem diline
Cihan da biliyor benim sana yandığım”* (Süleyman, 1989: 68).

Kadınların türküsü bitmeden elinde sazı ile sahneye gelen Aliş, aşağıdaki türküyü dile getirir.

*“Dünyayı gezdim dolaştım
Yalnızlık gibi dert olmaz
Tatlı candan usandım
Yalnızlık gibi dert olmaz*

*Gece demem gündüz demem ağlarım
Derdime dert ile merhem bağlarım
Vefasın tutmazsa deyip ağlarım
Akar gözün yaşı çağlar ne güzel*

*Kaldır dağlar dumanını
Göster yarın cemalini
Sevgimin hayalini
Dağlar, ovalar, dağlar
Nerde sevgilim ağlar”* (Süleyman, 1989: 68).

Bir önceki sahneye suya giden üç kız bu defa Aliş'in yanına gelir. Seveda acısı çeken Aliş onlardan sonra çocuk olmak istediğini dile getirerek aşağıdaki türküyü söyler.

*“Ne ekmek için düşünmek
Ne gönülde dert olsun
Ne aşk sırlarını bilmek
Akılda yalnız oyun olsun”* (Süleyman, 1989: 69).

Aliş ardından aşağıdaki türküyü söylemektedir.

*“Ah akşam oldu yine de bastı kareler
Gitme yavrum seni de aslan pareler
Delik deşik sinemdeki yâreler
Gitme yavrum seni de aslan pareler”* (Süleyman, 1989: 69).

Aliş son olarak aynı sahnede aşağıdaki türküyü söyler ve sahne kapanır.

*“Ey turnalar turnalar beyaz turnalar
Benden selam eyleyin yârime
Çıkıp yüce yaylaları yaylasın
İntizarım kaldı yüzün görmiye
Elim yetmez bir bergüzar yollasın”* (Süleyman, 1989: 69).

Aliş oyununda Zeliha Aliş'e gönlünü kaptırdığını açıkladıktan sonra Aliş'in Zeynep'i sevdiğini anlar. Yaşadığı üzüntüyü ise aşağıdaki dizeler ile izleyiciye gösterir.

*“Ne hikmettir ki şu dünya
Gelen ağlar giden ağlar
Sorun seven sevilene
Aslı nedir neden ağlar”* (Süleyman, 1989: 72).

Zeynep, Aliş'i bulmak için dadısı ve Ali Ağa ile yollara düşmüştür. Zeynep Aliş'e olan sevdasını Karacaoğlan'a ait olan şu türkü yoluyla göstermiştir.

*“Ağlayı ağlayı düştüm yollara
Karışayım boz bulanık sellere
Adı şanı bilinmedik illere
Gitmeyince gönül yardan ayrılmaz”* (Süleyman, 1989: 77).

Zeynep, Orhan Seyfi Orhon'un aşağıdaki şiirini söylemektedir.

*“Bir günüm geçmiyor
Seni asmadan
Derdine katlansam hiç usanmadan
Diyorlar kül olmaz ateş yanmadan
Denizler durulmaz dalgalanmadan”* (Süleyman, 1989: 84).

Zeynep'in Orhan Seyfi Orhon'un bir şiirini oyunda söylemesi daha önce bahsedildiği gibi modern Türk şiiri vasıtasıyla Balkan Türklerinin kültürel bir köprü

kurma isteği olabilir. Bu bağlamda modern Türk şiiri ile kültürel değerlerin devam etmesi istenmiştir denilebilir.

Zeynep, Aliş'i bulma yolunda yalnız kaldığı bir sırada önce bir mani söyler sonra ise XIX. yüzyılda, Sivas'ın Deliktaş bucağında yaşamış bir âşık olan Deliktaşlı Minhaci'den alınan *Elaman Elinden Ey Suna Boylum* isimli aşağıdaki türküyü söyler. Minhaci yöresel bir âşık olmasına rağmen K. Makedonya Türkleri tarafından biliniyor olması dikkate değer bir durumdur.

*“Yemenimin uçları
Çıkamam yokuşları
Yemenim sende dursun
Sil gözünün yaşını”* (Süleyman, 1989: 87).

*“Benim bu talihim kara n'eyleyim
Yaktın yüreğimi nara n'eyleyim
Söyletmedin aşıkâre n'yleyim
Bülbül dillerini lâl ettin gittin...*

*Vah böyle n'eyledin n'ittin sevdiğim
Engellerle üflet ettin sevdiğim
Tuttun eğri yola gittin sevdiğim
Ciğerlerimi pul pul ettin gittin”* (Süleyman, 1989: 87).

Süreyya Yusuf tarafından yazılan *Ömrümün Tek Rüyası* adlı oyun Sesler Dergisi'nde yayımlanan eksik metinli oyunlardan biridir. Oyun üçüncü perdeyle başlayarak 1969 yılında yayımlanmıştır. Esin, sevdiği ile evlenmemiş bir genç kızdır. Esin, sevgisini aşağıda verilen dizelerle dile getirmiştir:

*“Bu aşkın ıstırabı bilmem ne zaman biter
Daha mı çekeceğim yeter cananım yeter
Elem dolu gönlüme neden gülmüyor kader
Daha mı çekeceğim yeter cananım yeter”* (Yusuf, 1969: 80).

Ömrümün Tek Rüyası adlı oyunda Aydın, Esin'in gerçekte sevdiği. Esin'e olan sevdasını aşağıdaki dizelerle şu şekilde dile getirir:

*“Gönül ıfık oldu sana
Gezer durur yana yana
Uzak olsan da sen bana
Bana benden de yakınsın*

*Gece olur düşümdesin
Bu sevdalı başımdasın
Niye baksam karşımdasın
Bana benden de yakınsın”* (Yusuf, 1969: 80).

Kahpe Dünya adlı tiyatro oyunu Süreyya Yusuf tarafından 1969 yılında yazılan *Ömrümün Tek Rüyası* adlı oyunun bir bölümü niteliğindedir. Oyuncu isimleri ve konu birbiriyle örtüşür fakat bu oyun 1973 tarihli yayımında ikinci perdeden başlamasından dolayı her iki oyunun birbirinin aynısıdır demek mümkün değildir. *Kahpe Dünya* oyununda Esin karakteri sevdiği ile evlenememiş bir genç kız olarak okuyucu karşısına çıkar. Esin ve Aydın birbirini seven fakat kavuşmamış gençlerdir. Esin, üçüncü sahnede sevdiği ile evlenemeyeceğini anladıktan sonra aşağıda verilen dizeleri ezgili bir biçimde dile getirir.

*“Ayrılık ateşten bir ok
Nazlı yardan hiç haber yok
Benim derdim herkesten çok
Ben nasıl yanmıyayım dağlar dağlar dağlar*

*Bu sevgi de bir masalmış
Yar ellerle sevke dalmış
Unut diye haber salmış
Ben nasıl yanmıyayım dağlar dağlar dağlar”* (Yusuf, 1973: 157).

Aydın, Esin’in sevdiği genç olarak *Kahpe Dünya* oyununda okuyucu karşısına çıkar. Aydın, Esin’e duyduğu sevdâyı aşağıdaki dizelerle dile getirir.

*“Bir gönül hikayesi anlatırdı gözlerin
Uzaklarda olsam da senin kalbimde yerin
Anlatamam, kalbimin macerası çok derin
Uzaklarda olsam da senin kalbimde yerin”* (Yusuf, 1973: 158).

Kahpe Dünya adlı oyununda Esin’in düğün gününde Esin’in evinin avlusuna düğün halkı gelir ve çalgıcılar, kadınlar ve kızlar söz konusu düğün halkını oluşturur. Öncelikle çalgıcıların yaptığı oyun havasına eşlik eden kızlar oynamaya başlar. Oyundan sonra kadınlar aşağıda verilen türküyü söylerler. Aşağıda verilen türkü konu bakımından sevda türküsüne örnek gösterilebilir.

*“Pınarın başında su verdin içtim
Sevdim seni candan yar diye seçtim
Bu içten sevişmek kendimden geçtim
Günlümü günlüne bağladın Ayşem
Aşkımın kalbimi dağladın Ayşem”* (Yusuf, 1973: 162).

Hasan Mercan, Kuzey Makedonya Türk edebiyatına eserleri ile oldukça fazla katkıda bulunan yazarlardan biridir. Yazarın *Dağ Gelini* adlı oyunu 1974 tarihinde Sesler Dergisi’nde yayımlanmıştır. Oyun eksik metinli oyunlardan biridir. *Dağ Gelini* adlı oyunda sevdiği ile evlenemeyen bir genç kızın düğün günü yaşadığı olaylar anlatılmaktadır.

Oyunda Deli Şahsine karakteri genç kızların gelin evinde söylediği sevda konulu manilerden sonra aşağıda verilen sevda konulu türküyü söylemektedir.

*“Kazanlar kaynar suya bakın
Ölü vücuduma değmeyin sakın
Canan gelin giderse derim
Ardına acı türküler yakın*

*Bilinsin bu dört bir yanda
Kırk yara kaldı sol canda
Unutmasın sevgilim anlasın
Onun cananı bendim cihanda”* (Mercan, 1974: 51).

İlhami Emin tarafından yazılan *Nasrettin* oyunu Sesler Dergisi’nde *Nasrettin* adıyla yayımlanmasına karşın yazar oyunun ilk adı *“Fil”*dir. Oyun *Fil* adıyla ilerleyen yıllarda Türkiye’de de yayımlanmıştır. Oyun Nasrettin karakterinin etrafında gelişmektedir. Tarihi karakterlerin isimleri olmasına rağmen oyunun başında *“Tarihle anlatılanlar karıştırılmamalı”* şeklinde bilgi verilmiştir. Nasrettin karakteri Türk kültüründe önemli bir tip olan Nasreddin Hoca’ya benzer özellikler gösterir. Oyunda Deli Fatma karakteriyle Türk halk edebiyatı unsurlarına yer verildiği de görülür. Deli Fatma, yaşadığı olay sonucu akıl sağlığını kaybettiği düşünüldüğünden *“Deli”* lakabını almakla birlikte oyunda fikirlerini türkü yoluyla ifade ettiği görülür. Deli Fatma’nın söylediği dizelerden biri aşağıda verilmiştir. Söz konusu dizeler oyunda *“Oğlan Oğlan Yalancı Çoban”* adlı türküsüne göre söylenebileceği belirtildiğinden ve konusu bakımından acıklı olayları konu alan türküler kısmında değerlendirilmiştir.

*“Fatma ’nın çenesi
Yoktur ninesi
Aldı gitti Timur
Kaldı filcisi
Ne güzelim ben
Ne çirkinsin sen”* (Emin, 1971: 37).

Deli Fatma, sahnenin devamında aşağıdaki dizeleri yine aynı *“Oğlan Oğlan”* türküsüne göre söyler.

*“Öldür öldür yine dirilir
Öldür öldür yine dirilir
Timur oğlu geldi Fatma sevilir
Ne güzel Timur
Filleri çamur”* (Emin, 1971: 37).

Cemal Maksut tarafından yazılan *Mümine* adlı tiyatro oyununda Osman çalışmak için köyünde annesi ve eşi Mümine’yi bırakıp şehre gider. Osman şehirde uzun kalır. Ardından Mümine’nin de Osman’ın da başına türlü olaylar gelir. Osman aşağıda verilen türküyü söyledikten sonra yağmur hızla yağar. Doğayı konu alan türkülere örnek verilebilir.

*“Işınlı yağmur delicesine yağdı
Bir bardak aleminde düşümüz
Kuru karanfil budur bizim yükümü”* (Maksut, 1972: 80).

Osman’ın ardından Yaşar aşağıda verilen dizeleri söyler. Söz konusu dizelerden sonra Hatice “E dua dediğin bu mu salt?” demektedir.

*“Yağmur yağsın
Yerleri yıkasın
Yağmur yağsın
Bereket getirsin”* (Maksut, 1972: 81).

Şerafettin Nebi tarafından yazılan *Savaşçılar* oyununda Akif, Zeki amcadan öğrendiği ve gerçekte bir Üsküp türküsü olan *“Ay Buluta Giriyor”* isimli türküyü Zeynep’e öğretirken Ayın buluttan çıkarken saçtığı ışık için *“yalımlar”* ifadesini kullanır. *“Biraz sonra ay buluttan çıkarken ikimize yalımlar saçıldı.”* der ve bundan sonra da türküyü söyler. Oyun boyunca ezgiler savaş ortamından uzaklaşmaya bir umut olarak kullanılmıştır.

*“Dağlar taşlar ovalar yüreğimi parçalar
Çağladıkça o sular yüreğime kan damlar*

*Etrafımız hep dağlar, çayır çimen ne ağlar
Koyun kuzu meliyor, kaval sesi inliyor*

*Kara balkan ve çöller, etrafı ulu dağlar
Ortasından su akar, lâle sümbül açar*

*Etrafımız hep dağlar çayır çimen ne ağlar
Koyun kuzu meliyor kaval sesi inliyor”* (Nebi, 1981: 87).

Hüseyin Süleyman tarafından yazılan *Aliş* oyununa 1989 yılında yayımlanan versiyonunda Lütfü Seyfullah’ın yazmış olduğu “Karagöz-Hacivat” bölümünde nalbant dükkânının önünde Karagöz-Hacivat gölge oyunu icra edilir. Gölge oyunundan sonra nalbant aşağıdaki türküyü söyler.

*“At martini more Debreli Hasan
Dağlar tinlesin”* (Süleyman, 1989: 74).

Aliş oyunun ilerleyen sahnelerinde Aliş karşısında sevdiği kız Zeynep olduğunu sanarak Zeliha ile karşılıklı türkü söylerler. Aliş, Zeynep’e sevdalıdır, Zeliha ise Aliş’e sevdalıdır.

Aliş:
*“Benden uzak diyarlarda
Benim için acep sen de
Saçın çözülüp bulut bulut
Yaşın yaşın ağlar mısın?”*

Zeliha:
*Sinem oldu hazer pare
Bulunmaz derdime çare
Name, yaz gönder ol yâre
Merhamete gel sen bu gün”*

Aliş:
*“Sen benim açılmamış gonca gülümsün
Sağ kalır gelirsen yine benimsin
Gündüz hayalimde gece düşümde
Güllüne yat bülbül yine benimsin”*

Zeliha:

*“Belendim toprağa yasladım başı
Neyleyeyim silinmez gözümün yaşı
Seni canu dilden sevmiyen kişi
Geçmez de karşımda boyun eğmez mi?”* (Süleyman, 1989: 70).

Hasan Mercan tarafından yazılan *Dağ Gelini* adlı oyunda Deli Şahsine isimli karakter aşağıda verilen türkü ile düğün evinde bulunur.

*“Beyazlar kara olur
Aman aman civanım
Sevenler bizar olur
Yandım aman civanım*

*Memet ağlar için için
Canan nerde söyle niçin
Gelin oldun kimin için
Memet ağlar için”* (Mercan, 1974: 50).

Mümine sevdiği ile evlenememiş bir gelindir. Deli Şahsine, düğün evinde diğer kadınlarla birlikte Mümine’yi eğlendirmek için vardır fakat Deli Şahsine, Mümine’nin üzüntüsünü anlayan bir kadın olarak onu aşağıdaki düğün türküsünü söyleyerek teselli eder.

*“Uyu canan ninni ninni
Sen kaybettin sevgilini
Uyu yavrum mışıl mışıl
Gelinime var sen darıl*

*Haydi şimdi dağa bak
Niye sustun sen ahmak
Sen toprağa verildin
Yüzümde var ak duvak”* (Mercan, 1974: 50).

4. SONUÇ

Kuzey Makedonya Türkleri, Türk kültürel mirasının önemli bir parçası olan Balkan Türkleri içinde yer almaktadır. Türküler ve şarkılar bu ortak kültürel kimliğin pekişmesine katkıda bulunarak, toplumun birbirine bağlılığını güçlendirmektedir.

Kuzey Makedonya Türk tiyatrosunda tespit edilen şarkı ve türküler, izleyiciler üzerinde derin duygusal etkiler bırakarak mutluluk, üzüntü, aşk ve ayrılık gibi evrensel duyguların ifadesine katkıda bulunur. Oyun yazarlarının bu türkülerini yoğun şekilde kullanması, zengin kültürel arka planlarının bir yansımasıdır.

Türk toplumunun ortak hafızasını canlandırmak amacıyla yazarlar, genellikle toplum tarafından iyi bilinen türküleri ve ezgilere başvurur. Bu türküler, Türk

toplumunun azınlık durumunda olduğu bir coğrafyada yaşayanların, kültürel kimliklerini koruma ve yaşatma çabalarının bir parçası olarak görülmelidir.

Bu bağlamda, Türk toplumunun azınlık durumunda olması, kültürel miraslarını koruma ve yaşatma konusundaki çabalarını daha da önemli kılar. Kuzey Makedonya Türkleri, tarihleri, gelenekleri ve dil ile bağlı oldukları Türk kültürünü korumak adına bu türkülerini ve diğer kültürel unsurları kullanarak Türk kimliğinin sürdürülmesine önemli bir katkı sunmaktadır.

Şarkılar ve türkülerin, Kuzey Makedonya Türk tiyatro metinlerinde şu işlevlere sahip olduğu görülmektedir.

Hüseyin Süleyman'ın yazdığı *Aliş* (1989) oyununda üç kız ibrikle suya giderken kadınlar bir türkü söylerler. Folklorun işlevleri bağlamında hoş vakit geçirme, eğlenme ve eğlendirme işleviyle söz konusu türkünün kadınlar tarafından icra edildiğini söyleyebiliriz.

Hüseyin Süleyman tarafından yazılan *Aliş* (1989) oyunu Zeynep'in "Alişimin Kaşleri Kare" türküsünü icra etmesiyle başlar ve oyun içerisinde bu türkü tekrarlanır. Bu bağlamda folklorun işlevlerine bakılarak yazarın oyunda bilinen bir Rumeli türküsü kullanmasıyla değerlere, toplum kurumlarına ve törelere destek verme amacı olduğunu düşünebiliriz.

Aliş oyununda Aliş'in Zeynep'e olan sevdasını gösterdiği sevda konulu türküye bakıldığında değerlere, toplum kurumlarına ve törelere destek verme amacıyla yazar tarafından seçildiği düşünülebilir.

Aliş oyununun ilerleyen sahnelerinde Zeynep, Yunus Emre'nin bir şiiri ile sevdasını dile getirir. Zeliha, Aliş'i seven bir diğer genç kız olarak sevdasını Hacı Bayrâm-ı Velî'nin bir şiiri ile göstermektedir. Her iki genç kızın sevdasını ifade etme biçimi olarak Türk kültüründe önemli şahsiyetlere yer veren yazar, folklorun işlevlerinden eğitim veya kültürün gelecek kuşaklara aktarılacak şekilde eğitilmesi işleviyle söz konusu şahsiyetleri kullanmıştır denebilir.

Hasan Mercan tarafından yazılan *Dağ Gelini* (1974) adlı oyunda düğün günü kadınlar gelin evinde türküler ve maniler söylemektedirler. Söylenen maniler de ezgiyle söylendiğinden bu bölümde değerlendirilmiştir. Söz konusu türküler folklorun işlevleri dikkate alındığında hoş vakit geçirme, eğlenme ve eğlendirme işleviyle yazar tarafından kullanıldığı tespit edilmiştir.

Şerafettin Nebi'nin *Savaşçılar* (1981) oyununda Akif adlı gencin sevda konulu türküyü dile getirmesi folklorun işlevlerinden değerlere, toplum kurumlarının ve törelere destek verme işlevinde olduğunu söylenebilir. Yazar, bir gencin sevdasını Türk halk edebiyatı türlerinden sevda konulu bir türkü ile ifade ederek toplumsal değerlerin devamlılığını ve yeni kuşaklara aktarmayı amaçlamıştır denebilir.

Süreyya Yusuf tarafından yazılan *Ömrümün Tek Rüyası* (1969) adlı oyunda Esin, sevdasını sevda konulu bir türküyle dile getirir. Süreyya Yusuf tarafından

yazılan *Kahpe Dünya* (1973) adlı oyunda Esin aynı şekilde sevdasını türkü ile dile getirmektedir. Yazar bu şekilde folklorun değerlere, toplum kurumlarına ve törelere destek verme işleviyle söz konusu türküyü genç bir kız vasıtasıyla okuyucuya göstermiş olur.

Cemal Maksut tarafından yazılan *Mümine* (1972) adlı oyunda doğayı konu alan türküler dikkat çeker. Osman'ın söylediği türküden sonra yağmur yağmaya başlar. Bu bağlamda folklorun işlevleri dikkate alındığında eğitim veya kültürün gelecek kuşaklara aktarılacak şekilde eğitilmesi işlevi ile doğayı konu alan bir türkü kullanılmıştır denebilir.

Şerafettin Nebi'nin yazdığı *Raşela* (1973) oyununda ilk olarak “Çala, Çal Kitarım” melodisiyle bir genç tarafından söylenen şarkı folklorun işlevleri bağlamında toplumsal ve kişisel baskılardan kurtulma amacıyla söylendiği görülmektedir. Şerafettin Nebi'nin *Savaşçılar* (1981) adlı oyununda ise aynı şekilde toplumsal ve kişisel baskılardan uzaklaşma işlevi ile bir gencin şarkı söylediği görülmektedir. *Savaşçılar* oyununun ilerleyen sahnelerinde Zeynep'in söylediği türküyle savaş ortamından uzaklaşmak isteyen gençler bir kez daha görülür.

İlhami Emin tarafından yazılan *Nasrettin* (1971) adlı oyunda yaşadığı kötü bir olay sonrası akıl sağlığı bozulan Fatma, acıklı türkü söylemektedir. Fatma oyun içerisinde iletişim biçimi olarak türkü söylemiştir. Fatma'nın söylediği türkülere bakıldığında folklorun işlevlerinden toplumsal ve kişisel baskılardan kurtulmak için bir amaç olarak türkülerin seçildiği tespit edilmiştir.

İncelenen K. Makedonya Türk tiyatrosu metinlerine bakıldığında türkü, şiir ve şarkıların tek bir işlevle oyunlarda var olduğunu söylemek yanlış olur. Eğlenme ve eğlendirme işlevinin yanında Türk toplumunun ortak hafızasını canlandırma ve kültürel kimliklerini koruma çabalarının bir parçası olarak görülmelidir. Böylelikle kültürel bağ ve değerlerin devamlılığını sağlama, kültürel kimlik oluşturma ve gelecek nesillere aktarma çabaları desteklemektedir.

Etik Beyan

Bu çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında belirtilen tüm kurallara uyulduğu beyan edilmiştir.

Etik Kurul Onayı

Araştırmanın etik kurul izni gerektirmeyen araştırmalardan olduğu beyan edilmiştir.

Çıkar Çatışması ve Finansal Katkı Beyanı

Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması ve finansal katkı beyan edilmemiştir.

Yazarlık Katkı Beyanı

Çalışmanın tüm aşamaları yazarlar tarafından tasarlanmış ve hazırlanmıştır.

KAYNAKÇA

- Gönül Bektaş, “Üsküp’te Osmanlı Tiyatrosu”, *Mimar İst*, Mart 2015, 78-83.
- Özkul Çobanoğlu, *Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*. Akçağ Yayınları. Ankara 2019.
- Şükrü Elçin, *Halk Edebiyatına Giri*, Akçağ Yayınları, Ankara 2001
- İlhami Emin, “Nasrettin” *Sesler Aylık Toplum Sanat Dergisi*, Yıl VI, Sayı 59, 1971, s.29-76.
- Suat Engüllü, “Makedonya Türk Edebiyatı ve Yugoslavya (Kosova) Türk Edebiyatı”, *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatı Antolojisi*, Cilt: 7, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997, s. 59-294.
- S. Kürşad Koca, *Bayram Balkanlarda Mahalli Bir Klasik (Behic İbrahim’in Hayatı-Sanatu-Eserleri)*, Yeni Balkan Yayınları, Üsküp 2017.
- S. Kürşad Koca, Balkan Türklerinin Yakın Dönem Kahramanları “Yücelciler”, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı 60, 2017, s.76-90
- Cemal Maksut, “Mümine”, *Sesler Aylık Toplum Sanat Dergisi*, Yıl VII, Sayı 64, Mart 1972, s.63-87.
- Hasan Mercan, “Dağ Gelini”, *Sesler Aylık Toplum Sanat Dergisi*, Yıl IX, Sayı 85, Nisan 1974, s.49-60.
- Şerafettin Nebi, “Raşela”, *Sesler Aylık Toplum Sanat Dergisi*, Yıl VIII, Sayı 78- Eylül 1973, s.19-29.
- Şerafettin Nebi, *Savaşçılar” Sesler Aylık Toplum Sanat Dergisi*, Yıl XVII, Sayı 155, Nisan 1981, s.77-107.
- Feyhan Ruşid, “Üsküp Türklerinin Somut Olmayan Kültürel Mirası”, (Doktora Tezi, Trakya Üniversitesi), Edirne 2022.
- Risto Stefanovski, *Türk Tiyatrosu-Monografî*, (Çev: Melahat Ali), Kaleografik Doo, Üsküp 2009
- Hüseyin Süleyman, “Aliş”, *Sesler Aylık Toplum Sanat Dergisi*, Yıl XXV, Sayı 236, Mayıs 1989, s.55-89.
- Serdar Uğurlu, Büşra Yılmaz, “Makedon Türk Tiyatrosunda Aliş Oyununun Folklorik Unsurları.”. *UMAY Sanat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 2023, s28-65.
- Büşra Yılmaz, “Kuzey Makedonya ve Kosova Türk Tiyatrosunda Kadın Merkezli Folklorik Bir İnceleme”, (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi), Bolu 2023.
- Süreyya Yusuf, “Ömrümün Tek Rüyası”, *Sesler Aylık Toplum Sanat Dergisi*, Yıl IV, Sayı 33-34, Şubat Mart 1969, s.80-87.
- Süreyya Yusuf, (1973). “*Kahpe Dünya*”, *Sesler Aylık Toplum Sanat Dergisi*, Yıl VII, Sayı 79- 80-81, Ekim Kasım Aralık, 1973, s.154-163.